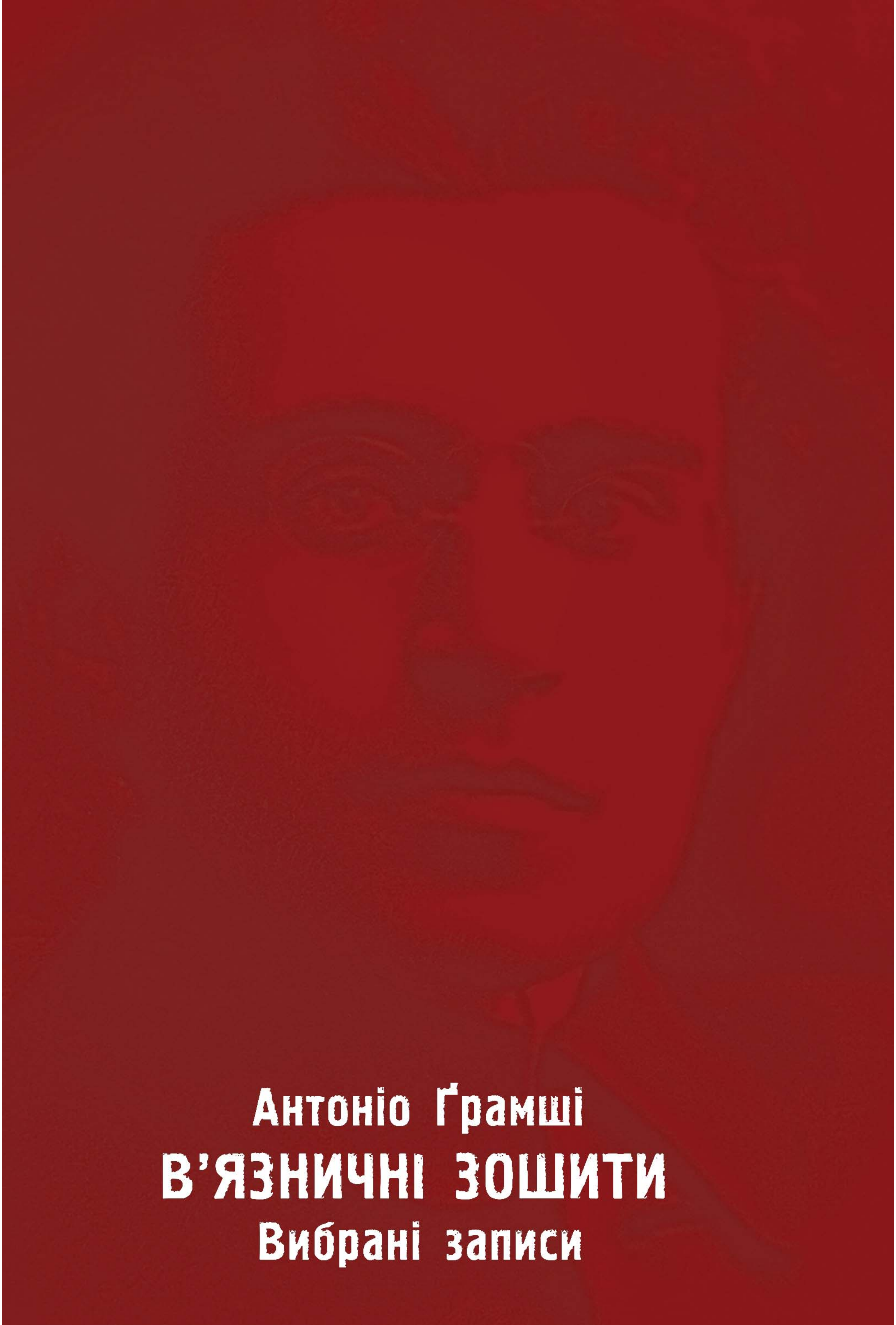

Антоніо Ґрамші

В'ЯЗНИЧНІ ЗОШИТИ

Вибрані записи

Філософські

зошити

Antonio Gramsci

QUADERNI DEL CARCERE

Note selezionate

Антоніо Ґрамші

В'ЯЗНИЧНІ ЗОШИТИ

Вибрані записи

Друге видання
(перероблене та доповнене)

Київ · Вперед · 2017

УДК 94(4):[101.8:141.821/822+321.01+316.48]=03.12
ББК 87.6+63.3(4Іта)
Г76

Серія «Філософські зошити»
заснована 2017 року

Antonio Gramsci
QUADENRI DEL CARCERE
Note selezionate

Текст перекладено за виданням:
Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, Giulio Einaudi editore, Torino 1975

Переклад з італійської

Антоніо Ґрамші
Г76 В'язничні зошити. Вибрані записи / Антоніо Ґрамші; пер. з іт. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Київ: Вперед, Бихун В.Ю., 2017. — 417 стор. — (Філософські зошити).
ISBN 978-966-97690-0-8

«В'язничні зошити» одного із засновників Італійської комуністичної партії та одного з найвидатніших мислителів XX ст. Антоніо Ґрамші (1891-1937), це — велике зібрання нотаток, писаних у тюрмі, куди автора було запроторено по встановленню фашистського режиму в Італії. Загалом його записи охоплюють кілька тисяч сторінок рукописного тексту. Нотатки, зібрані в цьому, другому виданні вибраних записів із «В'язничних зошитів», звісно, не можуть ознайомити читача з усім багатством літературно-ідейної спадщини італійського мислителя, проте спектр тем, розроблюваних Ґрамші, характерний: боротьба за політичну владу, захоплення та утримання цієї влади, економіка й економічний детермінізм, ідеолоґія, вивчення та викладання філософії, журналістика. Особливої уваги варті ориґінальні роздуми автора щодо ролі інтелєктуалів ув історії та їхнього місця в сучасному світі.

Книга стане в пригоді учасникам визвольних рухів, історикам, філософам, літературним критикам і всім, хто переймається суспільно-політичними проблємами.

УДК 94(4):[101.8:141.821/822+321.01+316.48]=03.12
ББК 87.6+63.3(4Іта)

ISBN 978-966-97690-0-8

ПЕРЕДМОВА

Антоніо Ґрамші помер на світанку 27-го квітня 1937 року в клініці Квізізана в Римі. Йому було сорок шість років. У цей момент поряд з ліжком була тільки його своячка Татьяна Шухт. Похорон відбувся ввечері наступного дня під пильним наглядом поліції. Ховали лише двоє — Татьяна Шухт і Карло, молодший брат Ґрамші. Всі инші родичі були далеко: дружина Ґрамші Юлія Шухт і двоє його синів Дельйо та Джуліяно (останній ніколи не бачив батька) жили в Москві; старший брат Дженнаро воював з фашистами в Еспанії; молодший брат Маріо служив в італійській армії ув Африці; решта сім'ї взагалі ніколи не залишала рідної Сардинії. Вірний друг П'єро Сраффа, що тримав зв'язок з Ґрамші впродовж всього його ув'язнення і кілька разів відвідував його, був тоді в Кембриджі. Товаришів по комуністичній партії та політичних союзників було або вбито чи ув'язнено фашистським режимом, або примушено поїхати на еміґрацію чи піти в підпілля. Зникнення Ґрамші майже не зауважили в Італії.

Як багато хто до нього і по ньому, Ґрамші став антифашистським мучеником (хоча його смерть і не набула розголосу, як свого часу вбивства Джакомо Маттеотті та Карло Росселлі). Його вбивали повільно, і він згас непомітно на лікарняному ліжкові від проґресуючої хвороби та пекучої самотности по десяти роках фізичних і духовних страждань. Ґрамші був практично усамітнений від самого свого арешту в листопаді 1926 року, і його фізична смерть, здавалося, стала лоґічним завершенням духовної та інтелєктуальної ізоляції — ізоляції тим жахливішої, що її зазнав сповнений сил борець за комуністичні ідеали.

1937 року не було серйозних підстав вважати, що Ґрамші залишив по собі літературно-теоретичну спадщину, що на багато десятиліть переживе свого автора. Проте ті, хто добре його знав і

тісно з ним співпрацював (і геть не всі вони були комуністами!), вважали його за видатного мислителя і розуміли, що мають плекати пам'ять про його інтелєктуальну працю. Через інтенсивну роботу з розбудови Італійської комуністичної партії та брак часу, а згодом через ув'язнення та погіршення здоров'я Ґрамші не залишив цілісної, докладно виписаної теорії, не написав жадної книжки, памфлєту чи нарису більше десяти сторінок. Його теоретичні новотвори розпорошено по статтях у партійній пресі та по сторінках зошитів, які він вів у фашистській тюрмі між 1929 і 1935 роками. У цих зошитах він спробував вивчити кілька проблєм, важливих для розуміння суспільства, що за його зміну він боровся усе своє свідоме життя. Кожну проблєму Ґрамші плянував детальніше вивчити в окремій книзі. Записи у зошитах порушують питання боротьби за політичну владу, взяття та утримання цієї влади, функції політичних партій і партійне будівництво, ролі інтеліґенції в історії та її місця в сучасному світі, проблєму економічного детермінізму, ідеолоґії, народної освіти, журналістики, вивчення та викладання філософії і марксизму тощо. Читачі найріжніших спеціяльностей і з найріжноманітнішими інтересами зможуть знайти в них чимало цінного та повчального: думки, висловлені Ґрамші, досі актуальні і з теоретичного, і з практичного огляду. Щоправда, треба одразу зауважити, що «В'язничні зошити» — непростий для розуміння текст; процес читання утруднено такими обставинами.

По-перше, оскільки зошити піддавано цензурі, Ґрамші був змушений маскувати марксистську терміноloґію спеціяльними висловами (часто зумисне вигаданими): слова «марксизм», «марксистська філософія», «історичний матеріялізм» він замінює словосполученням «філософія практики»; замість «Маркс» пише «засновник філософії практики», замість «Лєнін» — «Ілліч» або «найбільший сучасний теоретик філософії практики», замість «Роза Люксембурґ» — просто «Роза», замість слів «суспільна кляса» — «соціяльна ґрупа», замість «пролєтаріят» — «підпорядкована ґрупа», замість «комуністична партія» — «сучасний Державець», замість «комунізм» — «впорядковане суспільство» тощо. Отже, читаючи, треба робити своєрідне «розшифрування», зворотній «переклад».

По-друге, Ґрамші послуговується низкою нових термінів — «історичний блок», «політичне суспільство», «інтелєктуально-моральна реформа», «орґанічні інтелєктуали й традиційні інтелєктуали», «орґанічна криза», а деякі усталені поняття видозмі-

нює. Так він сповнює новим змістом надзвичайно важливе для нього поняття геґемонії, запозичене з дискусій перших років існування III (Комуністичного) Інтернаціоналу.

По-третє, багато визначень у Ґрамші неоднозначні. «Держава», «партія», «геґемонія», «філософія», «ідеолоґія», «об'єктивність» вживаються і в вузькому, і в широкому значенні. Зазвичай Ґрамші сам вказує на ці «зміни сенсу», але треба не забувати про це і думати, в якому саме сенсі вживано те чи те поняття. Наповнювати одні й ті самі поняття ріжним змістом було притаманне не тільки Ґрамші, але й Марксу, Енґельсу, Лєніну та багатьом мислителям-немарксистам. Проте у них це заходить ніби саме собою (вони не роблять спеціяльних застережень), а Ґрамші робить це цілком свідомо, що пов'язано з його діялєктичним розумінням суспільства і його складових. Ці складові в одних випадках можна розглядати як відокремлені та навіть протилежні, а в инших — як пов'язані та взаємопроникні, тим-то вони мають бути сприйманими як єдине поняття, і саме в цих випадках поняття набуває узагальненого значення.

Якщо вести мову про основні ідеї «В'язничних зошитів», то передусім зазначимо, що впродовж усього свідомого життя Ґрамші лишався вірним собі, своїй основній «темі», що її кількома словами можна визначити так: роля людини в історії. Від самого початку, зіткнувшись із позитивістським тлумаченням марксизму, що зводило це вчення до економічного детермінізму, Ґрамші прагне «відновити у своїх правах» волю, свідомість, людську активність як важливі чинники історичного процесу. Економічний детермінізм (або економізм) був найважливішим об'єктом його критики. Неабияке побутування цього явища — і в II (Соціялістичному), і в III Інтернаціоналах — потребує пояснення і водночас спонукає Ґрамші шукати радикальних засобів для його подолання. Якщо не зарадили Енґельсова критика економізму, Лєнінова теоретична та практична діяльність, Лукачев виступ проти економізму, значить, потрібен серйозний концептуальний зсув у марксистській теорії, що він запобігне постійному відбігу марксистів на позиції економічного детермінізму й теоретично обґрунтує значення суб'єктивного чинника — ролі людини в розвитку суспільства.

Це питання постало перед Ґрамші не в загальнотеоретичній формі чи підчас теоретичної полеміки — воно «виросло» з осмислення практичного досвіду італійського та міжнародного робітничого руху, з пошуку шляхів боротьби з фашизмом, що шири-

вся Европою 1920-х рр., з потреби у революційній стратеґії для конкретних умов Італії. Треба було міркувати над помилками, над способами їх виправлення, над реальними альтернативами, а відтак і над мірою дієвости суб'єктивного чинника, дійової особи, з'ясовуючи, що від неї залежить, а що – ні. Суб'єктивний чинник стає чинником сили, коли він об'єднує людей (створює «колєктивну волю»), і чинником слабкости, коли роз'єднує їх. На думку Ґрамші, реакція в Італії перемогла, тому що фашизм зумів об'єднати великий капітал і дрібнобуржуазну масу, тоді як його головний супротивник — робітнича кляса — була роз'єднаною й ізольованою.

Отже, з одного боку, є практична потреба випрацювати дієву революційну стратеґію, з иншого — теоретична необхідність подолати економізм та обґрунтувати ролю суб'єктивного чинника. Вони «зустрічаються» в концепції геґемонії, що стає однією з ключових у «В'язничних зошитах».

Ґрамші взявся розробляти концепцію геґемонії у нарисі «Деякі сторони південного питання» (Alcuni temi della quistione meridionale, 1926). Цій концепції присвячено і великі теоретичні фраґменти в дев'ятнадцятому зошиті (§‹24›. *Проблєма політичного керівництва у формуванні та розвитку нації та сучасної держави в Італії*; §‹26›. *Відношення місто—село в добу Рисорджименто та в італійській національній будівлі*). Тут відразу мова заходить за геґемонію, за керівну ролю однієї кляси щодо иншої, що вона необхідна не тільки підчас боротьби за владу, але й після завоювання влади. Справа така: державна влада, що вона належить певній клясі, не може базуватися лише на насильстві (хоча саме на цьому марксисти зазвичай наголошують, викриваючи ілюзії буржуазної ідеолоґії). Вона повинна мати ще одну опору — згоду инших кляс, що може бути активною або пасивною. Домагатися цієї згоди треба заздалегідь, адже революцію ніколи не здійснює лише одна кляса: це не просто повалення однієї панівної кляси иншою, а насамперед руйнування геґемонії однієї кляси та ствердження геґемонії иншої (тому Ґрамші іноді говорить про «боротьбу геґемоній»).

У «В'язничних зошитах» ідея геґемонії зі стратеґічної установки, що має практичне значення (зібрати побільше сил, щоб перемогти противника), обертається глибокою загальноісторичною концепцією. Звертаючись передусім до історії Італії, Ґрамші показує закономірний характер боротьби за геґемонію та її ствердження у всіх революціях, на всіх переходах від одного суспільно-

го ладу до иншого. При цьому розкриваються потаймирні духовні процеси – спочатку на рівні окремих індивідів, але згодом ці процеси об'єднують «колєктивною волею» всі великі людські маси.

Люди об'єднуються перш за все в ім'я своїх власних інтересів. Але власне ці інтереси можуть розумітися по-ріжному: дуже вузько — скажімо, як інтереси, що об'єднують людей однієї професії, ширше — як інтереси цілої кляси, ще ширше — як інтереси народу, нації, людства. Ґрамші виявляє загальну закономірність: кляса, що бореться за владу, а значить за клясовий союз, за геґемонію, має пережити етап розширення і піднесення своїх інтересів. Вона має насамперед усвідомити себе як клясу, що долає свою «економіко-корпоративну» фазу — фазу роз'єднаности та боротьби лише за повсякденні матеріяльні інтереси окремих ґруп. Згуртована кляса, виступаючи як єдине ціле, може боронити свої інтереси вже на політичному, державному рівні. Але поступ потребує більшого. Шукаючи собі союзників у боротьбі за новий суспільний лад, висхідна кляса має включити до своїх інтересів інтереси союзників, подолати еґоїстичну тенденцію дбати лише про себе. Лише у такий спосіб, піднявшись морально, кляса, що претендує на владу, матиме авторитет і зможе повести за собою инші кляси. Ось чому Ґрамші вважав геґемонію «етико-політичною» катеґорією.

У такий спосіб завоювання геґемонії є одночасно рухом і вшир (об'єднанням дедалі ширших мас), і вгору (піднесенням від економіки до політики і моралі), себто, як говорить Ґрамші, «рух у свідомості від базису до надбудови». Саме такий рух, заснований на новому клясовому союзі, спричиняється до нової єдности базису та надбудови, до нового «історичного блоку», що приходить на зміну старому блокові, старому клясовому союзу. Так наповнюється новим змістом поняття революції, що її слід розуміти не як суто руйнівний процес, а як від самого першу процес руйнівно-творчий. Здійснити геґемонію неможливо без виховної діяльности. Кляса-геґемон виховує себе сама, і разом з нею виховуються її союзники. З моральними змінами заразом змінюється і світогляд: люди, звиклі до підлеглого становища в суспільстві, до ролі простих виконавців, вчаться дивитися на себе як на активних діячів, орґанізаторів, керівників, здатних керувати суспільством загалом.

Разом з тим він відзначає, що геґемонія складається не стихійно й не автоматично. Будь-який процес виховання чи орґанізації потребує вихователів і орґанізаторів. Цю ролю виконує

інтеліґенція, а з певного історичного моменту — політична партія. За Ґрамші, інтеліґенція не є окремою верствою – її виріжняють як найсвідомішу частину кляси («орґанічна інтеліґенція»). Саме вона найпершою усвідомлює історичні завдання кляси, допомагає їй усвідомити свої загальноклясові інтереси, а потім й інтереси инших кляс і суспільства загалом. Висловлюючи послідовно і систематично те, що инші члени кляси відчувають непевно, інтеліґенція стає силою, що цементує «історичний блок».

Проблєматика геґемонії стає надзвичайно важливою, коли від буржуазної революції перейти до пролєтарської, оскільки йдеться про прихід до влади набагато численнішої суспільної кляси, але одночасно набагато менше підготовленої для влади. До того ж її влада розуміється як тимчасова, необхідна лише для знищення всякого поділу на кляси, на керуючих і керованих, на «верхи» і «низи». Усвідомлюючи колосальну складність процесу створення нового суспільства, Ґрамші вважає, що він триватиме довго. Але орієнтуватися на нього треба вже сьогодні. Так, виріжнивши зі свого середовища орґанізаторів і керівників, слід зважати, що це виділення є тимчасовим, що дистанція між керівниками та керованими має з розвитком процесу не збільшуватися, а скорочуватися. Беручи «фетишизацію держави», Ґрамші говорить, що це явище можна виправдати лише настільки, наскільки держава піклується про створення суспільства самодіяльних і вільно об'єднаних індивідів, а взагалі його треба критикувати та долати. Вбачаючи кінцеву мету в подоланні усякого поділу на «верхи» і «низи», Ґрамші окреслює ґрандіозну проґраму культурних перетворень, які він називає «інтелєктуально-моральною реформою». Мається на увазі розвиток системи виховання і освіти, наукових установ, преси, літератури тощо. Зазначена реформа спрямовуватиметься на ліквідацію розриву між «високою» і «низькою» культурою, між верхівкою («елітою») і широкими масами, на підйом народних мас від рівня керованих до рівня самоврядних.

Цікаво поглянути, яке місце у всіх цих процесах посідатиме філософія і якою вона має бути, щоби стати ефективним методолоґічним знаряддям ідеолоґічного, світоглядного впливу. Така філософія не може бути філософією об'єктивістського економічного детермінізму. Вона не може брати розвиток суспільства як суто об'єктивний процес, уподібнюючи суспільство природі. Ця філософія має своїм предметом суспільство та його іс-

торію («історицизм» як тотожність філософії та історії) і розглядає суспільні процеси як діяльність людини. Вона не визнає поділу на діялєктичний та історичний матеріялізм; вона не вибудовує системи загальних законів і катеґорій, застосовуючи їх потім до суспільства як до виїмку. Останнє, на думку Ґрамші, не тільки не має сенсу, але може прямо дезорієнтувати дослідника та заплутати практика. Якщо загальні закони діялєктики, що мають суто об'єктивний характер, застосувати до суспільства, то ми не зрозуміємо його розвитку, бо воно розвивається не суто об'єктивно, а як взаємодія об'єктивних і суб'єктивних чинників, економіки, політики, ідеолоґії. Інакше ми не зрозуміємо діяльности людей, що породжує суспільні процеси, бо цю діяльність можливо мислити лише в єдності об'єктивного та суб'єктивного, матеріяльного й ідеального. Відтак, діялєктика має містити у собі обидва ці боки й орієнтувати на охоплення єдности ріжних царин суспільства, а історичний матеріялізм має не тільки визнавати автономію надбудови, свідомости, духовних процесів від економічного базису, але і їхню необхідність для розвитку останнього, бо люди — і тут Ґрамші повторює Маркса — усвідомлюють собі конфлікт і вирішують його саме в ідеолоґічних формах. Щодо проблєм природи, то їх вивчають у циклі природничих наук, а філософія знову ж таки розкриває в їхніх теоріях єдність об'єктивного та суб'єктивного, показуючи, що ці науки перебувають «всередині суспільства».

За Ґрамші, саме таке розуміння філософії вимальовувалось у Маркса, коли він синтезував цінні елементи старого матеріялізму й ідеалізму, надавши людській практиці засадничого значення. Згодом ця синтеза розпалась, і марксистська філософія деґрадувала, ставши в багатьох марксистів механістичним, об'єктивістським економічним детермінізмом. Таке спотворення можна було виправдати у період пасивности, слабкости пролєтарського руху, але в період боротьби за геґемонію воно є вкрай шкідливим. Час вимагає відтворення Марксової синтези на новому рівні. Марксистська філософія, якщо її розуміти як «філософію практики», має не просто бути методолоґією, але й безпосередньо впливати на свідомість людей, формуючи їхній світогляд і реґулюючи поведінку. Щоби цей вплив був успішним, треба досліджувати об'єкт впливу — буденну свідомість простих людей. І важливо впливати на нього у такий спосіб, щоб філософія не сприймалась ними як щось зовнішнє, чуже, накинене. Щодо зв’язку філософії та буденної свідомости Ґрамші заявляє,

що в певному сенсі всі люди є філософами, бо в їхній повсякденній свідомості є певні початки філософії. Саме на ці початки треба впливати, розвиваючи те цінне, що в них вже є.

Хід ідеолоґічної боротьби — себто робота над розв'язанням кардинальних теоретичних питань культури Італії — привела Ґрамші до необхідности витіснити філософа Бенедетто Кроче, тодішнього «володаря умів» італійських інтелєктуалів, з головних позицій в культурному житті нації. Треба було зруйнувати міт, що складався навколо імени знаного неаполітанського мислителя, який сприймався інтелєктуалами як правдивий продовжувач демократичної традиції у критиці, пов'язаній насамперед з ім'ям мовознавця й історика Франческо Де Санктіса. Тим-то чимало сторінок «Зошитів» віддано під критику ідей італійського неогеґельянця.

Кроче стверджував надклясовий характер культури, надклясовий характер «істинних» інтелєктуалів — такої собі «культурної еліти». І в цьому філософські погляди Кроче, як і його естетичні погляди, великою мірою були спрямовані проти механістичного тлумачення реалістичної концепції мистецтва. Проте, наголошуючи на суверенності мистецтва, Кроче — на відміну від Де Санктіса — абсолютизував цю особливу суверенність мистецтва, відокремлюючи мистецтво від науки, ізолюючи художньо-образне («інтуїтивне») пізнання від наукового, відриваючи мистецтво від реальної історії та стверджуючи мистецтво як «суто теоретичну» діяльність. Як людина практики не потребує для своїх дій філософських систем, так само будь-яка теорія, що прагне поєднати естетичну та практичну діяльність, є помилковою. А значить абсурдно, за Кроче, шукати мету мистецтва, адже йдеться лише про «мистецтво як мистецтво». Мистецтво — як і наука — незалежне від користи або моралі, а практична сфера ніколи не перетинається з естетичною. Так, не зазнаючи жадного впливу практичної діяльности суспільства, мистецтво втрачає можливість впливати на практику в реальному житті.

Ця «автономізація» мистецтва пов'язана з вченням Кроче про особливу, надклясову ролю інтелєктуальної еліти. Розкол культури на «високу» та «масову» Кроче затверджував як природне та позачасове явище громадського життя; він ставив вченого і художника над сутичкою і на відміну від Геґеля вважав, що культура не повинна служити державі, вимагаючи повної свободи для культури. Проте для инших сфер Кроче стверджу-

вав необхідність покори. Отже, сферу духу, сферу високої культури (царство свободи) протиставляв сфері практики, сфері політики (царству примусу).

Проти такого ставлення Ґрамші виступає з тієї точки зору, що, незалежно від бажання критика, ніщо не може завадити появі культурних течій, що вони, відображаючи свою епоху, підсилювали б ту чи ту політичну течію. Нехай у творі мистецтва найважливішими є художні якості; проте це не виключає — при оцінці певного твору мистецтва — дослідження того, якими почуттями та ставленням до життя просякнутий цей твір. Виключається лише можливість вважати твір мистецтва художнім тільки через його моральний і політичний зміст, а не з огляду форми. Себто Ґрамші заперечує громадську незацікавленість і політичну нейтральність мистецтва та виступає проти теорії «мистецтва для мистецтва».

Иншою мішенню ґрамшіянської критики стали вульґаризатори марксизму в царині естетики та художньої критики. Марксистська естетика за головне вважає питання про активну громадську ролю мистецтва, про вплив мистецтва на життя і естетики на мистецтво; але зводити критику до суб'єктивно-соціолоґічної оцінки твору (що вона часто обмежує на змісті твору), це — спрощення і запровадження вульґарного марксизму в естетиці. Обстоюючи ідею активної ролі мистецтва, служіння мистецтва життю, Ґрамші застерігав від опошлення цієї ідеї та накидання згори мистецтву його завдань, предметів і метод. Він писав, що під загрозою покарання можна придушити волю, але не можна змусити створити твір мистецтва. Мистецтво є справа добровільна (не можна примусити до натхнення) і не є лишень рупор певних ідей і принципів. Його функція не зводиться до пропаґанди. Коли вульґарний соціолоґ заперечує цінність твору мистецтва, незважаючи на його художню цінність, Ґрамші закликає приймати твір, якщо він має високу художню цінність, попри незгоду з його ідейною сутністю.

Ідейна спадщина Ґрамші дуже важлива сьогодні, в період структурної кризи світового капіталізму, що триває вже не перше десятиліття. Під цим оглядом італійський марксист цікавий уже тим, що він розумів соціялістичний переворот як цілу епоху докорінних перетворень у всіх сферах суспільного життя. Ґрамші розумів, що для цього перевороту, який триватиме не один день, величезного напруження сил і страшних жертв потребуватиме не тільки завоювання політичної влади, але й подальше

встановлення суспільної власности на засоби виробництва, що разом з цим треба буде залучати до управління суспільством широкі народні маси і долати розрив між керівниками і керованими. А це політичне, економічне, культурне і виховне завдання заразом — воно вимагає багаторічних цілеспрямованих зусиль, культурної революції. Як відомо, саме тут спроби будівництва соціялізму в багатьох країнах (найбільшою з яких була спроба соціялістичного будівництва у СРСР) найчастіше зазнавали деформації. Ці питання не знайшли свого практичного розв'язання, і тут, так само як у багатьох инших питаннях теорії і практики створення нового суспільства, Ґрамші — не тільки наш сучасник, але й провідник у майбутнє.

Структура зошитів складна та фраґментарна. Деякі з них є нагромадженням ріжнотематичних нотаток і замальовок. Инші мають чіткішу орґанізацію, їх поділено на розділи та присвячено певним темам. Першим редактором рукописів, що став перед проблємою їх підготовки до публікації, був Феліче Плятоне. Він вирішив орґанізувати їх навколо загальних тем, що посідають центральне місце у системі мислення Ґрамші. Також він вирішив не видавати друком чернетки записів, закреслених автором, і кілька коротеньких записів і переклади з іноземних мов. Так побачили світ шість томів «В'язничних зошитів» («Quaderni del carcere»), що їх видало туринське видавництво Ейнауді: «Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce» (1948), «Gli intelletuali e l'organizzazione della cultura» (1949), «Il Risorgimento» (1949), «Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno» (1949), «Letteratura e vita nazionale» (1950) та «Passato e presente» (1951).

Добре прийняли це багатотомове видання завдяки попередньому публікуванню листів Ґрамші з в'язниці: Lettere dal carcere. Einaudi, Torino 1947. І листи, і зошити викликали жвавий відгук в італійців, які мали геть ріжні політичні погляди. Дуже швидко після появи цих книжок заговорили про значущість Ґрамші як своєрідного політичного теоретика та критика культури; його, засновника італійської компартії, почали вважати однією з найважливіших постатей історії XX ст. Результатом народився амбіційний проєкт з підготовки повного видання його текстів, написаних до ув'язнення, що завершився виданою Ейнауді п'ятитомовою збіркою: «L'Ordine Nuovo: 1919-1920» (1954), «Scritti giovanili: 1914-1918» (1958), «Sotto la Mole: 1916-1920» (1960), «Socialismo e fascismo. L'Ordine Nuovo:

1921-1922» (1966) і «La costruzione del partito comunista: 1923-1926» (1971).

Згадані видання, хоча й відкрили Ґрамші як теоретика та літератора в Італії і популяризували його ідеї, не задовольнили потреби в досконалих з філолоґічного огляду та повних, анотованих і прокоментованих критичних виданнях творів Ґрамші. 1965 року вийшло друком повне видання листів з вивіреним текстом і «критичним апаратом» (примітками, покажчиками): «Lettere dal carcere», a cura di Sergio Caprioglio e Elsa Fubini. Einaudi, Torino 1965. А десять років потому сталася найважливіша подія в історії публікації текстів Ґрамші: філософ, учасник руху Опору та член Італійської комуністичної партії Валентино Джерратана підготував до друку чотиритомове критичне видання «Зошитів»: «Quaderni del carcere», 4 voll., a cura di Valentino Gerratana. Einaudi, Torino 1975. До перших трьох томів увійшли 29 з 33 зошитів (не ввійшли чотири зошити, складені виключно з перекладів, які Ґрамші робив у в'язниці), а 4-й том включив у себе «критичний апарат»: опис рукопису, коментарі, предметний покажчик і покажчик власних імен, тематичні каталоґи. Слідом вийшло друком критичне видання текстів, писаних Ґрамші до ув'язнення: «Cronache torinesi: 1913-1917» (1980), «La città futura: 1917-1918» (1982), «Il nostro Marx: 1918-1919» (1984), «L'ordine nuovo: 1919-1920» (1987) і «Lettere: 1908-1926» (1991).
В Італії твори Ґрамші видавали й перевидавали, проте за межами своєї батьківщини до початку 1960-х автор «В'язничних зошитів» був маловідомим – його практично не перекладали. Першу спробу підготувати багатотомове видання текстів Ґрамші зробили в Радянському Союзі (в Москві) – це три томи «Избранных произведений» за редакції К. Ф. Мізіяно: «Ордине нуово (1919-1920)» (1957), «Письма из тюрьмы» (1957) і «Тюремные тетради» (1959) видавництва іноземної літератури. Видавцям цієї досить великої книги можна багато чого закинути (хоча видавати Ґрамші — справа добра, без слова). На додачу до слабкого наукового апарату воно має суттєвий недолік: авторські тексти — з цензурних міркувань — подавалися з купюрами. Перша ж спроба випустити «В'язничні зошити» російською без купюр урвалася на першому томі (із запланованих трьох): «Тюремные тетради. Часть первая» (под общ. ред. М. Н. Грецкого и Л. А. Никитича). Москва: Издательство политической литературы, 1991. До нього включили записи, де розглянуто питання вивчення філософії, критику ідеалістичної філософії Бенедетто Кроче та вуль-

ґарного марксизму Ніколая Бухаріна, нотатки до історії італійської інтеліґенції, до економіки та критики «економізму» тощо. Укладачі не додержали хронолоґічного порядку (тут є уривки записів і повні записи і з 4-го зошита, і з 11-го), тому це видання правильніше було б назвати «Тюремные тетради. Избранное».

У США та Великій Британії після епізодичних збірок 1950-х рр. найцінніша колєкція вибраних творів Ґрамші з'явилась до вісімдесятої річниці його народження. Одночасно в Нью-Йорку та Лондоні вийшли вибрані нотатки з «В'язничних зошитів»: *Selections from the Prison Notebooks* , ed. and trans. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers; London: Lawrence and Wishart, 1971. Цей том якнайкраще популяризує ідеї Ґрамші в анґломовному світі та досі є знаменитим з-посеред видань анґлійською. Згодом ті самі редактори випустили два томи вибраних політичних текстів: «Selections from Political Writings: 1910-1920» (1977) і «Selections from Political Writings: 1921-1926» (1978). Видання «В'язничних зошитів» еспанською вийшло 1981 року: *Cuadernos de la cárcel*, 6 tomos, trad. de Anna Maria Palos, rev. por José Luis Gonzáles, Universidad Autónomia de Peubla. Французьке видання готували п'ятнадцять років: *Cahiers de prison* , 5 tomes, ed. Robert Paris, trad. Monique Aymard et Françoise Bouillot, Paris: Gallimard, 1978-1992. На початку 2000-х рр. завершилась робота над 10-томовим німецьким виданням: *Gefängnishefte*: hrsg. v. Klaus Bochmann und Wolfgang Fritz Haug, 10 Bände, Argument-Verlag, Hamburg 1991-2002. На початку 1990-х рр. стартував проєкт повного перекладу «В'язничних зошитів» анґлійською; до сьогодні видано три томи: *Prison Notebooks*, vols. I-III, ed. and trans. Joseph A. Buttigieg and Antonio Callari, New York: Columbia University Press, 1992-2007. У першому з трьох томів вміщено докладну історію написання зошитів, опис рукопису і хронолоґію життя автора; крім того, наприкінці кожного тому містяться розлогі коментарі до текстів Ґрамші.

Нарешті 2014 року в Україні вийшло перше видання збірки, яку читач тримає в руках. Друге, виправлене та доповнене видання покликане стати ще одним кроком на шляху до заповнення «білої плями», якою, на жаль, лишається для україномовного читача творчий доробок великого італійського мислителя-марксиста.

ХРОНОЛОҐІЯ ЖИТТЯ АНТОНІО ҐРАМШІ

1891	21 січня: Антоніо Ґрамші народився в Алесі (провінція Кальярі на Сардинії). Його батько Франческо (нар. 1860) був сином полковника жандармерії Королівства обох Сицилій, албанцем родом. Скінчивши ліцей, він переїхав на Сардинію, де мав роботу державного службовця. 1883 року одружився з Джузеппіною Марчьяс, сардинійкою (нар. 1861). Ґрамші був четвертим із сімох дітей: Дженнаро, Ґрацієта, Емма, Антоніо, Маріо, Терезіна та Карло.
1897	Батька Ґрамші звинувачують у службових злочинах і засуджують до п'яти років ув'язнення. Мати разом з усіма дітьми переїздить до свого рідного містечка Ґіларца.
1898	Антоніо (якого в родині називають Ніно) йде до початкової школи.
1902	Влітку завершує навчання в початковій школі.
1903-1905	Ґрамші має працювати, щоби допомогти сім'ї, що у великій скруті після ув'язнення батька. Він підпрацьовує у податковій службі, а шкільну проґраму опановує самотужки.
1905-1908	Завдяки підтримці матері та сестер Ґрамші може повернутися до школи. Три роки він навчається у середній школі містечка Санту-Луссурґю (15 км від Алеса). Виявляє хист до математики та природничих наук. Під час навчання живе в селянській родині. У цей час починає читати соціялістичні видання, в т.ч. центральний орґан Італійської соціялістичної партії ґазету «Аванті!» («Avanti!» — «Вперед!»), що

їх надсилає йому з Турина старший брат Дженнаро, який служить там ув армії.

1908-1911 Скінчивши середню школу, Ґрамші вступає до ліцею Детторі в Кальярі. Живе разом із братом Дженнаро, що працює бухгалтером і бере активну участь у діяльності місцевого осередку соцпартії. Ґрамші відвідує соціялістичні гуртки, де незрідка дискутує з молодими соціялістами щодо суспільно-економічних проблєм Сардинії. Політичні погляди молодого Ґрамші характеризовані сардинійським патріотизмом і войовничим ставленням до багатіїв. 1910 року в ґазеті «Уніоне сарда» («L'Unione sarda» — «Сардинська спілка») виходить друком його перша стаття. Також у цей період він вперше знайомиться з творами Карла Маркса.

1911 Ґрамші виграє стипендію від Туринського університету, де у листопаді починає навчатися на факультеті філолоґії. В університеті він знайомиться з Анжело Таска та Пальміро Тольятті, майбутніми лідерами комуністичної партії. Живучи в Турині, Ґрамші відвідує робітничі та соціялістичні гуртки, вступає до лав Італійської соціялістичної партії.

1911-1915 Ґрамші вивчає мовознавство, право, ґеоґрафію, сучасну літературу, давньоґрецьку мову та літературу, латину, філософію, новітню історію. На жаль, через кволість він не завжди годен складати іспити.

1915 Через проблєми із здоров'ям та нерідкі періоди нервового виснаження Ґрамші кидає університет, так і не здобувши наукового ступеня. Працює в соціялістичній пресі: пише для «Ґрідо дель пополо» («Grido del popolo» — «Народний клич») та «Аванті!».

1916 Ґрамші енерґійно береться до журналістської роботи: пише театральні рецензії та публіцистичні речі. У робітничих гуртках самоосвіти читає доповіді про Французьку революцію, Паризьку комуну, Маркса, Ромена Ролляна.

1917 лютий: Ґрамші видає єдине число ґазети «Чітта футура» («Città futura» — «Місто майбутнього»), що заповідалася на орґан Соціялістичної спілки молоди П'ємонту.

квітень: Пише статті для «Ґрідо дель пополо», де висловлює підтримку Лєнінові та Російській революції.

серпень: Разом із иншими членами Італійської соціялістичної партії Ґрамші приймає в Турині делєґацію з Росії. Приїзд гостей з революційної країни викликає в італійців такий ентузіязм, що 13-го серпня відбувається велика робітнича демонстрація солідарности з Російською революцією. 23-го серпня в місті вибухають голодні бунти та антивоєнні маніфестації. Уряд відповідає на них надзвичайно жорстоко: вбито більше п'ятдесяти городян, поранено сотки.

вересень: По арешті практично всього туринського керівництва соціялістичного робітничого руху Ґрамші стає секретарем місцевого осередку соцпартії та редактором «Ґрідо дель пополо».

листопад: Наполягаючи на необхідності поєднувати політико-економічну діяльність із культурницькою, Ґрамші намагається створити в Турині пролєтарську культурну спілку. Разом з Карло Боккардо, Аттіло Карена та Андре Вілонґо він започатковує дискусійний гурток під назвою «Клюб морального життя».

24 грудня: В загальнонаціональному виданні ґазети «Аванті!» опубліковано його статтю про значення Жовтневої революції «Революція всупереч „Капіталові"» (La rivoluzione contro il Capitale).

1918 січень—квітень: На шпальтах «Ґрідо дель пополо» Ґрамші веде кампанію за ідеолоґічне та культурне оновлення соціялістичного руху.

травень: У «Ґрідо дель пополо» (4-го травня) й «Аванґардія» (26-го травня) виходить стаття «Наш Маркс» (Il nostro Marx), написана з нагоди 100-ї річниці від дня народження основоположника історичного матеріялізму.

19 жовтня: «Ґрідо дель пополо» припиняє публікації. Замість неї готується туринське видання ґазети «Аванті!».

5 грудня: Виходить перше число «Аванті!». До редакційної колеґії, крім Ґрамші, ввійшли Тольятті, Оттавіо Пасторе (головний редактор), Альфонсо Леонетті та Лео Ґалетто. За кілька місяців наклад ґазети зросте з 16.000 до 50.000 примірників.

1919 квітень: Ґрамші, Таска, Тольятті та Умберто Террачіні засновують щотижневий «огляд соціялістичної культури» «Ордіне нуово» («L'Ordine nuovo» — «Новий лад»).

1 травня: Виходить перше число «Ордіне нуово». На першій шпальті пишається гасло: «Просвітлюйтесь, адже потребуватиметься ваш розум! Пробуджуйтесь, адже потребуватиметься ваш запал! Орґанізовуйтесь, адже потребуватиметься ваша сила!». Упродовж року наклад щотижневика збільшився з 3000 до 5000 примірників.

21 червня: У статті «Робітнича демократія» (Democrazia operaia) Ґрамші закликає створювати на фабриках і заводах робітничі комітети, що мають відтак керувати виробництвом.

липень: Ґрамші заарештовують під час політичного страйку солідарности з Радянською Росією й Угорською Радянською Республікою, і кілька днів він перебуває під вартою.

жовтень: Напередодні чергового з'їзду італійської соцпартії колєктив «Ордіне нуово» висловлює підтримку позиції «максималіста» Джачінто Серраті. Болонський з'їзд ухвалює рішення про вступ партії до III (Комуністичного) Інтернаціоналу.

листопад—грудень: У Турині шириться рух робітничих рад (совітів).

6 грудня: Туринська секція соцпартії виступає на підтримку руху робітничих рад і створює «комітет для вивчення досвіду рад».

1920 24-31 січня: В «Ордіне нуово» Ґрамші публікує «Проґраму дій туринської соціялістичної секції» (Programma d'azione della sezione socialista torinese).

січень—лютий: У рамках роботи «школи культури», що працює під еґідою «Ордіне нуово», Ґрамші виступає з низкою доповідей про Російську революцію. Разом з П'єтро Ч'юффо створює в Турині Сардинський соціялістичний гурток.

28 березня: У відповідь на страйк на заводі «Фіят» туринські промисловці оголошують локаут металюрґійних підприємств і висувають вимогу розпустити робітничі ради.

13-24 квітня: 200.000 туринських робітників виходять на загальний страйк. У місті закрито всі заводи, не працює транспорт, роботу всіх муніципальних служб паралізовано. Страйк підтримує Ґрамші та ґрупа «Ордіне нуово» (не підтримують соцпартія та Загальна конфедерація праці CGL). Підтримки з-поза меж Турину страйкарі майже не отримують, і промисловці беруть гору. Заводами й фабриками знову керують власники.

8 травня: В «Ордіне нуово» виходить стаття Ґрамші «За оновлення Соціялістичної партії» (Per un rinovamento del Partito socialista).

червень—липень: Ґрамші ділиться думками з Таска щодо ролі й автономії заводських робітничих рад і пропонує створити в Турині «комуністичні заводські ґрупи» – базу майбутньої комуністичної партії. Свою думку щодо цього він висловлює в статті «Комуністичні ґрупи» (I gruppi comunisti) в «Ордіне нуово» (17 липня).

19 липня — 7 серпня: Другий конґрес III Інтернаціоналу затверджує умови вступу соціялістичних партій до Комінтерну («21 пункт»). Хоча ґрупа «Ордіне нуово» на конґресі не представлена, Лєнін відгукується про неї дуже схвально, називаючи її позицію такою, що співпадає з головними засадами Комінтерну.

14-28 серпня: Ґрамші публікує «Проґраму „Ордіне нуово"» (Il programma dell'Ordine Nuovo).

вересень: По всій північній Італії 500.000 робітників захоплюють заводи та фабрики. У низці статей, опублікованих у п'ємонтському виданні «Аванті!», Ґра-

мші застерігає робітників від ілюзії, нібито захоплення політичної влади вирішується почерез просте захоплення підприємств.

жовтень: Ґрамші виступає за об'єднання у Турині ріжних ґруп всередині соцпартії, що згодні з «21 пунктом».

28-29 листопада: Ґрамші бере участь у конференції соцпартії в Імолі, де формується комуністична фракція.

24 грудня: Виходить останній номер «Ордіне нуово» як щотижневика. П'ємонтське видання «Аванті!» бере собі назву «Ордіне нуово», і ґазету очолює Ґрамші. Відтепер це орґан туринських комуністів.

1921

1 січня: Виходить перший номер щоденної ґазети «Ордіне нуово» з гаслом «Говорити правду, це — революційно» (слова німецького соціяліста Фердинанда Ляссаля).

14 січня: Ґрамші, Дзіно Дзіні та инші засновують Інститут пролєтарської культури — відділення московського Пролєткульту. Секретарем новоствореного інституту стає Джованні Казале, член редакційної колеґії «Ордіне нуово».

21 січня: На з'їзді соцпартії у Ліворно делєґати комуністичної фракції відокремлюються від решти учасників з'їзду та створюють «Комуністичну партію Італії, секцію III Інтернаціоналу». На першого ґенерального секретаря партії обирають Амадео Бордіґу. Ґрамші належить до складу центрального комітету.

8 травня: В «Ордіне нуово» виходить друком стаття Ґрамші про невдалий страйк робітників «Фіату» «Люди з крови й плоті» (Uomini di carne ed ossa).

15 травня: Ґрамші вперше вносять до виборчого списку від компартії, але до парляменту його не обрано.

18-20 грудня: Ґрамші бере участь у засіданні центрального комітету компартії в Римі, де обговорюються нещодавно опубліковані «25 тез» III Інтерна-

ціоналу про з'єдинений фронт робітничих партій і можливу тактику роботи з профспілками та соцпартією.

31 грудня: «Ордіне нуово» публікує заклик III Інтернаціоналу про формування сполучених фронтів.

1922

20-24 березня: Ґрамші бере участь у роботі другого з'їзду італійської компартії у Римі. На з'їзді переважною більшістю голосів затверджено «Римські тези», що відкидають комінтернівську тактику сполученого фронту. Ґрамші вважає цю тактику доцільною у роботі з профспілками, але союз із иншими політичними партіями вважає неможливим. Його обрано одним із представників партії у виконавчому комітеті Комінтерну в Москві.

12 квітня: У «Корреспонданс Інтернаціонал» виходить стаття Ґрамші «Італія і Ґенуезька конференція» (L'Italie et la conference de Gênes). Він був у Ґенуї під час конференції великих держав, що на ній обговорювали нав'язування політично-господарських стосунків з Радянською Росією.

26 травня: Незважаючи на кепське здоров'я, Ґрамші разом з Ґраціядеї та Бордіґою вирушає до Москви.

23 червня: Прибуває до Москви, в'їжджаючи до Росії через Латвію. Наприкінці місяця, виснажений, їде до санаторію, де пробуде кілька місяців. Там знайомиться зі своєю майбутньою дружиною, Юлією Шухт.

вересень: На прохання Троцького Ґрамші пише замітку про італійських футуристів, що її Троцький пізніше опублікує як додаток у своїй книзі «Література та революція» (Литература и революция, 1923).

22-29 жовтня: Національна фашистська партія орґанізовує похід на Рим; по цьому король Віктор-Еммануїл III призначає її ватажка Беніто Муссоліні прем'єр-міністером і доручає йому сформувати уряд. У парляменті фашисти мають 36 місць з 535 (для порівняння: комуністи — 15), їх підтримує Народна партія, що також бере участь у формуванні нового уряду.

5 листопада — 5 грудня: Ґрамші бере участь у роботі четвертого конґресу Комінтерну, де обговорюють «італійське питання» (злет фашизму) й уряджають об'єднати італійські компартію та соцпартію. Комуністи мали скоритися, проте до об'єднання партій не дійшло.

грудень: Фашистські банди нападають на комуністів і соціялістів у Турині. «Ордіне нуово» закрито, а членів її редакції (в т.ч. Дженнаро Ґрамші) звинувачено у підривній діяльності та зберіганні вогнепальної зброї.

1923

лютий: В Італії заарештовано кількох членів виконавчого комітету компартії, в т.ч. Бордіґу, а також видано ордер на арешт Ґрамші. Партією тимчасово керує Террачіні.

квітень—травень: Бордіґа з в’язниці звертається до компартії, критикуючи позицію Комінтерну, зокрема щодо соцпартії. З цією адресою погоджуються Тольятті, Террачіні та инші, але Ґрамші не погоджується та відмовляється підписувати її.

12-23 червня: Ґрамші бере участь у роботі розширеного виконавчого комітету Комінтерну, де доповідає з «італійського питання». Комінтерн призначає новий склад виконавчого комітету італійської компартії у складі: Вота, Скоччомарро, Таска, Тольятті та Ґрамші.

12 вересня: У листі до виконавчого комітету компартії Ґрамші доповідає про рішення Комінтернну розпочати видання нової щоденної робітничої ґазети, що виражала би позицію III Інтернаціоналу. Запропоновано назву «Уніта» («L’Unità» — «Єдність»). Також у цьому листі Ґрамші вперше пише про спілку найбідніших робітників Півночі з селянськими масами Півдня.

18-26 жовтня: Суд над Бордіґою, Ґрієко, Фортікьярі та иншими керівниками компартії; їх виправдано.

3 грудня: Ґрамші прибуває до Відня, маючи доручення забезпечувати зв’язок між Італійською комуністичною партією та иншими компартіями в Европі.

1924

9 лютого: Грамші пише Террачіні й Тольятті листа, де докладно викладає власну концепцію партії в національному та міжнародному контексті та пише про необхідність сформувати в партії нову ґрупу керівників. Він критикує партію за сильний централізм, сектантство та відірваність від мас.

12 лютого: У Мілані виходить перший номер «Уніти» з підзаголовком «Робітничо-селянська щоденна ґазета». Її наклад у дальші роки коливатиметься у межах від 20.000 до 70.000 примірників.

1 березня: У Римі виходить перше число оновленої ґазети «Ордіне нуово»: відтепер це двотижневий «огляд робітничої політики та культури». На першій шпальті йдеться про те, що метою огляду є «формування серед робітничо-селянських мас революційного аванґарду, спроможного встановити державу робітничо-селянських рад і створити умови для перемоги комуністичного суспільства».

6 квітня: Ґрамші обрано депутатом парляменту.

12 травня: По двох роках роботи за кордоном Ґрамші повертається до Італії. За кілька днів бере участь у партійній конференції, що проходить таємно біля Комо, та стає членом виконавчого комітету, а згодом — ґенеральним секретарем партії.

червень: Ґрамші переїжджає до Риму. Його посаду делеґата п'ятого з'їзду Комінтерну обіймає Тольятті.

10 червня: Фашисти вбивають Джакомо Маттеотті, соціяліста-рефоміста, через виголошену ним у стінах парляменту промову проти Муссоліні та фашистського свавілля. На зустрічі парляментських опозиційних партій Ґрамші пропонує звернутися до мас і оголосити загальний політичний страйк, проте ця пропозиція не дістала підтримки.

серпень: Фракція соцпартії, що стоїть на плятформі III Інтернаціоналу, саморозпускається та входить до складу компартії.

10 серпня: У Москві дружина Ґрамші Юлія народжує їхнього першого сина Деліо.

13-14 серпня: Ґрамші як ґенеральний секретар партії подає центральному комітету доповідь «Завдання комуністичної партії в умовах кризи італійського капіталістичного суспільства» (I compiti del Partito comunista di fronte alla crisi della società capitalistica italiana), пізніше опубліковану в «Ордіне нуово» під назвою «Італійська криза» (La crisi italiana).

вересень: Ґрамші починає перетворення орґанізаційної структури партії, що відтепер має складатися з осередків за місцем роботи.

20 жовтня: Парляментські депутати-комуністи пропонують иншим опозиційним депутатам перетворити їхнє об'єднання, що склалось після вбивства Маттеотті, на «антипарлямент». Після відхилення пропозиції комуністи виходять із цього об'єднання та заявляють про своє повернення до парляменту.

12 листопада: По відкриттю парляменту депутат від комуністів Луїджі Репоссі зачитує в палаті депутатів антифашистську заяву. За два тижні до парляментської зали повертається вся комуністична фракція, в т.ч. Ґрамші.

1925 3 січня: Фашистський уряд скасовує свободу слова.

лютий: Ґрамші допомагає створювати заочну партійну школу та береться готувати навчальні матеріяли.

21 березня — 6 квітня: Ґрамші бере участь у п'ятому розширеному засіданні виконавчого комітету Комінтерну. Він доповідає про комуністичну агітацію та пропаґанду в Італії.

16 травня: Ґрамші виголошує свою єдину промову в парляменті – критикує нещодавно запропонований закон проти таємних орґанізацій.

червень—серпень: Бордіґа та його прибічники оголошують про створення «Комітету угоди між членами лівої». Ґрамші виступає проти цього — на його думку — відламу від партії. Після тривалої дискусії в Неаполі особисто з Бордіґою останній відмовляється від своєї ініціятиви, комітет саморозпускається.

жовтень: До Риму приїздить Юлія (яка працює у радянському посольстві) разом із Деліо.

1926

20-26 січня: На третьому з'їзді італійської компартії, що проходить у Ліоні (Франція), Ґрамші пропонує тези нової проґрами (т.зв. «Ліонські тези»), розроблені разом з Тольятті торік у вересні. Тези ухвалено переважною більшістю голосів.

14 травня: В «Уніті» виходить стаття пам'яти Серраті, що нагло помер від серцевого нападу.

2-3 серпня: На засіданні виконавчого комітету компартії Ґрамші доповідає про економічну кризу в Італії, роботу з робітничими масами та дрібною буржуазією.

серпень: Через погіршення політичного клімату в Італії вагітна Юлія Шухт залишає країну та повертається до Москви, де народжує другого сина, якого називають Джуліяно.

14 жовтня: Від імени політбюра італійської компартії Ґрамші надсилає до центрального комітету Російської комуністичної партії листа, в якому висловлює стурбованість щодо протистояння між більшістю під проводом Сталіна—Бухаріна і блоком Троцького—Зінов'єва—Камєнєва, що загрожує єдності партії. Тольятті, що в той час перебуває у Москві, затримує листа і не передає його керівництву РКП.

31 жовтня: Замах на Муссоліні спричиняється до нової хвилі насильства, спрямованого проти опозиційних до фашистського режиму.

8 листопада: Розпущено опозиційні партії. Парляментських депутатів-комуністів затримано попри їхню депутатську недоторканість; серед затриманих і Ґрамші.

18 листопада: Ґрамші висунуто звинувачення у порушенні громадської безпеки та засуджено до п'яти років інтернування.

23 листопада: Ґрамші з Риму переводять до Неаполя.

7 грудня: Ґрамші прибуває на острів Устіка, де має відбувати свій термін. Бувши на острові, він живе

разом з иншими політичними в'язнями — комуністами та соціялістами. В'язні орґанізовують собі школу, де Ґрамші викладає історію. Щоби він доступився до потрібних книжок, його друг П'єро Сраффа, що тоді викладав економіку в університеті Кальярі, відкриває на ім'я Ґрамші рахунок в одній з міланських книгарень, яка пересилає книги до в'язниці.

1927 — 14 січня: Військовий трибунал у Мілані видає ордер на арешт Ґрамші.

20 січня — 7 лютого: Ґрамші етапують до в'язниці Сан-Вітторе в Мілані, де тримають ув одиночній камері. В міланській в'язниці Ґрамші дозволено користуватися тамтешньою бібліотекою (брати до восьми книжок на тиждень) та листуватися (не більше двох листів на тиждень). Також він отримує книжки та періодику ззовні.

9 лютого: Перший допит Ґрамші маґістратом (державним суддею-слідчим) Мачісом.

березень: Ґрамші пише своячці Татьяні Шухт про свої навчальні пляни та теми, що ними він цікавиться найбільше: історія італійської інтеліґенції, порівняльне мовознавство, драми Луїджі Піранделло та жанр романа-фейлєтона. Це перший плян майбутніх «В'язничних зошитів».

21 жовтня: Анґлійська ґазета «Менчестер ґардієн» («Manchester Guardian» — «Манчестерський вартовик») друкує листа Сраффа про стан Ґрамші у фашистській в'язниці.

1928 — 19 березня: Ґрамші отримує ордер, виданий Особливим трибуналом державної безпеки, створеним торік; цим його сповіщають, що він має постати перед судом.

14 травня: Ґрамші та кількох инших в'язнів-комуністів переводять до Риму.

28 травня—4 червня: У Римі відбувається показовий процес над Ґрамші та иншими компартійцями (загалом над 21-м). Говорячи про Ґрамші, прокурор

Мікелє Ізрьо заявляє: «Ми маємо зупинити роботу цієї голови на двадцять років».

4 червня: За вироком Особливого трибуналу Ґрамші отримує 20 років, 4 місяці та 5 днів в'язниці. Його доправлено до в'язниці міста Турі, що в Апулії на півдні Італії.

19 липня: Ґрамші прибуває до Турі. Його — в'язня №7047 — розміщено в камері разом з п'ятьма іншими політв'язнями.

серпень: Переводять в одиночну камеру поряд із кімнатою наглядачів.

грудень: Серйозне погіршення здоров'я. Незрідка Ґрамші потребує сторонньої допомоги, щоби просто підвестися з ліжка.

1929 січень: Ґрамші отримує дозвіл писати у камері. Він плянує систематично читати та писати на ріжні теми, але починає з перекладів.

9 лютого: Ґрамші складає список «головних тем», що записує на першій сторінці учнівського зошита, це — початок першого «В'язничного зошита».

березень: В одному з листів до Татьяни Шухт Ґрамші викладає новий плян своїх наукових занять. Увагу приділено головно історії Італії XIX ст., формуванню та розвитку основних ґруп італійської інтеліґенції, теорії історії й історіоґрафії, «американізму» і «фордизму».

грудень: Татьяна Шухт переїздить до Турі, де перебуває до липня наступного року.

1930 квітень: Ґрамші отримує копію вироку, винесеного йому Особливим трибуналом.

червень: Ґрамші відвідує старший брат Дженнаро, що розповідає про гостру боротьбу серед керівництва компартії і розкол у партії, також про виключення з партії Леонетті, Трессо та Равадзолі.

липень: Термін Ґрамші скорочено на 1 рік, 4 місяці та 5 днів.

листопад—грудень: Ґрамші започатковує низку політичних дискусій із в'язнями-компартійцями, де вони обговорюють ролю інтелєктуалів у партії, залежність між партією та армією, скликання установчих зборів. Річ у тім, що 1929 року Комінтерн облишив політику сполученого фронту та проголосив, що капіталізм увійшов у смугу нестабільности, а соціялдемократія стала реакційною силою («соціялфашизмом»). Італійська компартія прийняла цю політику, передбачивши загострення клясової боротьби та неминуче падіння фашизму. Але Ґрамші не поділяє цих поглядів і вважає, що під час революції країна має пройти «демократичний» етап. Його позиція викликає неприйняття товаришів по партії, і він змушений припинити всі дискусії.

1931: червень: Ґрамші отримує кілька Марксових творів французькою та звіт лондонського журналу «Економіст» («The Economist») про результати першої радянської п'ятирічки.

липень: Отримує дозвіл писати рідним раз на тиждень (а не двічі на місяць, як донедавна).

серпень: Серйозне погіршення здоров'я, кривавий кашель.

жовтень: Ґрамші звертається до Муссоліні з проханням відновити доставку передплачених йому Сраффою періодичних видань (прохання частково задовольнили у грудні).

1932 Протягом року розглядано можливість обміну політичними в'язнями між Італією та Радянським Союзом (зокрема йшлося й про обмін Ґрамші), але жадних практичних наслідків ця ініціятива не мала.

15 вересня: Татьяна Шухт звертається до Муссоліні з проханням дозволити обстеження Ґрамші приватним лікарем.

листопад: Амністія з нагоди десятої річниці фашистської «революції»: термін Ґрамші скорочено до 12 років і 4 місяців. Сраффа намагається домогтися від влади умовного звільнення. Фашистський уряд на-

полягає на проханні про помилування від самого Ґрамші, проте той вважає таку умову неприйнятною.

30 грудня: Помирає мати Ґрамші. Сім'я приховує цю новину від нього.

1933 лютий: Уряд погоджується на обстеження Ґрамші незалежним приватним лікарем.

березень: Ґрамші притьмом гіршає. Впродовж двох тижнів його цілодобово доглядає молодий в'язень-комуніст Ґуставо Тромбетті. Хворого оглядає професор Умберто Арканджелі, який заявляє, що Ґрамші не виживе довго у в'язничних умовах, якщо його не буде звільнено або переведено до лікарні.

травень—червень: Паризька «Юманіте» публікує висновки Арканджелі. У Франції створено комітет зі звільнення Ґрамші, до його складу входять письменники Ромен Роллян й Анрі Барбюсс.

жовтень: Ґрамші дозволяють залишити в'язницю у Турі, оскільки його вирішено перевести до лікарні у Формії, що у 115 км на південь від Риму.

19 листопада: Ґрамші залишає Турі.

7 грудня: Ґрамші прибуває до Формії. Хоча він перебуває у лікарні, він лишається в'язнем — біля його палати чергує поліція. Після тривалої перерви він відновлює роботу над зошитами.

1934 12 липня: Ґрамші обстежує професор Вітторіо Пуччінеллі з римської лікарні Квізізана.

вересень: За межами Італії триває кампанія за визволення Ґрамші; про нього пише Ромен Роллян.

25 жовтня: Після подання відповідного клопотання Ґрамші отримує умовне звільнення. Йому дозволено залишати територію лікарні, але тільки під поліційним наглядом. Він зустрічається з братом Карло, Тетяною Шухт і Сраффою.

1935 червень: Ґрамші ще гіршає.

25 серпня: Переведення до лікарні Квізізана в Римі.

1936 Ґрамші відновлює перерване листування з дружиною та синами, що живуть у Москві, розмірковує про повернення до Сардинії, проте побоюється, що це призведе до ще більшої ізоляції від світу, навіть більшої, ніж у в’язниці.

1937 21 квітня: В’язничний термін Ґрамші збігає, але здоров’я не дозволяє залишити лікарню.

27 квітня: Світанком Ґрамші помирає від крововиливу в мозок, що стався за два дні до цього.

28 квітня: Тіло Ґрамші кремовано, його поховано у загальній могилі на цвинтарі Верано. По війні Ґрамші перепоховають на римському протестантському (анґлійському) цвинтарі.

В'ЯЗНИЧНІ ЗОШИТИ

Зошит 1, §‹33›. *Фройд*[1]. Поширення Фройдової психолоґії, схоже, спричинило появу ріжновиду літератури XVIII ст.: «дикуна» в сучасній формі замінив фройдівський тип. Боротьбу проти юридичного порядку провадять за допомогою фройдівської психоаналізи. Це один бік питання, як я його бачу. Я не мав змоги ознайомитися з Фройдовими теоріями і не знаю иншого типу «фройдівської» літератури: Пруст—Звево—Джойс[2].

Зошит 1, §‹47›. *Геґель і об'єднання*[1]. Геґелеве вчення про партії та об'єднання як про «приватну» канву держави постало історично з політичного досвіду Французької революції[2], надавши конституціоналізмові конкретного змісту. Урядування вможливлюється за згодою керованих, але за згодою орґанізованою — не загальною чи непевною, що її виражають на виборах; держава не лише користає зі згоди і вимагає її, а й «виховує» цю згоду почерез політичні та профспілкові об'єднання, що вони — хоча утворюють приватні апарати — насправді є приватними ініціятивами керівної кляси. Так, Геґель певною мірою йде далі за чистий конституціоналізм та розробляє теорію парляментської держави з її партійним режимом. Його концепція об'єднань не може не бути дещо туманною й непевною, першопочатковою, не може не вагатися між політикою й економікою, адже таким — дуже обмеженим — був тогочасний історичний досвід, що міг запропонувати лише один доконаний зразок орґанізації — «корпоративну орґанізацію» (коли політика поперевивана з економікою)[3].

Маркс[4] мав чи не такий самий історичний досвід: він був обізнаним не більше за Геґеля, але завдяки своїй журналістській і аґітаційній діяльності почував настрої мас. Марксова концепція

орґанізації усе ще містить елєменти таємної орґанізації, якобінського клюбу, змовницьких ґрупок і журналістської орґанізації. Французька революція пропонує два переважні типи, одним із яких є *клюби* — нежорсткі орґанізації на кшталт народних зборів, зосереджені навколо окремих політичних постатей, кожна з яких має власну ґазету, що втримує увагу та збуджує цікавість певної, але слабко згуртованої клієнтури, котра обстоює ґазетні тези на зборах клюбу. Це правильно, що в гурті завсідників клюбу мали творитися маленькі ґрупки людей, що вони добре одне одного знали, усамітнювались і готували атмосферу зборів, аби виступити в обороні тієї чи тієї течії, залежно від обставин і конкретних інтересів. Таємні товариства, що пізніше стали такими поширеними в Італії до 1848 року, вочевидь мали постати після Термідору[5] у Франції серед другого покоління якобінців (їхня діяльність супроводжувалась великими труднощами за наполеонівського періоду[6] через пильну увагу з боку поліції, але їм було легше у 1815-1830 роки за часів Реставрації[7]), що вона в основі своїй була доволі ліберальною і такими питаннями не переймалась. У цей період, між 1815 і 1830 роками, мало відбутися розшарування у царині народної політики, що, очевидно, вже було знати у «славетні дні» 1830 року[8], коли зринули на поверхню формації, що склались у попереднє п'ятнадцятиріччя. Після 1830 року й аж до 1848 року цей процес розшарування поглибився і дав два завершені типи — Блянкі та Філіппо Буонарроті[9].

Навряд чи Геґель знався на цьому історичному досвіді, а от у Марксових творах його добре знати і він вельми живий (щодо цього дивись передусім твір Поля Луї[10] та «Політичний словник» Моріса Блока[11]; щодо Французької революції важливий Оляр[12]; дивись також коментарі Андлера до «Маніфесту»[13]; щодо Італії — книжку Луціо про масонів і Рисорджименто, хоча вона доволі тенденційна[14]).

Зошит 1, §‹123›. *Розшукати достеменні історичні початки* деяких принципів сучасної педаґоґіки: активна школа або дружня співпраця між учителем і учнем; відкрита школа; потреба у вільному розвиткові природних нахилів учня під уважною, але ненав'язливою опікою вчителя.

Швайцарія зробила великий внесок у сучасну педаґоґіку (Песталоцці[1] та инші) завдяки женевській традиції Руссо[2]; насправді ця педаґоґіка є своєрідним поєднанням філософії та ни-

зки емпіричних правил. Зазвичай не беруть до уваги, що ідеї Руссо є жорсткою реакцією на єзуїтську школу та її методи виховання, а отже як такі вони є проґресивними; проте згодом вчення Руссо перетворили на своєрідну церковну доктрину, що паралізувало розвиток педаґоґіки та призвело до дивного виродження (у вченнях Джентіле[3] та Ломбардо-Радіче[4]). «Спонтанність» — один з прикладів цього виродження: уявляють, що мозок дитини, це — такий собі клубок, що його вчитель допомагає розплутати. Насправді ж кожне покоління навчає нове покоління, себто формує його, і навчання є боротьбою з інстинктами, пов'язаними з простішими біолоґічними функціями, боротьбою з природою за панування над нею та за створення людини, котра була би «сучасною» своїй епосі. Не беруть до уваги, що дитина, щойно вона починає «бачити та торкати», напевне, вже за кілька днів після народження нагромаджує відчуття й образи, що множаться і ускладнюються мірою засвоєння мовлення. «Спонтанність», якщо її аналізувати, стає дедалі проблєматичнішою. До того ж «школа», себто безпосередня навчальна діяльність, є лише частиною життя учня, що він має справу так з людським суспільством, як і з societas rerum [світом речей. — *Ред.*] і що він формує для себе критерії з цих «позашкільних» джерел, набагато важливіших, ніж назагал вважають. Єдина школа — де працюють і головою, і руками, — має також ту перевагу, що дозволяє дитині під пильним оком вчителя долучитися до історії людства та до історії «речей» водночас.

Зошит 1, §‹127›. *Молодіжне питання.* Є кілька молодіжних «питань». З них найважливішими мені видаються два: 1) «старше» покоління *завжди* навчає і повчає «молодь», тобто допомагає їй здобути освіту; тут будуть конфлікти, розбіжності тощо, але йдеться за явища поверхневі, притаманні будь-якій освітній і виховній роботі, якщо тільки не йдеться за клясовий вплив, себто коли «молодь» (або значна її частина) керівної кляси (у широкому розумінні — керівної кляси не лише економічно, а й морально-політично) повстає і долучається до проґресивної кляси, що вона історично стала спроможною захопити владу, — але в такому разі йдеться за «молодь», що, звільнившись від опіки «старших» однієї кляси, переходить під опіку «старших» іншої кляси та лишається підпорядкованою. Отже, «молодь» усе ж підпорядкована «старшим» як поколінню, хай воно й має ин-

ший темперамент і життьову силу; 2) коли це явище набуває так званого національного характеру, себто коли клясовий вплив притлумлено, справа утруднюється і затуманюється. «Молодь» неперервно бунтує, адже на те є глибинні причини, але годі проаналізувати, критично розглянути та усунути ці причини (не концептуально й абстрактно, але історично та насправжки); «старші» фактично панують, але... «après moi le déluge» [після мене хоч потоп. — *Ред.*][1], вони не можуть виховати молодь, котра заступить їх. Чому? Це означає, що склалися усі умови, коли «старші» однієї кляси *мусять* керувати цією молоддю, проте не можуть цього робити через політико-військовий тиск. Боротьба, що її нормальні зовнішні прояви притлумлено, липне наче ґанґрена до структури старої кляси, ослабляючи та руйнуючи її, набуває хворобливих форм містицизму, сенсуалізму, морального збайдужіння, психічного та фізичного патолоґічного виродження тощо. Стара структура не стримує нових потреб і не може їх задовольнити: стійке, майже постійне безробіття так званих інтелєктуалів є одним з типових проявів цієї байдужости, що набуває гострого характеру у випадку з молодшими, тому що «відкриті горизонти» закриваються. З иншого боку, це веде до загострення, а не до вирішення проблєм, адже військово-февдальні «лави шикуються».

Зошит 1, §‹133›. *Військове мистецтво і мистецтво політики.* Ще раз про «сміливців»[1]. Складність відносин, що істнували в 1917-1918 між штурмовими та армійськими підрозділами, може підбити — та вже підбила — політичних керівників до творення хибних плянів боротьби. Забувають: 1) що «сміливці» є самими тактичними підрозділами та, якщо є вони, то має бути нехай малоефективна, проте таки боєздатна армія, бо якщо військова дисципліна та бойовий дух впали аж так, що постала потреба запровадити тактичні нововведення, вони котроюсь мірою ще є — і є саме тією мірою, що їй відповідає новий тактичний прийом; інакше ми мали би справу з поразкою і втечею; 2) що не варто сприймати появу «сміливців» як ознаку загальної боєздатности воєнної маси, але навпаки — як ознаку її пасивности та відносної деморалізації.

Сказане не касує загального підходу, відповідно до якого до порівнянь військового мистецтва з політикою треба завжди ставитися cum grano salis [скептично. — *Ред.*], себто як до спонуки

до роздумів і термінів, спрощених ad absurdum [до абсурду. — *Ред.*]; правду кажучи, в царині політики на тих, хто схибив або не виконав достоту наказ, не накладають жорстких карних санкцій, вони не постають перед військовим трибуналом, не кажучи вже про те, що розгортання політичних сил аж ніяк не порівняти з військовою мобілізацією. Політична боротьба, окрім маневреної війни та облоги або позиційної війни, знає й инші форми. Правдиві «сміливці», себто сучасні «сміливці», народилися саме з позиційної війни, як це бачимо з досвіду 1914-1918 років. Але у маневреній війні й облогах минулого були, можна сказати, свої «сміливці»: легка та важка кавалєрія, берсальєри[2] тощо; загалом швидкохідні підрозділи почасти виконували ролю «сміливців»; так, вартова служба вже містить зародки сучасних загонів «сміливців». Ці зародки можна бачити частіше під час облоги, ніж під час маневреної війни: там часто вдаються до патрулювання, а надто вправно орґанізовують несподівані вилазки та несподівані напади за допомогою одбірних підрозділів.

Инший елємент, що про нього не варто забувати, такий: у політичній боротьбі не треба мавпувати методи боротьби панівних кляс, уникаючи при цьому очевидних пасток. Це явище часто спостерігаємо у поточній боротьбі; слабка державна орґанізація, це — як знекровлена армія; на авансцену виходять «сміливці», себто приватні збройні орґанізації, що виконують два завдання: діють поза законом, тоді як держава зберігає подобу законности своїх дій, і слугують засобом реорґанізації самої держави. Вважати, що нелєґальній приватній діяльності можна протиставити иншу діяльність, себто боротися з одними «сміливцями» за допомогою инших — глупство, адже це означає вважати, що держава завжди лишатиметься бездіяльною, чого ніколи не буває, не кажучи вже про ріжні инші обставини. Клясова природа має вирішальне значення: кляса, що має щодня працювати певні години, не може мати постійні штурмові та спеціяльні загони, як кляса, що має широкі фінансові можливості та не обтяжена неодмінною потребою працювати (принаймні, не всі члени цієї кляси доконче працюють). У будь-яку годину дня і ночі ці орґанізації, що вони стали професійними, готові завдати непідготовленому супротивникові рішучого та приголомшливого вдару. Тим-то тактика «сміливців» не може мати для одних кляс такого самого значення, як для инших: певним клясам необхідна — адже вона їм ліпше годиться — маневрена війна, що вона у випадку політичної боротьби може поєднуватися з корис-

ним і навіть необхідним використанням таких «сміливців». Але зациклюватися на війні як на моделі необачно: політика і тут має переважати військовий елємент, і тільки політика творить змогу маневрувати.

З усього, що було сказано, випливає таке: аналізуючи ролю штурмових загонів на війні, треба розріжняти технічну ролю спеціяльних військ, пов'язану із сучасною позиційною війною, і військово-політичну ролю: штурмові загони «сміливців» як спеціяльні війська під час світової війни були в усіх арміях, та як військово-політична сила вони проявились у країнах, політично не згуртованих і ослаблених, а значить стали вираженням небоєздатної армії і збюрократизованого та закостенілого ґенерального штабу.

Зошит 1, §‹134›. *Політична боротьба і війна.* На війні, щойно досягнуто стратеґічної мети — знищено армію противника й окуповано його територію, — встановлюється мир. Ба більше, можна додати, що для завершення війни досить, аби стратеґічної мети досягли лише потенційно: досить, аби не сумнитися, чи не годна ще воювати ворожа армія та чи вдасться переможній армії окупувати територію противника. Політична боротьба набагато складніша: її десь можна порівняти з колоніяльною війною або із загарбницькою війною минувшини, коли армія-переможець назавжди захоплює або лаштується захопити геть усю завойовану територію або її частину. Згодом армію, що зазнала поразки, роззброюють і розпускають, але боротьба триває у царині політики та «підготовки» до війни. Так, політична боротьба Індії проти анґлійців (і певною мірою Німеччини проти Франції або Угорщини проти малої Антанти) знає три форми війни — маневрену, позиційну та підпільну. Пасивний опір Ґанді[1], це — позиційна війна, що вона у певні моменти переходить у війну маневрену, а иншим разом — у підпільну; бойкот, це — позиційна війна, страйки, це — маневрена війна, таємне лагодження зброї та мобілізація бойовиків, це — війна підпільна. До певної міри тут діють і «сміливці», але про них треба писати окремо. Якби анґлійці були певні, що йдеться до великого повстання, що покладе край їхній стратеґічній перевазі (що полягала у певному сенсі в здатності маневрувати по внутрішніх лінях і купчити сили в «спорадично» найнебезпечнішому пункті), задавивши їх масою, себто примусивши їх розпорошити сили по всьому теа-

тру військових дій, що охопив б одночасно всю територію, їм було би вигідно спровокувати передчасний виступ бойових сил індійців, щоби виявити ці сили та знечолити у цей спосіб весь рух. Так само Франції було би вигідно, якби правиця, німецькі націоналісти, здійснила пуч, що змусив би запідозрену нелєґальну бойову орґанізацію передчасно виказати себе і цим прокласти шлях інтервенції — вчасної з французького погляду. Отже, щоб вдатися до послуг «сміливців» у цих змішаних формах боротьби, що вони своїм характером на перше око ніби військові, а направду політичні (втім, кожна політична боротьба містить військовий субстрат), треба розвинути нові тактичні поняття, а досвід війни тут може придатися лише як стимул, але не як модель.

Окремо треба розглядати питання балканських «комітаджі»[2], що їхня поява обумовлена особливостями тамтешніх фізико-ґеоґрафічних умов, клясовою структурою на селі, а також реальною ефективністю урядів. Те саме можна сказати про ірляндські загони, що їхня форма ведення війни й орґанізації обумовлені соціяльною структурою Ірляндії[3]. «Комітаджі», ірляндців й инші форми партизанської війни не варто прикладати до «сміливців», хоча вони можуть видаватися подібними чи принаймні такими, що мають багато спільного. Перші є формами боротьби [слабкої, але відчайдушної] меншости проти добре орґанізованої більшости, а штурмові загони «сміливців» потребують великого резерву, скутого з тих чи тих причин, але потенційно боєздатного, готового — в особі окремих резервістів — підтримати «сміливців» і поповнити їхні лави.

Зошит 1, §‹149›. *Північ і Південь*. Геґемонія Півночи могла би бути «нормальною» й історично благотворною, якби індустріялізація могла ширитися й охоплювати чимраз нові, економічно опановані райони. Так ця геґемонія виразила би боротьбу між старим і новим, між передовим і відсталим, між більшою продуктивністю і меншою продуктивністю; тоді відбулася б економічна революція, національна своїм характером (і маштабом), хай навіть її рушійна сила лишалася б до часу та певної міри реґіональною. Всі економічні сили отримали би певний стимул, а протиріччя заступила би тісніша єдність, більша згуртованість. Але так не сталося: геґемонія набула характеру неперервности; протиріччя набуло характеру умови, історично необхідної на не-

визначений час, а отже такої, що через істнування промисловости Півночі здається «вічною».

Еміґрація. Порівняймо Італію та Німеччину[1]. Справді, промисловий розвиток у Німеччині здійняв велику хвилю еміґрації, проте згодом він не просто зупинив її, але поглинув значну її частину та спричинив потужну імміґрацію. Щодо суто механістичного порівняння двох еміґрацій, італійської та німецької, це правдиво, проте якщо рівняти не так поверхнево, можна виявити важливі відмінності. У Німеччині індустріялізація спочатку призвела до буйного розквіту «промислових кадрів», і саме вони найперше еміґрували за особливих економічних обставин: еміґрувала певна частина кваліфікованого й обдарованого людського капіталу разом з певною кількістю капіталу фінансового. Німецька еміґрація відобразила буяння активної капіталістичної енерґії, що запліднювала господарства инших, відсталіших країн або країн такого ж рівня розвитку, що й Німеччина, але бідних на людей і керівні кадри. В Італії явище було простішим і пасивнішим, не кажучи вже про те, що воно досі невирішене. Хоча кількість еміґрантів зменшилась, а їхня якість змінилася, варто зауважити, що це сталось не наслідком поглинання надлишків робочої сили розвиненою промисловістю і що цей процес не супроводжувався зростанням рівня життя до рівня «нормальних» країн. Зменшення еміґрації спричинене світовою кризою, себто наявністю по всіх промислово розвинених країнах власних резервних армій праці, завеликих як на економічні норми. Італія вже не є резервом працівників для всього світу не тому що вона відновила свою демоґрафічну рівновагу, але тому що світ втратив свою.

Інтелєктуали та робітники. Инша засаднича відмінність така: німецька еміґрація була орґанічною, себто разом з масою робітників еміґрували промислові орґанізаторські кадри. З Італії еміґрувала тільки робітнича маса, зазвичай не сформована ані професійно, ані інтелєктуально. Відповідні інтелєктуальні елєменти залишалися вдома, теж не сформовані, себто ані індустріялізація, ані індустріяльна цивілізація жадним чином не змінила їх; постало величезне безробіття інтелєктуалів, що породило низку корупційних явищ і зрештою призвело до політичного і морального виродження зі значними наслідками для економіки. Це відбилось на самому державному апараті в усіх його проявах, що набули своєрідного характеру. Відтак замість зникнути протиріччя загострювались, а кожен з цих проявів лише поглиблював їх.

Зошит 1, §‹156›. *Минуле і теперішнє*. Чи може теперішнє бути *критикою* минулого в якийсь инший спосіб, аніж як [і через] його «подолання»? Але чи варто через це відкидати минуле? Відкинути треба лише те, що теперішнє «внутрішньо» піддало критиці, й ту частку себе, що вона відповідала перестарілому. Що це означає? Що ми маємо до ладу усвідомлювати цю реальну критику та виражати її не тільки теоретично, а й *політично*. Себто маємо бути суголосними теперішньому, що ми його творимо, усвідомлюючи минуле та його продовження (і відродження).

Зошит 3, §‹33›. *Деякі причини помилок*. Уряд, або політичний діяч, або соціяльна ґрупа уособлюють певні політичні або економічні переконання. Від цих переконань легко дійти до загальних висновків, базованих на поясненні дійсности та на передбаченні того, як ця дійсність розвиватиметься. Не завжди враховують те, що переконання, що їх уособлюють, ініціятиви, що їх пропонують, можуть ґрунтуватися на хибній рахубі, а отже вони можуть не відповідати «конкретно-історичній діяльності». В історичному бутті, як і в бутті біолоґічному, опріч народження живих подибуємо й викидні. Історія і політика тісно пов'язані, вони, можна сказати, одне й те саме, проте треба розуміти, коли оцінюєш історичні факти, а коли політичні факти й акти. В історії — через її широку перспективу, звернену в минуле, а також через те, що результати ініціятив самі собою свідчать за їхню історичну життєвість, — рідше припускаються помилок, ніж коли оцінюють поточні політичні факти й акти. Тим-то великий політик не може не бути «освіченим», себто не може не «знати» про щонайбільше складових сучасного життя, та це має бути не «книжкове знання», «ерудованість», але «живе знання», конкретна субстанція політичної «інтуїції» (хоча аби ці елементи стали живою субстанцією «інтуїції», політикові треба мати й «книжкове знання» про них).

Зошит 3, §‹42›. *Минуле і теперішнє*. Казка про бобра (бобер, що на нього полюють мисливці, котрі хочуть відрізати його яєчка, аби використати екстракт з них у медицині, рятує своє життя, відгризаючи власні орґани). Чому не було опору? Брак у партій почуття людської та політичної гідности; але ці якості не природжені, вони не є недоліками, одвіку притаманними наро-

дові, не є незмінними рисами. Вони — «історична даність», що її можна пояснити минулою історією та сучасними суспільними умовами[1].

Очевидні протиріччя: домінувало фаталістичне та механістичне розуміння історії (Флоренція-1917, звинувачення у берґсоніянстві[2]), при цьому демонструвалися позиції грубого та банально формалістичного волюнтаризму, як, наприклад, було з проєктом створення 1920 року в Болоньї Міської ради виключно з членів орґанізацій, себто заміни орґану, історично вкоріненого в масах, такого як Палата праці, на суто абстрактний і книжний орґан[3]. Чи може цим переслідували бодай політичну мету передачі геґемонії міському елєменту, що він зі створенням Ради мав би власний центр, тоді як Палата праці була провінційним інститутом? Цього не прагнули, і загалом проєкт не було втілено.

Виступ Тревеса про «спокутування гріхів»: цей виступ мені видається надважливим для розуміння плутанини в політиці та дилєтантизму в полєміці лідерів[4]. За цією запеклою полємікою ховається страх перед конкретною відповідальністю, а цей страх свідчить про брак солідарности з клясою, що її представляють, брак розуміння найголовніших їх потреб, її прагнень, її прихованої енерґії: патерналістська партія дрібних буржуа, що вдають мух — непроханих помічників[5]. Чому не було опору? Ідея воєнного психозу та ідея про те, що цивілізована країна не може «допустити» проявів дикунства. Ці узагальнення були також машкарою для инших, глибших мотивів (до того ж вони суперечили твердженням, що їх раз у раз повторювали після кожної кривавої розправи: ми завжди казали, що правляча кляса реакційна), що по суті зводилося до відірваности від кляси, себто до «двох кляс»: вони неспроможні зрозуміти, що таке перемога реакції, бо переживають не реальну боротьбу, а боротьбу як «книжковий принцип».

Ще одне протиріччя, пов’язане з волюнтаризмом: якщо вони проти волюнтаризму, тоді вони мали б цінувати «стихійність». Проте все не так: щó є «стихійним», є неповноцінним, не вартим аналізи, навіть не вартим уваги. Насправді «стихійність» вповні виказала цілковиту нікчемність партії, показавши прірву між голосними програмами та кволими акціями. Проте «стихійні» акції таки відбувались (1919-1920): вони зачіпали певні інтереси, спонукали переглянути позиції, викликали зненависть з боку навіть мирного люду, змушували вирватися зі стаґнації соціяльні страти, доти бездіяльні та здеґрадовані морально через

тривалий застій, — од них відреклись саме через їхню стихійність; загальна «паніка», «великий страх» не могли не дати привід до гуртування каральних сил, щоб жорстоко придушити ці страти[6].

Найважливішим свідченням цього розриву між представлюваними та представниками є так званий союзний договір між конфедерацією та партією, що його можна порівняти з конкордатом між державою і церквою[7]. Партія, що вона є до певної міри зародком державної структури, не може допустити жадного поділу своєї політичної влади, не може допустити, щоби частина її членів привласнила права всієї орґанізації, бувши союзниками «всього», так само як держава не може допустити, щоби частина її підданих піднеслась над загальним правом та уклала з державою, до якої належить, — за посередництва іноземної держави — якусь особливу угоду про співіснування. Дозволити таке означає фактично та юридично підпорядкувати державу та партію так званій більшості представлюваних, а насправді певній ґрупі, що вона проголошує себе антидержавною і антипартійною, але врешті-решт владарює, хай і опосередковано. У випадку із союзним договором було очевидно, що влада належатиме не партії.

Союзному договору відповідають дивні зв'язки між партією та парляментською ґрупою, адже вони теж мали характер союзницьких і паритетних відносин. Ця система відносин призвела до того, що сама партія істнувала не як незалежний орґанізм, а як частина складного орґанізму, що мав риси лейбористської партії — нецентралізованої, позбавленої об'єднавчої волі тощо. Значить, профспілки мають підпорядковуватися партії? Розв'язувати питання в цей спосіб неправильно, адже його треба ставити таким робом: кожен член партії, незалежно від роботи чи посади, є завжди членом партії і підпорядковується її керівництву. Відносини підпорядкування між профспілкою і партією неможливі, якщо профспілка добровільно обере члена партії за свого керівника: це лише означатиме, що профспілка [добровільно] погодилась з керівною ролею партії, а отже добровільно погодилась з контролем над своїми керівниками з боку партії (і навіть бажає такого контролю).

1919 року це питання не порушили належним чином, хоча мали повчальний прецедент у червні 1914-го[8], бо фракції насправді не провадили політичної роботи, себто партія не провадила політичну роботу.

Зошит 3, §‹48›. *Минуле і теперішнє. Стихійність і свідоме керівництво.* Слово «стихійність» можна тлумачити в ріжний спосіб, тому що явище, що його цим словом позначають, є багатогранним. Втім, треба наголосити на тому, що історія не знає «чистої» стихійности, інакше вона би співпадала з «чистою» механічністю. У «більш стихійному» русі елєменти «свідомого керівництва» тяжче розгледіти, вони не залишили по собі документів, які б ясували стан справ. Отже, можна сказати, що стихійний елємент притаманний «історії підпорядкованих кляс», можна навіть сказати, що він характеризує узбіччя, периферію цих кляс, що не здобули свідомости кляси «для себе», тож і гадки не мали, що їхня історія котроюсь мірою може бути важливою і що варто якимсь робом фіксувати, документувати її.

У цих рухах, отже, істнує певна «безліч» елєментів «свідомого керівництва», проте жаден з них не переважає, жаден не долає рівень «народної науки» певної суспільної верстви, не долає рівень «буденної свідомости» або [традиційного] світогляду цієї верстви.

І саме цей елємент Де Ман[1] емпірично протиставляє марксизмові, (очевидно) не усвідомлюючи, що долучається до позиції тих, хто, описавши фольклор, ворожбу тощо та показавши, що ці способи мислення склалися історично та глибоко вкорінені в психолоґії певних народних верств, вважають, що «подолали» сучасну науку, а «сучасна наука» для них, це — статійки з науково-популярних журналів і серійних видань. Це правдива тератолоґія серед інтелєктуалів, що знає й инші приклади: палкі шанувальники фольклору, котрі обстоюють його збереження, «чорнокнижники», пов'язані з Метерлінком[2], котрі вірять, що треба відродити насильницьки перервану алхемічну та маґічну традицію, щоб повернути науку на плідний шлях відкриттів тощо. Проте Де Ман усе ж має одну заслугу: на його прикладі ми розуміємо потребу вивчати складові народної психолоґії та працювати з ними — під історичним, а не соціолоґічним оглядом, активно (себто з метою її змінити, просвітити, піднести на сучасний рівень), а не описово, як це робить він сам; але цю потребу можна було відчитати вже у вченні Іліча[3] (хоча той міг і не писати про це безпосередньо), яким Де Ман нехтує.

Що в кожному «стихійному» русі є — нехай зародковий — елємент свідомого керівництва, дисципліни, непрямо доводить те, що істнують течії та ґрупи, що обстоюють стихійність як методу. Тут треба розріжняти суто «ідеолоґічні» елєменти та елє-

менти практичної дії, добропорядних вчених, що обстоюють стихійність як властиву [й об'єктивну] «методу» та політиканів, що обстоюють її як «політичну» методу. У перших йдеться за помилкове уявлення, у других — за [просту та очевидну] суперечливість, що дозволяє наочно бачити практичні зародки, тобто [безпосереднє] бажання заступити одне керівництво иншим. Проте навіть у вчених помилка має практичне походження, а не безпосереднє, як у тих других. Аполітичність французьких синдикалістів напередодні війни[4] включала обидва елєменти: це була теоретична помилка та суперечливість (був «сорелівський» елємент[5] і до певної міри конкуренція між анархо-синдикалістським політичним елєментом і соціялістичною течією). Це також був наслідок жахливих подій у Парижі 71-го[6]: продовження — але за допомогою нових метод і чудової теорії — трьох десятиріч пасивности (1870-1900) французьких робітників. Суто «економічну» боротьбу провадили аж ніяк не для того, щоб дратувати панівну клясу. Те саме можна сказати про каталонський рух, що, коли й «спричиняв незадоволення» еспанської панівної кляси, чинив так лише тому, що об'єктивно посилював каталонський республіканський сепаратизм, породивши республіканський промисловий блок, який протистояв лятифундистам, дрібній буржуазії та армії — всім монархістам.

Туринський рух звинувачували одночасно і в «стихійності», і у «волюнтаризмі» або берґсоніянстві (!). Це суперечливе звинувачення, якщо його уважно проаналізувати, свідчить за продуктивність і слушність дій очільників руху. Керування рухом було не «абстрактним», воно полягало не у механічному повторенні наукових і теоретичних формул, воно розріжняло політичну, реальну дію з теоретичними пошуками: воно виступало разом з живими людьми, сформованими за конкретних історичних обставин, людьми зі своїми почуттями, поглядами та уривками світоглядів тощо, що вони постали наслідком «стихійного» поєднання середовища матеріяльного виробництва з «випадковою» появою у цьому середовищі відчайдушних соціяльних елєментів. Цей елємент «стихійности» не відкидали, тим паче не зневажали — його *виховували*, направляли, очищали від усього чужорідного, що могло його забруднити, прагнучи зробити його однорідним, але живим, історично дієвим, намагаючись озброїти сучасною теорією. Самі керівники говорили про «стихійність» руху — це була правда: це твердження було стимулом, тонізувальним засобом, елєментом, завдяки якому досягли глибокої єд-

ности; це твердження передусім заперечувало, ніби йдеться за щось самовільне, авантурне, штучне [й історично непотрібне]. Воно надавало масам «теоретичної» свідомости, змоги усвідомити себе творцями історичних та інституційних цінностей, засновниками держав.

Саме ця єдність «стихійности» та «свідомого керівництва» або ж «дисципліни» і є реальною політичною дією підпорядкованих кляс так, як вона є масовою політикою, а не просто авантурою ґруп, що звертаються до мас. Щодо цього постає одне напрочуд важливе питання: чи може сучасна теорія протистояти «стихійним» почуттям мас? («Стихійним» у тому сенсі, що вони постали не наслідком систематичної освіти з боку вже свідомої керівної ґрупи, але були сформовані щоденним досвідом, просвітленим «буденною свідомістю», себто традиційним народним світобаченням, — тим, що дуже грубо називають «інстинктом», який сам собою є рудиментарним і елєментарним осягненням історії.) Вона не може простояти теорії: між ними «кількісна», але не якісна ріжниця, ріжниця у ступені; має бути можливість взаємного, так би мовити, «перекладу», переходу від одного до иншого і навспак. (Згадаймо, як І. Кант[7] переймався тим, аби його філософські теорії були в згоді з буденною свідомістю; такий самий підхід бачимо у Кроче[8]: згадаймо Марксове твердження зі «Святої родини», що формули французької революційної політики «перекладаються» на принципи німецької клясичної філософії[9].)

Відкидання так званих стихійних рухів та — ще гірше — зневага до них, себто відмова надати їм свідоме керівництво, вивести їх на вищий рівень, перенісши в царину політики, часто може призвести до вельми серйозних і тяжких наслідків. Майже завжди буває так, що до «стихійного» руху підпорядкованих кляс долучається реакційний рух правого крила панівної кляси, що має свої причини: економічна криза, наприклад, викликає незадоволення підпорядкованих кляс і стихійні масові рухи, з одного боку, а з иншого — змови реакційних ґруп, що вони користають з об'єктивної слабкости уряду для державних переворотів. Найперше до вчинення цих переворотів спричиняються нездатність відповідальних ґруп свідомо керувати стихійним повстанням і неспромога перетворити їх на позитивний політичний фактор. Випадок Сицилійської вечірні[10] та суперечки в гурті істориків щодо того, чи йдеться тут за стихійний чи орґанізований рух; мені здається, у Сицилійській вечірні поєднались два елєменти:

стихійне народне повстання проти провансальців поширилось так швидко, що справило враження одночасности та орґанізованости, коли гноблення стало нестерпним для всієї нації, а також свідомий елємент, важливий та ефективний ріжною мірою, де головну ролю відіграла змова Джованні да Прочіда з араґонцями. Инші приклади можна знайти у всіх революціях минулого, що в них чисельні підпорядковані кляси посідали ріжні гієрархічні сходинки залежно від власної економічної позиції і однорідности. «Стихійні» рухи найширших народних верств уможливлюють прихід до влади найбільш передової підпорядкованої кляси через об'єктивне ослаблення держави. Це є «проґресивним» прикладом, але в сучасному світі частіше трапляються приклади реґресивні.

Схоластично-академічне історико-політичне розуміння, що для нього справжнім і вартісним є лише такий рух, який на сто відсотків є свідомим, ба більше, який має достоту точний плян і не відступає від нього, або який відповідає (що по суті те саме) абстрактній теорії. Але дійсність багата на найдивніші комбінації, і саме теоретик має у цій дивині знайти нові докази своєї теорії, «перекласти» на мову теорії елєменти історичного буття, а не навпаки — примушувати дійсність відповідати абстрактним схемам. Цього ніколи не буде, а отже це розуміння є нічим иншим, як виразом пасивности. (Леонардо вмів знайти число у всіх проявах космічного життя, навіть коли очі профанів не бачили нічого крім сваволи та хаосу[11].)

Зошит 3, §‹49›. *Питання культури. Ідеолоґічний матеріял.* Дослідження щодо того, як фактично орґанізовано ідеолоґічну структуру панівної кляси, себто матеріяльну орґанізацію, покликану підтримувати, обороняти та розвивати теоретичний або ідеолоґічний «фронт». Її найпомітнішою і найдинамічнішою частиною є преса у широкому розумінні: видавництва (що мають приховані та явні проґрами та дотримуються певної течії), публіцистичні ґазети, журнали найрізноманітніших жанрів (наукові, літературні, філософські, популярні тощо), ріжноманітні періодичні видання, в тому числі бюлетені парафій. Таке дослідження, якщо його проводити на загальнонаціональному рівні, було би величезним; втім, можна вивчити стан справ у певному місті або в низці міст. Ці досліди дуже прислужилися б редакторові новинного відділу щоденної ґазети: оскільки таке дослі-

дження є своєрідним путівником і запомогою в роботі, він сам мав би взятися до підготовки такого дослідження; на цю тему можна було написати чимало передових статей!

Преса становить найбільш динамічну, але не єдину частину цієї ідеолоґічної структури: до неї дотичне все, що безпосередньо чи опосередковано впливає або може вплинути на громадську думку — бібліотеки, школа, ріжноманітні громадські об'єднання та клюби, ба навіть архітектура, плянування вулиць і їхні назви. Неможливо пояснити позицію, що її зберігає церква у сучасному суспільстві, якщо не знати про постійні та наполегливі зусилля, яких вона докладає для неперервного розвитку свого відділу цієї матеріяльної структури ідеолоґії. Таке дослідження, якщо його провести серйозно, було би значним, адже воно дало би живу історичну модель такої структури, а завдяки йому можна було би більш виважено й точно оцінювати представницькі сили в суспільстві. Що може новаторська кляса протиставити цій системі траншей і фортифікаційних споруд правлячої кляси? Ідея окремішности, себто поступове усвідомлення власної історичної особистости, — ідея відособлености, що має поширюватися од керівної кляси та охоплювати потенційно союзні кляси, — все це потребує складної ідеолоґічної роботи, що її передумовою є достеменне усвідомлення сфери, що підлягає очищенню від масового людського елєменту.

Зошит 3, §‹51›. *Минуле і теперішнє*. Початок «18-го брюмера»: Геґелева заувага, що всі події й особи з'являються в історії двічі; Марксове уточнення, що перший раз — як траґедія, другий раз — як фарс[1]. Ця думка вже була у «Критиці геґелівської філософії права»: «Грецькі боги, що вони уже були одного разу — в траґічній формі — смертельно поранені в „Прикутому Прометеї" Есхіла, мали ще раз — у комічній формі — померти у Лукіянових „Бесідах". Чому таким є хід історії? Так людство *весело* прощається з власним минулим. І саме такої *веселої* історичної долі ми бажаємо для політичних властей Німеччини»[2].

Зошит 3, §‹56›. *Поняття орґанічного централізму та жрецька каста*. Якщо обмежити складову певного орґанізму чітко та жорстко визначеною системою вчення, матимемо керівництво за кастовим типом, де є жерці. Але чи є «ґарантія» непорушности цієї системи? Ні, нема: формули проказуватимуть,

не минаючи ані титли, ніже тії коми, але чинитимуть инакше. «Ідеолоґію», вчення треба сприймати як не щось штучне та накинуте механічно (наче йдеться за одяг на шкірі, а не за саму шкіру, що вона є орґанічним продуктом всього живого біолоґічного орґанізму), але як неперервну боротьбу. Орґанічний централізм думає собі, що може створити об'єктивно досконалий орґанізм назавсігди. Це ілюзія, що може призвести до катастрофи, позаяк вона топить рух у болоті *особистих* академічних дискусій[1]. (Три складові: вчення, «фізичний» склад гурту наявних історично сформованих кадрів, *дійсний історичний рух*. Перша та друга складові підпадають під контроль спільної та свідомої воли. Третя складова постійно реагує на дві перші та визначає неперервну — теоретичну та практичну — боротьбу за піднесення орґанізму на вищі та складніші рівні колєктивної свідомости.) Фетишизм конституціоналізму. (Історія конституцій, ухвалених протягом Французької революції: конституція, проголосована Конвентом 1793 року, зберігалась у залі засідань у кедровій скрині, а набуття нею чинности відклали до завершення війни: вороги революції могли скористати навіть з найрадикальнішої конституції, тим-то була потреба в диктатурі, себто у владі, не обмеженій чіткими та писаними законами[2].)

Зошит 3, §‹61›. *Боротьба поколінь*. Те, що старше покоління неспроможне вести за собою молодше покоління, почасти вказує на кризу інституту родини та на новий стан жіноцтва у суспільстві. Виховання дітей чимдалі більше доручають державі або приватним навчальним закладам, що викликає злиденність «почуттів» щодо минулого, а також спричиняється до механізації життя. Найнебезпечнішим є те, що за певних обставин старше покоління зрікається свого обов'язку виховувати молодь, керуючись хибно зрозумілими теоріями або прикладаючи до своїх обставин теорії, вироблені для инших обставин. Удаються і до ріжних форм державообожнення, забуваючи, що насправді будь-який однорідний соціяльний елємент є «державою» і представляє державу такою мірою, якою дотримується власної проґрами, инакше виникає плутанина — державну бюрократію мають за державу. Кожен громадянин є «службовцем», якщо бере активну участь у громадському житті, додержуючи напрямку, визначеного урядом-державою, і він щобільше «службовець», щочіткіше дотримується державної проґрами та розумно провадить її.

Зошит 3, §‹62›. *Минуле і теперішнє*. Інтелєктуальний вплив Франції. Надзвичайний успіх украй поверхневої книги Леона Доде про «дурне XIX століття»[1]: формула дурного століття стала кліше, що його вживають абияк, не розуміючи до ладу значення. Цю формулу можна зрозуміти та її можна виправдати в ідеолоґічній системі французьких монархістів: вони створюють — або хочуть створити — міт про ancien régime [старий, королівський режим. — *Ред.*] (лише в минувшині краса, лише в минувшині правда)[2] і навмисне викидають «відступ» з 1789 року по кінець Реставрації, між иншим, включно з формуванням єдиної італійської держави. Але що означає ця формула для італійців? Хочете відновити стан до Рисорджименто? XIX століття — дурне, бо воно сприяло появі сил, що вони об'єднали Італію?

Ідеолоґія вихилясів: є течія (вельми дурна в своїх проявах) що справді прагне реабілітувати старі режими, надто режим Бурбонів, і робить це сáме апологетично (паралєльно з істориками, що вони прагнуть до об'єктивної реконструкції фактів). Але у всіх цих проявах, мені здається, є певна складність для того, хто хотів би мати, але не може мати традицію (гучну традицію, як у французів Людовика XIV чи Наполеона[3]), або він змушений сходити в глибину століть, а в реальній традиції власної країни бачить лише багато суперечливих неґативних моментів. Отож успіх вислову Доде є типовим прикладом підпорядкування французьким інтелєктуальним течіям.

Втім, тут є одна вельми цікава загальна заувага, яку не можна поминути: якою має бути позиція новаторської політичної ґрупи щодо минулого, особливо щодо нещодавнього минулого? Звісно, має бути позиція передусім «політична», визначена практичною потребою, але питання полягає саме у визначенні «меж» цієї позиції. Реалістична політика має перейматися не лише безпосереднім успіхом тут і зараз (для певних політичних ґруп, одначе, безпосередній успіх є всім: йдеться за суто репресивні рухи, які воліють передусім вдарити по безпосередніх ворогах, тероризувати їхніх прибічників, а отже мати перепочинок, щоб тимчасом реорґанізувати та зміцнити — за допомогою відповідних інститутів — державну репресивну машину), але також захистом і створенням умов, необхідних для майбутньої діяльности, а серед цих умов є зокрема народна освіта. Справа саме в цьому. Позиція буде «неупередженою», себто історично «об'єктивною», такою мірою, якою рівень культури буде високим, а критичний дух, здатність бачити відмінності розвиненим.

Засуджують все минуле назагал, коли не можуть розгледіти в ньому відмінності або коли відмінності вважають другорядними, а отже обмежуються порожніми, проте велемовними балачками. То́му правда, що в минулому можна віднайти будь-що, — так, якщо маніпулювати історичною перспективою та мірилом досягнень і цінностей.

У царині політики XIX століття означало представницьку і парляментську систему. Чи ж правда, що шлях цих систем до Італії був механічним? Цю систему вибороли в боротьбі, до якої не кликали широкі народні маси; вона пристосувалась до цих обставин, набувши вельми особливих, італійських, неповторних форм — не таких, як по инших країнах. В італійській традиції, отже, є ріжні напрямки: запеклий опір, боротьба, опортунізм і схильність до імпровізаційних угод (що є офіційною традицією). Кожна ґрупа може вдаватися до одного з цих напрямків, розріжняючи реальні факти й ідеолоґію, правдиву і словесну боротьбу тощо; кожна ґрупа може започаткувати нову традицію, елєменти якої в минулому можна віднайти лише в зародковому та неоформленому вигляді, та оцінити ці елєменти, що вони через цю свою природу не скомпрометовані, себто не можуть призвести до орґанічної ідеолоґічної розробки, яка би протистояла поточному напрямку тощо.

Зошит 3, §‹116›. *Міжнародна роля італійських освічених кляс*. Під час війни у Фляндрії, що її вели еспанці наприкінці XVI століття[1], в гурті військово-технічних фахівців та інженерних військових було багато італійців. Були такі славетні командири, як Алессандро Фарнезе, герцоґ Пармський, Рануччо Фарнезе, Аброджо Спінола, Пачотто Да Урбіно, Джорджо Баста, Джамбаттіста Дель Монте, Помпео Джустініяно, Крістофоро Мандраґоне і багато инших, менш відомих. Місто Намюр укріпили двоє італійських інженерів: Ґабріо Сербеллоні та Шіпіоне Кампі тощо. Див. ст. «Джорджо Баста. Албано-італійський ґенерал кавалерії» Евдженіо Барбарік в «Нуова Антолоджія» від 16 серпня 1928 року[2].

У цьому дослідженні щодо космополітичної ролі італійських освічених кляс особливу увагу варто звернути на внесок військово-технічних фахівців через особливу «національну» цінність, що її завжди надавали військовій службі. Це питання пов'язане з иншими дослідженнями: як формувались ці військо-

ві здібності? Буржуазія комун мала ще й військове походження — в тому сенсі, що її клясова орґанізація була також військовою і що саме завдяки своїй військовій функції вона спромоглася захопити владу. Ця військова традиція урвалась після приходу до влади, після того, як аристократична комуна перетворилась на комуну буржуазну. Як, чому? Як формувались компанії найманців, і чому постала потреба в них? За яких суспільних умов постала більшість кондотьєрів[3]? Мені здається, що вони були з дрібного дворянства, але якого саме? З феодального чи купецького? Тощо. Звідки з'явились ці військові командири кінця XVI століття і дальших століть? Тощо.

Природно, що участь італійців у війнах Контрреформації була значною, але чи брали вони участь також в обороні протестантів? Не треба плутати цей внесок військових технічних спеціялістів з ролею, яку мали, наприклад, швайцарці — ці міжнародні найманці, — або німецькі кіннотники у Франції (рейтари), або шотляндські лучники в тій таки Франції[4]: італійці давали не тільки військових спеціялістів, а й фахівців інженерної справи (саперів), політиків, дипломатів тощо.

Барбарік (думаю, сьогодні він уже ґенерал) завершує статтю про Басту так: «Велика практика сорокаріччя суворих військових кампаній у Фляндрії, Франції та Трансільванії дала Джорджо Басті рідкісну можливість перевірити на практиці та прояснити свою теорію, пізніше оновлену Монтекукколі[5]. Пам'ятати про перше і про друге є сьогодні історичним обов'язком, необхідною роботою з популяризації наших традицій, що беззаперечно та наочно свідчать про головне місце, що його посідало італійське військове мистецтво серед великих армій Нового часу»[6]. Але чи можна в цьому випадку говорити про італійське військове мистецтво? З точки зору історії культури може бути цікавим те, що Фарнезе був італійцем, а Наполеон — корсиканцем, а Ротшильд[7] — жидом, але історично їхня особиста діяльність була включена до загальної системи держави, якій вони служили, або суспільства, в якому працювали. Орієнтиром для оцінки діяльности цих італійців може прислужитися приклад жидів, але тільки певною мірою: насправді жиди мали сильніший національний характер, ніж ці італійці, в тому сенсі, що їхня діяльність мала виразний національний характер, чого не було в італійців. Можна говорити про національну традицію, коли індивідуальна ґеніяльність активно, себто політично та соціяльно, залучена до нації, з якої індивід походить (вивчення жидівства та його міжнародної ролі

може дати багато теоретичної поживи для такого дослідження), коли вона перетворює власний народ, коли надає йому руху, що він власне й формує традицію. Де ж неперервність між Фарнезе і сьогоденням? Перетворення, нововведення, вдосконалення, запроваджені цими військовими спеціялістами, ввійшли до французької, еспанської чи австрійської традиції, та в Італії вони є самими бібліоґрафічними відомостями.

Зошит 3, §‹118›. *Національна історія та історія (европейської і світової) культури.* Діяльність керівних елєментів, що працювали закордоном, так і сучасних еміґрантів, не можна включити до національної історії, як маємо чинити, наприклад, з діяльністю подібних персон за инших умов. Одна кляса з якоїсь країни може служити в иншій країні, зберігаючи національні та державні зв'язки з батьківщиною, себто бути виразником політичного впливу власної країни. Певний час завдяки державним зв'язкам між Францією і Ватиканом місіонери або клір у країнах Сходу виражали французький вплив, хоча цей клір лише частково складався з французьких підданих. Ґенеральний штаб орґанізує збройні сили иншої країни, доручаючи роботу військовим спеціялістам зі своєї ґрупи, які аж ніяк не забувають своєї національности. Інтелєктуали однієї країни впливають на культуру иншої та ведуть її за собою тощо. Еміґрування робітників колонізує країну під безпосереднім або опосередкованим керівництвом власної економічно-політичної керівної кляси. Наступальну силу, історичний вплив нації не можна вимірювати участю окремих осіб, але лише тим, якщо ці особи є свідомим і орґанічним вираженням національного суспільного блоку. Якщо цього немає, тоді варто говорити лише про явища певного культурного впливу як частини складніших історичних явищ: як впродовж століть було в Італії, що вона правила за «територіяльну» батьківщину космополітичних керівних елєментів і до певної міри досі лишається нею, позаяк вища католицька гієрархія є великою мірою італійською. З історичної перспективи можна бачити, що ця міжнародна роля була причиною національної та державної слабкости: розвиток талантів відповідав не національним, а міжнародним потребам, процес технічної спеціялізації інтелєктуалів, відтак, пішов ненормальним з національного погляду шляхом, позаяк творив рівновагу між діяльністю та галузями діяльности не національної спільноти, а ширшої спільноти,

що прагнула «увібрати» свої національні кадри тощо. (Це питання треба ретельно вивчити якомога точніше та конкретніше.)

Зошит 3, §‹119›. *Минуле і теперішнє. Аґітація і пропаґанда.* Слабкість італійських політичних партій протягом усього періоду їхньої діяльности від Рисорджименто[1] і далі (окрім — частково — націоналістичної партії) в тому, що можна було б назвати невідповідністю між аґітацією та пропаґандою, а иншими словами називається безпринципністю, опортунізмом, браком орґанічної послідовности, незгідністю між тактикою і стратеґією тощо. Головну причину істнування цих партій у такому вигляді слід шукати в аморфності економічних кляс, желеподібній економічній і соціяльній структурі країни; разом з тим це пояснення доволі фаталістичне. Якщо партії, це — направду номенклятура кляс, слушне й те, що партії не суто механічно й пасивно відображають ці кляси, але енерґійно взаємодіють з ними задля розвитку, зміцнення та перетворення їх на всезагальні кляси. Саме цього в Італії не було, і виявом цього «недбальства» є саме ця незгідність між аґітацією і пропаґандою чи як на це кажуть.

За таку ситуацію певною мірою відповідає уряд-держава (можна говорити саме про відповідальність, адже він завадив зміцнити саму державу, себто показав, що уряд-держава не є національним чинником); уряд насправді діяв як «партія», піднісши себе над иншими партіями не для того, щоби узгодити їхні інтереси, щоби діяти в сталих рямцях національного життя і національних інтересів, але щоби розділити їх, від’єднати від широких мас і мати «силу безпартійних діячів, зв’язаних з урядом патерналістськими узами бонапартистсько-цезаристського типу»; саме під цим оглядом треба вивчати так звані *диктатури* Депретіса, Кріспі, Джолітті та парляментське явище *трансформізму*[2]. Кляси породжують партії, а партії готують державників і урядовців, керівників громадянського суспільства та політичного суспільства. Ці прояви та функції мають бути пов’язаними у певний корисний і плідний спосіб. Неможливо підготувати керівників, якщо немає теоретичної роботи, якщо всередині партії не розробляють вчення, якщо немає систематичного пошуку та вивчення причин істнування і розвитку кляси, яку представляють. Відси — брак державників, урядовців, убозтво парляментського життя, легкість, з якою розкладаються — підкупом і поглинанням небагатьох незамінних людей — партії. Відси — зли-

денність культурного життя і жалюгідне становище «високої культури»; замість політичної історії маємо обскубану ерудицію, замість релігії — забобони, замість книг і пристойних журналів — щоденні ґазети та жалюгідні книжечки. Щоденна сектантська особистісна гризотня замість серйозної політики. Університети та инші установи — виробники інтелєктуальних і технічних ресурсів — були ізольованими від партійного життя, від реалій національного життя, а тому випускали національні аполітичні кадри з суто риторичним, а не національним способом мислення. Так відбулося відчуження бюрократії від країни, що вона почерез адміністративні посади перетворилася на справжню політичну партію — найгіршу з усіх, адже чиновницька гієрархія підмінила інтелєктуальну та політичну; власне, бюрократія стала державно-бонапартистською партією.

Варто подивитися книги, видані після 1919-го, що містять критичну аналізу «такого» становища в Німеччині Вільгельма II[3] (щоправда, там було значно багатшим життя «громадянського суспільства»), приміром, книгу Макса Вебера «Парлямент і уряд у Німеччині нового ладу. До політичної критики чиновництва та партійного життя»[4]. Переклад і передмова Енріко Рута, XVI-200 стор., 10.000 лір (переклад небездоганний і неточний).

Зошит 3, §‹137›. *Формування італійської інтелєктуальної кляси*. Вплив соціялістичного робітничого руху на створення важливих верств правлячої кляси. Об'єктивна розбіжність цього явища в Італії і в инших країнах: в инших країнах робітничий і соціялістичний рух виробив окремі політичні постаті, в Італії ж він виробив цілі ґрупи інтелєктуалів, що вони саме як ґрупи переходять на бік иншої кляси. Мені здається, що у випадку Італії причина полягає в тому, що бракує зв'язку між вищими клясами та народом, причина в боротьбі поколінь: молодь наближається до народу, але коли криза сягає апоґею, молодь вертає до своєї кляси (так було з націонал-синдикалістами та фашистами). Це по суті те саме загальне явище трансформізму — тільки у ріжних умовах. «Клясичний» трансформізм був явищем, що об'єднував партії Рисорджименто: цей трансформізм яскраво висвітлював суперечність між культурою, ідеолоґією тощо та клясовим пануванням. Буржуазія нездатна просвітити свою молодь (боротьба поколінь); молодь зазнає культурного впливу робітників і навіть стає [або прагне стати] її ватажком («несвідоме» бажання вста-

новити геґемонію власної кляси над народом), але під час історичних криз повертається до «рідні». Явище «ґруп» спостерігаємо не лише в Італії: у країнах, де ситуація є схожою, було подібне — націонал-соціялісти в слов'янських країнах (або соціялісти-революціонери, або народники тощо)[1].

Зошит 3, §‹155›. *Нова архітектура*. Особливий, об'єктивний характер архітектури. Насправді «твір мистецтва» є «проєктом» (разом з кресленнями, ескізами і розрахунками, за допомогою яких люди, котрі не є «художниками-проєктантами», можуть звести будівлю тощо); архітектора можна вважати великим за самими ескізами, навіть якщо він нічого не спорудив у камені. Проєкт співмірний із кам'яною будівлею так само, як «рукопис» із друкованою книгою: будівля, це — суспільне вираження мистецтва, «з'ява», змога долучитися до краси (якщо така є), надана громадськості, просто як з друкованою книгою.

Заперечення Тільґера Кроче щодо «пам'яти» як причини художнього вираження невиправдане: архітектор не потребує будівлі, аби запам'ятати її, а потребує проєкту[1]. Сказане стосується лише крочеянівської «пам'яти», що відносно наближає до питання, чому художник малює, письменник пише тощо, замість творити фантазії для власного вжитку та споживання; також слід зважити, що кожен архітектурний проєкт є своїм характером більш «приблизним», аніж рукопис, картина тощо. Навіть письменник вносить зміни у кожне нове видання книги (або править коректуру тощо, див. Мандзоні[2]); в архітектурі питання складніше, тому що будинок сам по собі ніколи не є завершеним [остаточно], але [повинен мати доповнення] у зв'язку з «панорамою», в якій його розміщено тощо (створити його «друге видання» не так легко, як перевидати книгу тощо). Але сьогодні ще важливіше зауважити, що в культурі, яка швидко розвивається і в якій міська «панорама» має бути дуже «еластичною», не може народитися велике архітектурне мистецтво, адже важче продумати будівлю, споруджену «навіки». В Америці дійшли висновку, що хмарочос має простояти не більше 25 років, бо вважається, що за 25 років «може» змінитися обличчя всього міста тощо. Я думаю, що високе архітектурне мистецтво може народитися лише після «практичного» перехідного етапу, на якому прагнутимуть найповніше задовільнити першочергові потреби народу в якомога зручніший спосіб, — у широкому розумінні, а не тіль-

ки на рівні окремого будинку, окремого житла або окремої зали для зборів широких мас, із погляду архітектурного комплєксу з дорогами, площами, парками тощо.

Зошит 3, §‹157›. *Розрив меж керівниками та керованими*. Він виражається по-ріжному залежно від обставин і загальних умов. Взаємна недовіра: керівник підозрює, що «керований» його зрадить, перебільшуючи позитивні свідчення, що виправдовують дію, а значить у своїх розрахунках має брати до уваги чинник невідомости, що ускладнює рівняння. «Керований» сумнівається в енерґійності та силі духу керівника, а значить схильний — хай несвідомо — перебільшувати позитивні свідчення і приховувати неґативне або применшувати значення таких відомостей. Далі будуть взаємний обман, джерело нових сумнівів, недовіри, особистої ворожнечі тощо. Коли таке трапляється, це означає, що: 1) настала криза командування; 2) орґанізація, соціяльний блок відповідної ґрупи ще не мав часу згуртуватися, виробивши взаємну одностайність, взаємну чесність; 3) неспроможність «керованого» виконати своє завдання, що тоді означає нездатність «керівника» дібрати кадри та контролювати їх, керувати ними.

Практичні приклади; посол може зрадити свій уряд: 1) тому що він хоче обманути його з власних мотивів; віроломство національне чи державне своїм характером: посол є або стає аґентом чужого уряду; 2) тому що він хоче обманути свій уряд, будучи противником урядової політики та прихильником політики иншої державної партії своєї країни, звідси його бажання бачити у країні при владі иншу партію — не теперішню; зрадництво, що воно, якщо придивитися до нього уважніше, може виявитися гіршим за попередній випадок, хоча й може мати пом'якшувальні обставини в разі, якщо уряд не веде політику в національних інтересах, і посол має переконливі докази цього; може бути зрада [тимчасовим] людям, аби зберегти віру сталій державі: до цього жахливого виправдання вдавалися морально нечистоплотні люди (Фуше, Таллейран та — меншою мірою — маршали Наполеона[1]); 3) тому що він не знає, як обманути уряд, — через неспроможність, або некомпетентність, або несумлінність (нехтування посадовими обов'язками) тощо. У цих випадках відповідальність уряду треба оцінювати по-ріжному: 1) якщо він, маючи вибір, одібрав на посади гірших з причин, не пов'язаних зі службою

(кумівство, корупція, обмежене грошове забезпечення важливих дипломатичних посад, на які замість достойних вибирають «багатіїв» або «шляхту» тощо); 2) якщо він не має вибору (нова держава, як Італія у 1861-1870 роках[2]) і не створює умови, щоб виправити ситуацію й мати змогу вибирати гідних.

Зошит 4, §‹4›. *Макіявеллізм і марксизм.* Суперечливе тлумачення Макіявеллі[1]: з боку політиків-тиранів, що хочуть зберегти та зміцнити своє панування, і з боку ліберальних течій, що хочуть змінити форми правління. Ця друга течія має своє вираження у віршах Фосколо: «він, для правителів гартуючи булаву, зриває лаври з них й показує народу тощо[2]. Кроче пише, що це доводить *об'єктивну силу* поглядів Макіявеллі, і це правильно[3].

Зошит 4, §‹57›. *Вінченцо Куоко та «пасивна революція».* Вінченцо Куоко[1] назвав пасивною ту революцію, що відбулася в Італії внаслідок наполеонівських війн. Концепцію пасивної революції, думаю, можна застосувати не тільки до Італії, але й до инших країн, що в них оновлення держави відбувається через низку реформ або національних війн, оминаючи політичну революцію радикально-якобінського типу. Подивитися у Куоко, як він розвиває цю концепцію стосовно Італії[2].

Зошит 4, §‹77›. *Типи періодичних видань.* Постійна рубрика, присвячена науковим течіям. Але вона має не поширювати наукові знання, а висвітлювати, критично розглядати та ставити «наукові ідеї» та їхнє значення у контекст ідеолоґії та світогляду, також стимулювати педаґоґічно-дидактичний принцип «історії науки й техніки як основи історично-виховної освіти в новій школі».

Зошит 5, §‹29›. *Схід—Захід.* У публічній лєкції, що її текст вміщено в збірці «Енерґія духу» (Париж, 1920), Берґсон прагне з'ясувати, що сталося б, якби людство зосередилося на проблємах внутрішнього світу й вивчало б їх, а не проблєми матеріяльні. Не дух, а вже матерія була би царством таїни, — заявляє він[1].

Треба буде прочитати цю лєкцію. Насправді «людство» означає Захід, позаяк Схід кладе увагу на суто внутрішній світ. Вивчаючи Берґсонову лєкцію, треба ставити таке питання: насправді чи не з вивчення матерії — тобто великого успіху наук

так у теоретичній сфері, як у царині промислового їх прикладення, — постав погляд, ніби дух є «таємницею» в тому сенсі, що вивчення матерії прискорило рух думки, спонукаючи поміркувати над тим, яким могло би бути «майбутнє духу» (проблєма, що не може виникнути, коли історія зупинилась), а отже змушуючи дивитися на дух як на загадкову сутність, що виявляється доволі примхливо тощо.

Зошит 5, §‹31›. *Щодо італійської національної традиції.* Див.: статтю Б. Барбадоро у «Марцокко» від 26 вересня 1926 року[1]; до другої Ломбардської ліґи та звеличення її як «першої спроби унезалежнення народу від іноземного гноблення, що підготовляє славні дні Рисорджименто» Барбадоро ставиться з осторогою та не поділяє такого тлумачення подій, зауважуючи натомість, що «сама історична фізіономія Фрідріха II вельми відріжняється від історичної ролі Барбаросси, й італійська політика другого шваба була иншою: він був хазяїном італійського Півдня, що його історію впродовж століть було відірвано від історії решти півострова, і в певний момент здавалось, що відновлення імперської влади у Центрі та на Півночі призведе нарешті до створення єдиної національної монархії»[2].

У «Марцокко» від 16 грудня 1928 року, в невеличкому дописі Барбадоро повторює своє твердження у зв'язку з великим дослідженням Мікеляндджело Шіпи, опублікованим в «Історичному архіві неаполітанської провінції», в якому це питання розкрито вповні[3].

Ця дослідницька течія є дуже цікавою для розуміння історичної роли комун і ранньої італійської буржуазії, що її діяльність була згубною для єдности, що була на той момент, адже буржуазія не вміла і не могла заступити її новою єдністю; питання територіяльної єдности ніколи не порушувалось, про це навіть не думалося, і цей розквіт буржуазії урвали іноземні вторгнення. Питання дуже цікаве з погляду історичного матеріялізму, і мені здається, що його можна поєднати з питанням міжнародної роли італійських інтелєктуалів. Чому осередкам буржуазії, сформованим в Італії, що вони навіть спромоглися здобути повну політичну автономію, бракувало ініціятивности абсолютистських держав у завоюванні Америки та у відкритті нових торгівельних шляхів? Говорять, що одним з чинників занепаду італійських республік була турецька навала, через яку припинили торгувати

з Левантом, принаймні через неї торгівля пішла на безлад, а також зсув історично-всесвітньої вісі з Середземномор’я до Атлантики через відкриття Америки та подорож навколо Африки. Але чому Христофор Колюмб служив Еспанії, а не якійсь італійській республіці[4]? Чому великі італійські мореплавці були служками чужих країн? Причина цьому полягає в самій Італії, і там її треба шукати, а не в турків або в Америці. У цей період буржуазія розвивалась краще в абсолютистських державах, себто коли вона мала непряму, опосередковану, а не безпосередню владу. От питання, що його треба зв’язати з питанням інтелєктуалів: осередки італійської буржуазії у комунах спромоглися виробити власну катеґорію безпосередніх інтелєктуалів, але не змогли асимілювати традиційну катеґорію інтелєктуалів (а надто священнослужителів), що зберегли і зміцнили свій космополітичний характер. Тоді як неіталійські ґрупи буржуазії — почерез абсолютистську державу — дуже легко засягли цієї мети, до того ж вони поглинули цих італійських інтелєктуалів. Можливо, ця історична традиція пояснює монархічний характер сучасної італійської буржуазії і може допомогти краще зрозуміти Рисорджименто.

Зошит 5, §‹38›. *Ненаціонально-народний характер італійської літератури.* Стаття Ораціо Педрацці в «Італія леттерарія» від 4 серпня 1929: «Антилітературні традиції італійської бюрократії»[1]. Педрацці не робить необхідного розріжнення. Вірно не те, що італійська бюрократія є такою «антилітературною», як стверджує Педрацці, а те, що бюрократія — чи радше вища бюрократія — не пише про свою діяльність. Це дві ріжні речі; навпаки, я думаю, що бюрократія має власну літературну манію, але стосується вона «белєтристики», «мистецтва» тощо; може виявитися, що своєю появою величезна маса літературного мотлоху завдячує саме бюрократам. В Італії немає — на відміну від Франції чи инших країн — літератури, вартої уваги, що її писали б державні — військові та цивільні — службовці та що вона оповідала би про роботу дипломатів закордоном, службу офіцерів на фронті тощо; наявна література є «апологетичною». «У Франції, Анґлії ґенерали й адмірали пишуть для свого народу, у нас же пишуть лише для свого начальства». Себто своїм характером бюрократія є не національною, а кастовою.

Зошит 5, §‹39›. *Скептицизм*. Заперечення з точки зору буденної свідомости, що його можна висунути проти скептицизму[1], є таким: аби бути послідовним, скептик має байдикувати, жити наче рослина, не втручаючись у суспільні справи. Якщо скептик, крий боже, дискутує, це означає, що він вірить у власну змогу переконати когось у чомусь, себто він більше не є скептиком, але представляє певну позитивну думку, що вона зазвичай є поганою і може перемогти, лише переконавши громаду, що инші ще гірші, позаяк некорисні. Скептицизм пов'язаний з вульґарним матеріялізмом і позитивізмом[2]; у Роберто Ардіґо є цікавий пасаж, в якому говориться, що треба похвалити Берґсона за його волюнтаризм[3]. Але що це означає? Чи не є це визнанням неспроможности самої філософії пояснити світ, якщо — аби знайти елємент, необхідний для практичного життя, — треба звертатися до протилежної системи? Цей пункт Ардіґо (що міститься у «Ріжних творах», зібраних і впорядкованих Дж. Маркезіні[4] та видрукованих видавництвом Монньєр у Флоренції 1922 року) треба розглядати у зв'язку з Марксовими «Тезами про Фоєрбаха»[5]: так він має показати, наскільки Маркс перевершив філософську позицію вульґарного матеріялізму.

Зошит 5, §‹54›. *Нащадки отця Брешіяні*[1]. Національно-народна література. Треба чітко встановити, що мається на увазі під «цікавим» у мистецтві загалом, а особливо в прозі й театрі. Елємент «цікавого» змінюється залежно від людей, або соціяльних ґруп, або юрби загалом, отже він є елєментом культури, а не мистецтва тощо. Але чи означає це, що він є геть чужим мистецтву або відокремленим од нього? Між тим, самé мистецтво зацікавлює, воно є цікавим саме по собі, тією мірою, якою задовольняє певну життєву потребу. Окрім цієї найзагальнішої риси мистецтва — бути цікавим самим по собі, — які инші елєменти «цікавости» може мати мистецький твір, наприклад, роман, або вірш, або драма? Теоретично таких елєментів може бути безліч. Але «цікавих» елєментів, певна річ, не без ліку, — вони, як уважано, напряму впливають на безпосередній або опосередкований (але це лише опосередкування першого ступеня) «успіх» роману, вірша, драми. Ґраматика може зацікавити драма Піранделло[2], тому що він воліє зрозуміти лєксичні, морфолоґічні та синтаксичні елєменти сицилійського походження, які автор уво-

дить або може ввести в літературну італійську мову: таким є один «цікавий» елємент, що не матиме великого значення для поширення відповідної драми. «Варварські метри» Кардуччі[3] були цікавим «елєментом» для ширшого кола людей — для корпорації професійних літераторів і для тих, хто мав намір присвятити себе літературі; отже, ці метри стали помітною складовою безпосереднього «успіху», вплинули на поширення кількох сотень примірників віршів, писаних варварським метром. Ці «цікаві» елєменти змінюються залежно від часу, культурного клімату й особистих вподобань.

Очевидно, найбільш сталим елєментом «цікавого» є позитивна або неґативна «моральна» цікавість, себто наслідування або відкидання, причому ця «сталість» не має змістом саме мораль, а у певному розумінні є «моральною катеґорією». Із цим пов'язано «технічний» елємент у своєрідному значенні цього слова — «технічний» як засіб, що допомагає розуміти моральний зміст, моральний конфлікт роману, поеми, драми якомога безпосередніше і драматичніше: тим-то у драмі маємо театральні «ефекти», у романі — переважно «сюжет» тощо. Не всі ці елєменти є неодмінно «художніми», але так само не всі вони неминуче нехудожні. З огляду мистецтва, вони у певному сенсі є «невтральними», себто позахудожніми; вони є історичною даністю культури й мають оцінюватися саме під цим оглядом.

Що так є, доводить так звана комерційна література, що вона становить підрозділ національно-народної літератури: «комерційним» характером вона завдячує тому, що «цікавий» елємент є не «щирим», «спонтанним», пов'язаним із художнім розумінням, але віднайденим, накиненим, механічним, його ретельно дозовано як складову швидкого «успіху». Хай там як, але це означає, що в історії культури не варто нехтувати навіть комерційною літературою, навпаки — вона має величезне значення саме під цим оглядом, адже успіх певної книги з літератури комерційного штибу показує (а часто вона є єдиним показником), якою є «філософія епохи», себто якою є сукупність почуттів [і світобачень], що вони панують в гурті «мовчазної» більшости. Ця література, це — «наркотик» для народу, «опіюм». (Під цим оглядом можна було би проаналізувати «Ґрафа Монте-Крісто» А. Дюма[4], що він є, напевне, найбільш «опіюмним» із популярних романів: чи ж є простак, який не чується скривдженим, і скривдженим сильними світу сього, тож чи не прагнеться йому покарати злих? Едмон Дантес є певним взірцем для прос-

толюду, «п’янить» його своєю величчю, заміняє йому віру в трансцендентальну справедливість, в яку годі вірити «систематично».)

Зошит 5, §‹156›. *Фольклор*. Поділ або клясифікація народних пісень за Ермолайо Рубьєрі: 1) пісні, написані народом і для народу; 2) пісні, написані для народу, але не народом; 3) пісні, написані не народом і не для народу, але сприйняті останнім, бо відповідають його способові думати та відчувати[1].

Мені здається, що всі народні пісні можна і треба зарахувати до цієї третьої катеґорії, адже народну пісню в рямцях нації та культури відріжняє художній факт — не історичне походження, а спосіб осягати світ і життя не так, як прийнято в офіційному суспільстві: в цьому й лише в цьому треба шукати «спільність» народної пісні та самого народу. Звідци виходять инші критерії дослідження фольклору: що сам народ не утворює культурно однорідної спільноти, але складається з численних культурних нашарувань, що сполучаються у найріжноманітніші способи та ніколи не проявляються у чистому вигляді так, аби можна було говорити про певні історично сформовані народні спільноти; проте більша чи менша міра історичної «відокремлености» цих спільнот дає підстави говорити про певну ідентифікацію.

Зошит 6, §‹10›. *Минуле і теперішнє*. У «Критиці» від 20 листопада 1930 року в рецензії на книгу «Супротивники Бісмарка» Отто Вестфаля Б. Кроче пише, що «причини популярности творів» Людвіґа «й багатьох инших подібних до нього пояснювані ‹...› послабленням розумової дисципліни та баналізацією, що їх породила світова війна»[1]. Що означає це твердження? Якщо прочитати уважно, воно нічого не означає — аж нічого. Мені здається, що це явище можна пояснити у реалістичніший спосіб: у повоєння до світу культури й зацікавлення до історії долучилася досить широка соціяльна верства, що вона виразила себе в літературі почерез письменників типу Людвіґа. Тож явище на кшталт Людвіґа знаменує собою інтелєктуальний проґрес чи реґрес? Мені здається, що це проґрес, бо ж насправді читачі «історичної белєтристики» (як назвав цю літературу Кроче) відповідають соціяльним елєментам, що вони доти читали історичні романи, знайомлячись з історією за романами Дюма, Гюґо[2] та инших. Тому мені здається, що це явище «проґресивне». Коли б

історія істориків зникла, можна було би говорити про ослаблення розуму та баналізацію, та, вочевидь, усе навпаки: інтерес до серйозної історії сьогодні більший, принаймні в Італії ширяться історичні серії (див., наприклад, серії книжок видавництва Валлеккі та «Нової Італії»[3]). Історичні книги самого Кроче сьогодні теж читають більше, ніж до війни: більшає інтелєктуальний інтерес до політики, а отже й до історії серед дрібнобуржуазних верств, що вони вгамовують свою спрагу безпосередньо за допомогою «історичної белєтристики». Про одне можна говорити певно: якщо йдеться за орґанізацію культури, то відносне піднесення «історичних серій» можна не помітити через прихід у цю царину Людвіґа та К°; Кроче шкодує про це, оскільки це знаменує «кризу авторитету» в царині науки та культури. Ролю великих інтелєктуалів, навіть якщо вона не зазнала змін, у теперішній ситуації набагато важче утверджувати та розвивати: великий інтелєктуал має також занурюватися в безпосереднє життя, орґанізовувати культурне життя з практичного погляду, якщо він хоче зберегти за собою керівну ролю; він має демократизуватися, підтримувати зв'язок зі своїм часом. У сучасному світі, коли в історії беруть активну та безпосередню участь чимдалі ширші маси, людини Відродження не може бути.

Правду кажучи, постать Людвіґа та власне «історична белєтристика» не є новим явищем, що постало по війні: зародки цих явищ є у публіцистиці, у широкоформатних популярних ґазетах; попередниками Людвіґа та К° є автори статей із третьої сторінки[4], автори історичних нарисів тощо. Отже, це явище є власне політичним, практичним; воно належить до низки практичних рухів, що їх Кроче об'єднав під загальною рубрикою «антиісторицизму» і що їх, якщо проаналізувати, можна було б визначити так: критика практичних рухів, що мали на меті творити історію, та не здобулися на успіх, тож і не були благословенні на подальші перемоги; вони не є згуртованими, а отже є «абстрактними», ірраціональними епізодами загального руху, епізодами світової історії. Часто забувають (і коли критик історії, що ще триває, забуває про це, це означає, що він не історик, а діючий політик), що в кожному акті ще не завершеної історії маємо боротьбу між раціональним й ірраціональним, де останнє зрештою ніколи не переможе, фактично ніколи не стане історією, та насправді воно також є раціональним, позаяк неодмінно пов'язане з раціональним, є невід'ємною його частиною. В історії, навіть якщо завжди тріюмфує загальне, «конкретне» також бореться за ствердження

і врешті-решт теж стверджується так, як воно визначає певний розвиток загального. Проте в сучасній історії «конкретне» вже не має того значення, як це було у Макіявеллі та Ґвіччардіні[5], воно більше не вказує на суто індивідуальний інтерес, адже в сучасній історії історико-політичний «індивід» є не «біолоґічним» індивідом, але соціяльною ґрупою. Тільки боротьба та її результат — і результат не миттєвий, але виражений у неперервній перемозі, — виявлять, щó є раціональним, а щó — ірраціональним, себто щó «заслуговує» на перемогу, оскільки продовжує — на свій штиб — минуле.

Аналізуючи та критикуючи філософську позицію Кроче, слід зважати на його позицію щодо практики, адже він усе ж ототожнює філософію й «ідеолоґію», хоча й розуміє філософію як «практичний інструмент» орґанізації та дії — орґанізації партії (чи радше інтернаціоналу партій) і напряму практичної дії. Виступ Кроче на філософському конґресі в Оксфорді політично ознаменував собою наявність міжнародної спілки великих інтелєктуалів усіх країн, надто европейських, тож можна бути певним, що звідти постане важлива партія, що матиме вагому ролю[6]. Якщо говорити загалом, то можна було б стверджувати, що вже сьогодні в сучасному світі бачимо явище, подібне до розриву між «духовним» і «тимчасовим» у середні віки: та це сучасне явище є складнішим за тодішнє такою мірою, якою складнішим є сучасне життя. Реакційні та консервативні соціяльні уґрупування чимдалі більше повертають до початкової, економічно-корпоративної фази, а проґресивні та новаторські уґрупування саме перебувають у початковій, економічно-корпоративній фазі. Коли традиційні інтелєктуали відмежовуються од соціяльного уґрупування, яке доти вважали за вищу та всеохопну форму, тобто надавали йому ширшого та досконалішого розуміння сучасної держави, вони рішучо сповіщають про державну кризу та стверджують її, а це напрочуд вагомий історичний акт. Але ці інтелєктуали не мають ані церковної орґанізації, ані чогось такого, що лишень загострює сучасну кризу. Середньовічна ж криза тривала кілька століть аж до Французької революції[7], коли соціяльне уґрупування, що воно після першого тисячоліття було економічно-політичним рушієм у Европі, спромоглося ствердитися як інтеґральна «держава». Йому не бракувало інтелєктуальних та моральних сил, щоб орґанізувати досконале та повноцінне суспільство, та нині «духовне» відокремлено від «тимчасового» і не є ним, бувши неорґанічним, нецентралізованим, не-

рівномірним розпорошенням великих культурних особистостей «без папи» та без території. Отже, цей [процес] дезінтеґрації сучасної держави є катастрофічнішим за середньовічний [історичний процес], який був одночасно й дезінтеґраційним, й інтеґраційним з огляду на особливе уґруповання, що й було рушійною силою історичного процесу, та на тип держави, що існувала в Европі після 1000 року та не знала сучасної централізації, — держави, що її можна було б назвати радше федерацією панівних кляс, ніж державою однієї панівної кляси.

Треба поглянути, якою мірою «актуалізм» Джентіле відповідає позитивній державній фазі, що їй протистоїть Кроче. «Єдність в акті» дає Джентіле змогу визнавати за історію те, що Кроче вважає антиісторією. Для Джентіле історія, це — все історія держави, для Кроче ж вона є «етико-політичною», себто Кроче воліє зберегти відмінність між громадянським суспільством і політичним суспільством, між геґемонією і диктатурою: великі інтелєктуали здійснюють геґемонію, що вона передбачає співпрацю, себто активну та добровільну (вільну) згоду, себто ліберально-демократичний режим. Джентіле вважає [економічно-]корпоративну фазу етичною фазою в історичному акті: геґемонію не одріжнити від диктатури, сила є згодою і край; неможливо побачити відмінність між політичним суспільством і громадянським суспільством; існує лише держава і, природно, уряд-держава тощо.

Той самий антаґонізм, що у царині філософії виявляється між Кроче та Джентіле, в царині політекономії знати у суперечках між Ейнауді та послідовниками Джентіле (див. полєміку Ейнауді—Беніні—Спіріто в «Нуові студі» з 1930 року[8]): Спірітова концепція громадянина, — це концепція державного службовця, що має своїм корінням нездатність відокремити політичне суспільство від громадянського, політичну геґемонію від політично-державного керівництва. Насправді ж його концепція ховає антиісторицизм чи позаісторизм концепції держави, хай якими безапеляційними були його твердження чи полємічні випади. Спіріто вперто не визнає, що через те, що кожна форма власности пов'язана з державним устроєм, навіть у клясиків політекономії держава повсякчас утручається в економічне життя, тож і власність неперервно передається від одного до иншого. Конкретно концепція Спіріто є поворотом до чистого економізму (а саме це він закидає своїм опонентам).

Цікаво відзначити, що в цій концепції можна завважити «американізм», адже Америка ще не подолала економічно-корпоративної фази, що її Европа пережила в Середньовіччі, себто ще не витворила світогляд і гурт великих інтелєктуалів, які б вели народ до громадянського суспільства; тож це правда, що на Америку значно впливає Европа та европейська історія. (Як саме визначити державну форму[-фазу] Сполучених Штатів, вельми складне питання, але його суть, мені здається, саме в цьому.)

Зошит 6, §‹11›. *Енциклопедичні поняття.* Свобода-дисципліна. Поняття свободи треба було б поєднати радше з поняттям відповідальности, що породжує дисципліну, а не безпосередньо з поняттям дисципліни, що вона у цьому випадку видається накиненою ззовні, наче вимушене обмеження свободи. Відповідальність протистоїть особистій сваволі; справжня свобода, це — лише «відповідальна», «універсальна» свобода, що постає як індивідуальний бік колєктивної або ґрупової «свободи», як індивідуальне вираження певного закону.

Зошит 6, §‹12›. *Держава і впорядковане суспільство.* Критикуючи нові «юридичні» течії, зокрема представлені журналом «Нуові студі» Вольпічеллі[1] та Спіріто, варто зауважити, що критичні зауваги мають передусім ґрунтуватися на змішуванні понять кляси-держави та впорядкованого суспільства. Надто цю плутанину знати в доповідній записці «Економічна свобода», підготовленій Спіріто для XIX зборів Товариства розвитку науки, що відбулися в Больцано у вересні 1930-го, і тоді ж надрукованій у «Нуові студі» (вересень-жовтень 1930)[2]. Доки є кляса-держава, доти не може бути впорядкованого суспільства: воно може бути лише метафорою, себто бути лише в тому сенсі, в якому кляса-держава теж є впорядкованим суспільством. Коли утопісти критикували суспільства, сучасниками яких були, вони пречудово розуміли, що кляса-держава не може бути впорядкованим суспільством, тому в типах суспільств, що їх змальовано в ріжних утопіях, бачимо економічну рівність як необхідну основу пропонованої реформи; уже в цьому утопісти були не утопістами, але реальними науковцями у галузі політики та відповідальними критиками. Утопічність декого з них полягає в тім, що вони вважали, ніби можна запровадити економічну рівність за допомогою свавільного закону, почерез вольовий акт тощо. Таке ж розуміння

того, що повна та доконана політична рівність неможлива без рівности економічної, знаходимо також в инших публіцистів (навіть у правих, себто у критиків демократії, коли йдеться за Данію та Швецію як взірець ладу, доброго для всіх країн) — в авторів XVII ст. це подибуємо, наприклад, у Людовіко Дзукколо в книзі «Беллуцці»[3], а також, думаю, у Макіявеллі. На думку Морраса[4], ця форма демократії можлива в Швайцарії саме тому, що там є певний середній рівень економічного добробуту тощо.

Плутанина між клясою-державою і впорядкованим суспільством властива саме середній клясі та дрібним інтелєктуалам, що вони радо вітали б котресь впорядкування, здатне зупинити гостру боротьбу та катастрофу, а це — типово реакційна та назадницька концепція.

Зошит 6, §‹19›. *Енциклопедичні поняття. Про правду, а певніше про правду в політиці.* У певних колах поширена думка (і це поширення — свідчення політичного та культурного рівня цих кіл), що найпершим у мистецтві політики є вміння брехати, хитро приховувати власні думки та справжні цілі, яких прагнеш, уміння прищепити віру навспак тому, чого насправді хочеш тощо. Ця думка настільки вкорінена й розповсюджена, що коли хтось каже правду, йому не вірять. Загалом італійців за кордоном вважають за майстрів у мистецтві симуляції, прикидання тощо. Згадується жидівська анекдота: «Куди їдеш?» — питає Ісак у Веніяміна. «До Кракова,» — відповідає Веніямін. «Який брехун! Ти кажеш, що їдеш до Кракова, щоб я думав, що ти їдеш до Львова. Але я дуже добре знаю, що ти їдеш до Кракова, тож навіщо брехати?»[1]. В політиці можна говорити про обережність, але не про примітивну брехню, як багато хто думає; навпаки, говорити правду у великій політиці — політична необхідність.

Зошит 6, §‹29›. *Нащадки отця Брешіяні.* Варто зауважити, що в Італії поняття культури є суто книжковим: літературні ґазети переймаються книжками або ж тими, хто ці книжки пише. Ніхто не читає статтів із роздумами над колєктивним життям, дописи щодо філософських течій, «прикмет часу», змін у традиціях тощо. Ріжниця між італійською літературою і літературою инших країн: ув Італії бракує мемуаристів, і зрідка виходять біоґрафії й автобіоґрафії. Бракує інтересу до живої людини, до пережитого нею. (Невже «Бачене» Уґо Ойєтті, це — аж такий шедевр (про

нього загомоніли після того, як Ойєтті зробився директором «Коррьєре делля сера», себто літературного орґану, що платить авторам щедріші гонорари та допомагає ширенню їхньої слави)[1]? До того ж і в «Баченому» йдеться передусім про письменників, принаймні у тому виданні, що я його читав кілька років тому. Варто перевірити.) Це вкотре свідчить за відокремленість італійських інтелєктуалів од національно-народної дійсности.

Щодо інтелєктуалів у Прецціоліні є одна заувага («Мені здається...», стор. 16) з 1920 року: «Інтелєктуал у нас претендує на ролю паразита. Себе вважає пташкою, народженою для золотої клітки, — пташкою, що її треба годувати одбірними висівками та просом. Він зневажає будь-які закиди щодо роботи; багато інтелєктуалів досі носяться з романтичним уявленням про надхнення, на яке треба чекати з небес, як колись Піфія чекала на хвилини екстазу; це радше смердючі симптоми внутрішнього гниття. Інтелєктуалам треба збагнути, що найкращі часи для таких кумедних машкарад минули. За кілька років стане неприпустимим хворіти на літературу чи жити як нероба»[2]. Інтелєктуали сприймають літературу як самостійну «професію», що має бути «прибутковою», навіть коли вони нічого не виробляють безпосередньо, і давати право на пенсійні виплати. Та хто постановляє, що той чи той є справжнім «літератором» і що суспільство може утримувати його, чекаючи на його «шедевр»? Літератор вимагає права бути «гульвісою» (otium et non negotium [безтурботний відпочинок. — *Ред.*]), мандрівником, фантазером і не перейматися економічними питаннями. Такі думки пов'язані з придворним меценатством, утім невірно розтлумаченим, адже великі літератори Відродження на додачу до писання кимсь працювали (навіть Аріосто[3], пречудовий автор, займався адміністративними та політичними справами), тож неробство — хибне й помилкове уявлення про літератора часів Відродження. Сьогодні літератор, це — професор або журналіст, або просто літератор (у тому сенсі, що прагне ним стати, якщо він службовець, тощо).

Можна сказати, що «література» має суспільну функцію, але літератори — кожен окремо — не обов'язково виконують цю функцію, хоча звучить це парадоксально. Але саме так і є в тому сенсі, що инші професії є своїм характером колєктивними й виконувати суспільну функцію випадає всім, чого не бачимо в літературі. Питання «практичного учнівства», але чи можна говорити про художньо-літературне «учнівство»? Інтелєктуальну

функцію художника не можна відривати від загальної виробничої праці, якщо тільки не доведено, що він справді займається «художньою» виробничою діяльністю. Це аж ніяк не зашкодить «мистецтву», можливо, навіть буде корисним; зашкодить лише художній «богемі», а це геть не страшно.

Зошит 6, §‹30›. *Енциклопедичні поняття*. Вельми поширеним є твердження, що «не можна зруйнувати, не створивши». Я натрапляв на нього ще до 1914 року в «Ідея націонале»[1], що вона була мішаниною старожитніх банальностей і загальних місць. Кожна ґрупа або ґрупка, переконана в тому, що покликана до історичного оновлення (і ця історія стара як світ), гордо заявляє про себе як про руйнівника-творця. Але треба розріжняти банальність од твердження, що перетворилося на кліше. Помилково вважати, що «руйнує» будь-хто, хто воліє руйнувати. Руйнувати дуже важко, так само важко, як творити. Адже йдеться за руйнування не матеріяльних речей — йдеться за руйнування невидимих, не відчутних на дотик «відносин», хай навіть вони ховаються за матеріяльними речами. Саме руйнівник-творець руйнує старе, щоби винести на світло нове, дати проявитися новому, що воно стало «потребою» і наполегливо стукає в двері історії. Отже, можна стверджувати, що руйнують мірою творення. Багато самопроголошених руйнівників є лише «творцями штучних абортів», котрі мають відповідати за кримінальним кодексом історії.

Зошит 6, §‹62›. *Нащадки отця Брешіяні*. Де Санктіс[1] десь пише, що він, перш ніж писати твір або читати лєкцію про котрусь з Дантових пісень[2], наприклад, читав цю пісню кілька разів уголос, вивчав її напам'ять тощо. Це згадка на підтвердження спостереження, що художній елємент твору часто не можуть оцінити за першого прочитання — за рідкісним винятком (про що йтиметься далі) — навіть такі великі фахівці, яким був Де Санктіс. Перше прочитання лишень дає змогу прозирнути в культурний і душевний світ письменника, хай так є не завжди, надто з великими письменниками минувшини, що їхній культурний і почуттєвий світ одріжняється від теперішнього. Так, у вірші якогось людоїда, написаному, щоби виразити втіху з нагоди великого бенкету, де повно наїдків із людського м'яса, все ж можна побачити красу, і треба буде певної психолоґічної відстані від сьогодення та його культури, щоб оцінити його художні достоїнства: лишень

тоді ця оцінка буде вільною від «позахудожніх» упереджень. Та окрім культурного та чуттєвого світу мистецький твір містить инші «історичні» елєменти, зокрема мову, зрозумілу не лише як суто словесне вираження, що його можна зафіксувати у певному часі та місці за допомогою ґраматики, але як сукупність образів і способів вираження, що не належать до ґраматики. Ці елєменти виразніше проявляються в инших мистецтвах. Японська мова, певна річ, геть не подібна до італійської, але не так стоїть справа з мовою малюнку, музики та образотворчого мистецтва загалом. Так, є відмінності між мовами, і вони увиразнюються мірою руху від художнього вираження окремих мистців до художнього вираження фольклору, в якому мова цих мистецтв зводиться до найбільш автохтонного та первісного елєменту (згадується анекдота, коли художник малює профіль неґра, а инші неґри кепкують із зображуваного, бо художник відтворив «лише половину обличчя»). Втім, з погляду культури й історії є велика різниця між вираженням мовою писаного і мовленого слова та вираженням мовами инших мистецтв. «Літературна» мова тісно пов'язана з життям національних мас і розвивається повільно та лише молекулярно; якщо можна стверджувати, що кожна соціяльна ґрупа має власну «мову», все одно треба зауважити, що — за рідкісними винятками — між народною мовою і мовою освічених кляс істнує зв'язок і відбувається постійний обмін. А от із мовами инших видів мистецтв так не є, і справедливим буде зазначити, що у них фактично спостерігаємо явища двох типів: 1) у них завжди живуть — принаймні значно більше, аніж у літературній мові, — виразові елєменти минулого, можна сказати, минувшини як такої; 2) у них швидко формується космополітична мова, що поглинає техніко-виражальні елєменти всіх націй, що раз у раз породжують великих малярів, письменників, музик тощо. Ваґнер збагатив музику такими мовними елєментами, що їх не змогла дати за всю свою історію німецька література[3]. Так стається тому, що народ зрідка долучається до розроблення таких мов, що ними володіє міжнародна élite [верхівка. — *Ред.*] тощо, але досить швидко — і колєктивно, а не кожен сам по собі, — опановує їх. Усе це, щоб показати, що навіть якщо суто естетичний «смак» можна розглядати насамперед як форму та діяльність духу, на практиці — в хронолоґічному сенсі — він приходить пізніше тощо.

Уже казали (наприклад, Преццоліні в «Мені здається...»), що театр не може називатися мистецтвом, а є розвагою через свою механістичну природу. Це тому, що глядачі не можуть оці-

нити представлену п'єсу з погляду естетики, але цікавляться лише сюжетом тощо (чи щось таке). Ця заувага невірна в тому сенсі, що у театральній виставі художній елємент залежить не лише від п'єси буквально, творцем є не тільки письменник: авторів внесок у виставу, це — слова та ремарки, що обмежують сваволю актора та режисера, та насправді в постановці літературний елємент є приводом для нової художньої творчости, що колись була побічною і критико-інтерпретаційною, але стає чимдалі важливішою, — творчої інтерпретації окремого актора і сценічного цілого, створеного режисером. Щоправда, правильно те, що оцінити п'єсу такою, якою її створив автор, можна тільки за повторного читання. Висновок такий: мистецький твір є таким «художньо» популярним, якою мірою його моральний, культурний, емоційний зміст відповідає національній моралі, культурі, почуттям, що їх треба розуміти не як щось нерухоме, але як діяльність у постійному поступовому русі. Взаєморозуміння читача та письменника твориться тоді, коли у читача цілісність змісту та форми випливає з цілісности поетичного та душевного світу; інакше читач мусить братися за переклад з «мови» змісту на власну мову; можна сказати, що виникає ситуація, як ніби один читав Шейкспіра[4], вивчивши анґлійську на прискорених курсах у школі Берліца[5]: напруження, необхідне для буквального розуміння, вимученого за допомогою якогось посереднього словника, перетворює читання на педантичну школярську вправу і край.

Зошит 6, §‹63›. *Римське право чи візантійське право?* Римське «право» полягало по суті в методі створення права під час неперервного блукання лабіринтами юридичної казуїстики. Візантійці (зокрема Юстиніян[1]) зібрали та зберегли весь корпус судових справ, розглянутих наслідком конкретної юридичної діяльности римлян, але не як історичну документацію, а як скам'янілий і беззаперечний кодекс. Цей перехід від «методи» до постійного «кодексу» можна трактувати також як завершення певної епохи, як перехід від історії, що триває і швидко розвивається, до історичної фази відносного застою. Відродження «римського права», себто візантійська кодифікація римської методи вирішення правових питань, співпадає з появою соціяльної ґрупи, що вона воліє мати постійне «законодавство», що стояло б над самоволею суддів (рух, що кульмінується в «конституціоналізмі»), позаяк лише за постійного порядку «узгодження розбі-

жностей», коли боротьба ведеться у певних юридичних рямцях, що визначають і обмежують індивідуальну волю, можуть розвиватися приховані сили, якими соціяльна ґрупа наділена для здійснення своєї історичної місії.

Зошит 6, §‹65›. *Журналістика.* От що Наполеон III під час свого перебування в полоні у Німеччині сказав про журналістику анґлійському журналістові Мелс-Кону (див.: Поль Ґерійо. Німецький полон Наполеона III (La captivité de Napoleon III en Allemagne). Париж: Перрен, 250 стор.)[1]. Наполеон хотів би перетворити офіційну ґазету на зразкове видання, яке б надходило безкоштовно кожному виборцеві, а з ним співпрацювали би найвідоміші тогочасні автори, і воно подавало би найбільш достовірну та перевірену інформацію звідусіль. Полєміка, виключена з цього видання, залишалася би для шпальт спеціялізованих ґазет тощо.

Концепція державної ґазети лоґічно пов’язана з неліберальними структурами влади (себто з такими, в яких громадянське суспільство змішується з політичним суспільством), незалежно від того, чи деспотичні вони, а чи демократичні, — иншими словами, з такими, де оліґархічна меншість претендує на те, щоби представляти все суспільство, чи з такими, де народ нерішуче претендує на те, щоби бути справжнім втіленням держави. Якщо школа належить державі, чому б і журналістиці, що вона є школою для дорослих, не належати державі?

Наполеон арґументував, виходячи з такої ідеї: якщо юридична аксіома про те, що незнання законів не звільняє від відповідальности, правдива, то держава повинна безкоштовно і всебічно інформувати громадян про свою діяльність, себто повинна їх виховувати; так демократичний арґумент перетворюється на виправдання оліґархічної діяльности. Проте цей арґумент має сильні сторони: він може бути «демократичним» лише у тих суспільствах, де історична єдність громадянського й політичного суспільств сприймана діялєктично (як реальна діялєктика, а не лишень концептуальна), а саму державу сприймають як таку, що її замінить «упорядковане суспільство»; у цьому суспільстві керівна партія не зливається орґанічно з урядом, а натомість забезпечує перехід від громадянсько-політичного суспільства до «впорядкованого суспільства», причому останнє вбирає в себе два попередні, щоби подолати їх (а не щоб убезсмертнювати їхні суперечності) тощо.

Що ж до журналістської справи за Наполеона III, варто пригадати випадок, коли префект поліції видав попередження ґазеті через те, що в статті про добрива не було вказано, яке добриво найкраще: це, на думку префекта, не сприяє певності читачів, а тому заслуговує на осудження і переслідування з боку поліції.

Зошит 6, §‹75›. *Минуле і теперішнє*. Підвищення рівня матеріяльного добробуту народу понад певний рівень мало б бути принциповою справою уряду. В цьому не варто шукати якихось «гуманітарних» мотивів або ж якоїсь «демократичної» орієнтації: навіть найбільш оліґархічний або реакційний уряд мав би визнавати «об'єктивну» справедливість цього принципу, себто його посутньо політичну цінність (універсальну для царини політики, для мистецтва збереження і зміцнення державної могутности). Жаден уряд не може не брати в рахубу можливість економічної кризи, а надто необхідність розпочати війну, себто необхідність долати найбільшу з усіх криз, що на неї може наразитися державне або суспільне утворення. А позаяк кожна криза означає неодмінне зниження рівня добробуту народу, очевидно, що має бути певний запас, достатній для компенсації падіння, аби «біолоґічний», а значить і психолоґічний опір народу не зник за першого ж зудару з новою дійсністю. Тим-то ступінь реальної сили держави має вимірюватися також і за цим критерієм, що він, своєю чергою, співвідносний із иншими критеріями оцінки структурної моці країни. Якщо насправді панівні кляси котроїсь нації не змогли піти далі за економічно-корпоративну фазу, наслідком чого експлоатують народні маси аж до виснаження їхніх сил, себто зводять їх до біолоґічно-рослинного рівня істнування, очевидно, що не можна говорити про міць держави, але тільки про удавання моці. Мені видається, що, розглядаючи цей важливий пункт політичного мистецтва, слід послідовно уникати будь-яких позаполітичних моментів (у технічному сенсі, себто таких, що вони технічно перебувають поза межами політичної сфери), тобто гуманітарних або базованих на певній політичній ідеолоґії (що не означає, що «гуманізм» сам по собі не є політикою тощо). Для цього параґрафу треба перечитати статтю проф. Маріо Каміса, опубліковану в січнево-лютневому числі «Ріформа сочіяле» за 1926 рік[1].

Зошит 6, §‹79›. *Типи періодичних видань.* Дилєтантство та дисципліна. Необхідність внутрішньої суворої й жорсткої критики, без умовностей і півзаходів. Ув історичному матеріялізмі є тенденція, що заохочує [і стимулює] всі погані традиції середньої італійської культури та, схоже, відповідає певним рисам італійського характеру — імпровізації, надії на «природний талант», ледачості, породженій фаталізмом, безголовому дилєтантству, браку дисципліни в мисленні, безвідповідальності та моральній і інтелєктуальній підступності. Історичний матеріялізм знищує цілу низку упереджень та умовностей, хибних обов'язків, лицемірних зобов'язань, але він аж ніяк не виправдовує впадання у скептицизм і снобістський цинізм. Той самий ефект породив і макіявеллізм через недоречне розширення понять і плутанину між політичною та особистою «мораллю», себто між політикою й етикою, — плутанину, якої не було в самого Макіявеллі, радше навпаки, адже власне велич Макіявеллі полягає у тому, що він відокремив політику від етики. Сталі об'єднання, що здатні розвиватися, не можуть існувати, не додержуючи певних етичних принципів, що їх самі ж висувають перед кожним своїм членом, щоби підтримувати внутрішню цілісність та однорідність, необхідні для досягнення цілі. Що, одначе, не означає, що ці принципи позбавлені всезагального характеру. Так було би, якби ціль об'єднання полягала в ньому самому, себто якщо б це була якась секта чи злочинне уґруповання ([лише] так, думаю, можна стверджувати, що політика змішується з етикою, власне тому, що «особливе» піднесене до «всезагального»). Але звичайне об'єднання уявляє себе аристократією, élite, аванґардом, себто вважає себе зв'язаним мільйонами ниток з певним соціяльним уґрупованням, а почерез нього — з усім людством. Відповідно, таке об'єднання не сприймає себе чимось завершеним і здерев'янілим, а бачить себе чимось, що прагне сягнути меж цілого соціяльного уґруповання, котре і собі прагне об'єднати все людство. Всі ці зв'язки надають [потенційно] всезагального характеру ґруповій етиці, що її треба розглядати як таку, що здатна стати нормою поведінки для всього людства. Політика сприймається як процес, що переростає у мораль, себто як потенція до переростання у таку форму спільного життя, де політику, а отже і мораль, — і першу, і другу буде подолано. (Тільки з цієї історичної перспективи можна пояснити стурбованість багатьох незбігом особистої моралі з суспільно-політичною: це є несвідомим і сентиментально-некритичним відображенням суперечностей нинішнього суспільства, певніше, браку рівности моральних суб'єктів.)

Проте не можна говорити про élite-аристократію-аванґард як про невизначену та хаотичну спільноту, для котрої знання, вміння, освіта, технічна підготовка є благодаттю, дарованою з небес якимось загадковим святим духом чи иншим таємничим і метафізичним невідомим божеством, хоча так багато хто думає. У малому віддзеркалюється те, що відбувалось на національному рівні, коли держава сприймалась як щось відокремлене від спільноти громадян, як всевишній, котрий подбає про все і всім забезпечить тощо; відси відсутність справжньої демократії, справжньої колєктивної волі нації, а отже — за пасивности кожної окремої особи — необхідність більш чи менш прихованого деспотизму бюрократії. Спільноту слід розуміти як втілення колєктивної волі і думки, можливе завдяки конкретним особистим зусиллям, а не внаслідок розвитку незалежного від окремої особи фатального процесу; так постає необхідність внутрішньої дисципліни, а не тільки дисципліни зовнішньої та механічної. Якщо розгорнеться полєміка та постане розбрат, їх не треба боятися — їх треба долати: з плином розвитку вони неминучі, а уникати їх означає просто відкладати їх «на колись», коли вони будуть уже справді небезпечними чи навіть катастрофічними тощо.

Зошит 6, §‹81›. *Геґемонія (громадянське суспільство) і поділ влади*. Поділ влади і вся дискусія, викликана запровадженням цього поділу, та правові вчення, народжені наслідком поділу влади, є результатом боротьби між громадянським суспільством і політичним суспільством на певному історичному етапі, коли встановилася нестійка клясова рівновага, обумовлена тим, що певні катеґорії інтелєктуалів (на безпосередній службі державі — особливо цивільна та військова бюрократія) досі сильно прив'язані до старих панівних кляс. Це свідчить про те, що всередині суспільства відбувається те, що Кроче називає «вічне протистояння церкви та держави»[1], в якому церкві судилося представляти громадянське суспільство в усій його цілісності (хоча її вплив на нього чимдалі слабшає), а держава скористала з кожної нагоди заморозити певний етап розвитку, певну ситуацію назавше. У цьому сенсі церква сама може стати державою, а протистояння може перерости у протистояння світського громадянського суспільства та церкви-держави (коли церква стала складовою держави, політичного суспільства, монополізованого певною привілейованою ґрупою, що вона приєднує до себе цер-

кву, аби краще зберігати свою монополію за допомогою частини громадянського суспільства, представленої церквою). Принципова важливість поділу влади для політичного й економічного лібералізму; всю ліберальну ідеолоґію, з її сильними та слабкими сторонами, вміщено у принципі поділу влади, а звідси постає головна причина слабкости лібералізму: саме бюрократія, себто заморожені управлінські кадри, здійснює владу за допомогою примусу та в певний момент перетворюється на касту. Відси народна вимога виборности всіх посад, що вона є скрайнім лібералізмом і водночас його розчиненням (принцип постійних зборів тощо; у республіках періодичні вибори голови держави створюють ілюзію задоволення цієї основної народної вимоги).

Єдність держави у відокремленні гілок влади: парлямент зв'язаний радше з громадянським суспільством; судова влада, розподілена між урядом і парляментом, є продовженням писаних законів (навіть усупереч уряду). Всі три гілки влади природно є також орґанами політичної геґемонії, але ріжною мірою: 1) парлямент; 2) суди; 3) уряд. Варто зауважити, яке жахливе враження справляють на громадськість провали в управлінні судовою системою: геґемоніяльний апарат є найуразливішим саме в цьому секторі, що до нього можна зарахувати також сваволля з боку поліції та державного керівництва.

Зошит 6, §‹86›. *Економічно-корпоративна фаза держави*. Коли рівняти з Макіявеллі, Ґвіччардіні символізує крок назад у політичній науці. Більший «песимізм» Ґвіччардіні означає саме це. Ґвіччардіні вертає до суто італійського політичного мислення, тоді як Макіявеллі увійшов у канон европейської думки. Годі зрозуміти Макіявеллі, якщо не брати до уваги, що в европейському досвіді він виходить за межі досвіду італійського: без европейського досвіду його «воля» була би утопією. Тим-то одне й те саме поняття «людська природа» у цих двох позначає ріжні речі. У «людській природі» Макіявеллі міститься «европейська людина», а ця людина у Франції й Еспанії фактично пройшла [безладну] феодальну фазу розвитку, увійшовши у період абсолютної монархії; отже, не «людська природа» опирається постанню в Італії єдиної абсолютної монархії, а перехідні умови, що їх може подолати воля. Макіявеллі — «песиміст» (або, краще сказати, «реаліст») щодо оцінки людей і мотивів їхніх учинків; Ґвіччардіні — не песиміст, але бідний на розум скептик.

Паоло Тревес (див. «Політичний реалізм Франческо Ґвіччардіні» у «Нуова рівіста сторіка», число за листопад-грудень 1930 року)[1] робить багато помилок, оцінюючи Ґвіччардіні та Макіявеллі. Він чітко не одріжняє «політику» від «дипломатії», і саме в цій неспроможності відріжнити одне від одного полягає причина його хибних суджень. Насправді ж, у політиці воля має набагато більшу вагу, ніж у дипломатії. Дипломатія взаконює і схильна консервувати ситуації, що постали наслідком зіткнення політик ріжних держав; дипломатія творча тільки у метафоричному чи загально-філософському значенні цього слова (адже вся людська діяльність творча). Міжнародні відносини переймаються балянсом сил, на який окремий державний елємент заледве може впливати: Флоренція, наприклад, могла мати вплив, спираючись на власні сили, але ці сили, навіть якщо вони покращували її позицію в італійському чи европейському балянсі сил, не можна вважати такими, що вони мали вирішальне значення для порушення самого балянсу. Тим-то дипломат — саме через свою професію — схильний до скептицизму або консервативної обмежености.

У внутрішньодержавних відносинах ситуація незрівнянно більше сприяє центральній ініціятиві, командній волі, як її описує Макіявеллі. Де Санктісова оцінка Ґвіччардіні набагато реалістичніша, ніж думає Тревес[2]. Варто поставити питання, чому Де Санктіс був підготовлений краще за Тревеса, щоб скласти історично та науково правильніше судження. Де Санктіс брав участь у творчому моменті політичної історії Італії — моменті, коли дієвість політичної волі, покликаної пробудити нові та свіжі сили, а не просто покладатися на традиційні сили, що їх вважали нездатними ані розвиватися, ані перебудуватися (ґвіччардіянський політичний скептицизм), виявилася сповна не лише в мистецтві державотворення всередині країни, але також у мистецтві опанування міжнародних зв'язків, при цьому оновивши (на чолі з Кавуром[3]) тодішні професійні методи дипломатії. Культурна атмосфера сприяла повнішому та реалістичнішому розумінню науки та мистецтва політики. Та навіть якби цієї атмосфери не було, чи не зміг би Де Санктіс зрозуміти Макіявеллі? Атмосфера, створена історичним моментом, збагатила твори Де Санктіса сентиментальним патосом, що робить його арґументацію симпатичнішою і пристраснішою, його наукові положення художньо виразнішими та більш захопливими, хоча лоґічний зміст політичної науки можна було би продумати навіть у часи найгіршої

реакції. Чи не є реакція сама собою конструктивним актом волі? І чи не є консерватизм добровільним актом? Чому, отже, волю Макіявеллі вважають «утопічною», а волю тих, хто прагне зберегти статус-кво та завадити постанню й орґанізації нових сил, що похитнули би та перекинули би традиційну рівновагу, — не утопічною, а революційною? Політична наука перетворює елементи «волі» на абстракцію і не бере в рахубу ціль, до якої стримить ця воля. Атрибут «утопічний» не є властивістю політичної волі загалом, але лише особливих воль, що вони не знають, як поєднати засоби та ціль, а отже є не волями, а несміливими намірами, мріями, бажаннями тощо.

Скептицизм Ґвіччардіні (не песимізм розуму, що він у чинних політиків-реалістів може поєднуватися з оптимізмом волі[4]) має инше походження: 1) дипломатична звичка, себто підпорядкована професійна [діяльність], [підлегла, бюрократично-виконавча], що вимагає примирення з волею (політичною волею свого уряду або суверена) зовнішньою щодо особистих переконань дипломата (який, щоправда, може вважати, що це його власна воля такою мірою, якою вона відповідає його власним переконанням, але може і не вважати так; оскільки дипломатія неминуче перетворилась на окрему професію, це призвело до відокремлення дипломата від політики змінних урядів тощо), відци скептицизм і — за наукових пошуків — ненаукові упередження; 2) переконання самого Ґвіччардіні, що він у загальних рамцях італійської політики був консерватором і дотримувався відповідних опіній, мав відповідну політичну позицію тощо.

Твори Ґвіччардіні є радше свідченнями свого часу, ніж політичною наукою, — такою є думка Де Санктіса. Так само свідченням свого часу, а не твором з історії політичної науки є написане Паолом Тревесом.

Зошит 6, §‹87›. *Зброя і реліґія*. Твердження Ґвіччардіні, що для істнування держави треба двох речей: зброї та реліґії[1]. Формулу Ґвіччардіні можна перекласти иншими, не такими контрастними формулами: сила і згода, примус і переконання, держава і церква, політичне суспільство і громадянське суспільство, політика і мораль (етико-політична історія Кроче), закон і свобода, порядок і дисципліна або — якщо вдатися до протиставлення, що має анархістський присмак, — насильство і хитрість. У кожному разі в політичному словнику Відродження реліґія означала

згоду, а церква — громадянське суспільство, геґемоніяльний апарат керівної ґрупи, що вона не мала власного апарату, себто не мала власної культурної та інтелєктуальної орґанізації, але вважала за свою всесвітню церковну орґанізацію. Змога відкрито обговорювати та аналізувати релігію як «instrumentum regni» [знаряддя панування. — *Ред.*] знаменує завершення Середньовіччя.

Під цим оглядом варто розглянути якобінську ініціятиву щодо запровадження культу «Верховної істоти»[2], що він, як видається, був спробою ствердити тотожність держави та громадянського суспільства, по-диктаторськи об'єднати складові держави в орґанічному та ширшому розумінні (держави в буквальному значенні та громадянського суспільства), при цьому відчайдушно намагаючись підпорядкувати собі все народне й національне життя, але також був першим джерелом сучасної світської держави, незалежної від церкви, що шукає та знаходить усі елєменти власної історичної постати у самій собі, у своєму багатосторонньому бутті.

Зошит 6, §‹88›. *Держава-жандарм — нічний сторож тощо.* Треба поміркувати над цим питанням: чи не є поняття держави-жандарма, нічного сторожа тощо (якщо відволіктися від точного визначення полємічних своїм характером слів «жандарм», «нічний сторож» тощо) визначенням держави, що тільки вона могла би подолати останні «корпоративно-економічні» фази? Ми знову опиняємось в системі ототожнення держави та уряду — ототожнення, що самé є проявом корпоративно-економічної форми, себто сплутування громадянського суспільства із суспільством політичним, адже необхідно зауважити, що загальне поняття «держава» включає певні елєменти, які насправді мали б стосуватися поняття «громадянське суспільство» (у тому сенсі, що — можна сказати — держава = політичне суспільство + громадянське суспільство, себто геґемонія під панцером примусу). Це питання є принциповим для вчення про державу, яке розглядає державу як таку, що вона має потенційно відмерти та розчинитися у впорядкованому суспільстві[1]. Можна уявити, як державно-примусовий елємент поступово відмирає мірою ствердження посутніх елєментів впорядкованого суспільства (або етичної держави, або громадянського суспільства). Вислови «етична держава» або «громадянське суспільство» мають означати, що цей «образ» держави без держави був у найбільших політичних

мислителів і філософів права, коли вони працювали у межах чистої науки (= чистої утопії, що виходить з припущення, що всі люди є правдиво рівними, а отже рівною мірою раціональні та моральні, себто здатні погоджуватися із законами стихійно, вільно, а не примусово, не так, наче закони накинуто иншою клясою і щодо свідомости вони є чимось зовнішнім). Треба не забувати, що вислів «нічний сторож» на позначення ліберальної держави належить Ляссалеві — доґматичному етатистові, а не діялєктикові (уважно ознайомитися з Ляссалевим вченням щодо цього та щодо держави загалом та порівняти з марксизмом)[2]. Згідно з вченням про державу → впорядковане суспільство, від фази, в якій держава дорівнюватиме уряду та буде тотожною громадянському суспільству, треба буде перейти до фази держави — нічного сторожа, себто фази примусової орґанізації, що опікуватиметься розвитком зростаючих елєментів впорядкованого суспільства, а наслідком зростання цих елєментів держава поступово обмежуватиме своє авторитарне та насильницьке втручання. Не варто думати тут про новий «лібералізм», хай навіть йдеться за початок ери орґанічної свободи.

Зошит 6, §‹97›. *Минуле і теперішнє. Велика амбіція та дрібні амбіції*. Чи можлива політика, себто незавершена історія, без амбіцій? Слово «амбіції» набуло презирливого значення з двох головних причин: 1) бо плутають (велику) амбіцію і (дрібні) амбіції; 2) бо амбіції занадто часто призводили до опортунізму найнижчого ґатунку, до зради старих принципів і старих суспільних формацій, що створювало для амбітних умови для переходу на вигіднішу та краще оплачувану службу. Власне навіть цей другий мотив можна звести до першого; він стосується дрібних амбіцій, позаяк вони квапливі та не бажають долати численні труднощі або долати великі труднощі [або й наражатися на завеликі небезпеки].

Своєю природою кожен вождь є амбіційним, себто прагне всіма силами до здійснення державної влади. Вождь без амбіцій — не вождь, а небезпечний для своїх послідовників елємент, пасивний і боягузливий. Не забути твердження Артуро Велія «наша партія ніколи не стане урядовою партією»[1], себто завжди буде опозиційною; але що означає пропонова завжди бути в опозиції? Це означає готувати страшні катастрофи, бо якщо для опозиціонерів зручно бути в опозиції, це не «зручно» [(хоча, зві-

сно, це залежить од сили опозиції та її природи)] для керівників уряду, що вони у певний момент мають поставити питання про нищення і відкидання опозиції. Окрім того, що велика амбіція необхідна для боротьби, її не можна морально зневажати, навпаки — треба дивитися, чи підноситься «амбіційний» після того, як він витворив довкола себе пустелю, або ж його піднесення [свідомо] обумовлене цілою суспільною верствою, і він власне розглядає своє піднесення як складову загального піднесення.

Зазвичай ми є свідками боротьби дрібних амбіцій (окремих осіб) з великою амбіцією (невід'ємною від колєктивного добра). Ці спостереження щодо амбіцій можна — і треба — ув'язати з иншими спостереженнями щодо так званої демаґоґії. Під демаґоґією розуміють ріжні речі: коли про демаґоґію говорять з презирством, мають на увазі потурання народним масам, їхнім пристрастям, свідомо збуреним і підживленим, щоб досягнути особистих цілей, особистих дрібних амбіцій (парляментаризм і вибори дають добрий ґрунт саме для такої форми демаґоґії, що її найвищим злетом є цезаризм і бонапартизм з їхніми плєбісцитними режимами). Але якщо вождь вбачає у людських масах не просто слухняний інструмент, годящий для досягнення власних цілей, після чого його викидають на смітник, але прагне досягнути орґанічних політичних цілей, і в цьому історичному процесі маси є головною дієвою особою, якщо вождь провадить конструктивну «установчу» роботу, тоді перед нами найвища форма «демаґоґії»; рівень мас не може не піднятися з піднесенням окремих індивідів і цілих «культурних» станів. Ниций «демаґоґ» представляє самого себе як незамінного, створює пустелю навколо себе, систематично усуває і знищує можливих конкурентів, воліє тримати з масами безпосередній зв'язок (плєбісцити, помпезні промови, театральні ефекти, видовищні декорації тощо — все те, що Мікелс уважав за риси «харизматичного вождя»[2]). Політичний вождь, що має велику амбіцію, навпаки схильний радше витворити проміжний прошарок між собою і масами, виховати можливих «конкурентів» і рівних собі, підвищити рівень спроможности мас, заохотити елєменти, здатні заступити його в ролі вождя. Його думки пов'язані з інтересами мас, а маси хочуть, аби апарат завоювання [чи панування] не розвалився зі смертю вождя чи упаданням його на силі, вкинувши маси в хаос і першопочаткову неспроможність до дій. Якщо правильно те, що кожна партія є партією певної кляси, тоді вождь має виходити саме з цього і творити ґенеральний штаб і гієрархічну

систему; якщо вождь своїм походженням є «харизматичним», тоді він мусить зректися свого походження і працювати над функцією керівника, щоб її виконання було орґанічним — орґанічним, постійним, неперервним.

Зошит 6, §‹98›. *Звичаї та закони*. Побутує думка, і її вважають реалістичною і слушною, що законам мають передувати звичаї, що закон є дієвим тією мірою, якою він затверджує звичаї. Ця думка суперечить правдивій історії розвитку права, що вона завжди поставала у боротьбі за самоствердження і насправді є боротьбою за створення нового звичаю. У наведеній думці знати залишок моралізму, що засяг у політику.

Уявляють, що право є цілісним вираженням всього суспільства, але це хибна думка: правдивішим вираженням суспільства є правила поведінки, що їх юристи називають «юридично невтральними» і що їхня сфера прикладення змінюється з часом і залежить од державного втручання у життя громадян. Право не виражає всього суспільства (інакше правопорушників вважали б антисоціяльними елєментами або психічно хворими), але тільки керівну клясу, що вона «накидає» всьому суспільству ці норми поведінки, пов'язані з сенсом її істнування і її розвитком. Найголовнішою ролею права є така: забезпечити, аби громадяни за власною волею приймали приписи права, оскільки всі вони можуть стати членами керівної кляси; це означає, що сучасне право має своїм корінням — нехай неявно — демократичну утопію XVIII ст.

Проте є дещо слушне в думці, що звичай має передувати праву; насправді у революційних виступах, спрямованих проти абсолютистських держав, вже був звичаєм [і прагненням] зародок того, що згодом стало законом, обов'язковим для всіх: саме з появою і розвитком нерівности обов'язковий характер права почав підсилюватися, так само як почали розширюватися межі державного втручання і юридичної обов'язковости. Але на цьому другому етапі — попри твердження про те, що підпорядкування законам має відбуватися у вільний і стихійний спосіб, — йдеться за щось зовсім инше: новонароджене право не виконують, а затискають і придушують.

Ця справа стосується питання місця, що його посідають підпорядковані кляси перед тим, як стати панівними. Певні підпорядковані кляси — на відміну від инших кляс — мають пройти

через тривалий період спочатку твердого, а потім поміркованого правового втручання; є ще й відмінність у способах дії: у випадку певних кляс експансія триває аж до повного поглинання суспільства, у випадку инших період експансії заступають репресії. На цей просвітній, творчий, виховний характер права члени певних інтелєктуальних течій пролили не досить світла: тут маємо справу із залишками стихійности, абстрактного раціоналізму, що виходить з абстрактно оптимістичного та позверхнього поняття «людської природи». Перед цими течіями стоїть ще одне питання: яким має бути законодавчий орґан «у широкому розумінні слова»; иншими словами, потреба виносити закони на обговорення всіма масовими організмами; орґанічне перетворення поняття «референдум», хоча за урядом і зберігається роля останньої законодавчої інстанції.

Зошит 6, §‹109›. *Минуле і теперішнє. Індивід і держава*. Як змінилась економічна ситуація на протилежне, від «користи» для старого лібералізму; чи направду за сьогоднішніх умов кожний громадянин краще за инших знає свої справи? Чи справді за теперішніх умов обирають за заслугами? «Кожний громадянин», оскільки він не може знати [а надто контролювати] загальні умови, що в них ведуть справи, враховуючи розмір світового ринку та його складність, насправді нічогісінько не розуміє у власних справах; також йому годі зрозуміти потребу у великих промислових підприємствах тощо. До того ж держава та її чимдалі жорсткіший режим оподаткування б’є по своїх громадянах, але він не може вдарити по громадянах инших країн (що вони платять нижчі податки або їхні доходи оподатковуються за иншою скалею); великі держави, що значні їхні видатки йдуть на утримування важливих державних послуг (зокрема на армію, фльоту тощо), обкладають своїх громадян більшими податками (а ще треба додати допомогу з безробіття тощо). Але чи створює втручання держави за допомогою митних тарифів нову базу? Держава за допомогою тарифів «вибирає», котрих зі своїх громадян захистити, навіть якщо вони на те не «заслуговують» тощо; вона розпочинає боротьбу між ґрупами за поділ національного доходу тощо.

Зошит 6, §‹125›. *Типи періодичних видань. Історія та «проґрес».* Історія досягла певного етапу; відтак будь-які дії, що конфліктують з цим етапом, видаються антиісторичними, оскі-

льки вони «відтворюють» попередній етап; тоді говорять про реакцію тощо. Це питання постає через те, що історію не сприймають як історію кляс. Одна кляса досягає певного етапу, створює певну форму державного життя: пригноблена кляса, повстаючи, руйнує цю новостворену дійсність, значить, вона є реакційною?

Унітарні держави, рухи за автономію; унітарна держава була необхідним результатом історичного поступу, проте не можна стверджувати, що кожен рух, який прагне розколоти унітарну державу, є антиісторичним і реакційним; якщо пригноблена кляса не може здійснити свого історичного призначення в якийсь инший спосіб, ніж розірвати ці оболонки, це означає, що ми маємо справу не з сучасною «єдністю», а з адміністративно-військово-інквізиторською «єдністю»; може статися так, що створення такої сучасної єдности вимагатиме розвалу попередньої, «формальної» єдности тощо. Де більше такої сучасної єдности — у «федеральній» Німеччині чи унітарній «Еспанії» Альфонсо[1] та землевласників-ґенералів-єзуїтів? Це спостереження може бути правильним щодо багатьох инших історичних проявів, наприклад, щодо рівня «космополітизму» в ріжні періоди міжнародного культурного розвитку. У XVIII столітті космополітизм інтелєктуалів був «максимальним», але яку частку суспільної маси загалом він заторкнув? І чи не був він великою мірою проявом геґемонії великих інтелєктуалів і культури Франції?

Хай там як, але безумовне те, що всяка панівна [національна] кляса є ближчою — своєю культурою та звичаями — до инших панівних кляс, чого немає у підпорядкованих кляс, навіть якщо вони «космополітичні» своєю проґрамою та історичними цілями. Соціяльна ґрупа може бути «космополітичною» з огляду своєї політики та економіки і не бути такою своїми звичаями, а також (дійсною) культурою.

Зошит 6, §‹134›. *Популярна література. Роман-фейлєтон.* Див., що я писав про «Ґрафа Монте-Крісто» як взірець роману-фейлєтону[1]. Роман-фейлєтон заступає (і водночас стимулює) фантазії простолюду, він є справжнім мрiянням. Тут можна подивитися, що писали про марення Фройд та инші психоаналітики. Тут можна сказати, що народні фантазії породжено «комплєксом меншовартости» (соціяльної), який викликає бурхливі

фантазії про помсту, покарання винних у бідах тощо. У «Ґрафі Монте-Крісто» є всі елєменти для спонуки таких фантазій, а відтак і для застосування наркотику, що може приспати біль тощо.

Зошит 6, §‹137›. *Поняття держави*. Що звичайне розуміння держави є однобічним і спричиняється до прикрих помилок, можна показати на прикладі нещодавньої книги Даніеля Галеві «Занепад свободи», рецензію на яку я прочитав у «Нувель літтерер»[1]. Для Галеві держава, це — представницький апарат, і він вважає, що найважливіші події французької історії від 1870 року по сьогодні пов'язані не з ініціятивами політичних орґанізмів, породженими загальним виборчим правом, а з приватними орґанізмами (капіталістичними товариствами, ґенеральним штабом тощо) або з високими особами, незнаними широкою публікою тощо. Але це означає, що державу треба розуміти не тільки як урядовий апарат, але також як «приватний» апарат геґемонії або громадянського суспільства. Варто зауважити, як з цієї критики «держави», котра не втручається у справи, котра плентається позаду, народжується права ідеолоґічна течія, що обстоює диктатуру та робить наголос на виконавчій владі тощо. Треба було б прочитати книжку Галеві та подивитись, чи він також рухається у цьому напрямку, що в принципі цілком можливо з огляду на його попередню історію (симпатії до Сореля, Морраса тощо).

Зошит 6, §‹138›. *Минуле і теперішнє. Перехід від маневреної війни (або лобової атаки) до позиційної війни, в тому числі в царині політики*. Це, як мені видається, найважливіше питання політичної теорії з усіх, що їх висунула повоєнна доба, а також питання, що його найважче розв'язати у справедливий спосіб. Воно пов'язане з питаннями, порушеними Бронштейном[1], що його так чи так можна вважати політичним теоретиком лобової атаки тоді, коли такий наступ може спричинити поразку. Лише опосередковано цей момент у політичній науці пов'язаний з тим самим поняттям у військовій царині, хоча тут, звісно, є певний зв'язок. Позиційна війна потребує від величезної маси населення чималих жертв; отже потрібна нечувана концентрація геґемонії, а значить певна форма більш «інтервенціоністського» уряду, що він одвертіше виступатиме проти опонентів і орґанізовуватиме на неперервній основі «неможливість» внутрішнього

розпаду: розмаїтий політичний, адміністративний контроль, зміцнення геґемоністських «позицій» панівної ґрупи тощо. Все це вказує на те, що розпочалася кульмінаційна фаза історико-політичної ситуації, коли в політиці все вирішує перемога в «позиційній війні». Иншими словами, у політиці маневрена війна триває доти, доки йдеться за захоплення невирішальних позицій, тим-то повністю не мобілізуються усі ресурси геґемонії та держави; проте коли з тієї чи тієї причини ці позиції втратили цінність, а цінними є лише вирішальні позиції, переходять до облоги — всеохопної, тяжкої, а цей спосіб війни потребує таких важливих якостей, як терпіння, а також духу винахідливости. У політиці облога є взаємною, хай там який вигляд вона має, і вже те, що панівна сила має демонструвати всі свої можливості, показує, як серйозно вона оцінює супротивника.

Зошит 6, §‹150›. *Минуле і теперішнє*. Щодо походу на Рим дивись число «Джовенту фашиста», що вийшло з нагоди дев'ятої річниці походу (1931), з вельми цікавою статтею Де Боно та Бальбо[1]. Крім всього иншого Бальбо пише: «Муссоліні діяв. Якби він цього не зробив, фашистський рух був змушений десятиліттями вести громадянську партизанську війну, і не виключено, що инші сили, що вони діяли, як і ми, поза рямцями закону, але з цілями анархічними та руйнівними, згодом — скориставши з невтральности та бездіяльности держави — завершили би акт повстання, на який ми наважилися в жовтні 1922 року. Хай там як, але можна з упевненістю сказати, що без походу на Рим, тобто без революційної розв'язки наш рух наразився би на фатальні кризи втоми, подрібнення і недисциплінованости, що прирекли на смерть старі партії». Тут є певна неточність: держава не була «невтральною та бездіяльною», як зазвичай стверджують, тому що в той період головною її опорою був саме фашистський рух; також між державою і фашистським рухом не могло бути «громадянської війни», а могли бути лише епізодичні насильницькі дії, покликані змінити напрямок розвитку держави та реформувати урядовий апарат. У громадянській партизанській війні фашистський рух був на боці держави — не проти держави, якщо висловлюватися не метафорично та дивитися не з погляду формального закону.

Зошит 6, §‹153›. *Національно-народний характер італійської літератури. Ґольдоні.* Чому Ґольдоні[1] досі популярний? Ґольдоні майже «унікальний» ув італійській літературній традиції. Його ідеолоґічна позиція була демократичною ще до того, як він прочитав Руссо, і до Французької революції. Народний зміст його комедій: народна мова дієвих осіб, уїдлива критика розбещеної і гнилої аристократії.

Конфлікт між Ґольдоні та Карло Ґоцці[2]. Реакціонер Гоцці. Його «Казки» написано, щоби показати, що народ ладен коїти найбезглуздіші дурниці, з яких все одно вивернеться; насправді «Казки» містять щось народне, елємент народної культури чи фольклору, які неодмінно мають у собі чарівне та неймовірне (як таке представлене у казковому світі). (Навіть сьогодні впадає в око успіх «Тисячі й однієї ночі»[3] тощо.)

Зошит 6, §‹155›. *Минуле і теперішнє. Політика та військове мистецтво*. Тактика широких мас і пряма тактика малих ґруп. Це стосується обговорення позиційної та маневреної війни — того пункту, де йдеться за психолоґію великих вождів (стратеґів) і підлеглих. Це також, так би мовити, точка перетину стратеґії і тактики так у політиці, як у військовому мистецтві. Окремі індивіди (в тому числі як складові широких мас) схильні інстинктивно сприймати війну як «партизанську війну» або «ґарібальдійську війну» (що вона є вищою формою «партизанської війни»)[1]. У політиці помиляються через невірне розуміння того, чим є держава (як цілісне поняття: диктатура + геґемонія); на війні припускаються схожої помилки, переносячи нерозуміння на ворожій табір (не розуміють не тільки власну державу, але й державу супротивника). Помилка у першому та другому випадку пов'язана з партикуляризмом на рівні окремої людини, міста, области, що призводить до недооцінки противника та його бойової орґанізації.

Зошит 6, §‹180›. *Енциклопедичні поняття. «Науковий». Що означає «науковий»?* Двозначність довкола термінів «наука» та «науковий» пояснювана тим, що вони набули свого значення завдяки певному колу наук, певніше природознавчих і фізичних наук. «Науковою» називали будь-яку методу, що була подібною до методи дослідження і вивчення природознавчих наук, що вони стали головними науками, науками-фетишами. Та

не буває головних наук і не буває головної методи, «методи-в-собі»: кожне наукове дослідження творить відповідну методу, власну лоґіку, що її загальність і універсальність полягають лише у здатності «відповідати меті». Найбільш загальна й універсальна методолоґія є нічим иншим, як формальною або математичною лоґікою, себто сукупністю абстрактних механізмів думання, що їх відкрили, прояснили та вдосконалили за всю історію філософії та культури. Цією абстрактною методолоґією, себто формальною лоґікою, нехтують філософи-ідеалісти, але це помилка: дослідження цієї методолоґії відповідає вивченню ґраматики, себто означає не тільки поглиблення досвіду, накопиченого в царині методолоґії мислення (техніки мислення), і засвоєння знань минулого, але є передумовою подальшого розвитку самої науки.

Вивчити причини перетворення формальної «лоґіки» на дисципліну, чимдалі тісніше пов'язану з математикою, — Расселл в Анґлії, Пеано в Італії — аж до претензії, як у випадку Расселла, вважатися «єдиною правдивою філософією»[1]. За вихідний пункт можна було би взяти Енґельсове твердження, згідно з яким «науковий» протистоїть «утопічному»[2]; підзаголовок «Критика сочіяле» Тураті означає те саме, що й в Енґельса? Очевидно, ні. Для Тураті «науковий» наближається своїм значенням до «власне методи фізичних наук» (у якийсь момент підзаголовок зник; треба подивитися, коли саме, але певен, що 1917 року його уже не було), але у дуже загальному та тенденційному розумінні[3].

Зошит 7, §‹16›. *Позиційна війна та маневрена війна або лобова атака*. Треба подивитися, чи не є знана теорія Бронштейна про неперервне маневрування[1] політичним відображенням теорії маневреної війни (не забути про зауваги козацького ґенерала Краснова[2]), себто зрештою відображенням загальних суспільно-політично-економічних умов відомої країни, що в ній кадри національного життя перебувають у зародковому стані й не можуть стати «траншеєю чи фортецею». У такому разі можна стверджувати, що Бронштейн, що він видається «західником», є насправді космополітом, себто поверхнево національним й поверхнево европейським або европейським. Тоді як Ілічі[3] був глибоко національним і глибоко европейським. У своїх мемуарах Бронштейн пише, що йому казали, що його теорія справдилась... через п'ятнадцять років, і на цю епіґраму він відповів иншою епіґра-

мою[4]. Насправді ж його теорія як така не справдилась ані п'ятнадцять років до того, ані п'ятнадцять років по тому: як ті вперті, про яких пише Ґвіччардіні, він приблизно вгадав, себто мав рацію зі своїм загальним практичним передбаченням; це як, скажімо, передбачити, що дівчинка чотирьох років стане матір'ю, а коли вона у двадцять нею стане, казати «я це передбачував», забуваючи, як кортіло цю дівчинку зґвалтувати, коли вона мала чотири роки, бувши певним, що вона стане матір'ю[5]. Мені здається, що Ілічі зрозумів, що треба перейти од маневреної війни, застосованої на Сході 1917 року, до позиційної війни, що тільки вона й була можливою на Заході, де, як пише Краснов, за короткий проміжок часу армії можуть нагромадити величезні запаси боєприпасів, де суспільні кадри ще самі були здатні перетворитися на укріплені траншеї[6]. Саме це, мені здається, означає формула «спільного фронту», що вона відповідає концепції нерозривного фронту Антанти під єдиним командуванням Фоша[7]. Тільки Ілічі не мав часу розвити свою формулу, не кажучи вже про те, що він міг розвити її лише теоретично, тоді як головне завдання було національним, себто вимагало рекоґносцирування місцевости та виявлення елємнтів траншей і фортець, представлених складовими громадянського суспільства тощо. На Сході держава була всім, а громадянське суспільство було в зародковому стані та незрілим; на Заході між державою і громадянським суспільством був правильний зв'язок, і коли хиталась держава, миттєво виявлялася жорстка структура громадянського суспільства. Держава була лише передовою траншеєю, що за нею ховалась неперервна лінія фортів і казематів; певна річ, що в кожній державі своя ситуація, саме тому потрібне ретельне рекогносцирування національного масштабу.

Бронштейнову теорію можна порівняти з теорією відомих французьких синдикалістів щодо загального страйку та з теорією Рози у брошурі, перекладеній Алессандрі[8]; ба більше, саме брошура та теорія Рози вплинули на французьких синдикалістів, як видко з відомих статей Росмера у «Ві увріє» про Німеччину (перша серія випусків)[9]; тут почасти знати вплив теорії спонтанности.

Зошит 7, §‹81›. *Типи періодичних видань. Співпраця з іноземними авторами.* Без іноземних авторів не можна, але іноземна співпраця має бути орґанічною, а не антолоґічною, епізодичною чи припадковою. Щоби ця співпраця була орґанічною, іно-

земні дописувачі мають знатися не тільки на культурних течіях власної країни, але й бути годними «порівняти» їх із течіями в країні, де виходить журнал; себто вони повинні бути обізнаними на культурних течіях иншої країни та розуміти національну «манеру говорити». У цей спосіб журнал (чи то пак його редактор) має формувати своїх іноземних дописувачів, щоби встановити орґанічну єдність.

У період Рисорджименто це мало коли було, і саме тому італійська культура залишалась вельми провінційною. Зрештою, орґанічною іноземна співпраця була хіба що у Франції, оскільки французька культура ще до ліберальної епохи здійснювала геґемонію в Европі; також були порівняно ‹численні› німецькі й анґлійські інтелєктуали, що вміли розповісти про культуру своїх країн, вдаючись до французької «говірки». Публікації статей французьких, німецьких чи анґлійських «лібералів» в «Антолоджії» В'єссо[1] було замало, щоби збагатити корисними даними італійських лібералів, щоби пожвавити чи підживити ідеолоґічні течії в Італії: мислення залишилось загальним, абстрактним, космополітичним. Треба було залучати таких дописувачів, які мали конкретні знання про Італію, про течії в гурті її інтелєктуалів, про її проблєми, себто таких, що заразом могли би розповісти про Італію тій самій Франції.

Така співпраця не може народитися «сама собою», її треба формувати й розвивати. Проте цьому раціональному способові розуміння співпраці протистоїть упередження, буцімто серед іноземних дописувачів мусять бути засновники наукових шкіл, великі теоретики тощо. Ніхто не заперечує користь (а надто комерційну) від певних величин. Проте практично для культурного поступу важливіший дописувач, що є невіддільною частиною журналу, спроможний перекласти один культурний світ мовою иншого, оскільки вміє знайти подібне там, де його начебто й нема, а відмінне там, де все ніби дуже подібне тощо.

Зошит 7, §‹83›. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка.* Те, що називають «громадською думкою», тісно пов'язане з політичною геґемонією; інакше кажучи, вона, це — точка дотику між «громадянським суспільством» і «політичним суспільством», між згодою та силою. Держава, коли хоче вдатися до не дуже популярних дій, заздалегідь готує необхідну громадську думку, себто орґанізовує та централізує певні елєменти грома-

дянського суспільства. Історія «громадської думки»: очевидно, що елєменти громадської думки були завжди, навіть в азійських сатрапіях, проте громадська думка, як ми її розуміємо сьогодні, виникла напередодні падіння абсолютистських держав, себто в добу боротьби нової, буржуазної кляси за політичну геґемонію та владу.

Громадська думка, це — політична складова громадської політичної волі, що буває неоднозначною, тому точиться боротьба за монополію в орґанах громадської думки (ґазетах, партіях, парляменті), за те, щоби громадську думку, а отже і національну політичну волю, формувала одна-єдина сила, що розбиває осередки незгодних на окремі, непов'язані між собою ґрупки.

Зошит 7, §‹101›. *Журналістика. Закордонні кореспонденти.* Див. иншу нотатку щодо цього під рубрикою «Типи періодичних видань»[1]. У ній ішлося про іноземних дописувачів італійських видань. Тип «закордонного кореспондента» щоденної газети трохи відріжняється, хоча деякі спостереження того запису слушні й для цієї роботи. Заразом не слід розуміти закордонного кореспондента суто як репортера чи передавача щоденних новин телєґрафом чи телєфоном, себто як додаток до телєґрафних аґентств. Сьогодні досконалий тип закордонного кореспондента являє собою партійного публіциста, політичного оглядача, який слідкує за основними політичними течіями іноземної країни і коментує їх, прагне стати «спеціялістом» у справах конкретної країни (саме тому великі ґазети мають «кореспондентські бюра» в ріжних країнах, а керує бюром «політичний письменник», директор бюра). Кореспондент повинен бути спроможним протягом певного часу написати книгу про країну, до якої його відряджено для постійного перебування, чи підготувати вичерпну працю про всі головні сторони її національного та міжнародного життя. (Геть инше — кореспондент загалом, що їде до певної країни, щоби надсилати відомості про важливі поточні події, що вони відбуваються в ній.)

Критерії навчання та підготовки кореспондента: 1) Оцінювати події в історичній перспективі країни, де він працює, а не лише з огляду власної. Це означає, що ситуацію в певній країні треба аналізувати з огляду на досягнення та втрати цієї країни, а не механістично порівнювати з ситуацією в инших країнах під цю хвилину. Порівняння однієї держави з иншою важливе, оскі-

льки вимірює відносну позицію кожної з них: насправді країна може рухатися вперед, але якщо в инших поступ був швидшим або повільнішим, відносна позиція змінюється, а з нею змінюється і міжнародний вплив цієї країни. Коли оцінювати Анґлію сьогодні, зважаючи на її передвоєнний стан, а не порівняно з Німеччиною сьогодні, ми доходимо инших висновків, тим-то вибір точки для порівняння є дуже важливим. 2) Партії в кожній країні є своїм характером не тільки міжнародними, а й національними: анґлійський лібералізм відріжняється від французького чи німецького, хоча між ними чимало й спільного тощо. 3) Чи є конфлікт молодого покоління із старшим відображенням звичайного протистояння між молодими та старими, чи старші покоління тримають культурну монополію, що стала штучною та шкідливою? Чи відповідають партії рівневі нових проблєм, чи вони застаріли і ми переживаємо кризу? Тощо.

Проте найбільша та найпоширеніша помилка — неспроможність вирватися за межі власної культурної оболонки та звичка прикладати до инших країн мірило, що не може бути ним, у невидющості до відмінностей там, де на перший погляд все те саме, і невмінні побачити схожість там, де все має вигляд геть иншого.

Зошит 7, §‹103›. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка.* З-поміж елєментів, що вони нещодавно втрутилися у звичне управління громадською думкою з боку партій, орґанізованих і згуртованих навколо певної проґрами, можна виокремити в першу чергу жовту пресу та радіо (там, де воно є). Вони уможливлюють несподівані сальви паніки чи штучного ентузіязму, котрі дозволяють досягти жаданого результату, до прикладу, на виборах. Все це пов'язане з характером суверенітету народу, яким той користується раз на три-чотири-п'ять років; досить вистарати ідеолоґічну (а надто емоційну) підтримку в певний день, щоби здобути більшість, що пануватиме протягом трьох-чотирьох-п'яти років, навіть попри те, що емоції вщухнуть і маси виборців відстороняться від свого юридичного вираження (юридична країна ще геть не означає реальної країни). Орґанами, що [можуть] протистояти цьому *бумові* громадської думки чи обмежити його, є навіть не партії, а вільні професійні спілки; відси боротьба проти вільних профспілок і намагання держави контролювати їх; так чи так неорґанізований сеґмент громадської думки (особливо жінки — там, де вони мають виборче право) та-

кий великий, що *бумів* і несподіваних коливань під час виборів не уникнути, а надто там, де дуже поширені жовта преса та радіо (як урядова монополія). Одна з посталих сьогодні проблєм політичного механізму, що не дається до розв'язання демократіям, це — створення орґанів-посередників між широкими масами, не орґанізованими у професійні спілки (або масами, що їх важко орґанізувати в спілки), професійними спілками, партіями та законодавчим зібранням. Десь таку функцію мали раніше комунальні та провінційні ради, але вони вже не важать. Сучасні держави прагнуть до максимальної централізації, водночас як відповідь посилюється федеративна та реґіональна націленість, і у такий спосіб держава коливається між деспотизмом з боку центру і повним розпадом (аж до утворення конфедерації з трьох пригноблених[1]).

Зошит 8, §‹106›. *Минуле та теперішнє. Італійська мова на Мальті*[1]. Захист італійської мови та культури на Мальті, як показали події перших місяців 1932 року (див. статтю в «Коррьєре делля сера» від 25 березня 1932 року[2]), утруднив істнування Конкордату[3]. Поки італійська держава конфліктувала з церквою, істнування орґанізованого італійського осередку на Мальті (як і в багатьох инших країнах світу) не таїло в собі небезпеки для панівних держав: він навряд чи міг поширитися на національну та політичну сферу, він не виходив за межі фольклору та культури діялєктів. По Конкордатові ситуація змінилася: церкву, що нею керують італійці та що її представляють на місцях також італійці, які вже не конфліктують з державою, тепер плутають із італійською державою і геть не пов'язують з традиціями всесвітнього католицизму. Отже, Конкордат, замість сприяти розширенню італійської культури, ще більше утруднює її розвиток і не тільки: він опирається традиційним осередкам «італійства». Отже, видається, в сучасному світі культурно-духовний імперіялізм є утопією: лише політична сила, що спирається на економічну експансію, може стати основою культурної експансії.

Зошит 8, §‹182›. *Базис і надбудови.* Базис і надбудови утворюють «історичний блок», себто складна та суперечлива сукупність надбудов віддзеркалює сукупність суспільно-виробничих відносин. Можна висновити, що тільки всеохопна система ідеолоґій раціонально відображає протиріччя базису та вказує на іс-

тнування об'єктивних умов для революційної практики. Якщо постає соціяльна ґрупа, стовідсотково однорідна своєю ідеолоґією, це означає, що умови для революції стовідсотково сформовані, себто «раціональне» є реальним і дійсним на цей час. Це міркування базоване на обов'язковому взаємозв'язку між базисом і надбудовами (взаємозв'язку, що є якраз реальним діялектичним процесом).

Зошит 8, §‹207›. *Питання терміноло́ґії.* Чи пов'язані поняття базису та надбудови, що вони лежать в основі вислову про те, що «анатомія» суспільства формується його «економікою»[1], з дискусіями, порушеними питанням клясифікації видів тварин, — клясифікації, що саме увійшла у свою «наукову» фазу, коли за основу взяли анатомію, а не припадкові та неістотні ознаки? Походження цієї метафори, що нею скористалися на позначення поновно відкритого поняття, допомагає краще зрозуміти власне поняття, якщо знайти його джерело в історично визначеному культурному середовищі, де воно виникло. Звісно, суспільнознавчі науки завжди силкувалися знайти об'єктивну та придатну для них наукову основу, яка б могла надати їм таку саму певність та енерґію, що їх мають експериментальні та природничі науки; тому неважко зрозуміти, чому вони зверталися по мову саме до цих наук.

Пригадаймо инший вислів, пов'язаний з розвитком юридичних наук: «не можна судити про історичну епоху на підставі того, що вона сама про себе думає»[2], як суддя не може судити обвинуваченого, виходячи з того, що він сам каже, щоби пояснити свій злочинний вчинок чи вчинок, що його уважано за злочинний.

Зошит 8, §‹220›. *Вступ до вивчення філософії.* Філософія практики не може не розпочати з полемічного підходу, що має подолати істнуючий спосіб мислення. Отже, вона має подавати себе як критику «буденної свідомсти» (по тому, як візьме буденну свідомість за основу, щоб показати, що філософами є «всі» і що йдеться не про запровадження в особисте життя «всіх» якоїсь нової науки, а про оновлення і «критичне» переосмислення вже істнуючої діяльности) та як критику філософії інтелєктуалів, від якої походить філософія історії. Цю філософію як історію «особистостей» (насправді вона розвивається власне через діяльність найобдарованіших особистостей) можна вважати «вер-

шиною» поступу «буденної свідомости» — принаймні буденної свідомости найбільш культурних верств суспільства. Тим-то підготовка або вступ до вивчення філософії має у загальних рисах визначити обсяг «проблєм», що виникли під час історичного розвитку філософії, а потім критично розглянути їх, показати їхню справжню цінність (якщо вони її ще не втратили) або їхнє значення як ланок у ланцюжку, а також визначити нові актуальні проблєми.

Почерез «політику» пов'язуються «висока» філософія та буденна свідомість, так само як почерез «політику» пов'язуються католицизм інтелєктуалів і католицизм «простолюду». Те, що церква має вирішувати проблєму «простолюду», є свідченням появи в гурті віруючих шпари, яку не можна загоїти почерез піднесення простолюду до рівня інтелєктуалів (принаймні церква вже не ставить це за мету, що їй зараз не до снаги «економічно»), а лише почерез встановлення залізної «дисципліни» серед інтелєктуалів, щоби ті не перетинали певної межи «відмінности» й не розширили шпару до катастрофічних, непоправних розмірів. У минулому ці «шпаринки» у гурті вірян породжували нові реліґійні ордени навколо сильних особистостей (Домінік, Франциск, Катерина тощо) [1]. По Контрреформації[2] поява цих нових сил була безплідною: орден єзуїтів став останнім великим орденом, але своїм характером він був радше репресивним і «дипломатичним»: з нього почалося задерев'яніння церковної орґанізації. (Див. перелік нових орденів, наведений Папіні[3] у відповідь на заперечення Кроче; ці ордени мають мізерне «реліґійне» значення, але велике орґанізаційне, оскільки вони «дисциплінують» маси «простолюду»; вони є просто відгалуженням і щупальцями Товариства Ісуса[4], знаряддям «пасивного опору» для збереження завойованих позицій, а не новонародженими силами розвитку; «модернізм»[5] створив не «реліґійні ордени», а «ордени політичні», християнську демократію.) Пригадується випадок, розказаний Стідом[6] у його «Спогадах», про кардинала, який пояснював прокатолицьки налаштованому анґлійському протестантові, що дива святого Януарія корисні для простолюду Неаполю, але не для інтелєктуалів, і що навіть у Євангелії багато «перебільшень»; на запитання: «Хіба ви не християнин?» він відповів: «Ми — *преляти*», себто «політики» католицької реліґії[7].

Зошит 10 I, §‹7›. Визначення поняття «етико-політична історія». Треба зазначити, що етико-політична історія є довільною і механічною гіпостассю моменту геґемонії, політичного спрямування, згоди в житті та в діяльності держави та громадянського суспільства. Підхід до історіоґрафічного питання Кроче відтворює його підхід до проблєми естетики: етико-політичний момент в історії це те саме, що й момент «форми» в мистецтві — «ліричність» історії, «катарсис» історії. Але з історією все не так просто, як з мистецтвом. У мистецтві виробництво «ліричности» відбувається безпосередньо в персоналізованому світі культури, де можна проявляти тотожність змісту та форми, так звану діялєктику відмінности в єдності духу (йдеться лише про переклад мовою історицизму із спекулятивної мови, себто про з'ясування, чи має ця спекулятивна мова конкретну інструментальну цінність, більшу за попередні інструментальні цінності). Але в історії та у виробництві історії «індивідуалізоване» уявлення про держави та нації — щира метафора. «Відмінності», що на них слід указати в такому уявленні, не можна виразити «спекулятивно», не впадаючи при цьому в нову форму риторики та в новий вид «соціолоґії», що вона — хоча й була би «спекулятивною» — все одно була б абстрактною і механістичною соціолоґією; ці відмінності істнують як відмінності «вертикальних» ґруп і як «горизонтальні» шари, себто як співістнування і співрозташування ріжних цивілізацій і культур, зв'язаних державним примусом та орґанізованих почерез культуру в «моральну свідомість», суперечливу та водночас «синкретичну». Тут потребуємо критики концепції політичного моменту Кроче як моменту «пристрасти» (незбагненність безперервної та систематичної «пристрасти»), його заперечення «політичних партій» (що вони є конкретним проявом незбагненної безперервности пристрасти, доказом внутрішнього протиріччя концепції «політика-пристрасть») і, насамкінець, непоясненности істнування постійних армій і орґанізованої військової та цивільної бюрократії і необхідности для Кроче та його філософії стати матрицею «актуалізму» Джентіле. Насправді тільки в такій ультраспекулятивній філософії як актуалізм, ці протиріччя і недоліки філософії Кроче ніби розв'язано у формально-словесний спосіб, але водночас актуалізм ясніше показує не досить певний характер практичної філософії Кроче, так само як «соліпсизм» підтверджує внутрішню слабкість суб'єктивно-спекулятивного уявлення про дійсність. Те, що етико-політична історія є історією моменту ге-

ґемонії, зрозуміло з цілої низки теоретичних праць Кроче (і не тільки з тих, що ввійшли до книги «Етика і політика»[1]); ці твори треба проаналізувати конкретно. Надто бачимо це в деяких нечітких нотатках про поняття держави. Приміром, Кроче десь стверджує, що не завжди слід шукати «державу» там, де на неї вказують офіційні установи, тому що іноді її можна знайти у революційних партіях[2]: це твердження не є парадоксальним, якщо порівняти його з концепцією «держава-геґемонія-моральна свідомість», адже справді може статися так, що за певних надзвичайних обставин країною керуватиме — у політико-моральному розумінні — не законний уряд, а «приватна» орґанізація, ба навіть революційна партія. Але неважко показати, яким довільним є узагальнення, що його робить Кроче з цього спостереження, що не є безглуздим.

Найважливіше питання, що його обговорюватимемо у цьому розділі: чи виключає філософія практики етико-політичну історію, себто не визнає реальности моменту геґемонії, не надає жадного значення культурно-моральному керівництву та розглядає факти надбудови як «ілюзії»? Можна стверджувати, що філософія практики не просто не виключає етико-політичної історії, а що останній етап її розвитку саме полягає у ствердженні моменту геґемонії як головного у своїй державній концепції, а також в «оцінці» культури, культурної діяльности, культурного фронту, необхідного так само, як і суто економічний та політичний момент. Кроче тяжко помиляється, відмовившись застосовувати до критики філософії практики ті методолоґічні критерії, що він їх застосовує до вивчення філософських течій, набагато менш значущих і вартісних. Якби він застосував ці критерії, він побачив би, що судження, що міститься у вживанні терміну «ілюзії» стосовно надбудов, є нічим иншим як просто судженням про їхню «історичність», висунутим у полеміці проти народного доґматичного поняття, себто є «метафоричною» мовою, зрозумілою для публіки, для якої її призначено. Отже, філософія практики вважає обмеження історії суто на етико-політичній необґрунтованим і довільним, але етико-політичної історії не виключає. Протистояння між крочеянством і філософією практики слід шукати в спекулятивному характері крочеянства.

[Зв'язок між теоріями Кроче щодо етико-політичної історії або «релігійної» історії та історіоґрафічними теоріями Фюстеля де Куланжа, викладеними в книзі «Античне місто»[3]. Треба зазначити, що «Античне місто» вийшло друком у видавництві Ля-

терца[4] зовсім нещодавно (можливо, 1928 року), більше 40 років по тому, як її було написано (Фюстель де Куланж помер 1889 року), і небавом після того, як було надруковано переклад у видавництві Валлеккі. Думається, Кроче звернув увагу на цю французьку книжку під час роботи над власними теоріями та підготовкою власних творів. Цікаво згадати, що у «До критики самого себе» (1915)[5] Кроче в останніх рядках зазначає, що хоче написати «Історію Европи». Йдеться за роздуми про війну, що вони примусили його звернути увагу на проблєми історіоґрафії та політичної науки].

Зошит 10, I §‹9›. Парадиґми етико-політичної історії. Здається, що «Історія Европи в XIX столітті»[1], твір етико-політичної історії, має стати парадиґмою крочеянівської історіоґрафії — дарунком европейській культурі. Проте треба зважати на инші твори: «Історію Неаполітанського королівства», «Історію Італії з 1871 по 1915», а також «Неаполітанську революцію 1799 року» та «Епоху барокко в Італії»[2]. Найбільш тенденційними та показовими, одначе, є «Історія Европи» й «Історія Італії». Щодо цих двох творів одразу постають питання: чи можливо написати (зрозуміти) історію Европи XIX століття, орґанічно не включивши до неї Французьку революцію і наполеонівські війни? І чи можна скласти історію Італії Нового часу, не згадавши про змагання Рисорджименто? Або: чи це випадково не вказує на відому тенденцію, що Кроче розпочинає свої оповідки з 1815 та 1871 років? Себто виключає момент боротьби — момент, коли постають, розширюються і шикуються протиборчі сили? Момент, коли розчиняється одна етико-політична система й вогнем і залізом твориться инша? Коли виснажується і занепадає одна система суспільних відносин та постає і стверджується инша? Натомість він спокійно приймає за історію момент культурного та етико-політичного розширення. Можна стверджувати, що книга про «Історію Европи» є нічим иншим, як уривком історії, «пасивним» боком великої революції, що розпочалась у Франції 1789 року, перекинулась на решту Европи за допомогою республіканських і наполеонівських армій, завдавши потужного удару по старих режимах і призвівши не до миттєвого падіння, як у Франції, але до «реформістського» роз'їдання режимів, що тривало до 1870. Постає питання, чи не має цей крочеянівський підхід — у своїй тенденційності — сучасного та безпосереднього ви-

раження, чи не має він на меті створення ідеолоґічного руху, подібного до руху часів, про які пише Кроче, — руху реставраційно-революційного, в якому прагнення, що знайшли у Франції якобінсько-наполеонівське вираження, були задоволені незначною мірою, законним шляхом, шляхом реформ, і в такий спосіб удалось врятувати політично-економічне положення старих февдальних кляс, уникнути земельної реформи та насамперед уникнути проходження народними масами через період політичного досвіду, як це сталось у Франції в роки якобінства, а також у 1831 і 1848 роки? Але за теперішніх італійських умов чи не фашистський рух саме відповідав би помірковано ліберальному та консервативному рухові? Напевне, невипадково в перші роки свого розвитку фашизм заявляв про свій зв'язок з традицією старої правиці й історичної правиці. Це претендує на звання одного з найпарадоксальніших проявів історії (природної хитрости, як сказав би Віко[3]), що Кроче, виходячи з особистих мотивів, зробив внесок у зміцнення фашизму, забезпечивши йому опосередковано інтелєктуальне виправдання, після того, як зробив свій внесок в очищення його від деяких другорядних рис поверхнево романтичного кшталту, але від того не менш дратівливих для клясичної стриманости ґьотівського штибу[4]. Ідеолоґічну гіпотезу можна було би представити у таких термінах: відбувається пасивна революція, тому що через правове втручання держави та корпоративну орґанізацію до економічної структури країни вносять більш-менш глибокі зміни, що наголошують на елєменті «плянування продукції», себто підвищують соціялізацію і кооперацію виробництва, але не зазіхають на індивідуальне та ґрупове привласнення прибутку (чи обмежуються лише його реґулюванням і контролем). У конкретних рямцях італійських суспільних відносин це могло би стати єдиним рішенням для розвитку продуктивних сил у промисловості під керівництвом традиційних правлячих кляс, за умов змагання з більш розвиненими промисловими формаціями країн, що вони монополізували сировинні матеріяли та нагромадили величезні капітали. Чи можна було б цю схему втілити практично та якою мірою, та в якій формі, має відносне значення; иншими словами, що важливо політично й ідеолоґічно, так це те, що вона здатна створити та справді створює відомий період очікувань і надій, особливо у певних італійських соціяльних ґруп, таких, як велика маса міської та сільської дрібної буржуазії, а отже підтримує геґемоніяльну систему та сили військового та цивільного примусу, що ними

розпоряджаються традиційні правлячі кляси. Ця ідеолоґія була б елєментом «позиційної війни» в міжнародній економічній сфері (вільна конкуренція і вільна торгівля відповідали би маневреній війні), так само як «пасивна революція» служить у галузі політики. В Европі з 1789 по 1870 роки відбувалась (політична) маневрена війна у Французькій революції і довга позиційна війна з 1815 по 1870 роки; у нашу епоху маневрена війна точилась з березня 1917 по березень 1921 року[5], після чого наступила позиційна війна, що її представником так практично (для Італії), як ідеолоґічно (для Европи) є фашизм.

Зошит 10 I, §‹12›. З усього, що вже було сказано, можна висновити, що Крочеву історіоґрафічну концепцію етико-політичної історії не слід розглядати як нікчемну, як таку, що її слід рішуче відкинути. Треба натомість підкреслити, що історіоґрафічну думку Кроче — навіть у її останньому вираженні — слід вивчати та розглядати особливо ретельно. Вона властне є реакцією на «економізм»[1] і фаталістичний механіцизм, хоча й являє себе як рішуче подолання філософії практики. Вивчаючи доробок Кроче, варто пам'ятати, що будь-яку течію у філософії слід критикувати та оцінювати як вона є, як вона проявляється у конкретних історичних роботах, а не чим вона заповідається бути. З огляду філософії практики та сáма спекулятивна метода не є непожитною, адже вона збагатила «інструментальними» цінностями думку під час культурного поступу — інструментальними цінностями, що їх філософія практики сама увібрала (приміром, діялєктику). Думку Кроче слід усвідомити принаймні як інструментальну цінність, і тут можна зазначити, що вона енерґійно привернула увагу до ваги культурних фактів і думки в історичному розвиткові, до ролі провідних інтелєктуалів в орґанічному житті громадянського суспільства та держави, до моменту геґемонії та згоди як необхідної форми конкретного історичного блоку. Свідченням того, що вона не «безплідна», є факт, що рівночасно з Кроче найбільший сучасний теоретик філософії практики[2] у царині політичної боротьби та політичної орґанізації, застосувавши політичну термінолоґію на противагу ріжним «економістським» течіям, переоцінив фронт культурної боротьби та створив вчення про геґемонію як доповнення до теорії про державу-насильство і сучасну форму доктрини «безперервної революції» 1848 року[3]. Для філософії практики розуміння етико-

політичної історії — в тому, що вона незалежна від будь-якого дійсного розуміння — можна прийняти як «емпіричний канон» історичного дослідження, що його завжди треба мати на думці, розглядаючи та поглиблено вивчаючи історичний розвиток там, де необхідно створити цілісну історію, а не часткову чи поверхневу (історію економічних сил як таких тощо).

Зошит 10 II, §‹44›. *Вступ до вивчення філософії*. Мова, мовлення, буденна свідомість. З'ясувавши, що філософія є світоглядом, а філософська діяльність означає не [лише] «індивідуальну» розробку струнких понять, але також — і найперше — боротьбу в царині культури за перетворення народного «способу мислення» та поширення філософських новацій, що будуть «історично правильними» тією мірою, якою вони стануть конкретно, себто історично та соціяльно всезагальними, на перше місце в нашій праці слід поставити питання мови та мов у «технічному» розумінні. Треба буде переглянути тематичні твори праґматистів[1]. Див. «Твори» Дж. Вайлаті[2] (Флоренція, 1911), серед яких нарис «Мова на заваді знищення ілюзорних протиріч».

З праґматистами, так само як з будь-якою спробою орґанічної систематизації філософії, не зовсім зрозуміло, чи застосовувати їхню концепцію мови до системи загалом а чи тільки до її осердя. Здається, можна стверджувати, що концепція мови, що її дотримувався Вайлаті та инші праґматисти, є неприйнятною; разом з тим я думаю, що вони відчували дійсні запити та «описали» їх більш-менш точно, навіть якщо їм не вдалося правильно порушити питання та відповісти на них. Здається, можна сказати, що «мова», це — загальна назва, що не передбачає істнування чогось «єдиного» ані в часі, ані в просторі. Мова означає також культуру та філософію (навіть якщо це лишень щабель буденної свідомости), а відтак «мова» насправді є множиною фактів, більш-менш орґанічно зв'язаних і скоординованих; у крайньому разі можна говорити про те, що кожна істота, що розмовляє, має власну мову, себто власний спосіб мислити та відчувати. Культура на ріжних рівнях об'єднує більшу або меншу кількість індивідуумів, які так чи так розуміють одне одного тощо. Саме ці суспільно-історичні ріжновиди та відмінності відображаються у спільній мові та створюють те «підводне каміння» та «джерела помилок», що ними й переймались праґматисти.

Відси важливість «культурного моменту» також і в практичній (колєктивній) діяльності; будь-який акт історії не може не бути здійсненим «колєктивною людиною», себто він передбачає досягнення певної «суспільно-культурної» єдности, для чого безліч розріжнених воль, розріжнених цілей стають одноцілістю задля досягнення єдиної мети, на основі одного (однакового) та спільного світогляду (загального та конкретного, що діє тимчасово — емоційно — або постійно, коли інтелєктуальна основа так вкорінюється, прижививається і переживається, що стає пристрастю) [3]. Оскільки все відбувається саме так, загальне питання мови, себто питання колєктивного створення спільного для всіх культурного «клімату», видається надзвичайно важливим.

Ця проблєма може й має розглядатися заразом із сучасним підходом до педаґоґічної теорії та практики, згідно з яким стосунки між вчителем й учнем активні та взаємні, отже, кожен вчитель завжди є учнем, а кожен учень — вчителем. Але стосунки в процесі педаґоґічної практики не можуть обмежуватися суто «шкільними» стосунками, де нові покоління вступають у контакт зі старшими поколіннями та засвоюють їхній досвід та історично важливі цінності, плекаючи та розвиваючи власну особистість, що вона заповідається бути вищою історично та культурно. Ці стосунки прошивають усе суспільство та діють стосовно кожного індивідуума у відносинах з иншими індивідуумами, між інтелєктуалами і неінтелєктуальними прошарками суспільства, між правителями і підлеглими, між елітами і послідовниками, між керівниками й особовим складом, між аванґардом і основними силами армії. Кожні стосунки «геґемонії» неминуче є освітянськими та проявляються не лише на національному рівні між ріжними націєтворчими силами, але й на міжнародному рівні та у світовому маштабі між ґрупами національних і континентальних цивілізацій.

Відтак можна сказати, що історична особистість певного філософа формується, опріч усього иншого, активними стосунками між ним та культурним середовищем, яке він хоче змінити, середовищем, яке впливає на нього, спонукає до постійної самокритики, виступає у ролі «вчителя». Тому однією з найбільших вимог сучасних верств інтелєктуалів у царині політики стала так звана «свобода думки та висловлення думки (преси та зібрань)», адже лише там, де є ці політичні передумови, можуть встановлюватися стосунки вчитель—учень у найширшому розумінні, й лише тоді відбувається «історичне» становлення нового типу

філософа, котрого можна було б назвати «демократичним філософом», себто філософа, переконаного, що його особистість не обмежена власною фізичною індивідуальністю, а є суспільно-активним відношенням, що перетворює культурне середовище. Коли «мислитель» задовольняється власною думкою, «суб'єктивно» вільною, себто абстрактно вільною, сьогодні це просто смішно; єдність науки та життя, це — саме та активна єдність, де тільки й може справдитися свобода думки, це стосунки вчитель—учень, філософ—культурне середовище, де треба працювати, звідки треба брати проблєми, що потребують формулювання та вирішення, себто це стосунки філософія—історія.

Зошит 11, §‹5›. *Антоніо Лябріола* (див. § на стор. 3)[1]. Геґель стверджував, що рабство, це — колиска свободи. Для Геґеля, як і для Макіявеллі, «нову державу» (себто період диктатури, що ним характеризуються початки кожного нового типу держави) та пов'язане з нею рабство можна виправдати лише під тим оглядом, що вони виховують ще не вільну людину та виробляють у ній дисципліну. Проте Спавента[2] («Засади етики», додаток. — Неаполь, 1904) тлумачить це так: «Але колиска, це — ще не все життя. Дехто хотів би залишити нас у колисці довічно».

(Як типовий приклад колиски, що вона потім стає життям, можна навести митний протекціонізм, що його завжди представляють і виправдовують як своєрідну «колиску», але він має тенденцію перетворюватися на довічну колиску.)

Зошит 11, §‹16›. *Питання номенклятури та змісту*. Одна з характеристик інтелєктуалів як кристалізованої соціяльної катеґорії (що вона бачить себе як неперервність в історії, а значить незалежну від боротьби ґруп, а не як вираження діялєктичного процесу, для якого кожна панівна соціяльна ґрупа виробляє власну катеґорію інтелєктуалів) полягає саме у відновленні зв'язку — в царині ідеолоґії — з попередньою катеґорією інтелєктуалів почерез користування спільною номенклятурою понять. Будь-який новий історичний орґанізм (такий, як суспільство) творить нову надбудову, що її представників-спеціялістів і прапороносців (інтелєктуалів) не можна не розглядати як «нових» інтелектуалів, як продукт нової ситуації, а не як нащадків попередніх поколінь інтелєктуалів. Якщо «нові» інтелєктуали вважають себе безпосереднім продовженням попередньої інтеліґенції, вони

по суті не є «новими», себто не є зв’язаними з новою соціяльною ґрупою, що орґанічно представляє нову історичну ситуацію, але є законсервованими та закам’янілими залишками історично переможеної соціяльної ґрупи (себто це все одно, що сказати, що нова історична ситуація ще не досягла у своєму розвитку необхідного рівня, аби бути спроможною на творення нової надбудови, але ще живе у поїдженій хробаками оболонці минулої історії).

Проте треба брати до уваги, що жадна нова історична ситуація, хай навіть вона постала наслідком найрадикальніших змін, ніколи повністю не змінює мову, принаймні її зовнішній, формальний бік. Але зміст мови мав би змінитися, навіть якщо таку зміну тяжко усвідомити чітко та миттєво. Це явище, з иншого боку, історично складне, й воно ще більше ускладнюється наявністю ріжних традиційних культур у ріжних прошарків нової соціяльної ґрупи, при цьому деякі з них — у царині ідеолоґії — все ще занурені в культуру попередніх історичних ситуацій, в тому числі подоланих геть нещодавно. Кляса, деякі прошарки якої лишаються зануреними у птолемеївський світогляд[1], все одно може бути представником більш проґресивної історичної ситуації: відсталі ідеолоґічно (або принаймні у деяких аспектах світогляду, що він сам по собі є нецілісним і наївним), ці прошарки, одначе, практично є аванґардом, себто мають економічну та політичну функції. Якщо завдання інтелєктуалів полягає у визначенні й орґанізації інтелєктуально-моральної реформи, себто у пристосуванні культури до практичних потреб, тоді очевидно, що «кристалізовані» інтелєктуали — консерватори та реакціонери. Тим-то, якщо нова соціяльна ґрупа бодай почувається відокремленою та відмінною від попередньої ґрупи, інтелєктуали такої відмінности аж ніяк не відчувають, але думають, що можуть встановити зв’язок з минулим.

З иншого боку, ніхто не стверджує, що треба відкинути всю спадщину минулого: є «прикладні цінності», що їх не можна не прийняти загалом і продовжувати розробляти та вдосконалювати. Проте як відріжнити прикладну цінність од занепалої філософської цінності, яку треба безумовно відкинути? Часто буває, що оскільки приймається занепала філософська цінність певної течії минулого, відкидають прикладну цінність иншої течії, бо вона протистояла першій, хоча така прикладна цінність могла би бути корисною для вираження нового культурно-історичного змісту.

Так бачимо, що термін «матеріялізм» прижився, і зміст його залишився старим, а термін «іманентність», навпаки, відкинули, позаяк в минулому він мав певний культурно-історичний зміст. Труднощі в узгодженні літературних висловів зі змістом понять і сплутування питань термінолоґії з посутніми питаннями і навспак характерні для філософського дилєтантизму, коли бракує відчуття історії у виокремленні ріжних моментів з процесу розвитку культури, себто для антидіялєктичного, доґматичного світогляду, що він потрапив у полон до абстрактних схем формальної лоґіки.

Термін «матеріялізм» у першому п'ятдесятиріччі XIX століття треба розуміти не тільки у вузько технічному філософському значенні, але й у ширшому значенні, його він набуває полємічно, в дискусіях, що ширилися Европою з постанням і переможним розвитком сучасної культури. Матеріялізмом називали будь-яке філософське вчення, що виключало трансцендентальність з царини думки, а отже на ділі виключало увесь пантеїзм й іманентну школу філософії, але не тільки — матеріялізмом називали також всяку практичну позицію, що базувалась на політичному реалізмі, себто протистояла певним шкідливим течіям романтизму, таким, як поширені вчення Мадзіні[2], і не згадувала «місію», «ідеали» та инші подібні туманні сентиментальні оздоби й абстракції. Навіть сьогодні у католицькій полємиці цей термін вживають саме у такому значенні: матеріялізмом є будь-який спосіб мислення, що не є «духовністю» у вузькому розумінні, себто релігійною духовністю, а значить все геґельянство та клясична німецька філософія заразом із французькими енциклопедистами та просвітниками також належать до матеріялізму. Так само в повсякденному житті «матеріялізмом» називають все, що намагається віднайти сенс життя не в раю, а на цій землі. Будь-яка економічна діяльність, що виходила за межі середньовічного виробництва, була «матеріялізмом», тому що видавалася «самоціллю», економікою заради економіки, діяльністю задля діяльности, так само як сьогодні для пересічного европейця Америка є «матеріялістичною», адже застосування машин, розмір підприємств і маштаби ділової діяльности переходять певну межу, що вона видається пересічному европейцеві «правильною», — межу, в рамцях якої не притлумлюють «духовні» прагнення. Таким чином, полєміку феодальної культури, повернуту проти буржуазії, що розвивається, сьогодні запозичує сама буржуазна европейська культура для боротьби, з одного боку, проти

капіталізму розвиненішого за европейський, а з иншого — проти практичної діяльности підпорядкованих соціяльних ґруп, що у них від початку та впродовж цілої історичної епохи, себто доти, доки вони не створять власної економіки та власного соціяльного базису, діяльність не може не бути насамперед економічною або принаймні не може не виражатися у термінах економіки і базису. Залишки цього розуміння матеріялізму зберігаються у мові: «geistlich» у перекладі з німецької означає «клєрикальний», себто власне духовний; так само в російській — «духовный»; що це переважно так, можна бачити у багатьох авторів філософії практики, для яких релігія, теїзм тощо — цілком справедливо — є вихідним пунктом для розуміння «подальших матеріялістів».

Одну з причин — і, либонь, одну з найважливіших, — через яку історичний матеріялізм зведено до традиційного метафізичного матеріялізму, треба шукати в тому, що історичний матеріялізм не міг не бути передусім критично-полємічною фазою філософії, тоді як завжди є потреба у завершеній і досконалій системі. Але завершені та досконалі системи завжди є справою окремих філософів; у них історично обумовлена частина, себто така, що вона відповідає сучасним життєвим умовам, межує з частиною абстрактною, «позаісторичною» в тому розумінні, що вона зв'язана з попередніми філософіями і є відповіддю на зовнішні та педантичні потреби архітектури системи, а також особистою ідіосинкразією; проте філософія епохи не може бути філософською системою особистости або течії — вона є сукупністю усіх філософій усіх особистостей і течій, а також наукових поглядів, релігії, буденної свідомости. Чи ж можна створити таку філософію штучно? Чи за допомогою певних осіб або ґруп? Критична діяльність є єдиною можливою, надто така, що висуває проблєми, що постають як вираження історичного розвитку, та критично розв'язує їх. Але найпершим з питань, що їх треба поставити на порядок денний і зрозуміти, є таке: нова філософія не може співпадати з жадною системою минулого, хай там як вона зватиметься. Тотожність термінів не означає тотожности понять.

Щодо цього варто звернутися до книги Лянґе «Історія матеріялізму»[3]. Цей твір з подальшим виходом досліджень, присвячених окремим філософам-матеріялістам, буде так чи так перевершено, але його культурне значення збережеться під цим оглядом: за відомостями про попередників і для ознайомлення з основоположними поняттями матеріялізму до нього звертається

ціла низка прихильників історичного матеріялізму. Можна сказати, що сталось таке (схематично): виходили з доґматичної передумови, що історичний матеріялізм є неодмінно традиційним матеріялізмом, трохи переглянутим і підправленим (підправленим за допомогою «діялєктики», що її в такий спосіб розглядали як розділ формальної лоґіки, а не як лоґіку саму по собі, себто теорію пізнання); у Лянґе досліджено, що таке традиційний матеріялізм, а його поняття представлено як поняття історичного матеріялізму. Тим-то можна стверджувати, що основоположником і відкривачем більшости з усієї сукупности понять, що фіґурують під маркою історичного матеріялізму, був саме Лянґе. Ось чому вивчення цього твору становить великий культурний і критичний інтерес, тим більше що Лянґе — сумлінний і проникливий історик, який дає матеріялізмові доволі точне, певне і обмежене визначення, а тому — на превеликий подив і майже обурення декого (таких, як Плєханов[4]) — не вважає матеріялістичними ані історичний матеріялізм, ані філософію Фоєрбаха. Тут також можна бачити, якою умовною є термінолоґія, хоча вона має значення у творенні помилок і відхилень, коли забувають, що для з'ясування правдивої цінности понять треба завжди сходити до їхніх культурних витоків, адже той самий капелюх можуть носити ріжні голови. Відомо, з иншого боку, що засновник філософії практики ніколи не називав своє вчення «матеріялістичним», а, говорячи про французький матеріялізм, критикував його і стверджував, що його критика мала би бути докладнішою. Так само він ніколи не послуговується формулюванням «матеріялістична діялєктика», але говорить «раціональна» на противагу «містичній», що надає термінові «раціональний» цілком точного значення[5].

Стосовно цього питання варто переглянути, що пише у своїх нарисах Антоніо Лябріола. Вихід італійського перекладу «Історії» Лянґе анонсувало міланське видавництво «Атена», і ось нещодавно переклад цієї книги вийшов друком у міланському видавництві «Монанні».

Зошит 11, §‹50›. *Історія термінолоґії та метафор.* Відомий вислів про те, що «анатомію» суспільства треба шукати в «економіці», є просто метафорою, пов'язаною з дискусіями щодо природничих наук і клясифікації видів тварин, себто клясифікації, що якраз увійшла у свою «наукову» фазу тоді, коли по-

чали виходити з анатомії, а не з другорядних і випадкових ознак. Цю метафору виправдовувала також її «популярність», себто те, що вона пропонувала не вельми витонченій інтелєктуально публіці схему, що її легко було зрозуміти (майже ніколи не враховують як слід ту обставину, що філософія практики, маючи на меті інтелєктуально-морально реформувати культурно відсталі верстви суспільства, раз-у-раз вдається до «грубих і брутальних» у своїй популярности метафор). Вивчення культурномовних початків певної метафори, що її застосовують для пояснення щойно відкритого поняття або відношення, може допомогти краще зрозуміти значення самого поняття, оскільки у такий спосіб воно співвідноситься з історично визначеним культурним середовищем, в якому воно постало; крім того це корисно для уточнення меж самої метафори, себто для перешкоджання перетворенню її на уречевлений і механістичний вислів. Експериментальні та природничі науки були в певну епоху «моделлю», «взірцем», а оскільки суспільствознавчі науки (політика й історіописання) прагнули знайти об'єктивну основу, спроможну науково надати їм впевнености й енерґії природничих наук, то не важко зрозуміти, що саме до них зверталися, виробляючи власну мову.

З иншого боку, з цієї точки зору треба розріжняти двох засновників філософії практики: їхня мова ріжна культурним походженням, а їхні метафори відображають ріжні інтереси.

Ще один «мовний» імпульс пов'язаний з розвитком юриспруденції; у передмові до «Критики політичної економії» сказано, що «не можна судити про якусь історичну епоху з того, що вона сама про себе думає»[1], себто з того, що є сукупністю її ідеолоґій. Цей принцип треба ув'язати з принципом, що його виробили майже одночасно, згідно з яким суддя не може судити звинуваченого, виходячи з того, що той сам думає про себе та про свої діяння або бездіяння (хоча це не означає, що нова історіоґрафія мислиться як якийсь судовий процес), — принципом, що він привів до радикального перегляду процесуальних метод, сприяв скасуванню тортур і дав судочинній і каральній системі сучасну основу.

До цього ж розряду [зауважень] належить инше питання, яке стосується того, що надбудови вважають просто нестійкими «подобами, видимостями». Також у цьому «судженні» треба бачити радше відображення дискусій, народжених на ґрунті природничих наук (зоолоґії та клясифікації видів, відкриття, що в

основу клясифікації слід покласти «анатомію»), аніж закономірне похідне від метафізичного матеріялізму, для якого духовні факти є чистою, *нереальною*, *ілюзорною* видимістю тілесних фактів. На це джерело цього «судження», що його можна прослідкувати в історії, частково наклалось, а частково його заступило те, що можна назвати суто «психолоґічним ставленням», яке не має жадного «пізнавального або філософського» навантаження (і це легко довести), а його теоретичний зміст є неглибоким (або вторинним і, можливо, обмежений на вольовому акті, що він — адже є універсальним — має приховане філософське та пізнавальне значення), і в ньому переважає безпосередня полємічна пристрасть не лише проти перебільшеного та спотвореного ствердження у зворотному сенсі (що справжнім є тільки «духовне»), а й проти культурно-політичної «орґанізації», що її виразом є така теорія. Що твердження про «видимість» надбудов є не філософським, свідомим актом, а лише практичним актом політичної полєміки, виходить з того, що його пропонують не як «універсальне», а як таке, що стосується певних надбудов. Можна бачити, сформулювавши питання у термінах особистостей, що скептик, який ставиться скептично до «незацікавлености» инших, але не до власної «незацікавлености», не є «скептиком» у філософському сенсі, але порушує питання про «окрему конкретну історію»; скептицизм був би філософським актом, якби «скептик» сумнівався у самому собі або в своїй здатності філософувати (як наступний крок). І справді, очевидно, що скептик, удаючись до філософування, щоб заперечити філософію, насправді підносить і стверджує її. У цьому випадку твердження про «видимість» надбудов означає лише твердження, що певний «базис» приречений загинути, що його має бути зруйновано, і питання лише в тім, чи згоден з цим твердженням дехто або багато хто, чи воно вже стало або стане в найближчому майбутньому вирішальною історичною силою, або ж йдеться просто за ізольовану думку — або думку, яку легко ізолювати, — якогось самотнього фанатика, опанованого нав'язливими ідеями.

«Психолоґічний» підхід, що він дотримується твердження про «видимість» надбудов, можна було б порівняти зі ставленням, що існувало у певні епохи (теж «матеріялістичні» та «натуралістичні»!) до «жінки» та «кохання». Хтось бачив струнку молодицю, обдаровану всіма тими фізичними властивостями, що вони традиційно створюють враження «привабливости». «Практичний» чоловік оцінював би будову її «скелєту», ширину

«тазу», хотів би познайомитися з її матір'ю або бабусею, щоб побачити, яких спадкових перетворень з плином часу може зазнати дівчина, щоб дізнатися, яку «дружину» він матиме через десять, або двадцять, або тридцять років. Молодик, який дотримується «диявольського» песимістичного чи ультрареалістичного погляду, дивився би на дівчину оком Стеккетті[2]: він вважав би, що вона — лише тлінна плоть, уявляв би її мертвою чи похованою, зі «смердючими порожніми очницями» тощо. Здається, що це психолоґічне ставлення пов'язане з віком, що наступає відразу після статевого дозрівання, це ставлення пов'язане з першим досвідом, першими думами, першими розчаруваннями тощо. Одначе все це капітулює перед життям, і «конкретна» жінка вже не навіюватиме цих думок.

У судженні про «видимість» надбудов є такий факт: «розчарування», псевдопесимізм тощо зникає щойно після «завоювання» держави та постання надбудов, які відповідають інтелєктуально-моральним прагненням. І насправді саме ці відхилення від філософії практики великою мірою пов'язані з ґрупами соціяльно «неосілих», розчарованих інтелєктуалів, що знялись з якоря, але готові осісти в якомусь доброму порту.

Зошит 11, §‹53›. *Спекулятивна філософія.* Не треба приховувати труднощів, що постають у зв'язку з обговоренням і критикою «спекулятивного» характеру певних філософських систем, а також у зв'язку з теоретичним «запереченням» «спекулятивної форми» філософських понять. Питання: 1) «спекулятивний» елємент притаманний будь-якій філософії, він є тією формою, що її має набути будь-яка теоретична побудова як така, себто «спекуляція» є синонімом філософії і теорії? 2) чи треба поставити «історичне» питання: ця проблєма є лише проблємою історичною, а не теоретичною в тому сенсі, що будь-який світогляд у певній історичній фазі набуває «спекулятивної» форми, що означає апоґей і початок розкладання? Аналоґія і зв'язок із розвитком держави, яка від «економічно-корпоративної» фази переходить до фази «геґемонії» ([активної] згоди). Себто тоді можна сказати, що кожна культура має свій спекулятивний або реліґійний момент, відповідний періодові повної геґемонії соціяльної ґрупи, що виражає цю культуру і, напевне, співпадає з моментом, коли справжня геґемонія розкладається до краю, на молєкули, а система думки (саме реагуючи на розкладання) вдосконалюється до доґматизму, перетворюючись на трансцендентну «віру»; тим-то

зауважено, що кожна епоха так званого занепаду (коли відбувається розкладання старого світу) характеризується витонченою і напрочуд «спекулятивною» думкою. Проте критика має розв'язати спекуляцію у своїх справжніх термінах політичної ідеолоґії, у термінах знаряддя практичної дії; але і сама критика матиме власну спекулятивну фазу, що сповіщатиме про її апоґей. Питання є таким: якщо цей апоґей не зможе стати початком історичної фази нового типу, у якій відбудеться орґанічне взаємопроникнення необхідности-свободи, тоді зникнуть суспільні протиріччя і єдиною діялєктикою буде діялєктика уявлень, діялєктика понять, а не історичних сил?

Зошит 11, §‹56›. *Здоровий глузд і буденна свідомість*. Мандзоні розріжняє *буденну свідомість* і *здоровий глузд* (див. «Заручені», главу XXXII про чуму та мазальників). Ось як він пише про людей, що не вірили в мазальників, але не наважувалися відкрито висловити свою думку, адже вона суперечить поширеній думці: «Як бачимо, істина потайки прохоплювалась назовні, її довіряли одне одному в тісному родинному колі. Здоровий глузд не зник, але йому доводилось ховатися через страх перед панівною думкою»[1].

Зошит 11, §‹66›. *Сорель, Прудон, Де Ман* [див. стор. 78][1]. Журнал «Нуова антолоджія» 1 грудня 1928 року опублікував нарис Сореля (стор. 289-307) під назвою «Останні роздуми (посмертна публікація)».[2] Йдеться про нарис, написаний 1920 року, що заповідався на передмову до збірки Сорелевих статей, публікованих з 1910 року по 1920 рік в італійських ґазетах (збірка вийшла друком у видавництві «Корбаччо» у Мілані за редакцією Маріо Міссіролі під назвою «Буревій над Европою», очевидно, підготовлена за критеріями, відмінними від тих, з огляду на які була написана передмова 1920 року; було б корисно подивитися, чи увійшли до збірки деякі статті, такі, як стаття про «Фіят» і деякі инші[3]). Запізнення з публікацією книги дещо пояснюється коливаннями, що їх пережила в Італії слава Сореля, що трималась більш-менш щирими помилками, але сьогодні майже загасла: вже є антисорелівська література.

У нарисі, опублікованому в «Нуова антолоджія», сконцентровано всі сильні та слабкі сторони Сореля: він химерний, нерівний, непослідовний, поверхневий, загадковий тощо; разом з

тим у нарисі є кілька оригінальних думок або він напроваджує на них, звертає увагу на неждані зв'язки, змушує думати та замислюватися.

Що направду важить Сорелів нарис? Це добре знати з усієї статті, написаної 1920 року, та справжньої фальсифікації — коротенької передмови від «Нуова антолоджія» (за яку, напевне, треба дякувати Міссіролі, що його інтелєктуальній чесності не можна довіряти), що закінчується такими словами: «...письменник, що віддав післявоєнній Італії інтелєктуальну та політичну пальму першости в Европі». Якій Італії? Щось про це міг би чітко сказати сам Міссіролі або щось можна було би знайти у приватних листах Сореля до Міссіролі (що мали бути опубліковані, як про це було повідомлено, але якщо це і відбудеться, то ця публікація буде неповною), але можна дізнатися з багатьох статей Сореля[4]. З цього нарису корисно взяти pro memoria [на незабудь. — *Ред.*] деякі пункти, зауваживши, що весь нарис надзвичайно важливий для розуміння Сореля і його місця в повоєнний час:

а) Бернштайн[5] стверджував («Теоретичний соціялізм і практична соціял-демократія», французький переклад, стор. 53-54), що марновірне упадання перед геґелівською діялєктикою призвело до того, що Маркс віддав перевагу не винаходам *утопістів*, а революційним тезам, дуже близьким до традиції якобінців[6], бабувістів[7] і блянкістів; проте тоді незрозуміло, чому в «Маніфесті» не йдеться за літературу бабувістів, про яку Маркс, поза сумнівом, знав. Андлер вважав (том II «Маніфесту», стор. 191), що Маркс презирливо натякає на «Змову рівних», коли пише про всезагальний та брутальний аскетизм, що подибуємо в найперших вимогах пролєтаріяту після Французької революції.

б) Маркс буцімто не годен був цілковито звільнитися від геґелівського розуміння історії, що згідно з ним людство переживає ріжні ери, що змінюються відповідно до розвитку духу, що він намагається досконало втілити всесвітній розум. До доктрини свого вчителя він додає теорію клясової боротьби; хоча люди тільки те й знають, що ведуть суспільні війни, підштовхувані економічними протиріччями, вони несвідомо долучаються до роботи, а це передбачає наявність у них метафізичного мислення[8]. Ця гіпотеза Сореля є вельми сміливою, і він її не доводить; але, вочевидь, вона йому до вподоби — чи то через його звеличування Росії, чи то через передбачення цивілізаторського значення Італії (щодо цього зближення Росії з Італією варто згадати

тодішню позицію Д'Аннунціо[9] — вона майже така сама; публікація — думаю, що то була не публікація, а лише поширюваний рукопис — навесні 1920 року[10]; чи знав Сорель про цю думку Д'Аннунціо? Лише Міссіролі міг би відповісти на це питання). На думку Сореля, «Маркс так глибоко вірив в те, що історія підкоряється законам розвитку духу, що вчив, нібито після падіння капіталізму еволюція на шляху до *доконаного комунізму* триватиме без клясової боротьби („Критика Ґотської проґрами"[11]). Здається, Маркс, подібно до Геґеля, вірив, що ріжні моменти розвитку проявляються у ріжних країнах, залежно від того, яка з них найбільше відповідає якомусь моментові (див. передмову від 21 січня 1882 року до російського перекладу „Маніфесту"). Він ніде не виклав цієї теорії як годиться, тому багато марксистів переконані, що усі фази розвитку капіталізму мають проявитися у тій самій формі у всіх сучасних народів. Замало в цих марксистів геґельянства»[12].

в) Питання: до чи після 1848 року? Сорель не розуміє значення цієї проблєми попри наявну щодо цього літературу (нехай і невисокого ґатунку) та наголошує на «курйозній» (sic) зміні Марксових почувань до кінця 1850 року: в березні той підписав маніфест революціонерів, які переховувалися в Лондоні[13], де було накреслено проґраму революційної аґітації, нагальної з огляду на скорі майбутні соціяльні потрясіння, яку Бернштайн вважає гідною перших революціонерів-гуртківців («Теоретичний соціялізм тощо», стор. 51), але потім Маркс упевнився, що революція, народжена кризою 1847 року, завершилася разом з цією кризою. Кілька років після 1848-го тривав період небаченого розквіту; отже, плянованій революції бракувало першої із необхідних умов — пролєтаріяту, доведеного до неробства та готового до боротьби (див. Андлер, «Маніфест», І, стор. 55-56; але якого видання?). Тим-то в марксистів буцімто заістнувала теорія зростаючого зубожіння, що вона мала налякати робітників і спонукати їх до боротьби навіть у період розквіту через острах можливого погіршення їхнього становища (хлопчаче пояснення, розбіжне з фактами, навіть якщо те, що теорія зубожіння перетворилася на таке знаряддя, було би правдивим; та чи сама́ вона перетворилась? Про час, коли появилась теорія зубожіння, дивись публікацію Роберто Мікелса[14]).[15]

г) Про Прудона[16]: «Прудон належав до тієї частини буржуазії, що була ближчою до пролєтаріяту; тому марксисти змогли звинуватити його в тому, що він був буржуа, тим часом як най-

більш проникливі письменники вважають його навдивовижу схожим на наших (себто французьких) селян та ремісників (див.: Данієль Галеві у „Деба" від 3 січня 1913 року[17])». Мені здається, що можна з цим Сорелевим твердженням погодитись. Ось як Сорель пояснює й «юридичне мислення» Прудона: «Селяни, власники найменших фабрик, дрібні крамарі через свої мізерні доходи змушені завзято боронити власні інтереси в суді. Соціялізм, що передбачає захист верств, розташованих на найнижчих сходинках економіки, звісно, має надавати ваги *ґарантії права*; така тенденція надто помітна у письменників, захоплених спогадами про сільське життя подібно до Прудона». Він наводить й инші міркування на користь своєї аналізи, що не звучить переконливо: юридичне мислення Прудона пов'язується з його антиякобінством, літературними спогадами про Французьку революцію і старий режим, що він, як припускають, спричинив якобінський вибух саме через правові зловживання; юридичне мислення є константою Прудонового дрібнобуржуазного реформізму, і його суспільне походження зробило внесок у формування инших і «вищих» вузлів понять і почуттів; у цій аналізі Сорель протиставляє себе способові мислення «ортодоксів», до яких ставиться з презирством. Дивно, що Сорель, маючи таке уявлення про соціяльні тенденції Прудона, підносить його та пропонує його переконання за взірець або джерело принципів для сучасного пролєтаріяту: якщо юридичне мислення Прудона має таке коріння, чому робітники мають перейматися питаннями «нового права», «правових ґарантій» тощо?

Тут виходить на те, що нарис Сореля було «скалічено», по чому зникла одна частина, що вона стосується італійського фабричного руху; з опублікованого тексту можна припустити, що Сорель знайшов у русі внутрішніх комісій з контролю над управлінням фабрикою та внутрішнього фабричного «законодавства», що воно повністю залежало від неконтрольованої самоволи підприємця, відповідність прагненням Прудона щодо селян. Нарис в тому вигляді, в якому його опубліковано, є непослідовним та незавершеним; висновок щодо Італії («Сила причин давно підштовхувала мене припустити, що відтепер можна застосувати до Італії те, що геґельянець назвав би Weltgeist [світовим духом. — *Ред.*]. Дякуючи Італії, світло нових часів не згасне») є необґрунтованим, немає навіть натяків і наголосів, притаманних Сорелеві. В останній примітці є натяк на робітничо-селянські ради в Німеччині, «що їх я вважав створеними у Пру-

доновому дусі», а також одне покликання на «Матеріяли до теорії пролєтаріяту» (стор. 164 та 394). Було би цікаво дізнатися, чи справді нарис було спотворено і якщо так, то ким саме — власне Міссіролі чи кимось иншим.

Заувага I. Неможливо зрозуміти Сореля як фіґуру «революціонера-інтелєктуала», якщо поминути Францію після 1870 року, як неможливо зрозуміти Прудона без «антиякобінської паніки» доби Реставрації. У 1870 (і 1871) році Франція зазнала двох страшних поразок: національної, якою гнітилися буржуазні інтелєктуали, та народної поразки паризької Комуни, що вплинула на революційних інтелєктуалів; перша з них створила тип Клемансо — квінтесенцію французького національного якобінства[18], друга — антиякобінця Сореля й «антиполітичний» синдикалістський рух. Подиву гідне антиякобінство Сореля, сектантське, жалюгідне, антиісторичне, породжене народним кровопусканням 1871-го (щодо цього треба подивитися «Листи до М. Даніеля Галеві» у «Мувеман сосіяліст» від 16 серпня і 15 вересня 1907[19]); це проливає цікаве світло на «Роздуми над насильством». Кровопускання 1871 року перерізало пуповину, що з'єднувала «новий народ» з традицією 1793-го: Сорель волів би бути представником цього розриву між народом і історичним якобінством, але йому це не вдалося тощо.

Заувага II. Повоєнні твори Сореля вагомі для історії західної культури. Сорель приписує думці Прудона цілу низку орґанізаційних форм та ідеолоґічних положень цього періоду. Чому Сорель спромігся це зробити? Чи цілковито довільним є його судження? Але з уваги на глибину Сореля як історика ідей, що виключає — принаймні, як із більшістю його міркувань — таку довільність, з якого ж культурного досвіду виходив Сорель, та чи не є все це неймовірно важливим для загального висновку щодо всього його творчого доробку? Очевидно, що треба вдруге вивчати Сореля, аби звільнити його думку від паразитичних нашарувань, що утворились завдяки його прихильникам-дилєтантам й інтелєктуалам, розібратися в тому, що в ній суттєве та стале. Треба зауважити, що були надзвичайно перебільшені морально-інтелєктуальна «строгість» і «серйозність» Сореля: з листування з Кроче видно, що він не завжди опирався звабам марнославства, що призводило, наприклад, до зніяковілого тону листа, в якому він прагне пояснити Кроче свою — мляву та суто плятонічну — участь у «Гуртку Прудона» Валуа й кокетування з молодіжними елєментами монархічно-клєрикального напрямку[20]. Ще:

у нього багато дилєтантизму, багато «ніколи не віддаватися чомусь до кінця», звідци характерна безвідповідальність Сореля щодо обставання «політичних» позицій, що вони насправді ніколи не були суто політичними, але «культурно-політичними», «інтелєктуально-політичними», «au dessus de la mêlée» [над схваткою. — *Ред.*]; проти Сореля також можна було б висунути багато звинувачень, подібних до тих, що містяться у брошурі одного його послідовника — «Лиходійства інтелєктуалів»[21]. Сам він був «чистим» інтелектуалом, тим-то треба шляхом уважної аналізи відокремити те, що в його творчості є поверхневим, яскравим, другорядним, пов'язаним з кон'юнктурою імпровізованої полєміки, від того, що є «соковитим» і поживним, аби ввести його твори, визначивши їх у такий спосіб, у коло сучасної культури.

Заувага III. 1929 року, після публікації одного листа, в якому Сорель говорив про Обердана[22], намножилися статті протесту через деякі вислови, вжиті Сорелем у листах до Кроче, і Сореля було «гостро скритиковано» (особливо жорстко у статті Артуро Станґелліні, передрукованій тими днями в «Італія леттерарія»[23]). Збірку листів перервали в наступному числі «Критики» та відновили без жадної згадки про інцидент, але з певною одміною: немало імен друкували як ініціяли, й виникало враження, що деякі листи не були опубліковані або були підчищені. Відтоді в журналістиці починається нова переоцінка Сореля та його ставлення до Італії.

Певною мірою поряд із Сорелем можна поставити Де Мана, але як же ж вони ріжняться! Де Ман незграбно заплутується в історії ідей, його вводить в оману поверхнева видимість; Сорелю ж якщо й можна щось закинути, то лишень протилежне — те, що він дуже докладно аналізує сутність ідей та часто губить міру. Сорель убачає прудонівський характер у низці повоєнних подій; Кроче вважає, що Де Ман символізує повернення до Прудона[24], але Де Ман вочевидь не розуміє повоєнних подій, на які вказує Сорель. Для Сореля прудонівським є все, що «мимоволі» створив народ, а «ортодоксальним» — все бюрократичне своїм походженням, оскільки його, наче мана́, переслідує бюрократія німецького типу з одного боку, та якобінство — з иншого, при цьому обидва явища механічної централізації з важелями управління перебувають у руках банди чиновників. Насправді Де Ман залишається педантичним прикладом бельґійської лєйбористської бюрократії: у ньому все педантичне, навіть ентузіязм. Він вірить, що відкрив ґрандіозне, тому що повторює за допомогою «науко-

вих» формул опис низки більш-менш індивідуальних фактів; це типовий прояв позитивізму, що подвоює факт, стисло описуючи його і підсумовуючи формулою, а потім це формулювання факту називає законом самого факту. Для Сореля, як знати з нарису, опублікованого в «Нуова антолоджія», цінним у Прудона є психологґічна орієнтація і аж ніяк не конкретна практична позиція, яку він, правду кажучи, чітко не висловлює; ця психологґічна орієнтація полягає в тому, що вона «переплітається» з почуттями народу (селян і ремісників), які справді виростають з дійсної ситуації, створеної для народу економічно-державним ладом, «занурюється» в них, щоби зрозуміти та висловити їх у юридичній, раціональній формі; те чи те тлумачення чи навіть їхня сукупність можуть бути помилковими або дивакуватими, навіть кумедними, але цей підхід загалом є досить плідним. А от підхід Де Мана не такий — він «сцієнтистський»[25]: він нахиляється до народу, але не для того, щоби неупереджено зрозуміти його, а для того, щоб «теоретизувати» його почуття, будувати псевдонаукові схеми; не для того, щоби в унісон з ним виробити юридично-виховні принципи, але як зоолоґ, що спостерігає життя комах, як Метерлінк, що вивчає бджіл і термітів.

Де Ман, як педант, претендує на те, щоби пролити світло на «психолоґічні та етичні цінності» робітничого руху та висунути їх на перший плян; але чи може це означати, як на те претендує Де Ман, рішуче та радикальне спростування філософії практики? Це було би все одно, що заявити, що оскільки більшість людей перебувають ще на птолемеївській стадії, це означає спростування Копернікового вчення[26], або що фольклор має заступити науку. Філософія практики стверджує, що люди усвідомлюють своє суспільне положення на теренах ідеолоґій[27]; чи виключила вона народ з цього способу самоусвідомлення? Але очевидно, що світ ідеолоґій (у всій своїй складності) відстає від технічних відносин продукції: неґр, що він щойно прибув з Африки, може стати працівником у Форда[28], при цьому ще довго залишаючись прихильником фетишистської релігії та бувши певним у тому, що людоїдство є прийнятним і виправданим способом харчування. Беручи до уваги проведене дослідження, які висновки щодо нього міг би зробити Де Ман? Що філософія практики має об'єктивно вивчати те, що люди думають про себе та про инших, і це поза сумнівом, але чи має вона рабськи приймати цей спосіб мислення як вічний? Чи не було б це найгіршим механіцизмом і фаталізмом? Завданням всякого історичного починання є зміна

попередніх культурних стадій, створення однорідної культури на рівні, вищому за попередній тощо. Насправді філософія практики завжди працювала на цих теренах, що їх, як вважає Де Ман, він відкрив, але вона працювала на них з метою оновлення, а не з метою рабського збереження. «Відкриття» Де Мана — загальне місце, а його спростування — несмачне пережовування.

Цим «консерватизмом» пояснюваний немалий успіх Де Мана також і в Італії, принаймні, у певних колах (особливо в кроченяно-ревізіоністських і католицьких колах). Головну книгу Де Мана Кроче анонсував у «Критиці» за 1928 рік[29], Де Руджеро написав не неї рецензію у «Критиці» за 1929 рік[30]; «Чівільта каттоліка» і «Леонардо» — рецензії 1929 року[31]; Дж. Дзіборді згадав про неї у своїй книженції про Прамполіні[32]; видавництво «Лятерца» видало хвальне оголошення про вихід книги в перекладі Скьяві[33], а сам Скьяві у передмові говорив про неї як про щось вельми значне[34]; до загального хору долучилися статті у «Проблємі дель ляворо», де опублікували заключні положення, відсутні у перекладі Скьяві[35]. В «Італія леттерарія» від 11 серпня 1929 року на цю книгу надруковано рецензію Умберто Барбаро[36]. Барбаро пише: «...критика марксизму, якщо вона й користає з попередніх „ревізій" економічного характеру, загалом виходить з тактичного питання (sic), що воно стосується психолоґії робітничих мас». «З-поміж багатьох спроб дістатися „au de là" [по той бік. — *Ред.*] марксизму (перекладач, знаний адвокат Алессандро Скьяві, трохи змінив назву на «подолання» в крочеянівському сенсі, а, втім, цілком виправдано (!), позаяк сам Де Ман вважає свою позицію за антитезу, необхідну для вищої синтези) ця, безсумнівно, не з найсильніших і тим більше не з найсистематичніших; це також тому, що критика ґрунтується передусім саме на цій таємничій і мінливій, хоча, звісно, привабливій псевдонауці, якою є психолоґія. Що стосується «руху», то ця книга готує радше поразку, а часом постачає напряму арґументи течіям, що проти них воліє виступати: фашизмові через низку спостережень щодо станів афекту та «комплєксів» (у фройдівському сенсі) робітників, звідки походять ідеї «радости праці» та «ремісництва», а також комунізмові та фашизмові одночасно через недостатню дієвість арґументів на захист демократії та реформізму».

Рецензія Паоло Мілано в «Італія ке скріве» за вересень 1929 року[37]. Мілано вбачає у творі Де Мана два внески: 1) маса психолоґічних зауваг щодо стадій розвитку, відхилень і суперечливих реакцій робітничого та соціялістичного руху за останні роки,

продуману збірку соціяльних *даних і документів*; якщо підсумувати, аналіза реформістської еволюції робітничих мас, з одного боку, і ґруп роботодавців, з иншого, є, за Мілано, цінною і задовільною; 2) і теоретичну дискусію, що з неї має випливати «подолання марксизму» (а для Де Мана це буквально «відмова» від марксизму). Для Де Мана філософію практики — по суті своїй *механістичну та раціоналістичну* (!) — подолано самими новітніми дослідженнями, що вони відвели раціональному взаємозв'язку лише одне місце — до того ж не найпомітніше — серед мотивів людських вчинків. Механічну реакцію (?) марксистської діялєктики сучасна наука (!) переможно (!) замінила *психолоґічною реакцією*, що її інтенсивність не пропорційна (?) діючій причині. Міланові «нарешті зрозуміло, що будь-яка критика марксистського розуміння історії автоматично веде до протиріччя між матеріялістичним і ідеалістичним тлумаченням світу й в принципі віддає перевагу або буттю, або пізнанню». Де Ман уникнув цієї проблєми або, точніше кажучи, зупинився на півдорозі, висунувши концепцію людських вчинків як наслідків «психолоґічних мотивів» і соціяльних «комплєксів», себто на Де Мана вплинула фройдистська психолоґія, передусім у частині, що стосується її застосування до соціяльних доктрин, розроблених Адлєром (може, Максом Адлєром, і в яких творах?)[38]. Мілано зауважує: «Відомо, з иншого боку, що психолоґія є нетвердим ґрунтом для історичних досліджень, це тим більш вірно для досліджень того типу, про які йдеться. Психолоґічні явища насправді постають почергово, то як вольові тенденції, то як матеріяльні чинники; між цими протилежними тлумаченнями коливається Де Ман і уникає зайняти позицію щодо головного пункту протиріччя. Правдиво психолоґічними є початки твору Де Мана, в чому швидко переконається уважний читач; цей твір народився з кризи недовіри та з констатації браку цілісних марксистських теорій, здатних пояснити явища, що вони стали предметом спостереження автора під час дрібної політичної роботи. Незважаючи на щирі наміри, зміст книги залишається лише задокументованою й емоційною констатацією, він не пропонує теоретичного спростування на відповідному рівні й з «необхідною» послідовністю. Прикінцеві слова: «Підтвердженням цього є остання глава, що в ній інтерпретація мала би завершитися рекомендацією щодо практичної політичної поведінки. Де Ман, рівною мірою уникаючи двох крайнощів, себто тактики захоплення влади і виключно ідеалістичної проповіди, пропонує

загальну просвіту мас і у такий спосіб розстається з тим соціялізмом, вірним і свідомим послідовником якого він оголошував себе на сторінках твору».

У «Чівільта каттоліка» від 7 вересня 1929 року в статті «За соціяльний мир» (Бруккулері)[39], що коментує відоме арбітражне рішення, ухвалене Священною конґреґацією у справі суперечки між робітниками-католиками та промисловцями-католиками области Рубе-Туркуєн, є такі слова: «Марксизм — як показує на своїх пречудових сторінках Де Ман — став матеріялізаційною течією сучасного робітничого світу». Себто у Де Мана всі сторінки чудові, а деякі просто пречудові. (Беручи до уваги це ставлення католиків до тенденції Де Мана, можна пояснити, як Джузеппе Прецціоліні, згадуючи в «Пеґазо» за вересень 1930 року про книгу Філіпа «Американський робітний рух», назвав Філіпа «християнським демократом», хоча з книги така кваліфікація не випливає і не здається виправданою[40].)

У числах «Чівільта каттоліка» від 5 жовтня і 16 листопада 1929 року опубліковано вельми докладний нарис про книгу Де Мана[41]. Твір Де Мана оголошують, «незважаючи на недоліки, найзначнішим і, можна навіть сказати, найґеніяльнішим зпоміж усіх, що досі виходили під рубрикою антимарксистської літератури». Під кінець нарису читаємо таке сукупне враження: «А. (Де Ман), хоча і подолав кризу думки, шляхетним жестом відкинувши марксизм, все ще коливається, і його розум, спраглий правди, не до кінця задоволений. Він стоїть на порозі істини, вловлюючи її промені, але не ступає вперед, аби зануритися у світло. Ми бажаємо Де Ману, щоб, завершивши свою кризу, він зміг піднятися, як великий єпископ Таґастський[42], од божественного відображення, що ним є моральний закон душі, до божественної безкінечности, до вічного щедрого джерела всього, що відкривається для всесвіту».

Зошит 12, §‹1›. *Чи творять інтелєктуали самостійну та незалежну соціяльну ґрупу*, чи кожна соціяльна ґрупа має власну, особливу катеґорію інтелєктуалів? Ця проблєма є складною через різноманітність форм, що їх досі набував реальний історичний процес формування ріжних катеґорій інтелєктуалів. З цих форм найважливішими є дві:

1) Кожна соціяльна ґрупа, що народжується на основі важливої функції у світі економічного виробництва, орґанічно створює для себе одну або кілька верств інтелєктуалів, що допома-

гають їй бути однорідною й усвідомити власну ролю не тільки в економічній царині, а й в соціяльній та політичній: підприємець-капіталіст заразом із собою створює технічного фахівця для промисловости, вченого-економіста, орґанізатора нової культури, нового права тощо. Варто зазначити, що сам підприємець є вищим соціяльним продуктом, що він вже має орґанізаційні та технічні (себто інтелєктуальні) навички — він має володіти певними технічними навичками не тільки у царині своєї безпосередньої діяльности й ініціятив, але й в инших сферах, принаймні найближчих до економічного виробництва (він має бути орґанізатором людських мас, орґанізатором «довіри» вкладників у його справу, покупців його краму тощо). Як не всі підприємці, то принаймні їхня élite повинна мати хист до орґанізування суспільства загалом, всього його складного орґанізму всіляких служб аж до державного орґанізму, через необхідність створювати сприятливіші умови для розширення власної кляси; або вона щонайменше має бути здатною вибирати «прикажчиків» (службовців-спеціялістів), що їм можна довірити цю орґанізаторську діяльність у царині загальних взаємин за межами підприємства. Можна бачити, що «орґанічні» інтелєктуали, що їх кожна нова кляса створює разом із собою та формує мірою поступу, здебільшого є «фахівцями» з окремих сторін первісної діяльности нового соціяльного типу, який нова кляса викликала до життя. (І февдальні сеньйори мали певні технічні навички, зокрема у царині військової справи, і саме тоді, коли аристократія втрачає монополію у військово-технічній справі, заходить криза февдалізму. Але формування інтелєктуалів у февдальному світі та у клясичному світі є питанням, що його слід розглянути спеціяльно: ці шляхи формування і вироблення інтелєктуалів варто вивчити конкретно. Також слід зауважити, що селянство, хоча й відіграє важливу ролю у світі продукції, але не продукує власних «орґанічних» інтелєктуалів і не «асимілює» жадної верстви «традиційних» інтелєктуалів, хоча лави инших соціяльних ґруп поповнюються багатьма інтелєктуалами з селян і значна кількість традиційних інтелєктуалів — зроду селяни.)

2) Проте кожна «головна» соціяльна ґрупа, що вступає в історію з попереднього економічного ладу, як вираження розвитку (цього ладу) знаходила — принаймні так досі було в історії — вже істнуючі катеґорії інтелєктуалів, що вони навіть виступали як представники неперервности історичного розвитку, що його не переривали навіть найскладніші та найрадикальніші зміни

соціяльних і політичних форм. Найтиповішою з цих катеґорій інтелєктуалів є священнослужителі, які тримали монополію протягом тривалого часу (впродовж цілої історичної епохи, що частково характеризується цією монополією) у низці важливих служб — релігійна ідеолоґія, себто філософія та наука епохи, а отже школа, виховання, мораль, правосуддя, благодійність, громадські послуги тощо. Катеґорію священнослужителів можна визнати за катеґорію інтелєктуалів, орґанічно пов'язаних із земельною аристократією: вони мали юридично рівні з аристократією права, з якою ділили права февдальної власности на землю та користувались державними привілеями, пов'язаними з власністю. Але монополія священнослужителів (звідси походить поширене значення слова «chierico» [священнослужитель. — *Ред.*] як «інтелєктуала» або «фахівця» у багатьох романських мовах чи мовах, що зазнали сильного впливу романських мов через церковну латину, із співвідносним йому «laico» [мирянин. — *Ред.*] в значенні «профан», «нефахівець») у сфері надбудови зберігалася з боротьбою і геть не була необмеженою, і у зв'язку з цією монополією народилися ріжні форми (що їх необхідно конкретно дослідити та вивчити) инших катеґорій, що їхньому зростанню сприяло посилення центральної влади монарха аж до абсолютизму. Так помалу формувались аристократії тоґи зі своїми привілеями, верства управлінців тощо, учених, теоретиків і філософів-несвященнослужителів тощо.

Оскільки ці ріжні катеґорії традиційних інтелєктуалів, об'єднані «корпоративним духом», почувають свою безперервну історичну спадкоємність і свої «якості», вони вважають себе таким робом самостійними та незалежними від панівної соціяльної ґрупи; така самооцінка не без наслідків для ідеолоґії та політики — далекосяглих наслідків (всю ідеалістичну філософію можна легко пов'язати з цією позицією, що на ній стоять інтелектуали як соціяльне ціле, і визначити як вираження тієї соціяльної утопії, згідно з якою інтелєктуали вважаються «незалежними», самостійними, такими, що мають власні характерні риси тощо. Проте варто зауважити, що якщо папа римський і вищі ієрархи церкви вважають себе пов'язаними радше з Христом й апостолами, ніж з сенаторами Аньєллі і Бенні[1], то це трохи не так, наприклад, як із Джентіле і Кроче: Кроче відчуває себе надто тісно зв'язаним з Аристотелем і Платоном, але він навіть не приховує, що пов'язаний також із сенаторами Аньєллі і Бенні, і саме в цьому треба шукати найхарактернішу рису філософії Кроче).

(Це дослідження історії інтелєктуалів не матиме «соціолоґічного» характеру, але спричиниться до появи цілої низки нарисів з «історії культури» (Kulturgeschichte) та історії політичної науки. Проте важко буде уникнути деяких схематичних форм й абстракцій, що вони нагадують форми «соціолоґічні»; отже, треба знайти найпридатнішу літературну форму, позаяк тема «несоціолоґічна». Першою частиною дослідження могла би стати методолоґічна критика вже наявних праць про інтелєктуалів, котрі своїм характером майже всі соціолоґічні. Отже, обов'язково укласти бібліоґрафію з цього питання.)

Де «максимальні» межі значення слова «інтелєктуал»? Чи можливо винайти єдиний критерій, щоби схарактеризувати всі ріжні та непов'язані між собою види діяльности інтелєктуалів і встановити водночас істотні відмінності між їхньою діяльністю та діяльністю инших соціяльних уґруповань? Найпоширенішою методолоґічною помилкою є, мені здається, спроба шукати цей критерій відмінности в суті інтелєктуальної діяльности, а не в сукупній системі відносин, в якій ця діяльність (а отже ґрупи, що її здійснюють) перебуває у загальному комплєксі суспільних відносин. Справді, робітника чи пролетаря, наприклад, ріжнить не те, що він займається ручною або виробничою працею (зараз ми не говоримо про те, що не істнує суто фізичної праці, і що навіть Тейлорів вираз про «*дресировану* ґорилу»[2] є метафорою і вказує на межу в певному напрямку: кожна фізична праця, навіть найбільш механічна та примітивна, містить певний мінімум технічної кваліфікації, себто певний мінімум творчої інтелєктуальної діяльности), а те, що він займається цією працею в певних умовах і в певних суспільних відносинах. Було зазначено, що підприємець уже через свою функцію повинен мати до певної міри певну кількість інтелєктуальних якостей, хоча його суспільна роля визначена не цими якостями, а загальними суспільними відносинами, що саме ними характеризоване місце підприємця у промисловості.

Всі люди є інтелєктуалами — так можна було би сказати; але не всі люди виконують у суспільстві функцію інтелєктуалів (так само як про тих, хто вряди-годи смажить собі яєчню чи пришиває латку на куртку, не скажуть, що вони є кухарями або кравцями). Отже, історично формуються спеціялізовані катеґорії людей для здійснення функції інтелєктуалів, формуються, не порушуючи зв'язків із усіма соціяльними ґрупами, а надто зв'язків з найважливішими соціяльними ґрупами, зазнаючи

при цьому вельми широких і складних перетворень у звʼязку з панівною соціяльною ґрупою. Однією з найхарактерніших рис кожної ґрупи, що розвивається, щоби встановити своє панування, є її боротьба за асиміляцію та «ідеолоґічне» завоювання традиційних інтелєктуалів — асиміляцію та завоювання, що відбуваються щошвидше та щонадійніше, щоенерґійніше ця ґрупа заразом формує власних орґанічних інтелєктуалів. Величезний розвиток, що його пережила орґанізація школи та просвітницька діяльність (у широкому розумінні) у суспільствах, що постали із середньовічного світу, показує, якої ваги набули в сучасному світі катеґорії і функції інтелєктуалів — як прагнули не тільки поглибити та розширити «інтелєктуальність» кожної окремої людини, але також збільшити кількість спеціяльностей і вдосконалити їх. Це стало результатом відкриття навчальних закладів ріжних ступенів — аж до орґанів, покликаних рухати вперед «високу культуру», — в кожній галузі науки і техніки. (Школа є знаряддям підготовки інтелєктуалів ріжних ступенів. Складність ролі інтелєктуалів у ріжних державах можна обʼєктивно виміряти кількістю спеціялізованих шкіл і їхньою гієрархією: щоширший навчальний «ареал» і щочисленніші «вертикальні» «ступені» школи, щоскладніший культурний світ, цивілізація певної держави. Можна виробити еталон для порівнянь у царині техніки продукції: індустріялізація країни вимірюється технічним устаткуванням, що створює машини для виготовлення машин, і технічним рівнем продукції щораз точніших інструментів, що їх застосовують для виготовлення так машин, як й інструментів для виготовлення машин тощо. Країна, що має найкращу техніку для створення приладів для наукових ляботаторій і приладів для випробування цих приладів, може називатися найбільш розвиненою у промислово-технічній сфері, найбільш цивілізованою тощо. Те саме в царині підготовки інтелєктуалів і створення спеціяльних шкіл для цієї підготовки: істнує подібність між школами і закладами вищої культури.) (І в цій царині кількість не можна відокремити від якости. Найвитонченішій техніко-культурній спеціялізації не може не відповідати якомога ширше початкове навчання та уболівання за сприяння зростанню кількости середніх шкіл. Звісно, ця потреба в створенні якомога ширшої бази відбору та підготовки працівників найвищої інтелєктуальної кваліфікації — себто поєднання високої культури та високої техніки з демократичною структурою — має зворотній бік: так, приміром, створюється можливість гострих криз без-

робіття середніх верств інтелєктуалів, що на ділі є в усіх сучасних суспільствах.)

Слід зазначити, що формування верств інтелєктуалів у конкретній дійсності відбувається не на абстрактно-демократичному ґрунті, а відповідно до цілком конкретних традиційних історичних процесів. Сформувались верстви, що вони традиційно «виробляють» інтелєктуалів, і саме вони зазвичай спеціялізуються на «заощадженні», себто це дрібна та середня земельна буржуазія і деякі прошарки дрібної та середньої міської буржуазії. Ріжний розподіл ріжних типів шкіл (клясичних і професійних) у межах «економічної» території і ріжні прагнення ріжноманітних катеґорій цих верств визначають або установляють форму виробництва ріжних галузей інтелєктуальної спеціялізації. У такий спосіб ув Італії сільська буржуазія породжує головно державних чиновників і осіб вільних професій, тоді як міська буржуазія породжує переважно технічних фахівців для промисловости; тим-то північна Італія виробляє головно технічних фахівців, а південна — чиновників і осіб вільних професій.

Відносини між інтелєктуалами та світом виробництва далеко не безпосередні, як з головними соціяльними ґрупами, але ріжною мірою «опосередковані» всією соціяльною тканиною, комплєксом надбудов, що їхніми «службовцями» є саме інтелєктуали. Можна було б виміряти «орґанічність» ріжних верств інтелєктуалів, їхній більш-менш міцний зв'язок з головною соціяльною ґрупою, з'ясувавши ґрадацію ріжних функцій і надбудов, рухаючись нагору (від базису — вгору). Наразі можна виокремити два великі «поверхи» надбудови: поверх, що його можна назвати «громадянським суспільством», себто сукупність орґанізмів, відомих на загал як «приватні», та поверх «політичного суспільства або держави», що їм відповідні функція «геґемонії» панівної ґрупи у суспільстві загалом та функція «прямого панування» або командування, виражена в державі та «юридичному» уряді. Зазначені функції є саме орґанізаційними і сполучними. Інтелєктуали є «прикажчиками» панівної ґрупи, вони виконують службові функції геґемонії в суспільстві та політичного керування, а саме: 1) забезпечують «спонтанну» згоду широких мас населення з напрямком суспільного життя, що його визначає головна панівна ґрупа, — згоду, що її «історично» створив престиж панівної ґрупи (а також довіра їй), обумовлений її положенням і функцією у світі виробництва; 2) урухомлює державний апарат примусу, що «законно» забезпечує дисципліну тих

ґруп, що не «висловлюють згоди» ні активно, ні пасивно, але загалом створений для всього суспільства, якщо зайдуть критичні моменти у командуванні й управлінні, коли спонтанної згоди вже нема. Внаслідок цього підходу до проблєми маємо вельми широке розуміння поняття «інтелєктуал», але тільки так можна конкретно наблизитися до дійсности. Цей підхід до питання напорюється на кастові упередження; звісно, правильно, що одна й та сама функція орґанізації геґемонії в суспільстві та державного панування дає вільний шлях певному розподілові праці, а отже цілій ґрадації спеціяльностей, причому деякі з них уже не мають якихось ознак керівної чи орґанізаційної функції: в апараті управління суспільством і державою існує ціла низка посад, що вимагають ручної та виконавської праці (що підтримують порядок, а не виробляють поняття; посади представників, а не офіційних осіб чи функціонерів тощо), і, зрозуміло, не слід забувати про це розмежування, так само як і про деякі инші. З погляду внутрішнього змісту інтелєктуальної діяльности також слід аналізувати залежно від сходинок, які — якщо брати крайні рази — справді якісно ріжняться: на найвищому щаблі треба розташувати творчих працівників ріжноманітних наук, філософії, мистецтва тощо; на найнижчому — скромних «виконавців» і розповсюджувачів уже істнуючих, традиційних, накопичених до них інтелєктуальних багатств. Військова орґанізація в цьому випадку може правити за приклад такої складної ґрадації: молодші офіцери, старші офіцери, ґенеральний штаб; але не варто забувати про унтер-офіцерів, що їхнє справжнє значення більше, ніж звично думати. Цікаво зауважити, що всі ці частини відчувають себе злитими; ба більше, нижчі шари демонструють явніший корпоративний дух і черпають із нього «пиху», через що з них незрідка кепкують, роблячи їх героями анекдот і посміховищем.

Усвідомлювана в такий спосіб катеґорія інтелєктуалів у сучасному світі неймовірно збільшилася. Демократичнобюрократична соціяльна система породила силу інтелєктуалів, і їхнє істнування не завжди виправдане суспільними потребами виробництва, хоча й може бути виправдане політичними потребами головної панівної ґрупи. Відси бере початок і лоріянська[3] концепція непродуктивного «працівника» (але непродуктивного щодо кого і щодо якого способу виробництва?), яку можна було би частково виправдати, якби враховували те, що ця маса користає зі свого становища, щоби привласнювати величезні шматки національного доходу. Масова освіта призвела до стандартизації

особистостей (як їхньої індивідуальної кваліфікації, так і їхньої психолоґії), породжуючи ті самі явища, що й у всіх инших стандартизованих масах, — конкуренцію, що викликає до життя захисні професійні орґанізації, безробіття, шкільне перевиробництво, еміґрацію тощо.

Ріжниця між інтелєктуалом міського та сільського типу[4]. Інтелєктуали міського типу виросли разом із промисловістю і пов'язані з її долею. Їхню ролю можна порівняти з ролею молодших офіцерів в армії: вони позбавлені будь-якої самостійности у продукції виробничих плянів; вони підтримують зв'язок між безліччю виконавців і підприємцем, безпосередньо втілюють у життя виробничий плян, встановлений ґенеральним штабом промисловости, відповідаючи за окремі ділянки роботи. Середні верстви міських інтелєктуалів дуже стандартизовані, а вищі верстви дедалі більше змішуються безпосередньо з ґенеральним штабом промисловости.

Інтелєктуали сільського типу значною мірою «традиційні», себто пов'язані з хліборобською масою і з дрібною буржуазією міст (надто містечок), ще не перетравленою та не зрушеною з місця капіталістичною системою: цей тип інтелєктуала налагоджує зв'язок селянської маси з державною або місцевою адміністрацією (адвокатами, нотарями тощо), і саме через це відіграє велику суспільно-політичну ролю, оскільки професійне посередництво важко відокремити від посередництва політичного. До того ж на селі інтелєктуал (священик, адвокат, учитель, нотар, лікар тощо) має на загал вищий життєвий рівень або принаймні рівень, відмінний від рівня середнього селянина, а тому є для нього соціяльним взірцем, що селянин про нього мріє, прагнучи вирватись зі свого стану та поліпшити його. Селянин завжди думає, що бодай один з його синів міг би стати інтелєктуалом (надто священиком), себто зробитися паном і підняти на вищу соціяльну сходинку всю родину та полегшити ведення господарства через зв'язки, що їх він не зможе не налагодити з иншими панами. Ставлення селянина до інтелєктуала непевне та видається суперечливим: він схиляється перед соціяльним становищем інтелєктуала та державного службовця загалом, але іноді вдає, що зневажає його, себто його схиляння інстинктивно містить елєменти заздрости та жагучої ненависти. Не можна нічого зрозуміти з колєктивного життя селян і з парости та дріжджів розвитку, що в ньому істнують, якщо не зважати на це фактичне підпорядкування селян інтелєктуалам, якщо не вивчати його

конкретно та глибоко: будь-який орґанічний розвиток селянських мас певною мірою пов'язаний з рухами інтелєктуалів і залежить від них.

Зовсім инший випадок, це — міські інтелєктуали: технічні фахівці на фабриках і заводах не виконують жадної політичної функції супроти виконавських мас або це вже пройдений етап; іноді має місце протилежне — виконавські маси, принаймні через своїх власних орґанічних інтелєктуалів, здійснюють політичний вплив на технічних спеціялістів.

Центральною залишається відмінність між катеґорією орґанічних інтелєктуалів будь-якої головної соціяльної ґрупи і катеґорією традиційних інтелєктуалів — ця відмінність породжує цілу низку проблєм і є перспективною для нових історичних досліджень. Найцікавішою проблємою є проблєма — якщо вивчати її під цим оглядом — сучасної політичної партії, її реального походження, її розвитку, її форми. Чим стає політична партія, коли заходить за проблєму інтелєктуалів? Тут слід розмежовувати: 1) для певних соціяльних ґруп політична партія є просто притаманним їм способом вироблення катеґорії власних орґанічних інтелєктуалів, що формуються і можуть формуватися тільки в такий спосіб, враховуючи загальні риси та умови формування, життя й розвитку цієї соціяльної ґрупи, безпосередньо в царині політики та філософії, але вже не в царині техніки виробництва (у царині техніки виробництва формуються ті верстви, які можна порівняти з «унтер-офіцерами», себто кваліфіковані, спеціялізовані робітники в місті і — у складніший спосіб — половинщики й орендарі на селі, позаяк половинщики й орендарі відповідають радше типові ремісника, який власне є кваліфікованим робітником середньовічного господарства); 2) для всіх соціяльних ґруп політична партія є саме тим механізмом, що він у громадянському суспільстві виконує функцію, яку в політичному суспільстві виконує ширшою та синтетичнішою мірою держава, себто забезпечує зміцнення зв'язків між орґанічними інтелєктуалами певної — панівної — ґрупи і традиційними інтелєктуалами, і цю функцію партія виконує одночасно із своєю основною функцією — підготовкою власних кадрів, елєментів певної соціяльної ґрупи, що вона народилася і розвинулася як «економічна», аж до перетворення їх на кваліфікованих політичних інтелєктуалів, керівників, орґанізаторів усіх видів діяльности та функцій, притаманних орґанічному розвитку інтеґрального суспільства — громадянського і політичного. Можна на-

віть сказати, що у своїй сфері політична партія виконує свою функцію повніше і орґанічніше, ніж держава виконує свою у ширшому маштабі: інтелєктуал, що вступає до лав політичної партії певної соціяльної ґрупи, змішується з орґанічними інтелєктуалами цієї ґрупи, тісно поєднується із самою ґрупою, а в державному житті це відбувається лише обмежено, якщо взагалі відбувається. Трапляється навіть, що інтелєктуали вважають, що саме вони і є державою, а це, оскільки їх досить багато, іноді має серйозні наслідки та прикро утруднює роботу головної економічної ґрупи, що вона насправді є державою.

Що всіх членів політичної партії слід вважати за інтелєктуалів — це твердження може стати приводом для жартів і карикатур; проте, якщо поміркувати, все саме так. Тут варто взяти до уваги ріжні рівні: партія може мати у своєму складі більше чи менше людей на вищому чи нижчому щаблі, але важить не це — важить керівна й орґанізуюча роля, себто роля вихователя, інтелєктуала. Комерсант стає членом політичної партії не для того, щоби займатися торгівлею, промисловець — не для того, щоби виробляти більше та з меншими видатками, селянин — не для того, щоби навчитися новим способам землеробства, хоча деякі з цих потреб комерсанта, промисловця, селянина можуть бути задоволені у політичній партії (загальна думка це заперечує і твердить, що від «політиканства» комерсант, промисловець, селянин радше втрачають, ніж виграють, і вони взагалі є найгіршими представниками катеґорії політики, але це питання спірне). Цим цілям до певної міри служить професійна асоціяція, що в ній економіко-корпоративна діяльність комерсанта, промисловця, селянина знаходить найбільш прийнятні рамці. У політичній партії особи, що належать до тієї чи тієї соціяльно-економічної ґрупи, долають цей момент свого історичного розвитку і долучаються до спільної діяльности, так національної, як й інтернаціональної своїм характером. Цю ролю політичної партії можна зрозуміти, проаналізувавши конкретні історичні шляхи розвитку орґанічної та традиційної катеґорій інтелєктуалів так у специфічному контексті національної історії, як і в контексті розвитку ріжних найважливіших соціяльних ґруп в межах ріжних націй, а надто ґруп, чия економічна діяльність була переважно виконавчою.

Формування традиційних інтелєктуалів є найцікавішою історичною проблємою. Вона, безумовно, пов'язана з рабством клясичного світу і з положенням вільновідпущеників грецького

й азійського походження у соціяльній орґанізації Римської імперії. Цей розрив між великими масами інтелєктуалів і панівною клясою Римської імперії, що він поновлюється по падінню імперії як розрив між ґерманськими вояками й інтелєктуалами романізованого походження, спадкоємцями катеґорії вільновідпущеників, є не тільки соціяльним, але й національним, расовим розривом. З цими явищами переплітається народження й розвиток католицизму та церковної орґанізації, що вона на багато століть поглинає більшу частину інтелєктуальної діяльности та монополізує культурне керівництво, караючи тих, хто надумає опиратися цій монополії або поминути її. Ув Італії мало місце явище, коли інтелєктуали півострова відігравали більш-менш — у ріжні часи по-ріжному — космополітичну ролю. Зазначимо очевидні відмінності в розвитку інтелєктуалів низки головних країн, зауваживши при цьому, що ці нотатки слід перевірити та поглибити (втім, усі ці нотатки слід розглядати просто як нарис, як такі, що їх зроблено на майбутнє для додаткової перевірки та поглиблення):

Для Італії центральним є саме те, що її інтелєктуали виконували інтернаціональну — або космополітичну — ролю, що стала причиною і наслідком того стану роздроблености, в якому півострів перебував від падіння Римської імперії до 1870 року[5].

Франція являє завершений тип гармонійного розвитку всіх національних сил і надто катеґорій інтелєктуалів; коли 1789 року нове соціяльне уґруповання з'явилося на політичній сцені історії, воно було повністю готовим виконувати всі суспільні функції, а відтак і боротися за повне національне панування, не поступаючись суттєво старим клясам, а навпаки — підпорядковуючи їх власним цілям. Перші осередки інтелєктуалів нового типу постають заразом з першими економічними осередками: їх вплив відчула навіть церковна орґанізація (ґаліканство[6], перші зіткнення між церквою і державою). Ця потужна орґанізація інтелєктуалів пояснює ролю французької культури в XVIII і XIX століттях як ґенератора інтернаціональних і космополітичних ідей, пояснює її поширення, що мало орґанічно імперіялістичний і геґемоністський характер, і тому дуже відріжнялось од поширення італійської культури, що було розріжненим і відбувалось через імміґрацію окремих осіб, не впливає на свою національну базу з метою її посилення, а навпаки — сприяє унеможливленню створення міцної національної бази.

У Росії розвиток був геть иншим: політичну та економічно-торговельну орґанізацію створили нормани (варяги), релігійну — візантійські греки; пізніше німці та французи збагатять Росію европейським досвідом і спорядять російський історичний «студенець» першим щільним кістяком. Національні сили інертні, пасивні та сприйнятливі, але можливо саме через це вони повністю асимілюють іноземні впливи і власне іноземців, русифікуючи їх. У ближчу до нас історичну добу відбувається зворотне: élite з найактивніших, найенерґійніших, найбільш заповзятливих й освічених членів суспільства їде за кордон, засвоює культуру й історичний досвід передових країн Заходу, зберігаючи найістотніші риси власної національної культури, себто зберігаючи духовні й історичні зв’язки зі своїм народом; завершивши у цей спосіб свою інтелєктуальну підготовку, вона повертається на батьківщину, примушуючи народ до насильницького пробудження, до прискореного руху вперед, до перескакування через етапи. Ріжниця між цією élite та імпортованою німецькою (Петром Великим[7], наприклад) полягає в її власне народно-національному характері: вона не асимілюється інертною пасивністю російського народу, оскільки вона сама є енерґійною російською реакцією на власну історичну інертність.

На иншому ґрунті та геть в инших умовах часу та місця цей російський феномен можна порівняти з народженням американської нації (Сполучені Штати Америки): анґлосаксонські імміґранти також є інтелєктуальною élite, надто морально. Йдеться, звісно, про перших імміґрантів, про піонерів, учасників релігійної і політичної боротьби в Анґлії, переможених, але не принижених і не упосліджених на батьківщині. Вони приносять до Америки разом із собою на додачу до моральної сили та волі певний рівень цивілізації, певний етап европейської історичної еволюції, що, пересаджений на неторканий американський ґрунт цими діячами, продовжує розвивати сили, закладені в її природі, але непорівняно швидше, ніж у старій Европі, де є ціла низка обмежень (морально-інтелєктуально-політично-економічних, породжених певними ґрупами населення, залишками минулих режимів, що опираються зникненню), що вони перешкоджають швидкому поступу та вважають непожитньою кожну ініціятиву, розчиняючи її в часі та просторі.

Ув Анґлії розвиток багато в чому ріжниться від Франції. Нове соціяльне уґруповання, що народилося на ґрунті сучасного промислового розвитку, демонструє вражаючий економіко-

корпоративний поступ, але в інтелєктуально-політичній сфері просувається поволеньки. Катеґорія орґанічних інтелєктуалів, народжена на тому самому промисловому ґрунті, що й економічна ґрупа, досить численна, але наверху зберігається майже монопольне становище старої земельної кляси, що втрачає економічне верховенство, але надовго зберігає політико-інтелєктуальну перевагу та асимілюється як «традиційні інтелєктуали» та керівна верства нової правлячої ґрупи. Стара земельна аристократія об'єднується з промисловцями за допомогою своєрідного шва, що він в инших країнах з'єднує традиційних інтелєктуалів з новими панівними клясами.

Цей анґлійський феномен має місце і в Німеччині, де він ускладнений иншими історичними та традиційними елєментами. Німеччина, як Італія, була місцем розташування наднаціонального інституту й універсалістської ідеолоґії (Священна Римська імперія ґерманської нації[8]) і дала середньовічному світовому місту певну кількість діячів, збіднюючи власні внутрішні сили та втягуючись у битви, що відволікали від проблєм національної орґанізації та сприяли територіяльній роздроблености протягом Середньовіччя. Розвиток промисловости відбувався під напівфеодальною оболонкою, що проіснувала аж до листопада 1918 року[9], і юнкери[10] зберігали певне політико-інтелєктуальне панівне становище, що воно було набагато могутнішим за становище аналоґічної анґлійської ґрупи. Вони були традиційними інтелєктуалами німецьких промисловців, але з особливими привілеями і з непохитною певністю того, що вони є незалежна соціяльна ґрупа, що спиралась на міцну економічну владу над землею, яка була «продуктивнішою» за анґлійську. Пруські юнкери подібні до військово-жрецької касти, що має майже необмежену монополію орґанізаційно-керівних функцій у політичному суспільстві, але водночас має власну економічну базу і не залежить від самої тобі щедрости панівної економічної ґрупи. Крім того, на відміну від анґлійської земельної шляхти, юнкерство утворює офіцерський корпус великої реґулярної армії, що дає йому міцні орґанізаторські кадри, схильні до плекання корпоративного духу і політичної монополії (у книзі Макса Вебера «Парлямент і уряд у Німеччині нового ладу»[11] можна знайти багато відомостей, які засвідчують, що політична монополія дворян не тільки перешкоджала формуванню достатньої кількости досвідчених буржуазних політичних діячів, але й спричинялася до безперервних парляментських криз і розпаду

ліберальних і демократичних партій; відси значення Католицького центру[12] та соціял-демократії[13], які спромоглися створити власні доволі значні парляментські та керівні верстви за імперії[14]).

Із Сполученими Штатами слід звернути увагу на брак — до певної міри — традиційних інтелєктуалів, а отже на незвичайну рівновагу ріжних інтелєктуалів взагалі. З опорою на промислову базу постала щільна система всіх сучасних надбудов. Необхідність рівноваги пояснювана не потребою поєднати орґанічних інтелєктуалів з традиційними, що не була застиглою та відсталою катеґорією, а потребою сплавити в загальному національному тиглі єдиної культури ріжні типи культур, привнесених іміґрантами ріжного національного походження. Відсутність значних нашарувань традиційних інтелєктуалів, присутніх у країнах старої культури, частково пояснює те, що існують тільки дві великі політичні партії[15], що їх власне можна легко звести до однієї (тут буде доречним порівняння із Францією, і не тільки з повоєнною[16], коли велика кількість партій стала загальним явищем), і на противагу цьому — безліч реліґійних сект (їх наче більше двохсот; порівняти з Францією і з запеклими битвами на підтримку реліґійної та моральної єдности французького народу).

У Сполучених Штатах бачимо ще одне цікаве і невивчене явище — формування великої кількости інтелєктуалів-неґрів, які засвоюють американську культуру та техніку. Варто поміркувати, який опосередкований вплив можуть мати ці неґритянські інтелєктуали на відсталі маси Африки, і безпосередній вплив, якщо справдиться одне з цих припущень: 1) американський експансіонізм використає неґрів як своїх аґентів, щоби завоювати африканські ринки і поширити там власний тип культури (дещо для цього вже зроблено, але не знаю, чи багато); 2) боротьба за уніфікацію американського народу загостриться настільки, що призведе до виходу неґрів і повернення до Африки найбільш незалежних та енерґійних представників інтелєктуальних кіл, представників менш схильних підкорятися можливому законодавству, яке заповідається бути ще принизливішим, ніж те, як ведеться сьогодні. У цих умовах постали б два головні питання: 1) питання про мову: чи змогла б анґлійська стати культурною мовою Африки, об'єднуючи існуючі розпорошені діялєкти? 2) чи зміг би цей інтелєктуальний прошарок мати таку асимілюючу й орґанізуючу силу, щоб зробити «національним» нинішнє примітивне відчуття упослідженої раси, збільшуючи вагу афри-

канського континенту як міту та спільної батьківщини для всіх неґрів? Думаю, що наразі неґри Америки повинні мати радше неґативний, ніж позитивний расовий і національний дух, що він викликаний боротьбою білих за їх ізоляцію та утиск; але чи не те саме було з жидами аж до 1700 року? Вже американізована Ліберія з офіційною анґлійською мовою могла би стати Сіоном американських неґрів, перетворившись (у потенції) на африканський П'ємонт[17].

У Південній і Центральній Америці, на мою думку, питання про інтелєктуалів треба розглядати з огляду на такі основні умови: в Південній і Центральній Америці також немає великої катеґорії традиційних інтелєктуалів, проте ситуація там відріжняється від Сполучених Штатів. Дійсно, ці країни завдячують своїм розвитком еспанській і портуґальській цивілізаціям XVI і XVII століть, що їх характерними рисами були Контрреформація та паразитичний мілітаризм. Закам'янілими соціяльними верствами, що досі істнують у цих країнах, є духовенство та військова каста — дві катеґорії традиційних інтелєктуалів, застиглі у формі, що склалась на европейській матері-батьківщині. Дуже вузька промислова база не розвинула складних надбудов: загал інтелєктуалів належить до сільського типу, і, оскільки панівну ролю мають латифундії, а також великі церковні володіння, ці інтелєктуали пов'язані з духовенством і з великими землевласниками. Національний склад дуже неоднорідний навіть серед білих і ще складніший серед індіянців, що становлять в деяких з цих країн більшість. Взагалі можна сказати, що ці американські реґіони переживають етап Kulturkampf'у[18] і процесу Дрейфуса[19], себто ситуацію, коли світський і буржуазний елємент ще не спромігся підпорядкувати світській політиці сучасної держави клєрикальні та мілітаристські інтереси та впливи. Масонство і така культурна орґанізація, як «позитивістська церква»[20], все ще великою мірою опонують єзуїтству. Події останнього часу (листопад 1930 року) — від Kulturkampf'у Калльєса в Мексиці до народно-військових повстань ув Арґентині, Бразилії, Перу, Чилі, Болівії — свідчення правильности цих спостережень[21].

Инші типи формування катеґорій інтелєктуалів і їхніх взаємин із національними силами можна бачити в Індії, Китаї, Японії. В Японії формування відбувається за анґлійським і німецьким зразком, себто на ґрунті промислової цивілізації, що розвивається всередині феодально-бюрократичної оболонки з власними неповторними рисами.

У Китаї бачимо явище особливої писемности, що символізує повне відокремлення інтелєктуалів від народу. Ув Індії та в Китаї величезна відстань між інтелєктуалами і народом також у реліґійній сфері. Проблєму ріжних вірувань і відмінности в способі сприйняття і сповідання тієї самої реліґії серед ріжних верств суспільства, надто серед духовенства, інтелєктуалів і народу, треба було б вивчити всебічно, адже ці відмінності певною мірою є всюди, хоча найбільші крайнощі подибуємо в країнах Східної Азії. У протестантських країнах ці відмінності відносно невеликі (плодючість сект пов'язана з прагненням повного єднання інтелєктуалів і народу, що повторює в царині вищої орґанізації всю плутанину реальних уявлень народних мас). Ці відмінності помітні в католицьких країнах, але проявляються вони по-ріжному: незначні в католицькій частині Німеччини й у Франції, дещо більші — в Італії, надто на Півдні та на Островах[22], найбільші — на Іберійському півострові та в країнах Латинської Америки. Це явище ще більше виявляється в православних країнах, де треба вести мову про три щаблі однієї й тієї самої реліґії: вище духовенство та ченці, дяки, народ. Це абсурдально в Східній Азії, де реліґія народу часто не має нічого спільного з книжковою реліґією, хоча обидві названо однаково.

Ріжні аспекти питання про інтелєктуалів на додачу до вищезгаданих. Потрібна орґанічна, систематична та ґрунтовна аналіза. Підготувати перелік видів діяльности найперше інтелєктуального характеру. Установи, пов'язані з культурною діяльністю. Метода та методолоґічні проблєми інтелєктуальної та культурної роботи, так творчої, як і просвітницької. Школи, академії, заклади ріжного типу як інститути колєктивного розвитку культурного життя. Журнали й ґазети як засоби орґанізації та розповсюдження певних типів культури.

Можна зазначити, що загалом у сучасній цивілізації всі види практичної дільности так ускладнилися, а наука так переплелася із життям, що кожний вид практичної діяльности силкується створити школу для своїх керівників і фахівців, а отже створити ґрупу інтелєктуалів-фахівців вищої кваліфікації, що викладали б у цих школах. У цей спосіб поряд із типом школи, що її можна було би назвати «гуманітарною», що вона являє найдавнішу традицію та була спрямована на формування цілісної культури у кожної людини, на формування вміння мислити та вміння дати раду власному життю, постає ціла система вузькопрофільних

шкіл ріжних рівнів, і ця система охопила цілі спеціялізовані галузі чи професії вузького спрямування і чіткого призначення. Можна навіть стверджувати, що шкільна криза, що зайшла сьогодні через те, що цей процес диференціяції та конкретизації хаотичний і позбавлений певного ґрунту, не має ретельно продуманого та свідомо наміченого пляну; криза проґрами та системи шкільної освіти, себто криза загального напрямку підготовки сучасних інтелєктуальних кадрів, значною мірою є однією із сторін і наслідків ширшої та загальнішої орґанічної кризи. Основоположний поділ школи на клясичну та професійну був раціональним підходом: професійна школа для виконавчих кляс, клясична — для правлячих кляс та інтелєктуалів. Розвиток промисловости в місті та на селі дедалі більше потребував нового типу міського інтелєктуала: так поряд з клясичною школою розвивалась технічна (професійна, але не для підготовки робітників ручної праці), що змушує сумніватися в самому принципові конкретного напрямку культури загалом і гуманістичної спрямованости школи, заснованої на греко-романській традиції. Щойно цей напрямок почали переглядати, він, можна сказати, став приреченим, адже його навчальний потенціял значною мірою ґрунтувався на загальному та беззаперечному традиційному престижі певної форми цивілізації.

Сьогодні тенденція — скасувати школи «непожитного» типу (такі, що приносять користь не одразу) і «загальноосвітні» або залишити тільки один екземпляр цієї школи для невеличкої élite панів і панянок, які не мусять думати про набуття професії, та створити більшу кількість спеціялізованих професійних шкіл, що наперед визначатимуть майбутню долю учнів і їхню майбутню діяльність. Цю кризу розв’язати раціонально можна було би так: єдина початкова школа загальної культури, гуманітарна, загальноосвітня, що вона забезпечувала би належний рівень розвитку умінь ручної праці (в технічному, промисловому пляні) і здібностей до розумової праці. Від цього типу єдиної школи через повторювані іспити з професійної орієнтації відбуватиметься перехід до однієї зі спеціялізованих шкіл або до виробничої праці.

Слід зважати на нову тенденцію, що через неї будь-яка практична діяльність веде до створення власної спеціялізованої школи, так само як будь-яка інтелєктуальна діяльність веде до створення власних культурних гуртків, що функціонують як позашкільні заклади, спеціялізовані на створенні умов, завдяки

яким можна слідкувати за проґресом у їхній науковій галузі. Можна також зауважити, що дедалі частіше орґани, вповноважені приймати рішення, намагаються розділити свою діяльність на два «орґанічні» напрямки: підготовку й ухвалення рішень (головна діяльність) та техніко-культурну роботу, під час котрої питання, що потребують розв'язання, спочатку вивчають та аналізують фахівці-науковці. Така діяльність вже створила цілий бюрократичний апарат з новою структурою, а отже, окрім спеціялізованих компетентних відділів, що готують технічні матеріяли для керівних орґанів, створюється другий орґан більш-менш «добровільних» і безкорисливих службовців, набраних серед працівників промислової, банківської, фінансової сфери. Так постає один з механізмів, почерез який кадрові чиновники контролюють демократичні режими та парляменти; і на сьогодні цей механізм орґанічно шириться та залучає великих фахівців з царини приватної практичної діяльности, котра таким робом контролює так режими, як і бюрократію. Оскільки йдеться про неминучий орґанічний розвиток, що веде до об'єднання фахівців з практичної політики і працівників, що знаються на конкретних питаннях керування практичною діяльністю великих і складних сучасних національних суспільств, кожна спроба подолати ці тенденції ззовні досі породжувала лише моралістичні проповіді та риторичний стогін. Це підводить до питання про необхідність змін в системі підготовки фахівців, компетентних у технічних питаннях здійснення політики, почерез розширення його культури відповідно до нових потреб, а також до питання про появу нових типів професіональних чиновників, які б готували та приймали рішення колеґіяльно. Традиційний тип політичного «керівника», підготовленого тільки для виконання юридичних і формальних обов'язків, стає анахронізмом і становить небезпеку для держави: керівник повинен мати мінімальний рівень загальної технічної культури, що дозволяє йому якщо не «створити» правильне рішення самотужки, то принаймні судити рішення експертів, а потім вибрати правильне з «синтетичного» огляду політичної техніки. Тип керівної колеґії, що намагається здобути технічні знання, необхідні для реальної роботи, описано деінде[23], де йдеться про те, що відбувається в редакціях певних журналів, які функціонують одночасно як редакції і як культурні кола. Коло колеґіяльно критикує, а отже допомагає написанню творів певними редакторами, чию напружену роботу орґанізовано згідно з пля-

ном і раціонально розробленим поділом праці. Почерез обговорення та колеґіяльну критику (що містить поради, рекомендації, методичні вказівки, конструктивну критику, що вона спрямована на взаємне навчання) кожен діє як фахівець у своїй справі, збагачуючи колєктивний досвід, що реально допомагає певним редакторам покращити знання чи набути вмінь найпідготованішої людини, забезпечуючи налагоджене й орґанічне співробітництво в журналі, до того ж ще й створюючи умови для появи однорідної ґрупи інтелєктуалів, готових до реґулярного та методичного вироблення «книжкової» продукції (не лише принагідних публікацій і окремих статей, а орґанічно цілісних творів). Поза сумнівом, у цьому виді колєктивної діяльности кожна праця виробляє нові навички та можливості для роботи, оскільки вона створює дедалі орґанічніші умови праці: архіви, бібліоґрафічні картотеки, збірки основних спеціяльних творів тощо. Ця робота вимагає суворої боротьби зі звичними дилєтантизмом, імпровізацією, «ораторськими» та деклямаційними рішеннями. Робота має завершуватися письмово, критика також має подаватися письмово як короткі нотатки; цього можна досягти, завчасно розподіляючи матеріял; написання заміток і критики — дидактичний принцип, що став конечним через потребу боротися зі звичками, породженими ораторським мистецтвом: багатослів'ям, деклямацією та паралоґізмом. Цей тип розумової праці необхідний, щоби самотужки навчитися тому, що вивчають у «правильній» професійній школі, для «тейлоризації» розумової праці. Відтак принцип «старшини святої Дзіти»[24], про який говорить Де Санктіс у спогадах про неаполітанську школу Базиліо Пуоті, корисний: цей спосіб сприяє своєрідному «розшаруванню» навичок і відносин, формуванню робочих ґруп під керівництвом найдосвідченіших і найрозвиненіших, що прискорює підготовку найвідсталіших і неуків.

Важливим у вивченні практичної орґанізації єдиної школи є питання шкільного навчання на ріжних ступенях відповідно до віку та інтелєктуально-морального розвитку учнів і того, що кладе собі за мету школа. Єдина школа чи гуманітарна (термін «гуманізм» сприйманий тут у широкому сенсі, а не тільки в традиційному значенні) або загальноосвітня школа, має прагнути залучити до соціяльної діяльности молодь певного рівня зрілости, сформувавши її інтелєктуально та практично, навчивши її самостійно орієнтуватися та бути ініціятивним. Термін

обов'язкової освіти залежить від загальних економічних умов, адже саме вони можуть вимагати від молоди та юнацтва певного негайного продуктивного внеску. Єдина школа потребує, щоби держава взяла на себе видатки за утримання учнів, що їх сьогодні сплачують родини, себто це означає докорінну зміну бюджету міністерства народної освіти, його нечуване розширення та ускладнення: вся функція навчання та підготовки нових поколінь перетворюється з приватної на державну, бо тільки в цей спосіб можна залучити всі покоління, не поділяючи їх на ґрупи або касти. Але це перетворення школи потребує безпрецедентних змін у практичній орґанізації школи, себто у питаннях будівництва, наукових матеріялів, викладацького складу тощо. Надто потребує збільшення викладацький склад, оскільки школа працює щоефективніше та щоінтенсивніше, щоменше учнів припадає на одного вчителя, а це породжує додаткові проблєми, що їх неможливо вирішити легко та швидко. Питання шкільних приміщень також непросте, бо цей тип школи має бути колєджем з гуртожитками, їдальнями, спеціялізованими бібліотеками, залами для семінарських занять та иншої роботи. Відтак спочатку новий тип школи має та може обслуговувати невеличкі ґрупи молоди, відібраної за конкурсом або призначеної відповідними установами на власний розсуд. Сьогодні тривалість навчання в єдиній школі має відповідати періодові навчання в початковій і середній школі, реорґанізованих не лише за змістом і методами навчання, але і за ріжними рівнями навчання. Термін навчання на першому рівні початкової школи не повинен тривати довше, ніж 3-4 роки, а заразом із вивченням основ «прикладної» освіти: читанням, письмом, аритметикою, ґеоґрафією, історією, — особливу увагу слід приділити предмету, що ним сьогодні нехтують, а саме «правам і обов'язкам», себто основам держави та суспільства як основних елєментів нового світогляду, що борються зі світоглядом, притаманним ріжним соціяльним традиційним середовищам, себто з поняттями, що їх можна назвати фольклорними. Проблєма освіти, що потребує вирішення, в тому, щоби пом'якшити та уплíднити доґматичний напрямок, що його неможливо уникнути на початках навчання. Звісно, подальший курс має тривати не більше за шість років, щоби в 15-16 років можна було би закінчити всі ступені єдиної школи. Можна заперечити, нібито такий курс є заважким через свою інтенсивність, але цього не уникнути, якщо дійсно хочемо досягти результатів, яких нинішня ор-

ґанізація клясичної школи прагне, але не досягає. Проте можна сказати, що весь комплєкс нової орґанізації має містити в собі всі ті загальні елєменти, що уповільнюють навчання, принаймні для частини учнів. Що це за елєменти? У багатьох родинах, надто в гурті інтелєктуалів, дітей вчать і готують протягом шкільного життя, вони всмоктують багато знань і навичок, як то кажуть, наче губка, а це полегшує навчання власне в школі: вони вже знають літературну мову та вдосконалюють це знання, себто володіють засобами вираження і знаннями технічно досконалішими за ті, що їх має половина всіх учнів віком від 6 до 12 років. Так, міські учні, оскільки вони живуть у місті, ще до шести років вже ввібрали в себе таку кількість знань і навичок, що вони полегшують навчання в школі, роблять його більш плідним, прискорюють засвоєння проґрами. Всередині орґанізації єдиної школи треба створити принаймні найважливіші з цих умов, не кажучи про те, що на додачу до того, що існує в єдиній школі, має ширитися мережа дитячих садків та инших закладів, що в них ще до настання шкільного віку діти звикали б до певної колєктивної дисципліни та набували дошкільних знань і навичок. Насправді єдину школу слід орґанізувати як колєдж з колєктивним життям, що не зупиняється ні вдень ні вночі та є вільним від нинішніх форм лицемірної і механічної дисципліни, а навчання має проводитися колєктивно за допомоги викладачів і кращих учнів, навіть у години так званих індивідуальних занять тощо.

Головна проблєма насувається там, де йдеться за етап шкільного навчання, що він сьогодні представлений ліцеєм і нічим не ріжниться за типом навчання від попередніх кляс, окрім абстрактного припущення про більшу інтелєктуальну та моральну зрілість учня, оскільки той подорослішав і примножив досвід. Дійсно, між ліцеєм й університетом, а значить між школою та життям — прірва, рветься неперервність, тобто немає раціонального переходу від кількости (вік) до якости (розумової та моральної зрілости). Від майже суто доґматичного навчання, де важить пам'ять, переходять до творчого етапу або етапу самостійної та незалежної праці; від школи з накиненою дисципліною й авторитарним контролем відбувається перехід до етапу професійного навчання або професійної роботи, де розумова самодисципліна та моральна незалежність теоретично необмежені. І це відбувається відразу по кризі статевого дозрівання, коли ще не добігла кінця боротьба інстинктивних та початко-

вих пристрастей з обмеженнями характеру та моральної свідомости, що вони тільки формуються. А в Італії, де в університетах немає звичаю працювати за типом «семінарських занять», перехід ще більш різкий і механічний.

Ось чому останній етап навчання в єдиній школі слід розробляти та орґанізовувати як вирішальний етап, на якому учню прагнуть прищепити основні цінності «гуманізму», виховати розумову самодисципліну та моральну самостійність, необхідні для подальшої спеціялізації так у галузі науки (навчання в університеті), як і в царині безпосередньої практично-виробничої діяльности (промисловість, бюрократія, комерційні підприємства тощо). Дослідження і вивчення творчих метод у науці і житті має розпочинатися на цьому останньому етапі школи та має покінчити тут з монополією університету, а також не полишити це на розсуд практичного життя: цей етап шкільної освіти вже має сприяти розвитку елєментів індивідуальної відповідальности та самостійности, бути творчою школою (необхідно розріжняти творчу школу й активну школу, а також навчання за методикою з Делтона[25]. Вся єдина школа є активною школою, хоча й необхідно ввести обмеження на лібертаріянську ідеолоґію в цій царині та енерґійно вимагати виконання своїх обов'язків від дорослих поколінь, себто держави, щодо «правильного формування» нового покоління. Ми досі переживаємо романтичну фазу активної школи, де як реакція на минуле елєменти боротьби проти механічної та єзуїтської школи надто великі; треба увійти в «клясичну», раціональну фазу — віднайти серед поставлених цілей природне джерело для розробки метод і форм. Творча школа є вінцем активної школи: на першому етапі відчувається прагнення дисципліни, навіть нівелювання задля «правильного формування», що можна було би назвати «динамічним»; на творчому етапі, спираючись на здобутий соціяльний «колєктивізм», постає прагнення розвитку особистости, що стала самостійною і відповідальною, при цьому твердою та цілісною з розумінням морального та соціяльного обов'язку. Водночас творча школа не означає школу «винахідників і першовідкривачів»; вона позначає етап та метод дослідження і пізнання, але не втілення в життя певної «проґрами», конче ориґінальної та новаторської за будь-яку ціну. На цьому етапі навчання триває завдяки добровільним і самостійним зусиллям учня, а вчитель виконує функцію просто дружнього наставника, як це є — або має бути — в університеті. Відкрити самостійно, без підказок і сто-

ронньої допомоги, істину, це — творчість, навіть якщо ця істина застаріла, — таке відкриття означає володіння методою; хай там як, але воно означає, що розпочався етап розумової зрілости, коли можна відкривати нові істини. Тим-то тут основна шкільна діяльність триватиме на семінарах, у бібліотеках, в експериментальних ляболяторіях; на цьому етапі вивчатимуться орґанічні потреби та вміння, щоби згодом дати вказівки щодо професіональної орієнтації).

Поява єдиної школи означає початок нових відносин між розумовою працею та фізичною не лише в школі, але загалом у суспільному житті. Об'єднавчий принцип відбивається на всій орґанізації культури, перетворюючи її та наповнюючи новим змістом. Нова роля, яку відіграватимуть університети та академії. Сьогодні ці два види інститутів незалежні одне від одного, а академії є символом — що його незрідка справедливо беруть на кпини — розриву між високою культурою та життям, між інтелєктуалами та народом (відси той успіх, що його мали футуристи в перший антиакадемічний, антитрадиціоналістичний період Sturm und Drang'у[26] тощо). У новій ситуації співвідношення між життям і культурою, між розумовою та фізичною працею академії мають перетворитися на культурні орґанізації (з упорядкування, розвитку та творчости) для тих елєментів, які по закінченню навчання в єдиній школі перейдуть до професійної праці, стати для них засобом зв'язку з університетськими елєментами. Члени суспільства — професіонали своєї справи не повинні бути інтелєктуально пасивними, але вони повинні — за ініціятиви колєктиву, а не певних осіб-виконавців соціяльної орґанічної функції, що її визнано суспільно потрібною та корисною, — мати в своєму розпорядженні спеціялізовані установи у всіх галузях науково-дослідницької діяльности, де вони зможуть працювати і знайдуть необхідні допоміжні засоби для всіх видів культурної діяльности, до якої вони хотіли б долучитися. Академічну орґанізацію радикально реорґанізувати й оновити. Територіяльно має відбутися централізація за компетенцією та спеціялізацією: національні центри, до яких приєднуються великі вже істнуючі заклади, реґіональні та провінційні відділення, товариства у містах і сільській місцевості. Поділ на відділення відбуватиметься за виконуваними ними науково-культурними функціями, що вони всі матимуть представництва в вищих центрах і лише частково — в місцевих товариствах. Уніфікувати ріжні типи чинної культурної орґанізації: академії, інститути культури, філолоґічні

товариства тощо; об'єднати традиційну академічну роботу, що вона полягає головно в систематизації накоплених знань або в намаганні встановити середнє значення національної думки як вказівок для інтелєктуальної діяльности, з діяльністю, пов'язаною з колєктивним життям, зі світом виробництва та праці. Здійснюватимуть контроль за галузевими конференціями, за діяльністю з наукової орґанізації праці, експериментальними виробництвами тощо. Буде розроблено принцип пошуку та висування з народних мас здібних особистостів, що їхні таланти сьогодні гублено та марновано в помилках і безплідних пошуках. Кожне місцеве товариство конче матиме відділення гуманітарних і політичних наук, і поступово орґанізовуватимуться инші спеціялізовані відділи для вивчення технічних питань промисловости, сільського господарства, орґанізації та раціоналізації праці — фабричної, сільськогосподарської, чиновницької тощо. Періодичні з'їзди ріжного рівня уможливлять пошук найздібніших.

Було би корисно мати повний список академій та инших наявних сьогодні культурних орґанізацій, а також знати питання, якими вони головно займаються у своїй роботі та які висвітлені в їхніх працях; зазвичай ідеться про цвинтарі культури, що функціонують у царині психолоґії панівної кляси.

Ці орґанізації та університети мають тісно співпрацювати, так само як усі вищі спеціялізовані школи всіх видів (військові, військово-морські тощо). Мета — централізувати та стимулювати національну культуру, переборюючи тут католицьку церкву.

(Цю модель орґанізації праці в галузі культури згідно з загальними принципами єдиної школи слід ретельно розробити у всіх її частинах, і вона має правити за посібник для створення бодай найелєментарнішого та найпримітивнішого культурного центру, що заповідається як ембріон і молєкула всієї обіймистої структури. Крім того, ініціятиви — перехідні та експериментальні — слід плянувати так, щоби вони могли влучитися у загальну схему, та одночасно як життєво важливі елєменти, що прагнуть створити цілу схему. Ретельно вивчити орґанізацію і розвиток Ротарі-клюбу[27].)

Зошит 13, §‹1›. *Особливість «Державця»* полягає у тому, що це не систематизований трактат, а «жива» книга, що в ній політична ідеолоґія і політична наука переплітаються в драматичній

формі «міту». На відміну від утопії чи схоластичного трактату (а саме в цих формах існувала політична наука до Макіявеллі) він надав своїм концепціям фантастичної та художньої форми, що в її межах доктрина та раціональний елємент втілені в образі кондотьєра, що пластично та «антропоморфно» символізує «колєктивну волю». Формування певної колєктивної воли, спрямованої на досягнення певної політичної мети, представлене не почерез педантичне обґрунтування та клясифікацію принципів і критеріїв способу дії, а почерез властивості, характерні риси, обов'язки, вимоги до конкретної людини, і саме це впливає на художню уяву тих, кого слід переконати, і надає конкретнішої форми політичним пристрастям. (Слід вивчити політичні трактати авторів, що жили до Макіявеллі, та подивитися, чи є серед них твори на кшталт «Державця». Цю «мітичну» особливість «Державця» підкреслює навіть його завершення: описавши ідеального кондотьєра, Макіявеллі з великою художньою силою закликає реального кондотьєра зреалізувати цей образ історично: цей пристрасний заклик лунає мало не на кожній сторінці книги, у такий спосіб надаючи їй драматичного характеру. В «Пролєґоменах» Л. Руссо[1] назвав Макіявеллі художником політики, і в цій книзі раз навіть подибуємо слово «міт», але не в згаданому значенні.)

«Державця» Макіявеллі можна було б сприймати як історичний приклад сорелівського «міту», себто політичної ідеолоґії, що не є ані тверезою утопією, ані розсудливою доктриною, але є твором конкретної фантазії, що впливає на роз'єднаний і розпорошений народ, щоби підбурити його та орґанізувати його колєктивну волю. Утопічний характер «Державця» полягає в тому, що державець історично не існував, об'єктивно та безпосередньо не являвся італійському народу, а був щирою доктринерською абстракцією, символом керівника, ідеального кондотьєра; але елєменти пристрасти та мітолоґії, що містяться у цій книжці та мають велику драматичну силу, під кінець зосереджуються та вриваються у життя через заклик до Державця, що «є насправді». Протягом усієї книги Макіявеллі розмірковує, яким має бути Державець, щоби повести народ до застнування нової держави, і оповідь суворо лоґічна, науково неупереджена; у прикінцевому розділі власне Макіявеллі «стає народом», зливається з народом, але не з народом «загалом», а з народом, що він його переконав попередніми арґументами, — народом, чиєю свідомістю та вираженням стає сам, чим відчуває себе, з яким себе ототожнює; здається, що вся «лоґічна» робота є просто саморефлє-

ксією народу, внутрішнім міркуванням, що розвивається у народній свідомості та завершується мимовільним пристрасним криком. Пристрасть через саморефлєксію знову стає «почуттям», лихоманкою, фанатизмом дії. От чому епілоґ Державця не є чимось поверхневим, «накиненим» іззовні, риторичним: його слід розуміти як конечний елємент твору, навіть як елємент, що проливає правдиве світло на весь твір загалом і перетворює його на «політичний маніфест».

Можна простежити, як Сорель від поняття ідеолоґії-міту не дійшов до розуміння політичної партії, а зупинився на концепції професійної спілки. Щоправда, для Сореля «міт» найпослідовніше виражений не в профспілці як орґанізаторі колєктивної волі, а у практичній дії профспілки та вже істнуючої колєктивної волі — у практичній дії, що її найповнішим втіленням мав би стати загальний страйк, себто, так би мовити, «пасивна діяльність», неґативна та попередня своїм характером (позитивною вона може стати тільки через угоду об'єднаних воль), що не передбачає «активної та конструктивної» фази. Отже, у Сореля боролися дві необхідності: необхідність міту і необхідність критики міту, оскільки «будь-який наперед визначений плян є утопічним і реакційним». Розв'язка була узалежненою від ірраціонального імпульсу, від «сваволі» (у берґсонівському сенсі «життєвого пориву») або від «стихійности». (Тут слід зауважити разюче протиріччя між порушенням Кроче проблєми історії та антиісторії та його поглядами на инші проблєми: неприязнь до «політичних партій» і порушення ним питання про передбачуваність соціяльних фактів; див.: «Критичні міркування», перша серія, стор. 150-152, рецензія на книгу Людовико Ліментані «Передбачення соціяльних фактів», Турин: Бокка, 1907[2]. Якщо соціяльні факти є непередбачуваними, і власне «передбачуваність» — лишень порожній звук, ірраціональне не може не запанувати, і будь-яка орґанізація людей, це — антиісторія, «забобони»; лишається тільки вирішувати певні практичні проблєми мірою того, як вони постають з руху історії, виходячи з безпосередніх обставин — див. статтю Кроче «Партія як розсудливість і як упередження у царині культури та морального життя»[3] — і опортунізм стає єдиною можливою політичною лінією.) Але чи може міт бути «неконструктивним», чи можна, не виходячи за межі інтуїтивних догадів Сореля, уявити, що продуктивним й ефективним буде інструмент, що полишає колєктивну волю на примітивній і початковій стадії її чистого формування заради роз'єднання (зара-

ди «розколу»), нехай і насильницького, що руйнує чинні моральні та правові відносини? Але чи не припинить ця колєктивна воля — примітивно сформована — істнувати, відразу розпавшись на безліч індивідуальних воль, що, вступивши у позитивну фазу, йтимуть ріжними суперечливими напрямками? Не кажучи вже, що неможливе знищення, заперечення без прихованого, але реального будівництва, без стверджування — і не в «метафізичному» сенсі, а практично, себто політично, як партійна проґрама. Тут ми бачимо, що за стихійністю заховано щирий механіцизм, за свободою (свавільні життєві пориви) — до краю можливий детермінізм, за ідеалізмом — абсолютний матеріялізм.

Сучасний державець, державець-міт не може бути реальною людиною, конкретним індивідом — він може бути тільки орґанізмом, складним елєментом суспільства, що в ньому починає набувати конкретних обрисів колєктивна воля, що здобула визнання та вже встигла частково ствердитися практично. Цей орґанізм уже надано історичним розвитком, він є політичною партією, першою клітинкою, що в ній з'єднуються паростки колєктивної волі, які прагнуть стати універсальними й тотальними. У сучасному світі лише безпосередня та неминуча історикополітична дія, характеризована необхідністю конче швидкого, блискавичного реагування, може мітично втілитися в конкретній особистості; швидкість реакції може стати необхідною лише за великої безпосередньої небезпеки — небезпеки, що миттєво розпалює пристрасті та фанатизм, вбиваючи критичне мислення та нищівну іронію, здатні зруйнувати «харизматичну» постать кондотьєра (як це сталося з авантурою Буланже[4]). Але така безпосередня дія самою своєю природою не може бути довготривалою та орґанічною: майже завжди вона буде ідентичною з реставрацією та реорґанізацією, але аж ніяк не матиме характер, властивий утворенню нових держав і нових національних та соціяльних структур (як це було з «Державцем» Макіявеллі, де аспект реставрації був суто риторичним елєментом, тісно пов'язаним з літературними уявленнями про Італію, спадкоємицю Риму, покликану відновити лад і могутність Риму), характер «охоронний», а не ориґінально творчий, себто такий, що передбачатиме, що вже істнуюча колєктивна воля знесилена, розпорошена, переживає небезпечну й загрозливу кризу, хоча й не смертельну й катастрофічну, і треба знову зосередитись і підкріпити її, а це геть не означає, що колєктивну волю слід створювати ex novo [з нічого. — *Ред.*], з самого першу, і спрямовувати на досяг-

нення конкретних і раціональних цілей, що їх конкретність і раціональність ще не проявилися й не були скритиковані дійсним та визнаним історичним досвідом.

«Абстрактний» характер сорелівської концепції «міту» проявляється у ворожому ставленні (що набуває форми пристрасної етичної відрази) до *якобінців*, що вони були, безумовно, «катеґоричним втіленням» Макіявеллевого Державця. Сучасний «Державець» повинен мати розділ, присвячений *якобінству* (в тому широкому значенні, яке це поняття мало історично та повинно мати концептуально) як приклад того, як конкретно формувалась і діяла колєктивна воля, що — принаймні якимись сторонами — була ориґінальною, створеною ex novo. А для цього треба, щоби колєктивна воля і політична воля загалом були визначені в сучасному розумінні; воля як активне усвідомлення історичної необхідности, як головний герой реальної та справжньої історичної драми.

Одну з перших частин дійсно слід присвятити «колєктивній волі», поставивши питання так: коли можна говорити про існування умов для формування та розвитку національно-народної колєктивної воли? Відци постає необхідність історичної (економічної) аналізи соціяльної структури певної країни та «драматичного» зображення спроб пробудити цю волю, роблених впродовж століть, і причин їхньої дальшої поразки. Чому в Італії за часів Макіявеллі не було абсолютної монархії[5]? Треба звернутися по досвід аж Римської імперії (питання мови[6], інтелєктуалів тощо), з'ясувати функцію середньовічних комун, значення католицизму та инше; взагалі треба підготувати нарис всієї історії Італії — стислий, але точний.

Причину невдач неодноразових спроб створити національно-народну колєктивну волю треба шукати в існуванні певних соціяльних ґруп, що утворилися внаслідок занепаду буржуазії комун, в особливому характері инших ґруп, що відображають міжнародну ролю Італії як місцезнаходження церкви та хранителя Священної Римської імперії тощо. Ця роля та позиція, що з неї випливає, обумовлюють внутрішню ситуацію, що її можна назвати «економіко-корпоративною», себто з політичної точки зору найгіршою формою февдального суспільства, найменш проґресивною і найбільш застійною формою: у цій ситуації завжди була відсутня і не могла сформуватися справжня якобінська сила — та сама сила, що вона в инших країнах покликала до життя й орґанізувала національно-народну колєктивну волю і

застнувала сучасні держави. Чи є, зрештою, умови для цієї волі або, інакше кажучи, яким є теперішнє співвідношення між цими умовами та протиборчими силами? Традиційно протиборчими силами була земельна аристократія і земельна власність загалом з її типово італійською рисою — особливою «сільською буржуазією», паразитичною спадщиною, що її залишила сучасності поразка буржуазії комун як кляси (сотня міст, міста безмовности[7]). Позитивні умови слід шукати в істнуванні міських соціяльних ґруп, що розвилися у царині промислового виробництва та досягли певного рівня історико-політичної культури. Будь-яке формування національно-народної колєктивної волі буде неможливим, якщо маса селян-землеробів не увірветься — вся водночас — у політичне життя. За це боровся Макіявеллі своєю реформою ополчення, так вчинили якобінці під час Французької революції; в цьому розумінні слід бачити якобінство Макіявеллі, що випередило час, зародок — більш-менш плідний — його концепції національної революції. Вся історія, починаючи з 1815 року, показує зусилля традиційних кляс, спрямовані на недопущення того, щоби така колєктивна воля була сформована, на збереження «економічно-корпоративної» влади в міжнародній системі пасивної рівноваги.

Важливу частину «Сучасного Державця» слід присвятити питанню інтелєктуально-моральної реформи, а саме питанню реліґії чи світогляду. Також у цій царині ми бачимо традиційну відсутність якобінства та страх якобінства (останнім філософським вираженням цього страху є мальтузіянське ставлення[8] до реліґії Б. Кроче). Сучасний Державець, коли хочете, має бути провісником і орґанізатором інтелєктуально-моральної реформи, що означатиме створення ґрунту для подальшого розвитку національно-народної колєктивної волі задля досягнення більш високої і всезагальної форми сучасної цивілізації.

Оці два ключові положення — формування національно-народної колєктивної волі, що її орґанізатором і дієвим активним вираженням є Сучасний Державець, й інтелєктуально-моральна реформа — мали б утворювати структуру всієї праці. Конкретні пункти проґрами слід включити до першої частини, себто вони мають «драматично» випливати з оповіді, а не бути безживним і педантичним переліком арґументів.

Чи можлива культурна реформа та підвищення громадянського статусу пригноблених верств суспільства без попередньої економічної реформи та зміни їхнього становища в суспільно-

економічному житті? Тому інтелєктуально-моральна реформа не може не бути зв'язаною з проґрамою економічної реформи; насправді проґрама економічної реформи є тим конкретним способом, у який втілюється будь-яка інтелєктуально-моральна реформа. Сучасний Державець мірою свого розвитку перевертає всю систему інтелєктуальних і моральних відносин, оскільки його розвиток насправді означає, що кожна дія сприймана як корисна чи шкідлива, як добра або лиха залежно від того, як вона співвіднесена власне з Сучасним Державцем і як зміцнює його владу чи опирається їй. Державець у свідомості посідає місце божества або катеґоричного імперативу, стає основою сучасної світськости та повної секуляризації всього життя і всіх традиційних відносин.

Зошит 13, §‹17›. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил.* Саме проблєма відношення між базисом і надбудовою є проблємою, яку слід точно окреслити та розв'язати, перш ніж братися за аналізу сил, що діють в історії певного періоду, та за визначення їх співвідношення. Слід триматися двох принципів: 1) жадне суспільство не визначає мети, якщо для її розв'язання ще немає необхідних і достатніх умов або якщо ці умови, принаймні, не з'являються та розвиваються; 2) жадне суспільство не гине, і його не можна змінити доти, доки воно спочатку не розвинуло всіх тих форм життя, що вони наявні в його внутрішніх відносинах (перевірити точне формулювання цих принципів).

[«Ні одна суспільна формація ніколи не гине доти, доки не розвинуто всіх тих продуктивних сил, для яких вона дає досить простору, а нові вищі продукційні відносини ніколи не заступають її місце, доки не народяться в лоні самого старого суспільства матеріяльні умови для їхнього істнування. Тим то людство завжди ставить собі тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо коли придивитися докладніше, то завжди виявляється, що саме завдання виникає лише там, де матеріяльні умови його розв'язання вже істнують або, принаймні, перебувають у процесі свого творення.[1]» (Передмова «До критики політичної економії»).]

Зрозумівши ці два принципи, можна розгорнути цілу низку инших принципів історичної методолоґії. Між тим у вивченні базису треба відріжняти орґанічні рухи (відносно сталі) від рухів, що їх можна було б назвати кон'юнктурними (вони вигля-

дають припадковими, безпосередніми, майже другорядними). Кон'юнктурні явища, звісно, теж залежні від орґанічних рухів, але вони ніколи не мають суттєвої історичної ваги: зазвичай вони критиковані (щодень, але дріб'язково) лідерами невеликих керівних ґруп і особами, що беруть безпосередню участь в державному управлінні. Орґанічні явища критиковані (історично-соціяльно) більшими уґрупуваннями, а не тільки особами, що перебувають безпосередньо при владі, чи лідерами. Вивчаючи певний історичний період, ми розуміємо велику вагу, що її має ця відмінність. Має місце криза, що іноді триває десятиліттями. Така виїмкова тривалість означає, що у базисі з'явилися (визріли) невиправні суперечності і що політичні сили, які діють позитивно, щоби зберегти та захистити істнуючий лад, намагаються виправити та подолати суперечності, не виходячи за певні межі. Ці наполегливі зусилля (адже жадна суспільна формація ніколи не визнає, що її рямці подолано) створюють «кон'юнктурний» ґрунт, що на ньому орґанізовано сили опозиції, — сили, що прагнуть довести (зрештою, цей доказ є «істинним», лише якщо він «стає новою дійсністю», якщо сили опозиції перемагають, але безпосередньо він проявляється у низці ідеолоґічних, реліґійних, філософських, політичних, правових суперечок тощо, що їх конкретність оцінюється відповідно до того, чи вдасться їм бути переконливими і внести зміни в істнуючу розстановку соціяльних сил), що вже є необхідні та достатні умови, щоби розв'язати певні завдання, що мають бути історично розв'язаними (мають, оскільки кожне невиконання історичного обов'язку вимушено збільшує безлад і готує серйозніші катастрофи).

Помилка, якої часто припускаються в історично-політичній аналізі, полягає у невмінні знайти правильний балянс між тим, що є орґанічним, і тим, що є випадковим: так вдається представити безпосередньо дійсними ті причини, що вони насправді впливають опосередковано, або стверджувати, що правдиві лишень безпосередні причини; в одному випадку маємо справу із зайвим «економізмом» або педантичним доктринерством, в иншому — з надмірним «ідеолоґізмом»; в одному випадку переоцінюють механічні причини, в иншому — підносять волюнтаристський та особистісний елємент. (Ріжницю між орґанічними «рухами» і фактами та «кон'юнктурними» або припадковими рухами і фактами треба вміти бачити у ситуаціях усіх типів, а не лише тоді, коли має місце реґресивний розвиток або гостра криза, — і тоді, коли бачимо проґресивний розвиток і процвітання, а

також коли маємо стаґнацію продуктивних сил.) Важко достеменно встановити діялєктичні відносини між двома видами руху, а отже і між двома напрямками пошуку, і якщо в історіоґрафії помилка, це — серйозно, ще серйозніші помилки в мистецтві політики, коли йдеться не про реконструкцію історії, а про творення історії: особисті бажання і приземлені та одверті пристрасті сприяють помилкам, оскільки вони затуляють собою об'єктивну та неупереджену аналізу, і це відбувається не як свідомий «засіб» для стимулювання дії, але як самообман. Змія і в цьому випадку кусає заклинача змій, себто демаґоґ стає першою жертвою власної демаґоґії.

[Неспроможність проаналізувати безпосередній момент «співвідношення сил» пов'язана з реліктами вульґарного ліберального розуміння, що в його рямцях синдикалізм є явищем, яке вважало себе прогресивнішим (на загал, насправді він був назадницьким). Насправді вульґарні ліберальні погляди, згідно з якими велике значення надавалося співвідношенню політичних сил, орґанізованих у ріжні за формою партії (читачі ґазет, парляментські та місцеві вибори, масові партійні орґанізації та об'єднання у вузькому розумінні слова), були проґресивнішими за синдикалізм, що він найважливішим вважав лише основоположне соціяльно-економічне відношення. Вульґарні ліберальні погляди безумовно враховували й це співвідношення (на це вказує багато ознак), але в них найбільше підкреслювали співвідношення політичних сил, що були вираженням инших відносин і ці відносини насправді включали. Ці залишки вульґарних ліберальних поглядів подибуємо в низці трактатів, що в них говориться про зв'язок з філософією практики і що вони призвели до дитячих форм оптимізму та дурниць].

Ці методолоґічні критерії вповні набудуть наочного та дидактичного значення, коли їх застосовуватимуть, розглядаючи конкретні історичні події. Можна незле прикласти їх до подій, що відбувались у Франції з 1789 по 1870 рік[2]. Думаю, що для певности викладу треба охопити весь цей період. Насправді тільки в 1870-1871 роках, з повстанням Комуни, історія вичерпала всі запаси, відкриті 1789 року, коли нова кляса не тільки здобула владу та перемогла представників старого суспільства, яке відмовлялось визнати себе подоланим, але також перемогла нові ґрупи, які вважали, що віджила своє і та нова структура, що вона постала з перевороту, розпочатого 1789 року, і цим засвідчила власну життєздатність проти старих і проти нових. Крім того,

саме в 1870-1871 стають неефективними основні засади політичної стратеґії та тактики, що були практикованими після 1789 року та досягли своєї ідеолоґічної зрілости близько 1848 (йдеться про засади, що їх можна узагальнити формулою «безперервної революції»; було б цікаво вивчити, щó саме з цієї формули проявилось у стратеґії Мадзіні — наприклад, у Міланському повстанні 1853 року[3] — і чи було це свідомим). Свідченням правильности цієї точки зору є те, що історики досі не дійшли згоди (і справді неможливо, щоби всі погодились одне з одним у цьому питанні) щодо того, де починаються і де завершуються події Французької революції. Для деяких (приміром, для Сальвеміні[4]) революція завершилася біля Вальмі[5]: Франція створила нову державу і орґанізувала військово-політичну силу, спроможну стверджувати та відстоювати її територіяльний суверенітет. На думку инших, Революція тривала до Термідора, вони також кажуть, що було кілька революцій (події 10 серпня[6] були революцією самі собою тощо. Див. «Французьку революцію» А. Матьєза[7] в серії Колена). Будь-яка спроба тлумачення Термідору та ролі Наполеона спричиняється до найгостріших суперечок: революція чи контрреволюція? Тощо. Для инших історія Революції тривала до 1830, 1848, 1870 і навіть до світової війни 1914 року.

Всі вони певною мірою мають рацію. Насправді внутрішні протиріччя французької соціяльної структури, що зайшли після 1789, розв’яжуть відносно тільки у Третій республіці[8], і у Франції 60 років триватиме період врівноваженого політичного життя, що розпочався по 80 роках потрясінь у вигляді «хвиль» із щораз довшою відстанню між ними: 1789, 1794, 1799, 1804, 1815, 1830, 1848, 1870[9]. Саме вивчення цих «хвиль» ріжної сили дозволяє реконструювати відносини між базисом і надбудовою з одного боку та між розгортанням орґанічного і кон’юнктурного руху на рівні базису — з иншого. Водночас можна сказати, що діялєктичне посередництво між двома методолоґічними принципами, визначеними на початку цієї замітки, можна знайти в історико-політичній формулі безперервної революції.

Ще один бік цієї проблєми — питання так званого співвідношення сил. Дуже часто в історичних оповідках подибуємо вислів: сприятливе — чи несприятливе — співвідношення сил для тих чи тих подій. Говорячи суто теоретично, це формулювання нічого не пояснює — чи майже нічого, — але вкотре повторює те, що ще треба пояснити, передньо явивши це як факт, а потім як

абстрактний закон і пояснення. Отже, приписувати принципові дослідження і тлумачення силу «історичної першопричини» — теоретична помилка.

У міжчасі у «співвідношенні сил» необхідно розріжняти особливі стадії або етапи; ось головніші:

1) Співвідношення соціяльних сил, тісно пов'язане з об'єктивним, незалежним від волі людини базисом, — співвідношення, що його можна виміряти за допомогою точних або природничих наук. Залежно від розвитку матеріяльних продуктивних сил ми маємо соціяльні ґрупи, кожна з яких відповідальна за свою функцію та своє місце у виробництві. Це відношення є як воно є — тугою реальністю: ніхто не може змінити кількість компаній і їхніх співробітників, кількість міст із певним міським населенням тощо. Ці базові відомості дозволяють з'ясувати, чи є в суспільстві необхідні та достатні умови для подальшого перетворення, себто дозволяють контролювати реалістичність і доречність ріжних ідеолоґій, що вони народились на тому самому ґрунті — на ґрунті протиріч, породжених розвитком цього суспільства.

2) Наступна стадія, це — співвідношення політичних сил, а саме оцінка однорідности, самосвідомости й орґанізації роботи ріжних соціяльних ґруп. Цю стадію можна проаналізувати та розділити на ріжні етапи, що відповідають ріжним моментам колєктивної політичної свідомости так, як вони досі проявлялися в історії. Першим і найпростішим є економіко-корпоративний етап: комерсант відчуває *обов'язок* виказати солідарність із иншим продавцем, фабрикант — з иншим фабрикантом тощо, але комерсант ще не відчуває солідарности з фабрикантом; себто є тісна єдність і відчуття обов'язку орґанізуватися на рівні професійної ґрупи, але не на рівні ширшої соціяльної ґрупи. Другим моментом є усвідомлення солідарности інтересів усіх членів соціяльної ґрупи, але все одно тільки у суто економічній царині. Уже на цьому етапі порушене питання про державу, але тільки з огляду досягнення політико-юридичної рівности з панівними ґрупами: заявляють про право на участь у законодавчій діяльності й управлінні чи, можливо, навіть на внесення змін у ці види діяльности, на їхнє реформування, але принципово не виходячи за чинні рямці. Третій момент, це — момент усвідомлення того, що власні корпоративні інтереси, в їх нинішньому та майбутньому розвитку, виходять за корпоративні межі суто економічної ґрупи та можуть і мають стати інтересами инших підпорядкованих ґруп. Це переважно політичний етап, що засвідчує рі-

шучий перехід від базису до сфери складних надбудов; це стадія, що на ній бувші ідеолоґії стають «партією», вступають у протистояння та боротьбу, поки лише одна з них — чи принаймні лише одне з їхніх можливих поєднань — не почне переважати, встановлюючи свою владу, розходячись на всі боки соціяльної сфери, а також несучи з собою, крім узгоджености економічних і політичних цілей, ще й інтелєктуальну та моральну єдність, порушуючи всі ті питання, навколо яких розвивається боротьба не на корпоративному рівні, а на рівні «універсального», і встановлюючи у цей спосіб геґемонію головної соціяльної ґрупи над низкою підпорядкованих ґруп. Про державу думають як про власний орґан певної ґрупи, покликаний створити сприятливі умови для максимального розширення ґрупи, проте цей розвиток і розширення подають як рушійну силу універсального розвитку, як розвиток усіх «національних» сил, себто дії панівної ґрупи координують безпосередньо з загальними інтересами підпорядкованих ґруп, а державне життя сприймане як безперервне формування та подолання (в межах закону) нестійкої рівноваги між інтересами головної ґрупи і підпорядкованих ґруп — рівноваги, що в ній переважають інтереси панівної ґрупи, але тільки до певного моменту, себто вони не зосереджені суто на економіко-корпоративних інтересах. У реальній історії ці моменти, то об'єднуючись, то роз'єднуючись, взаємопов'язані, так би мовити, горизонтально та вертикально, себто відповідно до економіко-соціяльної діяльности (горизонталь) та залежно від території (вертикаль), кожне з цих поєднань може бути представлено власним орґанізованим економіко-політичним вираженням. Проте слід зважити, що ці внутрішні відносини національних держав тісно переплетені з міжнародними відносинами і в цей спосіб творять нові неповторні та конкретно-історичні поєднання. Ідеолоґія, народжена у більш розвиненій країні, приходить у менш розвинені країни та поширюється в них, впливаючи на місцеві поєднання. (Приміром, релігія завжди була джерелом таких ідеолоґічно-політичних національних і міжнародних поєднань, а заразом із релігією й инші міжнародні союзи, масонство, Ротарі-клюб, жиди, кадрові дипломати, що з них вибиваються ріжні за історичним походженням політичні діячі; вони сприяють перемозі в певних країнах і функціонують як міжнародна політична партія, що у своїй діяльності в певній країні може розраховувати на підтримку міжнародної сили; разом з тим релігію, масонів, Ротарі-клюб, жидів тощо можна зарахувати до

соціяльної катеґорії «інтелєктуалів», що її функція в міжнародному маштабі — посередництво між крайнощами, «соціялізація» технічних винаходів, що надають додатковий імпульс діяльності керівників, забезпечення компромісів і виходів із надзвичайних станів.) Цей взаємозв'язок між міжнародними силами і національними силами ще складніший через наявність у кожній державі кількох ріжних за своєю структурою територій зі своєрідним співвідношенням сил на всіх рівнях (так, Вандея[10] була зв'язана з силами міжнародної реакції і представляла їх в територіяльних кордонах Франції; так, Ліон у Французькій революції був иншим плетивом відносин тощо).

3) Третім моментом є відношення збройних сил, що час од часу має головне значення. (Історичний розвиток постійно коливається між першим і третім моментом почерез другий.) Але він також не є чимось монолітним і не одразу вкладається у схему, його також можна розділити на два рівні: військовий у вузькому розумінні слова (або військово-технічний) і рівень, що його можна назвати військово-політичним. Ув історії ці два рівні проявлювані у ріжноманітних комбінаціях. Типовим відношенням, що може правити за крайнє, є те, коли націю, що прагне здобути державну незалежність, піддано військовому утиску з боку якоїсь держави. Це відношення є не суто військовим, а радше політично-військовим, адже такий утиск неможливо пояснити в инший спосіб ніж станом соціяльного розпаду пригнобленого народу і пасивности його більшости; незалежність не можна здобути лишень військово, не залучаючи військові та військово-політичні сили. Насправді, якби пригнобленій нації довелося чекати, поки панівна держава дозволить їй орґанізувати власну армію у вузькому та технічному значенні цього слова, щоби розпочати боротьбу за незалежність, чекати довелося б чимало (може трапитися так, що панівна нація задовільняє вимогу меншини мати свою армію, але це тільки означає, що боротьба точиться вже давно і навіть є перемоги на військово-політичному рівні). Отже, пригноблена нація спочатку протистоїть панівній військовій силі суто «військово-політичною» силою, себто нація вдається до форм політичної дії, що можуть мати наслідки військового характеру в тому сенсі, що: 1) здатні підірвати військову могутність панівної нації зсередини; 2) змушують панівну військову силу розріджуватися і розпорошуватися по великій території, зводячи нанівець свій бойовий потенціял. Під час італійського Рисорджименто помічаємо катастрофі-

чний брак політично-військового керівництва, надто в «Партії дії»[11] (через природжену неспроможність), але також у п'ємонтській поміркованій партії[12] як до, так і після 1848 року, звісно, не через неспроможність, а через «економічно-політичне мальтузіянство», себто тому, що ніхто не хотів навіть згадувати про перспективу аґрарної реформи, і через небажання скликати національні установчі збори, працювали на поширення п'ємонтської монархії на всю Італію, без огляду на якісь умови чи обмеження з боку народу, а весь процес мав узаконюватися тільки на реґіональних плєбісцитах.

Иншою справою, що вона пов'язана з попередніми, є з'ясувати, чи серйозні історичні кризи конче обумовлені безпосередньо економічними кризами. Відповідь на це питання ховається у попередніх абзацах, де розглянуто питання, що є просто иншим способом вираження того самого питання, що воно тепер нас цікавить, проте все ще необхідно — з дидактичних міркувань, з огляду на особливості потенційної авдиторії — вивчити усі варіянти, коли одне й те саме питання постає як нова та самостійна проблєма. Слід відкинути ту точку зору, що безпосередні економічні кризи самі собою призводять до серйозних подій: вони можуть лише створити сприятливіші умови для поширення певних способів мислення та порушення і розв'язання питань, що стосуються всього подальшого розвитку державного життя. Крім того, всі твердження щодо періодів криз або процвітання можуть призвести до однобоких суджень. У своєму історичному нарисі про Французьку революцію (видавництво Армана Колена) Матьєз — на відміну від традиційної вульґарної історії, що вона апріорі «знаходить» кризу, що обов'язково збігається з великим порушенням соціяльної рівноваги, — стверджує, що до 1789 року безпосередня економічна ситуація була досить добра, тому не можна сказати, що падіння абсолютистської держави відбулося через критичне зубожіння (див. точні слова Матьєза). Слід зазначити, що держава переживала страшну фінансову кризу, вона мусила відповісти, котра з трьох привілейованих соціяльних верств має принести жертви та пережити злигодні, щоби дати раду державним і королівським фінансам. До того ж, якщо економічне становище буржуазії було квітучим, то пересічне становище робітничої кляси в містах і на селі таким бути не могло (це твердження надто правдиве щодо села). Так чи так рівновагу сил було захитано не суто через механічні причини зубожіння соціяльної ґрупи, що була зацікавлена у захитуванні рі-

вноваги й таки її захитала, але це сталося через суперечки на рівні, що височив над безпосереднім економічним світом, — суперечки, пов'язані з клясовим «престижем» (майбутніми економічними інтересами), з запаморочливим почуттям незалежности, самостійности та влади. Конкретно питання економічної скрути або добробуту як причини нових історичних реалій є одним з аспектів питання співвідношення сил на ріжних рівнях. Зміни можуть відбутися або тому, що добробутові загрожують особисті інтереси ворожої ґрупи, або тому, що злидні стали нестерпними, а в старому суспільстві не видно жадної сили, здатної покращити ситуацію і відновити норму у законний спосіб. Отже, можна сказати, що всі ці елєменти є конкретними проявами кон'юнктурних коливань всієї сукупности соціяльних співвідношень сил, відповідно до яких відбувається перехід до політичного співвідношення сил і далі — до військового співвідношення. Якщо немає цього процесу розвитку від одного моменту до иншого — а це по суті процес, де головну ролю грають люди, їхні воля та здібності, — тоді нагоду не використано, і можливі суперечливі наслідки: або старе суспільство чинить опір і забезпечує собі «перепочинок», фізично винищуючи élite противника та тероризуючи його масові резерви, або відбувається взаємне знищення протиборчих сторін з встановленням миру на цвинтарі, можливо, у присутності вартового-іноземця.

Але найважливіше спостереження у кожній конкретній аналізі співвідношення сил таке: ці аналізи не можуть і не повинні бути самоціллю (якщо тільки не йдеться про писання розділу з історії минулого), але вони важать, тільки якщо обґрунтовують практичну діяльність, вольову ініціятиву. Вони показують точки найменшого опору, де силу волі можна прикласти краще, підказують безпосередні тактичні операції, показують, як краще орґанізувати кампанію з політичної аґітації, яка мова буде зрозумілішою народові тощо. Ключовим елєментом будь-якої ситуації є постійно орґанізована та заздалегідь підготовлена сила, що її можна виставити на поле бою, коли ситуація для цього стане сприятливою (а сприятливою вона може бути лише тоді, коли така сила є і коли вона сповнена бойового духу); тому важливим завданням є пильно та систематично формувати її, розвивати, працювати над її однорідністю, згуртованістю, над тим, щоби вона усвідомила себе як силу. На користь цього промовляє військова історія та зусилля, що їх докладають до приведення армії до поготівлі розпочати війну будь-якої миті. Великі держави

стали великими саме тому, що вони завжди були готовими до дієвого втручання, якщо заходила сприятлива міжнародна обстановка, а вона була сприятливою саме тому, що була реальна можливість для ефективного втручання в неї.

Зошит 13, §‹18›. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму».* Економізм — теоретичний рух за вільну торгівлю — теоретичний синдикалізм[1]. Треба зрозуміти, якою мірою теоретичний синдикалізм походить від філософії практики і наскільки — від економічних доктрин вільної торгівлі, себто зрештою від лібералізму. Отже, слід вивчити, чи не є економізм, бодай найдосконаліший, прямим нащадком лібералізму, маючи — хіба тільки на початках — маленький стосунок до філософії практики, стосунок, хай там як, лише зовнішній і суто словесний. Саме під цим оглядом слід вивчати полємічний обмін між Ейнауді та Кроче, спричинений новою передмовою (1917) до книги останнього «Історичний матеріялізм»[2]; потребу, про яку заявив Ейнауді, взяти до уваги літературу з економічної історії, що вона постала як продовження роботи анґлійських клясичних економістів, можна задовольнити під тим оглядом, що така література — через поверхневе розуміння філософії практики — породила економізм; тому, коли Ейнауді критикує (правду кажучи, неточно) деякі економістичні ухили, він забуває, що не слід засуджувати инших, якщо сам не бездоганний. Зв'язок між ідеолоґіями вільної торгівлі та теоретичним синдикалізмом надто знати в Італії, де Парето[3] захоплювалися такі синдикалісти, як Ляндзілло[4] та К°. Проте значення цих двох тенденцій ріжне: перша є тенденцією панівної та правлячої соціяльної ґрупи, друга — підпорядкованої ґрупи, що ще не усвідомила своєї сили та своїх можливостей і шляхів розвитку, і не знає, навіщо долати етап примітивізму. Ідеолоґічно рух за вільну торгівлю базовано на теоретичній помилці, що її практичний початок неважко віднайти: помилка полягає у поділі на політичне суспільство та громадянське суспільство, що подається як орґанічний, але насправді є тільки методолоґічним. Стверджують, нібито економічна активність відбувається саме в царині громадянського суспільства і що держава не повинна втручатися, щоби її впорядковувати. Але оскільки насправді громадянське суспільство та держава тотожні, слід зауважити, що лібералізм також є державним «реґулюванням» почерез законодавство та примус; тут йдеться за свідо-

мі цілеспрямовані дії, а не за стихійні, мимовільні прояви економічних фактів. Отже лібералізм є політичною проґрамою, покликаною змінити — наскільки це можливо — керівний склад держави й економічну проґраму держави, себто змінити розподіл національного доходу. Теоретичний синдикалізм відмінний, оскільки він стосується підпорядкованої ґрупи, якій ця теорія заважає стати панівною ґрупою та вийти за межі економіко-корпоративної фази[5], щоби піднестися до рівня етико-політичної геґемонії в громадянському суспільстві та панування в державі. Щодо лібералізму, тут ми бачимо фракцію керівної ґрупи, що не бажає змінювати державний лад, а хоче лишень скорегувати урядову політику, бажає лише реформувати торгівельне і — опосередковано — промислове законодавство (безперечно, що протекціонізм — надто в країнах з бідним та вузьким ринком — обмежує свободу промислового підприємництва та радше сприяє появі небажаних монополій); йдеться за зміну правлячих партій в уряді, а не за створення й орґанізацію нового політичного суспільства чи — тим більше — за створення нового типу громадянського суспільства. Що ж до руху теоретичного синдикалізму, то це питання складніше: неможливо заперечувати те, що в ньому незалежність і самостійність підпорядкованої ґрупи, чиї інтереси має виражати синдикалізм, насправді принесені в жертву інтелєктуальній геґемонії панівної ґрупи саме тому, що теоретичний синдикалізм є просто одним з аспектів лібералізму, підкріпленого деякими видозміненими — і через це перетвореними на банальність — постулятами філософії практики. Чому і як відбувається це «жертвопринесення»? Виключено перетворення підпорядкованої ґрупи на панівну, або тому що про це навіть не йдеться (фабіянці[6], Де Ман, велика ґрупа лєйбористів[7]), або тому що це питання порушується у недоречний і недієвий спосіб (соціял-демократичний напрямок загалом), або тому що стверджується про безпосередній стрибок з режиму ґруп у повну рівність й економіку синдикатів.

М'яко кажучи, дивує ставлення економізму до вираження політично-інтелєктуальної волі, дії та ініціятиви, наче вони не є орґанічним продовженням економічних потреб і єдиним правдивим вираженням економіки; отже те, що конкретне порушення питання геґемонії інтерпретовано як дію, спрямовану на підпорядкування ґрупи, що змагається за геґемонію, — безглуздо. Геґемонія, безсумнівно, враховує інтереси та тенденції ґруп, над якими геґемонія здійснюється, щоби досягнути компромісної

рівноваги, себто правляча ґрупа має принести економіко-корпоративні жертви, але немає жадних сумнівів, що ці жертви і цей компроміс не є посутніми: попри те що геґемонія є етико-політичною, вона не може не бути також економічною, не може не мати у своїй основі тієї вирішальної ролі, що її відіграє правляча ґрупа у вирішальному центрі економічної діяльности.

Економізм побутує в багатьох инших формах, окрім теоретичного лібералізму та синдикалізму. До них належать усі форми утримання від голосування на виборах (типовий абсентеїзм демонструвало італійське духовенство після 1870 року, але він дедалі більше послаблюється після 1900 року й до 1919 року, до формування Народної партії[8]; орґанічна відмінність, що її проводили священнослужителі між реальною Італією і правовою Італією, відтворювала відмінність між економічним світом і політико-правовим), і цих форм багато під тим оглядом, що може існувати напівабсентеїзм, абсентеїзм на чверть тощо. З абсентеїзмом пов'язана формула «щогірше — щокраще», а також так звана парляментська «непримиренність» деяких депутатських фракцій. Економізм не завжди заперечує політичну дію і політичну партію, що вона проте розглядана суто як орґан освіти профспілкового типу.

Вихідною точкою для вивчення економізму та розуміння взаємозв'язку між базисом і надбудовою є уривок зі «Злиднів філософії», в якому зазначено, що важливим кроком у розвитку соціяльної ґрупи є, коли окремі секції профспілки борються вже не лише за власні економічні інтереси, а за захист і розвиток самої орґанізації (див. точну цитату[9]; «Злидні філософії» є важливим моментом у формуванні філософії практики: цю книгу можна сприймати як розвиток «Тез про Фоєрбаха», тоді як «Свята родина» є несформованим, проміжним етапом, припадковим твором, як знати з уривків, присвячених Прудонові й особливо французькому матеріялізму. Уривок про французький матеріялізм, це — радше глава з історії культури, а не теоретичний уривок, як це часто тлумачать, і є, як і історія культури, захопливою. Пригадується зауваження, що критику Прудона в «Злиднях філософії» та його розуміння геґелівської діялєктики можна прикласти і до Джоберті[10] та геґельянства поміркованих італійських лібералів загалом. Паралєль Прудон—Джоберті, попри те, що вони представляють ріжні політичні й історичні періоди — радше навіть саме через це — може бути цікавою і плідною). Під цим оглядом слід згадати твердження Енґельса, що економіка

лише «в кінцевому підсумку» є головною рушійною силою історії (у двох листах про філософію практики, опублікованих італійською[11]), що його слід було би безпосередньо ув'язати з уривком з передмови до «Критики політичної економії», де йдеться про те, що люди усвідомлюють конфлікти, що відбуваються в економічному світі, на ґрунті ідеолоґії[12].

Незрідка в цих нотатках твердиться, що філософія практики є набагато поширенішою, ніж дехто хотів би вірити. Це правильно, якщо вважати, що поширений саме історичний економізм, як професор Лорія називає тепер свої досить нечіткі погляди, і що культурне середовище пережило суттєві зміни відтоді, як філософія практики розпочала свою боротьбу; якщо вдатися до термінолоґії Кроче, можна сказати, що найбільша єресь, що вона постала всередині «релігії свободи», так само, як і ортодоксальна релігія, здеґрадувала та поширюється тепер як «упередження», себто злилась з лібералізмом і породила економізм. Проте необхідно подивитися: коли ортодоксальна релігія вже зів'яла, чи не мають єретичні упередження того ферменту, що призвів би до їх відродження як вищої релігії, себто наскільки важко позбутися нашарувань упереджень.

Деякі посутні риси історичного економізму: 1) шукаючи історичних зв'язків, він не розріжняє «відносно стале» та припадкові коливання, а під економічним фактом сприймано інтереси індивіда та невеличкої ґрупи в безпосередньому розумінні цього слова та у сенсі «брудної єврейської скнарости»[13]. Себто формування економічної кляси з усіма притаманними їй відносинами не враховується, натомість увагу зосереджено на дріб'язковому та лихварському інтересі, надто коли він збігається з формами, передбаченими кримінальним кодексом; 2) доктрина, згідно з якою економічний розвиток зведено до послідовности технічних змін знарядь праці. Професор Лорія блискуче виклав цю доктрину в статті про соціяльний вплив аероплану, опубліковану в «Рассенья контемпоранеа»[14] 1912 року; 3) доктрина, що постулює безпосередню залежність економічного та історичного розвитку від змін певного важливого елємента виробництва, відкриття нових видів сировини, нових видів палива тощо, що вони приносять із собою застосування нових метод у будівництві та управлінні обладнанням. Останнім часом виникла ціла література про нафту: типовою можна вважати статтю Антоніо Лявіози в «Нуова антолоджія» від 16 травня 1929 року[15]. Відкриття нових видів палива та нових форм енерґії, як і нової сировини

для переробки, звісно, є дуже важливим, адже це може змінити становище окремих держав, але це не визначає історичний рух тощо.

Часто буває так, що виступають проти історичного економізму, думаючи, що нападають на історичний матеріялізм. Типовою є стаття в паризькій «Авенір» від 10 жовтня 1930 року (передруковано у щотижневому огляді іноземної преси «Рассенья сеттіманале делля стампа естера» від 21 жовтня 1930, стор. 2303-2304[16]), в якій мовиться: «Нам давно кажуть, а надто по війні, що для людей більш за все важить питання особистих інтересів і саме воно рухає світ уперед. Саме марксисти винайшли цю тезу, давши їй трохи доктринерську назву „історичного матеріялізму”. У чистому марксизмі люди, яких розглядають як масу, підкорюються не пристрастям, а економічним потребам. Політика є пристрастю. Батьківщина є пристрастю. Ці дві величні ідеї в історії є тільки ілюзіями: насправді життя народу впродовж століть пояснюється мінливою грою повсякчас нових причин матеріяльного порядку. Економіка, це — все. Цю пісню підхопили багато „буржуазних” філософів і економістів. Їхнє обличчя набуває зарозумілого виразу, коли вони намагаються пояснити велику міжнародну політику почерез ціни на зерно, нафту чи каучук. Вони вдаються до всієї своєї премудрости, щоби довести, що вся дипломатія підпорядкована питанням митних тарифів і собівартости. Ці пояснення дуже шанують. Вони не багато мають від науки та своїм походженням завдячують вищому скептицизмові, і мають на меті правити за останнє слово елєґантности. Пристрасть у зовнішній політиці? Почуття у внутрішній? Та годі вже! Це годиться простим людям. Великі уми, втаємничені, знають, що всім верховодять дебет і кредит. Сьогодні це абсолютна псевдоістина. Цілковита неправда, що люди керуються лише міркуваннями особистого інтересу, і цілковита правда, що вони керуються — більше ніж будь-коли — почуттям. Історичний матеріялізм — дурниця. Нації найбільше додержуються міркувань, диктованих бажанням і пристрасною вірою у престиж. Хто цього не розуміє, нічого не розуміє». Продовження статті (що вона називається «Гонитва за престижем»), де як приклад наведено німецьку й італійську політику, що вони вважаються такими, що керуються радше питаннями «престижу», ніж матеріяльними інтересами. Словом, стаття містить майже всі найтривіяльніші полємічні випади проти філософії практики, хоча насправді вона спрямована проти грубого економізму лоріянського ґатунку.

З иншого боку, автор не досить обізнаний також і з иншими питаннями: він не розуміє, що «пристрасті» можуть бути лишень синонімами економічних інтересів і що дуже важко тільки й робити, що підтримувати політичну діяльність у піднесеному емоційному та гострому стані; сам автор уявляє французьку політику як систематичну та цілісну «раціональність», себто як таку, що вона позбавлена будь-якого елєменту пристрасти тощо.

У своїй найпоширенішій формі — формі економістського фанатизму — філософія практики втрачає велику частку впливу на вищій щабель інтелєктуалів, незалежно від того, наскільки успішною вона є серед народних мас і другорядних інтелєктуалів, що вони не вміють напружувати мозок, але хочуть виглядати обізнаними в усьому тощо. Як писав Енґельс, багатьом дуже зручно вірити, що вони можуть мати в жмені — задешево та малими зусиллями — всю історію і всю політичну та філософську мудрість, викладені кількома нехитрими формулами[17]. Часто забувають, що постулят, згідно з яким люди усвідомлюють основоположні конфлікти на рівні ідеолоґії, стосується не психолоґії чи моралі, а своїм характером є орґанічним і ґносеолоґічним, і тому народжується forma mentis [звичка. — *Ред.*] сприймати політику, а значить й історію як marché de dupes [ярмарок ошуканств. — *Ред.*], гру ілюзій і фокуси. «Критика» обмежена на викритті шахрайств, провокацій, скандалів, порпанні в білизні суспільно-політичних діячів.

Так, забувають, що оскільки «економізм» також є — або претендує на те, щоби бути — об'єктивним принципом тлумачення (об'єктивно-науковим), шукати безпосередніх особистісних інтересів треба в усіх аспектах історії, людях, що являють цю «тезу», а також у тих, хто являє «антитезу». Також забувають ще одне твердження філософії практики: «народні вірування» або вірування по типу народних — вже є матеріяльною силою.

Помилки у тлумаченні, коли шукають лише «брудні єврейські» інтереси, іноді бували тяжкими та комічними, що неґативно впливало на сприйняття початкового вчення, а тому необхідно боротися з економізмом не тільки в теорії історіоґрафії, але надто в політичній теорії та практиці. У цій царині боротися можна і треба, розвиваючи поняття геґемонії, що й було практично зроблено під час розвитку теорії політичної партії, а також при фактичному розвитку деяких політичних партій (боротьба з теорією так званої безперервної революції, якій протиставляли поняття революційно-демократичної диктатури, важливість під-

тримки, наданої твірним ідеолоґіям тощо). Можна було би дослідити, що думають про ті чи ті політичні рухи під час їхнього розвитку, взявши за типовий приклад рух буланжистів (приблизно з 1886 по 1890), або процес Дрейфуса, або навіть державний переворот 2-го грудня (аналіза клясичної книги про 2-ге грудня[18] та вивчення, якої відносної ваги надається у ній безпосередньому економічному факторові та конкретному розглядові «ідеолоґій»). Під цим оглядом економізм порушує питання, кому саме належить ініціятива в цьому, й дає відповідь, що вона водночас проста і хибна. Вона належить певній фракції панівної ґрупи, і на ролю такої фракції безпомильно обирають саме ту фракцію, що є проґресивною та контролює всі економічні сили. Можна не сумніватися у безпомильності цього вибору, адже хай там як, але якщо цей рух прийде до влади, так чи так проґресивна фракція панівної ґрупи врешті-решт формуватиме новий уряд — знаряддя власних перетворень державного апарату. Отже, маємо справу з вельми дешевою безпомильністю, що не тільки не важить теоретично, а й мізерно політично та не є практично дієвою; загалом вона нічого не породжує, крім моралістичних проповідей і нескінченних особистих закидів.

Коли виникає рух на кшталт буланжистського, аналізувати його слід у цей спосіб: 1) соціяльний зміст мас, що приєднуються до руху; 2) якою є роля цих мас у змінному балянсі сил, що перетворюється і тим засвідчує з'яву нового руху? 3) яким є політичне та соціяльне значення висунутих керівниками вимог, що вони гуртують навколо себе? Яким прагненням вони фактично відповідають? 4) відповідність засобів запропонованій меті; 5) лише за остаточної аналізи — політичної, а не моралістичної — розглядана *гіпотеза*, що цей рух неодмінно буде спотворено та використано для цілей, геть відмінних від тих, що їхнього досягнення прагне маса послідовників. Але ця гіпотеза пропонується економізмом заздалегідь, коли на її підтвердження ще немає жадного конкретного елєменту (себто такого, що походить від буденної свідомости, а не від таємничої «наукової» аналізи), так, що вона виглядає як моралістичне звинувачення у лицемірстві та нещирості або у наївності, дурості (де йдеться за послідовників). Політична боротьба перетворюється на низку особистих справ між тими, хто знає всі стежки та перестежки, у кого сам чорт за пазухою, і тими, кого обдурили їхні керівники, але вони настільки тупі, що продовжують вірити у своє невиліковне невігластво.

Далі, поки ці рухи не прийшли до влади, завжди можна бути переконаним, що вони зазна́ють невдачі, і деякі з них невдачі таки зазнали (ті самі буланжисти, що зникли самі собою та під тиском дрейфусіянського руху; рух Жоржа Валуа, рух ґенерала Ґайди[19]); треба з'ясувати притаманні їм сильні та слабкі сторони; за «економістською» гіпотезою, є безпосередній сильний бік, себто є певна фінансова підтримка — безпосередня чи опосередкована (велика ґазета, що підтримує рух, також є також опосередкованою фінансовою підтримкою), — і цим можна задовільнитися. Але цього замало.

Навіть у цьому випадку, аналізуючи ріжні ступені співвідношення сил, не можна обмежитися цариною геґемонії та етико-політичних відносини.

Зошит 13, §‹23›. *Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій під час орґанічної кризи* (у зв'язку з нотатками про ситуації та співвідношення сил[1]). У певний момент свого історичного життя історичні соціяльні ґрупи відокремлюються від своїх традиційних партій, себто кляса чи частина кляси більше не визнає за своїх представників традиційні партії у певних орґанізаційних формах, з певними людьми, що їх представляють і ними керують. Коли заходять ці кризи, безпосередня ситуація ускладнюється та стає небезпечною, тому що відкривається можливість силового втручання, можливість дії прихованих сил, уособлених харизматичними «посланцями долі». Як постають ці ситуації протистояння представників і представлених, що вони вириваються з життя партії (партійних орґанізацій у вузькому розумінні цього слова, виборчо-парляментських машин, власників і керівників засобів масової інформації) і відтворюються в орґанах державної влади, зміцнюючи у цей спосіб відносну владу бюрократії (цивільної та військової), великих фінансів, церкви та взагалі всіх орґанів, відносно незалежних від зміни настроїв громадської думки? У кожній країні процес відбувається у свій спосіб, хоча своєю суттю він усюди однаковий. Суть, це — криза геґемонії правлячої кляси, що заходить тому, що правляча кляса не завершила якихось великих політичних заходів, для яких вона зверталась по згоду до широких мас або силоміць змусила маси надати цю згоду (наприклад, на війну), або тому, що широкі маси (надто селяни та дрібнобуржуазні інтелєктуали) раптом «прокинулись» зі сну по-

літичної пасивности та висувають тепер вимоги, що вони — хай і не сформульовані орґанічно — загалом означають революцію. Йдеться про «кризу влади», і це є кризою геґемонії або кризою держави загалом.

Внаслідок кризи виникають небезпечні в короткотерміновій перспективі ситуації, тому що не всі верстви населення вміють швидко орієнтуватися або переґруповуватися відповідно до зміни ситуації. Традиційна правляча кляса, що має численні підготовані кадри, змінює людей і проґрами швидше, ніж це робить підпорядкована кляса, і знову контролює ситуацію, що вона ледь не втратила контроль над нею; вона готова жертвувати, наражатися на небезпеку демаґоґічними обіцянками, але зберегти владу; вона на певний час консолідує цю владу та використовує її, щоби знищити противника та його кадри, що вони не можуть бути численними та добре підготованими. Виступ військ багатьох ріжних політичних партій під прапором однієї, що найкраще представляє й узагальнює потреби всієї кляси, є орґанічним і нормальним явищем, навіть якщо рух цієї армії дуже швидкий, майже миттєвий проти спокійних періодів історії; цей виступ є злиттям цілої соціяльної ґрупи під єдиним керівництвом, що тільки його вважають спроможним розв'язати головні питання буття та відвернути смертельну небезпеку. Коли кризу не вирішено орґанічно, а на перший плян висунуто харизматичного вождя, це означає, що досягнуто статичної рівноваги (досягнуто через ріжні причини, але найважливішою з них є незрілість проґресивних сил), що жадна ґрупа — ані консервативна, ані проґресивна — не має необхідних для перемоги сил і що навіть консервативній ґрупі потрібен «господар» (див. «18-те Брюмера Луї Бонапарта»).

Такий розвиток цього явища пов'язаний з одним із найважливіших питань щодо політичної партії, а саме зі здатністю партії чинити всупереч духові традиції та протистояти закостенінню та перетворенню на анахронізм. Партії народжуються та постають як орґанізації, щоби вплинути на ситуацію в історично важливі для своїх кляс моменти; але вони не завжди знають, як пристосуватися до нових завдань і нових епох, не завжди знають, як розвиватися разом зі змінами у загальному співвідношенні сил (а отже зі змінами у відносному місці своїх кляс) в окремій країні або на міжнародній арені. Аналізуючи розвиток партій, слід розріжняти: соціяльну ґрупу, що її інтереси представляє партія; масову базу партії; партійну бюрократію та ґенеральний штаб.

Бюрократія є найнебезпечнішою — через свою обмеженість і консерватизм — силою; якщо вона шикується у щільні лави, що починають існувати самі собою та почуваються незалежними від масової бази, партія перетворюється на анахронізм і в моменти гострої кризи втрачає свій соціяльний зміст й опиняється у порожнечі. Можна побачити, що сталося з низкою партій у Німеччині з поширенням гітлеризму. Французькі партії мають багатий матеріял для таких досліджень: всі вони закостеніли та перетворилися на анахронізм, історико-політичні документи ріжних періодів французької історії досі послуговуються застарілою термінолоґією цих періодів; для них криза може мати наслідки навіть катастрофічніші, ніж для німецьких партій.

Розглядаючи ці явища, зазвичай нехтують визначенням того місця, що його посідає бюрократичний елємент (цивільний і військовий), і не беруть до уваги те, що предметом цієї аналізи мають стати не лише наявні військові та бюрократичні елєменти, але також соціяльні верстви, що — в умовах конкретної орґанізації держави — традиційно дають кадри для бюрократії. Політичний рух може бути військовим за характером, навіть якщо армія не бере в ньому відкритої участи як така; військовим за характером може бути і уряд, хоча армія як така може й не брати участи в уряді. За певних обставин цілком доцільним буде не «викривати» армію, не підкреслювати її вихід за межі конституційности, не «розводити», так би мовити, політику серед рядових салдат, щоби зберегти зв'язок між офіцерами і салдатами, базований на формальному невтралітеті та однаковому ставленні до всіх політичних фракцій; разом з тим саме армія — певніше, ґенеральний штаб і офіцерство — визначає нову ситуацію і бере в ній панівні позиції. З иншого боку, неправда, що конституція забороняє армії втручатися в політику: завдання армії полягає саме в захисті конституції, себто орґанізаційно-правової форми держави з усіма відповідними установами; тому так званий невтралітет означає лише підтримку реакційних сил; у цих ситуаціях питання слід порушувати так, щоби запобігти безладу в країні та в армії, а отже запобігти «випаровуванню» влади ґенерального штабу почерез розпад його військового інструменту. Звісно, ці спостереження не є абсолютною істиною, і в ріжні моменти історії та в ріжних країнах вони можуть бути важливими кожний на свій лад.

У першому дослідженні слід з'ясувати, чи є в певній країні численна соціяльна верства, що для неї бюрократична кар'єра (цивільна і військова) є важливим елєментом самоствердження

в економічному та політичному житті (реальна участь у державному управлінні, нехай і як «шантаж»). У сучасній Европі цю верству можна знайти у середній і дрібній сільській буржуазії, що її чисельність відносно велика в багатьох країнах (це залежить від розвитку виробничих сил з одного боку та ступеня реформування сільського господарства — з иншого). Звісно, бюрократична кар'єра (цивільна та військова) не є монополією цієї соціяльної верстви, одначе вона дуже добре узгоджувана з тією соціяльною ролею, що її виконує ця верства, та з психолоґічними установками, породженими цією ролею; ці два елєменти роблять з цілої соціяльної ґрупи однорідну масу та надають енерґії керівництву, визначаючи в цей спосіб політичні цілі та цінності, що часто є головним для всього соціяльного орґанізму. Члени цієї верстви звичні до безпосереднього управління ґрупами людей, бодай незначними, і управління «політичного», а не «економічного», себто їхнє мистецтво не потребує здібностей наказувати «речам», наказувати «людям і речам» утворити єдине ціле, як у промисловому виробництві, тому що ця ґрупа не має економічної функції в сучасному розумінні цього слова. Вона має своє джерело прибутку, оскільки юридично їй належить частина землі країни, і її роля — «політичний» опір поліпшенню життя селян, оскільки через будь-яке поліпшення хиткого стану селянин матиме катастрофічні наслідки для її соціяльного стану. Постійні злидні та постійна праця хлібороба, а також пов'язана з цим деґрадація, — необхідні чинники збереження соціяльного положення середньої та дрібної сільської буржуазії. Цим пояснювана шалена енерґія, з якою буржуазія опирається найменшим спробам самоорґанізації сільських робітників і своєю чергою атакує ці спроби, а також виступає проти будь-якого культурницького руху селян, що виходить за межі офіційної реліґії. Разом з тим ця соціяльна ґрупа має свої межі та слабкі сторони, спричинені її розпорошеністю по території країни та «неоднорідністю», що вона цю розпорошеність супроводжує; це пояснює й инші особливості цієї ґрупи: непостійність; численність ідеолоґічних систем, що їх сповідують її члени; власне чудна природа ідеолоґічних переконань, поширених в гурті цієї соціяльної ґрупи. Її воля спрямована на досягнення певної мети, але сама ґрупа є відсталою, і її орґанізаційна та політична централізація займає зазвичай чимало часу. Це відбувається швидше, коли конкретна «воля» цієї ґрупи збігається з волею і безпосередніми інтересами вищої кляси; це відбувається не тільки шви-

дко, а відразу проявляється «військова сила» цієї верстви, що іноді, якщо її орґанізовано, диктує умови вищій клясі, принаймні там, де справа стосується «форми» вирішення, якщо не змісту. Тут ми бачимо, як працюють ті самі закони, що були визначені для відносин «місто—село»[2], з підпорядкованими клясами: влада у місті автоматично стає владою на селі, хоча конфлікти на селі відразу ж набувають гострої й «особистої» форми через відсутність перехідних ланок у розподілі праці і через зазвичай жорстокіші репресії, що на них можна наразитися; отже, контратаки на селі мають бути більш швидкими та рішучими. Ця ґрупа розуміє і бачить, що джерело її неприємностей розташоване у містах, що причина — у владі міста, а отже розуміє свій «обов'язок» диктувати розв'язання проблєм міським правлячим клясам для того, щоби загасити основне вогнище, навіть якщо це не влаштовує міські правлячі кляси цієї миті, бо це або занадто дорого, або небезпечно в довготерміновій перспективі (ці кляси знають про довші цикли історичного розвитку, що в них можна маневрувати, а не просто додержувати безпосередніх «матеріяльних» інтересів). Саме в цьому, а не в абсолютному сенсі слід розуміти керівну ролю цієї верстви; поза тим це питання непросте.

Відображення способу мислення членів цієї ґрупи можна бачити в ідеолоґічній діяльності консервативних, правих інтелєктуалів. Під цим оглядом прикметною є книга Ґаетано Моска «До теорії державного управління та парляментського режиму» (II-е вид., 1925; I-е вид., 1883)[3]; вже з 1883 року на Моску наводила жах можливість союзу міста з селом. Через свою оборонну позицію (орієнтацію на контрнаступ) 1883 року він розумів політичні прийоми підпорядкованих кляс краще, ніж їх розуміли кілька десятиліть потому представники цих самих підпорядкованих сил навіть у місті.

(Треба зазначити, що цей «військовий» характер соціяльної ґрупи — колись традиційна стихійна реакція на певні умови існування — тепер свідомо заохочується та орґанічно формується заздалегідь. Це систематичні зусилля, спрямовані на створення та підтримання всіляких спілок резервістів і ветеранів ріжних підрозділів і родів військ, надто офіцерів, що вони пов'язані зі штабами та можуть бути мобілізованими, якщо буде треба, без оголошення загальної мобілізації, а це зберігає статус призовної армії як резервного війська, заздалегідь підготовленого та підсиленого, наділеного імунітетом від політичного розкладання

завдяки цим «приватним» силам, що вони не можуть не впливати на «бойовий дух» цього резервного війська, підтримуючи його на високому рівні. Можна стверджувати, що маємо справу з рухом «козацького» виду — але не з підрозділами, розкиданими вздовж державного кордону, як це було з царськими козаками, а із загонами на «кордонах» соціяльної ґрупи.)

Тому у низці країн вплив військового елємента на життя держави означає не лише вплив і вагу суто військово-технічні, але вплив і вагу соціяльної верстви, що з неї походять військові, а надто молодші офіцери. Ці спостереження не можна поминути, аналізуючи найтонші особливості однієї політичної форми, що її зазвичай називають цезаризмом або бонапартизмом, щоби відріжнити її від инших форм, що в них переважає військово-технічний елємент як такий, хоча, можливо, менш приховано. Еспанія і Греція — типові приклади зі схожими та ріжними рисами. Ув Еспанії треба врахувати чисельність і низьку щільність сільського населення. Між дворянином-поміщиком і селянином немає численної сільської буржуазії; відси невелика вага молодшого офіцерства як власне сили (разом з тим певний опозиційний потенціял мали офіцери технічних родів військ — артилеристи й інженери: вони, як вихідці з міської буржуазії, протистояли ґенералам і намагалися додержувати власної політичної лінії). Тому еспанські військові уряди є урядами «великих» ґенералів[4]. Пасивність селянських мас як громадян і як військових[5]. Якщо в армії починається політичний розпад, то він «вертикальний», а не «горизонтальний», він починається як розкол у командуванні; військо розпадається по лініях розколу між ріжними ворогуючими командувачами. Військовий уряд — «дужки» між двома конституційними урядами; військовий елємент становить постійний резерв порядку та спокою, це політична сила, що починає діяти «публічно», коли в небезпеці опиняється «законність». Те саме можна сказати про Грецію з тією ріжницею, що територія Греції, це — сукупність розкиданих в морі островів і що частина найенерґійнішого та найактивнішого населення завжди перебуває у морі, а це полегшує орґанізацію військових заколотів і змов; грецький селянин є пасивним, так само як еспанський, але якщо говорити про населення загалом, оскільки найенерґійніші та найактивніші греки є моряками, завжди віддаленими від центрів політичного життя, пасивність населення слід аналізувати інакше, і не можна розв’язати цю проблєму однаково для обох країн (розстріли членів поваленого уряду, що

мали місце в Греції кілька років тому, вочевидь, можна пояснити сплеском гніву цього вищезгаданого енерґійного й активного елєменту, що хотів дати кривавий урок[6]). Особливо слід звернути увагу на те, що ані в Греції, ані в Еспанії правління військових не спричинилося до появи потужної та орґанічно сформованої суспільно-політичної ідеолоґії, як це має місце в потенційно «бонапартистських» країнах. Проте загальні історичні умови обох видів однакові: рівновага ворогуючих міських ґруп, що перешкоджає роботі механізму «нормальної» демократії, парляментаризму; водночас вплив на цю рівновагу на селі геть відріжняється. У таких країнах, як Еспанія, абсолютно пасивне селянство дозволяє ґенералам — земельним аристократам — використовувати армію для політичних цілей, щоби відновити захитану рівновагу, себто відновити верховенство панівної кляси. Ув инших країнах село не є пасивним, але селянський рух політично не узгоджений з міським рухом; тут армія має зберігати невтралітет (як можливо, звісно), інакше вона може розколотися горизонтально; і починає діяти військово-бюрократична кляса, що у військовий спосіб придушує селянський рух (що він становить безпосередню небезпеку), укладаючи для цієї боротьби певні ідеолоґічно-політичні союзи, знаходячи союзників у міській середній клясі (середній клясі в італійському сенсі), яку підтримують студенти з сіл, що живуть тепер у місті, накидуючи свої способи політичної боротьби панівним клясам, вимушеним йти на поступки та приймати певні законодавчі акти на користь цієї кляси; словом, підтримуючи свою армію у стані мобілізації і загрожуючи громадянською війною між власними військами та призовною армією, якщо вища кляса продовжуватиме опиратися; ця кляса спроможна нав'язати державі свої інтереси та замінити своїми кадрами частину правлячої верхівки.

Ці спостереження слід розуміти не як жорстку схему, а лишень як низку практичних критеріїв історично-політичної інтерпретації. У кожній конкретній аналізі реальних подій історичні форми своєрідні, майже «унікальні». Цезар[7] являє поєднання конкретних обставин, що дуже ріжниться від обставин, в яких діяв Наполеон I, так само як Прімо де Рівера не подібний до Живковича[8] тощо.

Аналізуючи третю стадію або момент співвідношення сил в певній ситуації, доречно звернутися до поняття, що у військовій науці називають «стратеґічною кон'юнктурою» чи, певніше, стадією стратеґічної підготовки театру військових дій; однією з її

основних складових є якість підготовки командувачів і тих бойових підрозділів, що їх умовно називають передовими (або штурмовими). Стратеґічна підготовка може забезпечити перемогу силам «явно» (себто кількісно) слабшим, ніж у супротивника. Можна сказати, що стратеґічна підготовка потенційно може мінімізувати так звані непередбачувані фактори, себто негайну, неочікувану реакцію традиційно малорухомих і пасивних сил. Елєменти підготовки сприятливої стратеґічної кон'юнктури мають містити елєменти, розглянуті у спостереженнях про існування та орґанізацію військової верстви разом із національною армією в технічному розумінні.

Инші елєменти можна висновити з цього уривка промови, виголошеної в сенаті 19 травня 1932 міністром оборони ґенералом Ґадзера (див. «Коррьєре делля сера» від 20 травня)[9]: «Закон дисципліни нашої армії завдяки фашизмові сьогодні стає нормативним для всієї нації. Ув инших арміях дотримувалися, а може й досі дотримуються формальної та жорсткої дисципліни. Ми ніколи не забуваємо про той принцип, що армія створена для війни і саме до неї вона має готуватися; дисципліна під час миру має бути такою самою, що й під час війни, і саме в мирний час дисципліна має знайти свою духовну основу. Наша дисципліна ґрунтується на духові згуртованости між керівниками та послідовниками, що є мимовільним результатом чинної системи. Ця система чудово перевірена тривалою і важкою війною аж до самої перемоги; заслуга фашистського режиму в тому, що він поширив на всіх італійців таку видатну традицію дисципліни. Від дисципліни окремих осіб залежать результати стратеґічних задумів і тактичних операцій. Війна навчила нас багатьом речам, і з-посеред них тому, що між підготовкою у мирний час і реальністю війни — глибока прірва. Зрозуміло, що попри всю попередню підготовку на початковому етапі війни перед протиборчими сторонами постають нові проблєми — повна несподіванка для обох сторін. Але це не значить, що немає сенсу заздалегідь розробляти оперативні пляни і що війни минулого не можуть бути наукою для нас. З війн можна виробити доктрину, яку треба сприймати з інтелєктуальною дисципліною як засіб поширення узгодженого способу мислення й однієї мови — такої, що дозволить кожному розуміти та бути зрозумілим. Якщо іноді цілість доктрини загрожувала перетворитися на схематизм, така небезпека завжди викликала швидку реакцію, породжуючи тактичні нововведення, що вони були також необхідними через

розвиток військової техніки. Отже, ці норми не є статичними, вони не є традиційними, як дехто думає. Традиція сприймана тільки як сила, а норми повсякчас змінюються, але цей процес викликаний не прагненням змін заради змін, а потребою пристосувати норми до нової дійсности». (Приклад «підготовки стратеґічної кон'юнктури» можна знайти у «Спогадах» Вінстона Чьорчилла там, де він пише про Ютляндський бій[10].)

Одне зауваження, що його слід додати до запису про економізм як приклад «теорій непримиренности»: принципова відраза до так званих компромісів, що існує як «страх перед небезпекою». Зрозуміло, що принципова відраза до компромісів тісно пов'язана з економізмом: розуміння історії, що на ньому базована ця відраза, це — глибоке переконання в тому, що існують об'єктивні закони історичного розвитку (такі самі, що й закони природи), у поєднанні з ще твердішою вірою у фаталістичну неминучість (таку саму, що й релігійна телєолоґія); оскільки сприятливі умови рано чи пізно все одно постануть і викличуть — незрозуміло, як саме, — духовне переродження, стає очевидним, що кожна свідома ініціятива, що прагне підготувати ці умови відповідно до певного пляну, є не тільки марною, але навіть шкідливою. Ця віра у фатум поєднувана зі схильністю сліпо та необдумано покладатися «зрештою» на зброю, що проте не позбавлено певної лоґіки та послідовности, адже вважається, що вольове втручання є корисним для знищення, але не для відбудови (що вона вже відбувається під час руйнування). Руйнування сприймане механістично, а не як знищення-відбудова[11]. За цього способу мислення не зважають на фактор «часу» і не враховують врешті-решт ту саму «економіку» — не розуміють, що масові ідеолоґічні фактори завжди відстають від масових економічних фактів, а отже, у певні моменти автоматичний натиск, викликаний економічними фактами, сповільнюється, призупиняється або навіть на якусь хвилю зникає завдяки дії традиційних ідеолоґічних елєментів, що є свідченням необхідности свідомої, пляномірної боротьби за «розуміння» потреб економічного становища мас, що вони можуть не співпадати з політикою традиційного керівництва. Отже не обійтися без відповідної політичної ініціятиви, спрямованої на звільнення економічного натиску від кайданів традиційної політики, себто на зміну політичного напряму певних сил, які необхідно поглинути, якщо йдеться за будівництво нового, історично однорідного економіко-політичного блоку, вільного від внутрішніх протиріч; а оскільки дві «схожі» сили не

можуть злитися в новий орґанізм, не уклавши компромісу чи не застосувавши силу, не уклавши угоди про союз чи не змусивши одну сторону підпорядкуватися иншій, питання в тому, чи є ця сила та чи буде її прикладення «продуктивним». Якщо потрібно об'єднати дві сили, щоби перемогти третю, застосувати зброю та примус (нехай навіть відвертий), це суто методолоґічна гіпотеза, і треба лишень укладати компроміс; силу можна застосувати проти ворогів, а не проти своєї частини, що її треба швидко поглинути, а та має прийняти це «добровільно» та ентузіястично.

(Щодо «військової верстви» цікаво, що пише Т. Тіттоні в «Особистих спогадах про внутрішню політику» («Нуова антолоджія», 1 квітня — 16 квітня 1929)[12]. Тіттоні пригадує, як він розмірковував над тим, що треба залишати без захисту реґіони, щоби придушити заворушення в певному місці; під час «червоного тижня» у червні 1914 року, щоби придушити заворушення в Анконі, без сил порядку залишили Равенну, і префект, позбавлений збройної охорони, був змушений закритися у префектурі, полишивши місто напризволяще. «Неодноразово я ставив собі питання, що міг вдіяти уряд, якби повстанський рух охопив одночасно весь півострів». Тіттоні запропонував урядові залучити колишніх салдатів під командуванням офіцерів у відставці як «добровольців громадського порядку». Проєкт Тіттоні видався цікавим, але його так і не втілили в життя.)

Зошит 13, §‹27›. *Цезаризм.* Цезар, Наполеон I, Наполеон III, Кромвелл[1] тощо. Підготувати перелік історичних подій, що їх кульмінацією стала з'ява великої «героїчної» особистости. Можна сказати, що цезаризм означає ситуацію, коли протиборчі сили перебувають у катастрофічній рівновазі, себто такій рівновазі, коли боротьба може завершитися тільки взаємним знищенням. Коли проґресивна сила А бореться з реакційною силою Б, може статися не лише так, що А переможе Б чи Б переможе А, а так, що не переможе ні А, ні Б, і вони виснажать одна одну, і тоді ззовні втрутиться третя сила В, підкоривши собі те, що залишилося від А та Б. Ув Італії по смерти Лоренцо Пишного[2] сталося саме так.

Але цезаризм, що, бувши виходом з історико-політичної ситуації рівноваги сил з перспективою завершитися катастрофою, набуває форми «третейського суду» за головування великої особистости, не завжди має однакову історичну вагу. Він може бути

і проґресивним, і реакційним, і справжнє значення кожної форми цезаризму зрештою можна встановити, лише виходячи з конкретних історичних відомостей, а не із соціолоґічної схеми. Цезаризм є проґресивним, коли його втручання сприяє перемозі проґресивної сили, нехай і з певними компромісами й умовами, що обмежують вагу цієї перемоги; він є реакційним, коли його втручання сприяє тріюмфові реакційної сили, так само почерез певні компроміси й обмеження, що вони проте мають инший зміст, иншу силу та инше значення, ніж у першому випадку. Цезар і Наполеон є прикладами проґресивного цезаризму. Наполеон III і Бісмарк — реакційного. Йдеться за те, щоби з'ясувати, котрий з елєментів — революційний або реставраційний — переважає у діялєктичний зв'язці «революція—реставрація», адже відомо, що історичний рух ніколи не вертається назад вповні та не істнує жадних реставрацій «in toto» [геть чисто. — *Ред.*]. До того ж цезаризм, це — полєміко-ідеолоґічна формула, а не канон історичної інтерпретації. Можливим є «цезаристський» вихід із ситуації без Цезаря, без великої «героїчної» та представницької особистости. Парляментська система також створила механізм для таких компромісних рішень. «Лєйбористські» уряди Макдоналда[3] були до певної міри саме цими рішеннями, причому вміст цезаризму посилився, коли було сформовано уряд на чолі з Макдоналдом, підтриманий консервативною більшістю. Так в Італії від жовтня 1922 року до відколу Народної партії, а потім поступово до 3 січня 1925 і до 8 листопада 1926 відбувся історико-політичний рух, що пройшов ріжні етапи цезаризму, аж поки не встановилася його найчистіша та стала форма, хоча й вона не залишається статичною[4]. Кожний коаліційний уряд є початковим щаблем цезаризму, що може розвинутися — а може і не розвинутися — до наступних етапів (найпоширенішою думкою, звісно, є та, що коаліційні уряди становлять «надійніший захист» від цезаризму).

У сучасному світі з його широкими коаліціями економічно-профспілкового характеру та партійною політикою механіка цезаризму вельми відріжняється від тієї, що істнувала аж до Наполеона III. У період до Наполеона III реґулярні війська або лінійна піхота були вирішальним чинником постання цезаризму, що стверджувався через відкриті державні перевороти, військові дії тощо. У сучасному світі питання ускладнює істнування профспілкових і політичних сил з незчисленними фінансовими ресурсами, що ними можуть розпоряджатися невеличкі ґрупи грома-

дян. Функціонерів політичних партій та профспілок можна підкупити або залякати, не вдаючись при цьому до широкомасштабних бойових дій, як за Цезаря чи 18-го брюмера[5]. У цій царині відтворюється та сама ситуація, що її було розглянуто у зв'язку з якобінською формулою 1848 року — формулою так званої безперервної революції. Техніка сучасної політики зазнала після 1848 року докорінних змін через розповсюдження парляментаризму, розширення членства у профспілках і партіях, формування потужної державної і «приватної» бюрократії (політичноприватної, себто партійної та профспілкової) і нарешті через перетворення, що відбулися в орґанізації поліції у широкому сенсі, себто не тільки державної служби, покликаної придушувати злочинність, але всієї сукупности сил, орґанізованих державою і приватними особами на захист політичного та економічного панування правлячих кляс. У цьому сенсі цілі «політичні» партії та инші економічні орґанізації — або орґанізації иншого характеру — слід розглядати як орґани політичної поліції, розвідувальні та охоронні орґани.

Загальна схема протистояння сил А та Б, що може завершитися катастрофою, себто призвести до того, що ні А, ні Б не переможуть у боротьбі за створення (чи відновлення) орґанічної рівноваги, що породжує (чи може породити) цезаризм, — лишень загальна гіпотеза, соціолоґічна модель (зручна для цілей політичного мистецтва). Гіпотезу можна конкретизувати, наблизити до конкретної історичної дійсности, уточнивши кілька основних елєментів. Так, щодо А і Б було сказано лише, що одна з цих сил є загалом проґресивною, а инша — загалом реакційною; можна уточнити, про який саме тип проґресивної та реакційної сили йдеться, і у цей спосіб наблизитися до конкретної дійсности. Щодо Цезаря та Наполеона I можна сказати, що хоча А і Б були ріжними та протистояли одна одній, ці сили проте не були «геть» неспроможними до злиття та взаємної асиміляції внаслідок потаймирного процесу, що фактично й відбулося, принаймні певною мірою (проте цього було досить, щоби досягнути необхідних історико-політичних цілей — припинити принципову орґанічну боротьбу, а отже подолати катастрофічну рівновагу). Це один з елєментів, що дозволяє наблизитися до дійсности. Инший елємент такий: катастрофічна фаза може виникнути внаслідок «хвилевої» політичної слабкости традиційної панівної сили, але не внаслідок її орґанічної політичної неспроможности, що її уже неможливо подолати. Так було з Наполео-

ном III. Правляча сила у Франції з 1815 по 1848 рік була політично (партійно) розділена на чотири фракції: леґітимістську, орлеаністську, бонапартистську, якобінсько-республіканську[6]. Внутрішня партійна боротьба була такою, що вона уможливила «передчасну» появу протилежної (проґресивної) сили Б; але існуючий соціяльний лад ще не вичерпав своїх можливостей для розвитку, що засвідчив подальший хід історії. Наполеон III виразив (на свій лад, відповідно до свого зросту, а на зріст він був малий) ці приховані, притаманні можливості; тому його цезаризм був своєрідним. Об'єктивно він не був проґресивним, не був таким, як у Цезаря та Наполеона I. Цезаризм, встановлений Цезарем і Наполеоном I, мав, так би мовити, кількісно-якісний характер, себто був історично переходовим від одного типу держави до иншого, — представляв перехід, так багатий на новації, що їхня сукупність означала цілковитий переворот. Цезаризм Наполеона III був лише кількісним: не було жадного переходу від одного типу держави до иншого, була лише «еволюція» того самого типу вздовж неперервної лінії.

У сучасному світі явища цезаризму є своєрідними своїм характером, відріжняючись як від проґресивного типу Цезаря—Наполеона I, так і від типу Наполеона III, хоча вони ближче швидше до останнього. У сучасному світі рівновага, що її захитання може завершитися катастрофою, відбувається не між силами, що могли би зрештою злитися й об'єднатися, хай навіть по виснажливому та кровопролитному процесові, а між силами, розділеними історично непримиренними протиріччями, що вони поглиблюються надто з утвердженням влади цезаристського типу. Проте навіть у сучасному світі цезаризм має певну вагу залежно від країни та її місця на світовій арені: кожна соціяльна форма «завжди» має потенційні можливості для подальшого розвитку та орґанізаційного оформлення, а надто коли може розраховувати на відносну слабкість проґресивної сили, що їй протистоїть, обумовлену її природою та особливістю істнування, — слабкість, яку панівна соціяльна форма зацікавлена зберігати; тому й твердять, що сучасний цезаризм є радше поліційним, аніж військовим.

Зошит 14, §‹23›. *Макіявеллі. Цезаризм та «катастрофічна» рівновага соціяльно-політичних сил.* Вважати, що у явищах цезаризму — як проґресивного, так і реакційного, або ж промі-

жного, епізодичного характеру — геть нове історичне явище постає з рівноваги «основоположних» сил, було би помилкою з огляду методолоґії (у дусі соціолоґічного механіцизму); слід також з'ясувати взаємовідношення між головними ґрупами (ріжними — соціяльно-економічними та техніко-економічними) та допоміжними силами, що на них діє геґемонія або що вони перебувають під її впливом. Неможливо зрозуміти державний переворот 2-го грудня, не з'ясувавши ролю французьких військових і селян.

Дуже важливим під цим оглядом є так званий рух за справу Дрейфуса у Франції; цей епізод з минулого також варто згадати у цих спостереженнях, але не тому, що він призвів до «цезаризму», а геть навпаки — тому, що він завадив появі цезаризму, що мав би суто реакційний характер. Разом з тим дрейфусіянський рух показовий, оскільки є прикладом того, як елєменти панівного соціяльного блоку побороли цезаризм, що формувався в гурті найреакційнішої фракції того самого блоку, спираючись при цьому не на селян, а на підпорядковані елєменти міста під проводом реформаторського соціялізму (хоча також і на передове селянство). Історико-політичні рухи на кшталт дрейфусіянського ми бачимо і в сучасному світі: вони очевидно не є революційними, разом з тим вони не є і реакційними, хоч би під тим оглядом, що вони придушують у панівному таборі реакційні, скам'янілі державні форми, а до національного життя та соціяльної діяльности долучаються инші, нові кадри; навіть такі рухи можуть мати відносно «проґресивний» зміст, оскільки вони є свідченням того, що в нетрях старого суспільства дрімали життєздатні сили, що їх не могли задіяти старі керівники, хай навіть ці сили були «марґінальними», не надто проґресивними, оскільки вони не могли «творити епоху». Історично дієвими їх зробила не переконаність у власних силах, а неспроможність противника згуртуватися; відтак вони пов'язані з певним етапом рівноваги протиборчих сил, коли жадна з сторін не здатна проявити справжню волю до мобілізації у власному таборі.

Зошит 14, §‹37›. *Популярна література. Італія і Франція.* Можна стверджувати, що все італійське інтелєктуальне життя до 1900 року (а саме до формування культурного напрямку Кроче—Джентіле) своїм демократичним спрямуванням, себто своїм прагненням зберігати контакт з народними масами (нехай це не

завжди вдавалось) є просто відображенням життя французького, відображенням демократичного підйому у Франції, спричиненого революцією 1789 року: штучність цього життя пояснюється тим, що в Італії не було тих історичних передумов, які були у Франції. В Італії не було нічого подібного до революції 1789 року та подальшої боротьби, проте в Італії «висловлюються» так, ніби ці передумови таки існували. Проте зрозуміло, що все це лише на словах. Відтак поняття «національний», зрозумівши його вельми поверхово, в нас пов'язують з консервативно-реакційними течіями, що протистоять течіям демократичним; демократичні течії були великим «феєрверком», вони охопили широкі верстви, але проникли неглибоко; консервативно-реакційні течії були не такими потужними, але добре вкоріненими та тривкішими. Якщо італійську культуру до 1900 року не розглядати як явище французької провінції, то в ній мало що добереш. Одночасно треба усвідомлювати, що до захоплення ділами Франції домішуються антифранцузькі націоналістичні настрої: живучи у відсвіті слави цієї країни, її ненавидять. Принаймні в гурті інтелєктуалів. У народі «французькі» настрої не такі: вони проявляються як «здоровий глузд», як щось природне, і народ є франкофільським або франкофобським залежно від більшого чи меншого підбурювання з боку панівних сил. Було зручно навіяти народові, що революція 1789 року, хоча вона відбулась у Франції, була такою, наче вона відбулась ув Італії, тому що французькими ідеями було зручно скористатися, аби повести за собою маси; так само як було зручно — коли того було треба — скористатися антиякобінськими настроями для виступу проти Франції.

Зошит 16, §‹1›. *Релігія, лотерея й опіюм злидоти.* У «Критичних міркуваннях» (серія II, стор. 300-301) Кроче досліджує «джерела» «Країни достатку» Матильди Серао та знаходить їх в одній Бальзаковій думці[1]. В романі «Баламутка», написаному 1841 року, а потім перейменованому на «Життя старого парубка», говорячи про пані Деквен, що вона протягом двадцяти одного року грала у знамениті три числа[2], «романіст, соціолоґ і філософ» зауважує: «Cette passion, si universellement condamnée, n'a jamais été étudiée. Personne n'y a vu l'opium de la misère. La loterie, la plus puissante fée du monde, ne développerait-elle pas des espérances magiques? Le coup de roulette qui faisait

voir aux joueurs des masses d'or et de jouis-sances ne durait que ce que dure un éclair: tandis que la loterie donnait cinq jours d'existence à ce magnifique éclair. Quelle est aujourd'hui la puissance sociale qui peut, pour quarante sous, vous rendre beureux pendant cinq jours et vous livrer idéalement tous les bonheurs de la civilisation?» [«Ця пристрасть, так засуджувана всіма, ніколи не була досліджена. Ніхто не бачив у ній опіуму злидоти. Лотерея, наймогутніша фея в світі, хіба не вселяє чарівних надій? Один тур рулетки, що демонструє гравцям купу золота й безліч насолод, триває стільки, як спалах блискавки; а лотерея дає цьому розкішному спалахові п'ять днів життя. Де ви знайдете нині таку соціальну силу, що за сорок су зробить вас щасливим на цілих п'ять днів і в ідеальній подобі дасть вам усі блага цивілізації?» — *Ред.*]

Кроче уже зауважив (у своєму нарисі про Серао в «Літературі нової Італії», том III, стор. 51), що ідея «Країни достатку» (1890) вже містилась в одному фраґменті з иншої книги Серао «Черево Неаполя» (1884), де «гра в лотерею подається як „великий щасливий сон”, що його неаполетанський люд „бачить щотижня”, живучи „впродовж шести днів однією надією, що поступово зростає, охоплює всіх і шириться доти, доки не вийде за межі самого життя”, — сон, „в якому є все, чого колись позбавили, — чиста домівка, здорове та свіже повітря, зігріта приємним сонячним променем земля, біле високе ліжко, світлий комод, макарони та м’ясо щодня і літр вина, колиска для дитини, білизна для дружини та новий капелюх для чоловіка”»[3].

Уривок з Бальзака можна було би також пов’язати з висловом «опіюм для народу», вжитим у «Критиці Геґелевої філософії права», опублікованій 1844 року (перевірити дату)[4], що її автор був великим поціновувачем Бальзака: «Бальзака він ставив так високо, що збирався написати дослідження про його найвидатніший твір „Людська комедія“», — пише Ляфарґ у спогадах про Карла Маркса, що ввійшли до відомої збірки Рязанова (стор. 114 французького видання)[5]. Останнім часом (можливо, 1931 року) було опубліковано одного невідомого Енґельсового листа, в якому йдеться про популярність Бальзака та його культурну вагу, що на неї слід зважати[6].

Цілком можливо, що перетворення вислову «опіюм злидоти», вживаного Бальзаком щодо лотереї, на Марксів вислів «опіюм для народу» щодо реліґії сталось завдяки роздумам над Паскалевим «парі», що воно наближує реліґію до азартної гри,

пробиття об заклад[7]. Не варто забувати, що 1843 року Віктор Кузен[8] звернувся до автентичного рукопису Паскалевих «Думок», що їх вперше було надруковано 1670 року його друзями з Пор-Роялю з помилками, і від 1844 року «Думки» знову надрукувало видавництво «Фожер» за рукописом, анотованим Кузеном. «Думки», в яких Паскаль викладає свій арґумент щодо «парі», є фраґментами «Апологїї християнської релігії», що її Паскаль не встиг завершити. Розвиток Паскалевої думки (згідно з «Історією французької літератури» Ґ. Лянсона, 19-е вид., стор. 464) є таким: «романіст, соціолоґ і філософ» зауважує: «Les hommes ont mépris pour la religion, ils en ont haine et peur qu'elle soit vraie. Pour guérir cela, il faut commencer par montrer que la religion n'est point contraire à la raison; ensuite, qu'elle est vénérable, en donner respect; la rendre ensuite aimable, faire souhaiter aux bons qu'elle fût vraie, et puis montrer qu'elle est vraie» [«Люди зневажають релігію. Вони ненавидять її і бояться, що вона істинна. Щоб їх від цього вилікувати, треба почати з показу того, що релігія аж ніяк не суперечить раціо. ‹Що вона› достоповажна, скласти їй пошану. Потім представити її гідною любові, збудити у добрих бажання, щоб вона була істинною» — *Ред.*][9].

Після пасажу, спрямованого проти байдужости атеїстів, що він є загальном вступом твору, Паскаль висуває тезу про неспроможність розуму, нездатного знати все та знати щось напевне, змушеного послуговуватися видимістю, продукованою зовнішнім виглядом речей. Віра є струментом, вищим за знання: вона долає межі, що їх може осягнути розум. Але навіть якби справа стояла так, що не було би засобів для осягнення бога (через релігію чи якось инакше), якби його пізнання було би геть неможливим, все одно треба було б діяти так, ніби бог істнує. Позаяк згідно з розрахунком ймовірности, той, хто ставить на істинність релігії та поводиться так, наче віра є істинною, має перевагу. Живучи по-християнськи, він майже нічим не ризикує, хіба що втрачає кілька років неясних задоволень (plaisir mêlé), але заробляє безкінечність, вічну радість. Варто зауважити, що Паскаль подбав про те, аби надати літературної форми, логічного обґрунтування і морального престижу цьому арґументові про заклад, що він насправді є вельми поширеним способом мислення про релігію, але способом, який «соромиться самого себе», адже одночасно і задовольняє, і видається негідним й ницим. Паскаль не побоявся «соромливости» (якщо можна так сказати, адже цілком могло бути, що загальнознаний сьогодні

— в простонародних формах — арґумент про «парі» завдячує своїм походженням Паскалевій книзі й не був відомий до неї) і спробував надати гідности й обґрунтування народному способові мислення (іноді доводиться чути «що втрачаєш від походу до церкви, від віри в бога? Якщо його немає, лише смиренність. Якщо є, чи не було б корисним вірити?» тощо). У цьому способі думання — навіть у Паскалевій формі «парі» — відчувається щось від вольтеріянства, і він нагадує вислів Гайне «хто знає, чи не готує для нас вічний отець якусь добру несподіванку по нашій смерти» чи щось таке[10]. (Подивитися, як дослідники Паскаля пояснюють і морально виправдовують арґумент про «парі». Має бути якесь дослідження П. П. Тромпео у книзі «Янсеністський зошит», в якій сказано про арґумент щодо «парі» у зв'язку з Мандзоні[11]. Варто подивитися також Руффіні задля його дослідження щодо релігійности Мандзоні[12].)

Зі статті Артуро Марескалькі «Триматися! І в шовкоробстві теж», надрукованої в «Коррьєре делля сера» від 24 квітня 1932 року: «За кожні пів унції семені, відкладеного на вирощування, треба платити ціну, що вона коливається від скромних цифр (400-1000 лір) до 10-20 тисяч лір, за п'ятірку — 25-250 тисяч лір. В італійського народу ніколи не вмирає дух азарту: на селі сьогодні ніхто не відмовляється від речової лотереї і лото. Тут безкоштовно отримують квиток, що дозволить випробувати щастя»[13].

Між иншим, істнує тісний зв'язок між лотереєю і релігією: переможці показують, що вони є «обраними», що до них має добре серце якийсь святий або мадонна. Можна було б порівняти активну позицію щодо благодати, за якою обстають протестанти та яка надала моральної форми духові капіталістичного підприємництва, з пасивною і ледарською позицією, притаманною дрібному католицькому людові. Варто звернути увагу на ролю, що її відіграє Ірляндія у збереженні лотереї в анґлосаксонських країнах, а також на публікації ґазет, що представляють дух Реформації, таких як «Менчестер ґардієн»[14].

Треба крім того подивитися, чи не надихнувся Бодлер[15], назвавши власну книгу «Штучний рай» (і виробивши власний підхід) висловом «опіюм для народу»: він міг натрапити на це словосполучення опосередковано через політичну та публіцистичну літературу. Мені здається малоймовірним (але я цього не виключаю), щоби вже до Бальзакової книги був якийсь вислів,

що в ньому опіюм та инші наркотичні речовини згадувались як засіб отримати насолоду штучного раю. (Треба також не забути, що Бодлер аж до 1848 року брав участь у певній практичній діяльності, був редактором політичних щотижневиків і брав активну участь у паризьких подіях 1848 року.)

Зошит 16, §‹9›. *Певні проблєми вивчення розвитку філософії практики*. Філософія практики стала моментом сучасної культури; можна навіть сказати, що вона визначила чи породила деякі культурні течії. Так звані ортодокси не приділяли належної уваги вивченню цього надзвичайно важливого і значущого факту або просто іґнорували його з таких причин: те, що мало місце важливе поєднання філософії практики та кількох ідеалістичних течій, так звані ортодокси, пов’язані головно з особливою культурною течією останньої чверти минулого століття (позитивізмом, сцієнтизмом), вважали нісенітницею, якщо не шарлятанськими витівками (хоча в нарисі Плєханова «Головні питання» подибуємо певні натяки на це, але це лише побіжні зауваги без жадного намагання критично пояснити їх). Тим-то видається необхідним переглянути власне порушення проблєми, як це спробував зробити Антоніо Лябріола.

А сталося таке: філософія практики дійсно зазнала подвійного перегляду, себто її включили в подвійне філософське поєднання. З одного боку, певні її елєменти — явно чи неявно — поглинули та включили до своїх систем деякі ідеалістичні течії (достатньо згадати Кроче, Джентіле, Сореля, того самого Берґсона; праґматизм); а з иншого — так звані ортодокси, заклопотані пошуком філософії, що вона мала б з їхнього (вельми обмеженого) погляду охоплювати ширшу сферу знання, ніж «просто» розуміння історії, вірячи в свою ортодоксію, ототожнювали її переважно з традиційним матеріялізмом. Инша течія повернулася до кантіянства (на додачу до віденського професора Макса Адлєра можна зацитувати ще двох італійських професорів Альфредо Поджі та Аделькі Баратоно)[1]. Загалом слід зазначити, що в течіях, що вони намагалися поєднувати філософію практики з ідеалістичними тенденціями, значну частку становили «чисті» інтелєктуали, а от ортодоксами були інтелєктуали, більш віддані практичній діяльності, а отже більш пов'язані (більш чи менш поверхнево) з широкими народними масами (що, втім, не завадило більшій частині здійснювати карколомні акробатичні лов-

кощі чималої історико-політичної ваги). Ця ріжниця є дуже важливою. «Чисті» інтелєктуали, як творці найпоширеніших ідеолоґій правлячих кляс, як leaders [ватажки. — *Ред.*] інтелєктуальних ґруп своїх країн, не могли не скористатися бодай деякими елєментами філософії практики, щоби зміцнити свої концепції та пом'якшити надмірне спекулятивне філософування почерез історичний реалізм нової теорії, щоби забезпечити арсенал пов'язаної з ними соціяльної ґрупи новою зброєю. З иншого боку, ортодоксальна течія була змушена боротися з ідеолоґією, найпоширенішою серед народних мас, себто з релігійним трансценденталізмом, і її представники вірили, що подолають його самим лише вульґарним матеріялізмом, що до того ж сам був одним з найважливіших нашарувань буденної свідомости, і це нашарування живилося — більше, ніж вважали і вважають досі, — релігією, що побутувала в народі як вульґарні та недостойні упередження і чаклунство, де матерія важить чимало.

Лябріола відріжняється і від тих, і від тих своїм твердженням (щоправда, не завжди однозначним), що філософія практики є незалежною та самобутньою філософією, що містить у собі елєменти для подальшого розвитку, що може від тлумачення історії привести до всезагальної філософії. Треба працювати саме в цьому напрямку, розвиваючи позицію Антоніо Лябріоли, що її книги Рудольфа Мондольфо[2] розвивають непослідовно (принаймні, наскільки я пам'ятаю). Очевидно, що Мондольфо так ніколи й не зрезиґнував головного позитивістського погляду учня Роберто Ардіґи. Книга учня Мондольфи Дьямбріні Паляцці[3] «Філософія Антоніо Лябріоли» (відкривається передмовою Мондольфо) є свідченням злиденности понятійного апарату та директив університетської освіти самого Мондольфо.

Чому філософія практики мала таку долю: слугувала у творенні поєднань — із залученням її головних елєментів — то з ідеалізмом, то з філософським матеріялізмом? Вивчення цього питання не може не бути складним та делікатним: воно потребує рафінованої аналізи та тверезого розуму. Адже дуже легко дозволити собі захопитися зовнішньою подібністю і не побачити прихованих подібностей, а також не побачити необхідних, але замаскованих зв'язків. Виявляти поняття, що їх філософія практики «передоручила» традиційним філософіям (через що останні пережили кілька коротких хвиль омолодження), слід з критичною обережністю, і властне означає писати історію сучасної культури по діяльности засновників філософії практики. Ці за-

позичення досить легко помітити, проте ще треба критично проаналізувати. Клясичний приклад — крочеянське обмеження філософії практики на емпіричному каноні історичного дослідження, і це розуміння побутує навіть у гурті католиків (див. книгу монсеньйора Ольджаті[4]) і сприяло створенню італійської економіко-правової школи історіографії[5], що вона була впливовою навіть за межами Італії. Але набагато складнішим і делікатнішим є дослідження «неявних», невизнаних запозичень, що мали місце саме тому, що філософія практики була моментом сучасної культури, що вже був у повітрі, — моментом, що через дії та протидії, не завжди видимі та відчутні, змінив старі способи мислення. Під цим оглядом надзвичайно цікаво вивчати Сореля, тому що Сорель і його успіх значно полегшують вивчення цього питання; те саме можна сказати про Кроче. Але, здається, найважливіше дослідити філософію Берґсона та праґматизму [оскільки тільки так можна побачити, як деякі з їхніх позицій без історичної ланки філософії практики просто втрачають сенс].

Иншим боком є практичний урок політичної науки, що його філософія практики дала саме тим своїм противникам, які вступили з нею у люту боротьбу, так само як єзуїти теоретично боролися з Макіявеллі, практично залишаючись його найкращими учнями. В одному зі своїх «спостережень», опублікованому в «Стампа» у часи, коли він був її римським кореспондентом (близько 1925 року), Маріо Міссіролі пише приблизно таке: цікаво було би дізнатися, чи не усвідомлюють найрозумніші з промисловців того, що «Критична політекономія» не бачить великих чеснот в їхній діяльности, і чи не роблять вони належних висновків[6]. І це не було б дивним, адже основоположник філософії практики точно проаналізував дійсність, раціонально та послідовно систематизував те, що історичні учасники цієї дійсности відчували та відчувають сумбурно й інстинктивно і що вони певніше усвідомили, бувши критикованими.

Инший бік питання ще цікавіший. Чому навіть так звані ортодокси «поєднували» філософію практики з иншими філософіями, а надто з однією? Справді, найважливішим тут є поєднання саме з традиційним матеріялізмом; поєднання з кантіянством мало лише обмежений успіх і лишень в обмеженому гурті інтелєктуалів. Щодо цього варто подивитися статтю Рози про «поступ і безрух у розвитку філософії практики»[7], що в ній вона наголошує: складові цієї філософії розвивалися по-ріжному, але

завжди відповідно до потреб практичної діяльности. Себто основоположники нової філософії набагато випередили потреби і свого часу, і дальшого, вони буцімто зібрали арсенал зброї, що ще не могла стати у пригоді, тому що вона була не на часі. Це пояснення трохи вводить в оману, оскільки воно як пояснення власне висуває той самий факт, тільки в його абстрактному формулюванні; разом з тим воно містить в собі дещицю істини, що її можна розвинути. Одну з історичних причин, як на мене, слід шукати в тому, що філософія практики мала укладати союз із чужими їй течіями та боротися із залишками докапіталістичного світу, що зберігають свої позиції серед народних мас, надто в царині реліґії. Філософія практики мала перед собою два завдання: боротися проти сучасних ідеолоґій в їхніх найбільш вишуканих формах, щоби спромогтися на створення власної незалежної ґрупи інтелєктуалів і виховання народних мас, що їхня культура була середньовічною. Це друге завдання, що мало вирішальне значення з огляду на характер нової філософії, поглинуло всі сили не тільки кількісно, але й якісно; через «дидактичні» причини нова філософія поєдналась із формою культури, що була трохи вищою за середню народну культуру (дуже низьку), але геть недостатньою для боротьби проти ідеолоґій освічених кляс, тимчасом як сама нова філософія народилася власне для того, щоби перевершити найвищий прояв тогочасної культури — німецьку клясичну філософію, і щоби створити інтелєктуальну ґрупу нової соціяльної групи, що її світоглядом й була ця філософія. З иншого боку, сучасна культура, надто ідеалістична, не може розробити якоїсь народної культури, вона не здатна наповнити моральним і науковим змістом власні освітні проґрами, що вони лишаються абстрактними та теоретичними схемами; це культура обмеженого кола інтелєктуальної аристократії, що впливає на молодь лише зрідка та тільки коли стає безпосередньою і непослідовною політикою.

Треба з'ясувати, чи ця «розстановка сил» у царині культури історично необхідна і чи немає в історії минулого схожих ситуацій з огляду на обставини часу та місця. Поза сумнівом, клясичним прикладом, що передує сучасности, є Відродження в Італії та Реформація у протестантських країнах. У книзі «Історія епохи бароко в Італії»[8] на стор. 11 Кроче пише: «Рух Відродження залишився аристократичним, рухом обраних, і навіть в Італії, що була його матір'ю і годувальницею, він не вийшов за межі придворних кіл, не дійшов до простих людей, не став звичаєм або

„упередженнями”, себто колєктивним переконанням і вірою. А Реформація, навпаки, *спромоглася проникнути в народ, але за це вона віддала затримку в своєму внутрішньому розвитку*, що уповільнився і неодноразово переривався дозріванням свого життєвого зародку». І на стор. 8: «А Лютер, як і гуманісти, засуджує сум і вітає радість, засуджує неробство і закликає до праці; але, з иншого боку, це призвело його до недовіри та ворожости по відношенню до літератури та наук, тому Еразм зміг сказати: „ubicumque regnat lutheranismus, ibi literarum est interitus” [де панує лютеранство, там вмирає література. — *Ред.*]; і справді, хай не тільки через почуття відрази, що його мав сам засновник, німецький протестантизм впродовж кількох століть був майже геть безплідним у науках, критиці та філософії. Італійські ж реформатори, надто з товариства Хуана де Вальдеса[9] та їхні друзі, легко поєднали гуманізм з містицизмом, а культ науки — з моральним аскетизмом. Кальвінізм, з його суворою концепцією благодати та жорсткою дисципліною, також не заохочував вільний розвиток наук і поклоніння красі, але саме він, інтерпретуючи, розвиваючи й адаптуючи концепцію благодаті та покликання, почав енерґійно рухати вперед розвиток економічного життя, продукцію та нагромадження багатства». Лютеранська реформація і кальвінізм викликали величезний національно-народний рух, що сприяв їхньому поширенню, і тільки набагато пізніше вони породили вищі форми культури; італійські ж реформатори не досягли великих історичних успіхів. Щоправда, сама Реформація у своїй вищій фазі неминуче засвоїла образи Відродження і саме в цій формі поширилася також у непротестантських країнах, де вона не встигла вкоренитися у народних масах; але фаза народного розвитку дозволила протестантським країнам видержливо та успішно протистояти хрестовому походу католицьких армій: так народилася ґерманська нація як одна з найенерґійніших у сучасній Европі. Францію шматували релігійні війни, що завершилися очевидною перемогою католицизму, але у XVIII ст. вона пережила велику народну реформу Просвітництва, вольтер'янства, енциклопедистів, що передувала революції 1789 року та супроводжувала її; це справді була маштабна інтелєктуально-моральна реформа французького народу, повніша за німецьку лютеранську, бо вона охопила також великі селянські маси, бо вона мала яскраво виражену світську основу і зробила спробу замінити релігію цілковито на світську ідеолоґію, що полягала у національно-патріотичній єдності; але навіть вона

не призвела безпосередньо до розквіту високої культури, хіба що у політиці як позитивній науці права. (Див. порівняння, зроблене Геґелем щодо особливих національних форм, що їх набула та сама культура у Франції та Німеччині в епоху Великої Французької революції; геґелівська концепція зрештою призвела до відомих віршованих рядків Кардуччі: «охоплені однією вірою, Іммануїл Кант обезголовив бога, Максиміліян Робесп'єр — короля»).

Концепцію філософії практики як сучасної народної реформи (адже ті, хто чекає на реліґійну реформу в Італії, на нове італійське видання кальвінізму, як Міссіролі і К°, ширяють у хмарах абстракцій), можливо, передбачав Жорж Сорель, але висловлювався він трохи (чи надто) плутано, по-інтелєктуальному, оскільки він із янсеністським запалом виступав проти потворного парляментаризму та політичних партій. Сорель запозичив у Ренана[10] поняття необхідности інтелєктуально-моральної реформи, він стверджував (у листі до Міссіролі), що незрідка великі історичні рухи не представлені однією із сучасних культур тощо. Але думаю, що ця концепція в Сореля дається взнаки, коли він вдається до порівняння з первісним християнством, нехай і буквальним, але в цьому є велика дещиця істини, хоча й з механістичними і часто штучними підстановками, проте й зі спалахами глибокої інтуїції. Філософія практики передбачає все це культурне минуле: Відродження і Реформацію, німецьку філософію і Французьку революцію, кальвінізм й анґлійську клясичну політекономію, світський лібералізм й історицизм, що є основою всього сучасного уявлення про життя. Філософія практики є кульмінацією всього цього руху інтелєктуально-моральної реформи, що у протиріччі між народною культурою та високою культурою проявилася як діялєктичне явище. Вона відповідає зв’язку «протестантська Реформація + Французька революція»; це філософія, що є також політикою, і політика, що є також філософією. Вона ще не завершила простонародної фази: створити ґрупу незалежних інтелєктуалів нелегко, потрібен тривалий процес дій і протидій, об’єднання та розпади, — процес складання нових численних і складних утворень; це світогляд підпорядкованої соціяльної ґрупи, позбавленої історичної ініціятиви, — ґрупи, що перебуває у стані постійного, але неорґанічного розширення, і все ще неспроможна вийти на новий якісний рівень, що ще не дозріла для захоплення держави, для реального здійснення геґемонії над всім суспільством, яка тільки й дозволяє досягти певної орґанічної рівноваги у розвитку інтелєктуальної

ґрупи. Філософія практики сама також стала «упередженнями» і «марновірством»; як вона є, вона являє простонародний бік сучасного історицизму й водночас містить у собі принцип подолання цього історицизму. В історії культури, що вона набагато ширша за історію філософії, щоразу, коли народна культура виходила на поверхню (оскільки переживалася фаза перевороту та метал нової кляси виплавлявся з народної руди), відбувався розквіт «матеріялізму», і, навпаки, у той самий час традиційні кляси чіплялися за спіритуалізм. Ґеґель десь поміж Французькою революцією і Реставрацією надав двом моментам життя людської думки — матеріялізмові та спіритуалізмові — діялєктичної форми, але його синтеза була «людиною, що стоїть на голові». Послідовники Ґеґеля зруйнували цю єдність і повернулися: одні — до матеріялістичних систем, инші — до спіритуалістичних. Філософія практики в особі свого засновника наново пережила весь досвід ґеґельянства, фоєрбахіянства, французького матеріялізму, щоби відтворити синтезу діялєктичної єдности: «людина, що стоїть на ногах». Розпаду, що його зазнало ґеґельянство, зазнала й філософія практики, себто від діялєктичної єдности повернулися з одного боку до філософського матеріялізму, тоді як сучасна висока ідеалістична культура спробувала включити в себе те з філософії практики, що їй було потрібно для пошуку якогось нового еліксиру. «Політично» матеріялістичне розуміння є близьким народу, близьким до буденної свідомости; воно тісно пов'язане з багатьма віруваннями і упередженнями, майже зі всіма народними марновірствами (відьми, духи тощо). Це знати з народного католицизму та надто з візантійського православ'я. Народна релігія грубо матеріялістична, але офіційна релігія інтелєктуалів прагне запобігти утворенню двох ріжних релігій, двох окремих шарів, щоби не відірватися від мас, щоби не стати офіційною ідеологією обмеженого кола осіб (чим вона фактично є). Але під цим оглядом не слід плутати позицію філософії практики з позицією католицизму. Тимчасом як філософія практики підтримує динамічний зв'язок з народними масами та постійно намагається підняти нові маси на вищий щабель культурного життя, католицизм прагне підтримувати зв'язок суто механічний, єдність суто зовнішню, засновану зокрема на літурґії та на культі, що справляє велике враження на натовп. Багато єретичних виступів були проявом народних сил, спрямованих на реформування церкви та наближення її до людей почерез піднесення народу. Церква реагувала часто у жорстокий спосіб: вона ство-

рила Товариство Ісуса, убралася в захисні обладунки з рішень Трентського собору[11]; хоча вона й орґанізувала чудовий механізм «демократичного» відбору своїх інтелєктуалів, але відбору лише як окремих постатей, а не як представників народних ґруп. Ув історії культурного розвитку треба надто зважати на орґанізацію культури та на кадри, що надають цій орґанізації конкретних форм. У книзі Ґ. де Руджеро про Відродження і Реформацію[12] можна прочитати, яким було ставлення багатьох інтелєктуалів, передусім Еразма[13], що вони ламалися, коли їм загрожували переслідування та багаття. Тому носієм Реформації був саме німецький народ — загалом, як один народ, а не тільки інтелєктуали. Саме це дезертирство інтелєктуалів перед ворогом пояснює «безплідність» Реформації безпосередньо в царині «високої» культури, поки народні маси, вірні справі до скону, не породили нову ґрупу інтелєктуалів, що найповніше виразилася в клясичній філософії. Щось подібне відбулося з філософією практики: видатні представники інтелєктуалів, що постали на її ґрунті, були не тільки нечисельні — вони до того ж не були пов'язані з народом, не походили з народу, а були виразниками традиційних проміжних кляс, до яких і поверталися під час великих історичних «поворотів»; инші залишилися, але радше для того, щоби систематично переглянути нову теорію, ніж для того, щоби забезпечити їй самостійний розвиток. Твердження, що філософія практики є новим, незалежним, своєрідним світоглядом (попри те, що вона є одним з моментів всесвітньо-історичного розвитку), є ствердженням незалежности та своєрідности нової культури, що тепер зароджується та розвиватиметься мірою розвитку суспільних відносин. Те, що істнує на цей момент, є змінним поєднанням старого та нового, тимчасовою рівновагою культурних відносин, що відповідає рівновазі суспільних відносин. Тільки по створенню держави культурна проблєма постає у всій своїй складності, лишень тоді можна шукати всеохопного вирішення. Так чи так позиція, що передує державному утворенню, не може не бути критико-полємічною (і аж ніяк не може бути доґматичною), вона має бути романтичною, але цей романтизм має свідомо прагнути синтези з клясицизмом.

Заувага I. Слід дослідити період Реставрації як період розвитку всіх сучасних історицистських вчень і філософії практики також, що є його кульмінацією і що до того ж була створена перед 1848 роком, коли Реставрація руйнувалася в усьому світі й розпався Священний союз[14]. Відомо, що Реставрація, це — лише

метафоричний вираз; насправді не було жадного справжнього відновлення ancien régime, але нова розстановка сил, за якої революційні завоювання середніх кляс було обмежено та узаконено. Король у Франції і папа в Римі стали вождями відповідних партій і перестали бути беззаперечними представниками Франції чи християнства. Особливо хиткою стала позиція папи, і саме тоді формуються постійні орґани «войовничих католиків», що після низки проміжних етапів — 1848-1849, 1861 (коли вперше розпалася Папська держава, а до Італійського королівства приєднали Емілію), 1870 та повоєнний період, — перетворилися на потужну орґанізацію «Католицька дія»[15], міцну, але оборонну. Історицистські теорії Реставрації протистоять абстрактно-утопічним ідеолоґіям XVIII ст., що продовжують жити як пролєтарська філософія, етика та політика пролєтаріяту, надто у Франції, до 1870 року. Філософія практики виступає проти цих народних уявлень XVIII ст. як масова філософія, протистоїть усім їхнім формам від найбільш дитячих до теорій Прудона, що переживає певне щеплення консервативним історицизмом і що його, здається, можна називати французьким Джоберті, але Джоберті народних кляс, що обумовлено відсталістю італійської історії порівняно з французькою, як це зрозуміли 1848 року. Якщо консервативні історицисти, теоретики давніх часів, впевнено почуваються, критикуючи утопічний характер муміфікованих якобінських ідеолоґій, філософи практики сильніші, оцінюючи правдиву історичну — а не абстрактну — вагу якобінства як творчого елєменту у формуванні нової французької нації, себто чинника дійсности, обумовленої певними обставинами, а не в його ідеалізації, а також оцінюючи історичне завдання самих консерваторів, що вони насправді були сором'язливими синами якобінців: проклинаючи крайнощі батьків, вони турботливо розпоряджалися їхньою спадщиною. Філософія практики прагнула не тільки пояснити і виправдати все минуле, але історично пояснити й обґрунтувати саму себе, себто вона була вищою формою «історицизму», повним звільненням від усякого абстрактного «ідеолоґізму», реальним завоюванням історичного світу, початком нової цивілізації.

Зошит 16, §‹10›. *Релігія, лотерея й опіюм злидоти.* Французький філософ Жюль Ляшельє (про нього див. передмову Ґ. Де Руджеро до книги Ляшельє «Психолоґія і метафізика»; Барі:

Лятерца, 1915) зробив заувагу («тонку», як пише Де Руджеро) про Паскалеве «парі», надруковану в книзі «Щодо основ індукції» (Париж: Алькан, у серії «Бібліотека сучасної філософії»)[1]. Головне заперечення, висунуте проти постановки Паскалем питання релігії у «парі», полягало в протиставленні «інтелектуальної чесности» та «парі». Здається, що вся концепція «парі», наскільки пам'ятаю, ближча до моральної єзуїстики, ніж до янсенізму, є радше «меркантилістською» тощо (див. у попередньому зошиті замітки щодо цього)[2].

Зошит 16, §‹13›. *Народне походження «надлюдини».* Щоразу, коли натрапляєш на якогось шанувальника Ніцше, варто спитати себе та з'ясувати, чи справді його концепції «надлюдини», спрямовані проти обивательської моралі тощо, мають власне ніцшеянське походження, себто є результатом роздумів, що їх можна віднести до царини «високої культури», або ж ці концепції мають набагато скромніші джерела і пов'язані, наприклад, з романами-фейлєтонами[1]. (А на самого Ніцше хіба зовсім не вплинули французькі романи-фейлєтони? Треба пам'ятати, що така література, що вона сьогодні зійшла до рівня швайцарової комірчини, до самого 1870 року була такою ж популярною в гурті інтелєктуалів, як сьогодні так звані «детективні» романи.) У будь-якому разі, здається, можна стверджувати, що так звана ніцшеянівська «надлюдськість» походить і запозичує своє вчення не з Заратустри, а з «Ґрафа Монте-Крісто» А. Дюма. Тип, найповніше втілений Дюма в Монте-Крісто, зустрічається — в инших романах цього автора — зі своїми численними двійниками: його можна впізнати, наприклад, в Атосі з «Трьох мушкетерів»[2], в «Джузеппе Бальзамо» і, можливо, також в инших персонажах.

Так, коли читаєш, що хтось є шанувальником Бальзака, не варто дрімати: навіть у Бальзака є багато від роману-фейлєтону, Вотрен по-своєму теж надлюдина, і в мові, якою він говорить із Растіньяком у романі «Батько Ґоріо», багато від... ніцшеянства у вульґарному сенсі[3]; те саме треба сказати про Растіньяка та Рюбампре (цей спадкоємний зв'язок призвів до того, що Вінченцо Морелло перетворився на «Растіньяка» та захищав Коррадо Брандо)[4].

Доля Ніцше була вельми складною: повне зібрання його творів видає Мonанні, а ідеолоґічно-культурне походження самого Монанні та його найвідданішої клієнтури відомі[5].

Вотрен і «друг Вотрена» залишили глибокий слід у літературі Паоло Валера та в його «Юрбі» (не забути про туринського «друга Вотрена» з «Юрби»)[6]. Ідеолоґія «мушкетерів», представлена в романі Дюма, мала чимало вульґарних послідовників.

Що очевидячки соромно зізнаватися в тім, що твій світогляд узято з романів Дюма та Бальзака, зрозуміти неважко; тим-то покликаються на Ніцше, а Бальзаком захоплюються як художником слова, а не як творцем персонажів на кшталт тих, яких подибуєш на сторінках романів-фейлєтонів. Проте правдивий зв'язок тут, здається, саме культурний.

До типу «надлюдини» належить Монте-Крісто, вільний від специфічного ореолу «фаталізму», що він притаманний низькому романтизмові та оточує Атоса та Дж. Бальзамо. Монте-Крісто, потрапивши до світу політики, є надзвичайно колоритним: боротьба з «особистими ворогами» Монте-Крісто тощо.

Можна бачити, як певні країни навіть у цій царині залишаються провінційними та відсталими порівняно з иншими: тоді як для більшости Европи Шерлок Голмс уже став анахронізмом, у деяких країнах все ще зачитуються Монте-Крісто та Фенімором Купером[7] (див. «дикуни», «залізне мереживо» тощо).

Див. книгу Маріо Праца «Плоть, смерть і диявол у романтичній літературі» (видавництво «Культура»)[8]; на додачу до Працового дослідження варто було зробити ще одне — про «надлюдину» в народній літературі та її вплив на реальне життя і звичаї (дрібна буржуазія та незаможні інтелєктуали особливо улягають впливові таких романтичних образів, що вони є їхнім «опіюмом», їхнім «штучним раєм», який протистоїть убогості та обмежености власне дійсного життя): звідси походять деякі девізи, такі, як «краще прожити один день як лев, аніж сто років як вівця», що вони вельми поширені в гурті тих, котрі саме без вороття перетворилися на овець. Як багато цих «овець» повторюють: о, якби я тільки мав владу бодай на день тощо; бути невмолимими «суддями» — прагнення тих, на кого вплинув Монте-Крісто.

Адольфо Омодео зауважив, що існує ріжновид культури «мертвої руки», яка сформувалась на основі реліґійної літератури, що нею, схоже, ніхто не хоче займатися, ніби вона не має значення і ваги в національному та народному житті[9]. Якщо об-

лишити осторонь епіґраму про «чорну руку» та самовдоволення духівництва, переконаного, що його література не підлягає критичній оцінці, це означає, що існує ще одна сфера національного та народного культурного життя, що нею ніхто не займається і не розглядає її критично, а саме сфера роману-фейлєтону у справжньому розумінні цього слова, а також у широкому сенсі (тут до цієї сфери належать Віктор Гюґо та навіть Бальзак).

У «Монте-Крісто» є дві глави, де відкрито говориться за «надлюдину» романів-фейлєтонів: глава під назвою «Ідеолоґія», в якій Монте-Крісто зустрічається з прокурором Вільфором, і глава, в якій описано сніданок у віконта Морсерфа під час першого приїзду Монте-Крісто до Парижа. Треба подивитися, чи є «ідеолоґічні прояви» такого типу в инших романах Дюма. В «Трьох мушкетерах» в Атоса набагато більше від звичайного фаталіста низького романтизму; в цьому романі індивідуалістичні настрої простолюду підбурювані пригодами та незаконними діями самих мушкетерів. У «Джузеппе Бальзамо» могутність особистости пов'язана з таємною силою маґії та підтримкою европейського масонства, тим-то цей приклад не так хвилює простого читача. Растіньяка та Вотрена, очевидно, не сплутати з персонажами Дюма, і саме тому їхній вплив частіше «визнають», і не тільки такі особи, як Паоло Валера та його персонажі з «Юрби», але також такі посередні інтелєктуали, як В. Морелло, що вони, одначе, вважають себе приналежними до «високої культури» (або багато хто вважає їх за таких).

До Бальзака наближається Стендаль з фіґурою Жюльєна Сореля та иншими героями своїх романів.

Щодо «надлюдини» Ніцше на додачу до впливу французького романтизму (і загалом культу Наполеона) треба розглянути расистські течії, що сягнули найвищої точки в Ґобіно, а опісля в Чемберлена та панґерманізмі (Трейчке, теорія моці тощо)[10].

Але, можливо, у вульґарній «надлюдині» Дюма треба бачити власне «демократичну» реакцію на теорію февдального походження расизму та пов'язувати її з прославлянням «ґальського духу» в романах Ежена Сю[11].

Як про реакцію на цю течію у французькому популярному романі треба згадати Достоєвського: Раскольніков, це — Монте-Крісто, «критикований» християнином-панславістом[12]. Про вплив на Достоєвського французького романа-фейлєтона можна дізнатися з числа «Культури», цілковито присвяченого Достоєвському[13].

У простонародному варіянті «надлюдини» чимало театральних, розрахованих на зовнішній ефект елєментів, у ньому більше від «примадонни», ніж від надлюдини, багато «суб'єктивного та об'єктивного» формалізму, дитячого прагнення бути «першим у клясі», а особливо — таким вважатися, щоб тебе офіційно визнали таким.

Стосовно зв'язку між низьким романтизмом і деякими сторонами сучасного життя (атмосферою Монте-Крісто) варто прочитати статтю Луї Жілле в «Ревю де дьо монд» од 15 грудня 1932[14].

Цей тип «надлюдини» втілився у театральних образах (надто в театрі французькому, що він у багатьох відношеннях продовжує традицію романів-фейлєтонів 1848 року); треба подивитися «клясичний» репертуар Руджеро Руджері, такі п'єси, як «Маркіз де Пріола», «Кіготь» та инші, а також Анрі Бернстайна[15].

Зошит 16, §‹15›. *Народне походження «надлюдини».* (Див. стор. 23 bis)[1]. На цю тему варто подивитися твір Фарінеллі «Романтизм у латинському світі (3 томи, Турин: Бокка)[2]. У другому томі є глава, в якій піддаються аналізі мотиви «фатального чоловіка» та «невизнаного ґенія».

Зошит 16, §‹21›. *Ораторство, усна творчість, культура*. Маколі в своєму нарисі «Аттичні оратори» (перевірити точність цитати) пояснює легкість, з якою греки — навіть найрозумніші з них — по-дитячому піддавалися омані софізмів, тим, що в грецькій освіті та загалом у житті переважало живе й усне мовлення. Традиція усної творчости та ораторського мистецтва виробляє вміння добирати — і то напрочуд швидко — на перший погляд блискучі арґументи, що примушують замовкнути супротивника та приголомшують слухача[1]. Це спостереження може виявитися слушним також щодо деяких явищ сучасного життя і хиткости культурної бази окремих соціяльних ґруп, таких, як міські робітники. Воно ж частково пояснює недовіру селян до інтелєктуалів на мітинґах: селяни, що у них пошук підходящого вислову забирає чимало часу, почувши чуже розглагольствування, спочатку засліплюються його яскравим світлом, але приходять — завдяки здоровому глузду, що він зрештою витісняє емоції, викликані захоплюючими уяву словами, — до того, що чують у цих словах нерозуміння суті справи та поверховість, а отже почувають недовіру до виголошеного.

Не забути й инше спостереження Маколі: він згадує вислів Євгена Савойського, який сказав, що найвеличнішими полководцями ставали ті, хто раптом очолював війська й поставав перед необхідністю міркувати над великими та складними маневрами[2]. Себто, якщо в своїй професії стаєш рабом дрібниць, то перетворюєшся на бюрократа: за деревами не бачиш лісу; дотримуєшся реґляменту, а не стратеґічного пляну. А великі воєначальники думають одночасно про одне й инше — і про пайок для салдат, і про широке маневрування тощо.

Можна ще додати, що ґазета дуже подібна до ораторства й усного мовлення. Ґазетні статті зазвичай пишуть поспіхом, їх імпровізують, що великою мірою нагадує швидкість, з якою добирають підхожі образи та слова під час виступів на мітинґах. Небагато є ґазет, в яких працюють спеціялізовані редактори, та, з иншого боку, навіть їхня діяльність за великим рахунком є імпровізацією: спеціялізація допомагає імпровізувати краще та швидше. Саме італійським ґазетам бракує докладних і продуманих періодичних оглядів (театрального життя, економіки тощо): запрошені автори змінюють цей прикрий стан речей лише почасти, їхня участь є випадковою, адже вони не працюють у єдиному напрямі. У будь-якій культурі, отже, можна виокремити три великі підрозділи: а) культуру читачів суто ґазет; б) культуру читачів ґазет і журналів, але не ріжноманітних; в) культуру читачів книжок; не кажучи вже про велику кількість (більшість) людей, що не читають жадних ґазет і що їхні погляди формуються на періодичних зборах і під час виборів, коли вони стикаються з ораторами ріжного рівня. Спостереження, зроблені у міланській в'язниці, де продавалась «Соле»: більшість в'язнів, у тому числі політичних, читала «Ґадзетта делло спорт». На 2500 в'язнів продавалось максимум 80 примірників «Соле»; після «Ґадзетта делло спорт» найбільшу увагу серед читачів мали «Доменіка дель коррьєре» і «Коррьєре деї пікколі»[3].

Правильно буде зазначити, що процес поширення інтелєктуальної культури розгортається повільно, особливо якщо відбувається у формі ораторській і риторичній, себто за умов відсутньої або малорозвиненої письмової культури: запам'ятовування понять на слух лежало в основі всієї освіти (і дотепер є таким у деяких країнах, наприклад, в Абіссінії). Із гуманізмом розпочинається нова традиція: гуманізм запроваджує «письмове завдання» в школі та загалом в освіті; але можна сказати, що вже в Середньовіччі з його *схоластикою* нехай не одверто, але крити-

кували традицію педаґоґіки, заснованої на ораторстві, та намагалися надати мнемонічним здібностям міцнішого та більш тривкого кістяку. Якщо придивитися до цього питання пильніше, можна побачити, що важливість, що її надавала схоластика вивченню формальної лоґіки, є фактично реакцією на демонстративну «поверховість» старих метод культури. Помилки формальної лоґіки є особливо типовими для усних доказів.

Тоді мистецтво друку здійснило революцію у всьому культурному світі, подарувавши людській пам'яті неоціненного помічника та призвівши до нечуваного розвитку освітньої діяльности. Це дослідження, отже, непомітно веде до дослідження якісних змін, що стоять за змінами кількісними (масове поширення), які відбулись у способі думання завдяки технічному розвитку та вдосконаленню знарядь орґанізації культури.

Також сьогодні мовлення є одним із засобів розповсюдження ідеолоґії: усне поширення інформації характеризується швидкістю, великою площею покриття й емоційною одночасністю, що набагато перевищує письмові засоби поширення інформації (театр, кінематоґраф і радіо разом з установленням на площах гучномовців мають перевагу над усіма письмовими носіями інформації — книгою, журналом, ґазетою, стінґазетою), але тільки на поверхні, не глибше.

Академії й університети як орґанізатори культури та її бастіони. В університетах усні лєкції та робота на семінарах і в лябораторіях, роля авторитетних професорів і доцентів. Роля доцентів — та сама, що й в «старців Св. Дзіти» школи Базиліо Пуоті, що про неї пише Де Санктіс, себто формування в одній клясі «добровільних» помічників (відбувалось через відповідний спонтанний відбір серед тих самих учнів), що допомагають учителю та продовжують навчатися у клясі, набуваючи практичних навичок вчитися.

Деякі з попередніх спостережень зроблено під час читання «Популярного нарису соціолоґії», що самé хибує на усі недоліки усного мовлення, поверховість арґументації, притаманну ораторському мистецтву, слабку структуру формальної лоґіки[4]. Було би цікаво показати на прикладі цієї книжки всі лоґічні помилки, відзначені схоластами, не забуваючи про те, що й способи мислення є елєментами набутими, а не вродженими, і їхнє застосування (після набуття) відповідає професійній кваліфікації. Не володіти ними, не зауважувати, що ними не володієш, не вирішувати питання опанування цих способів мислення через «на-

вчання» — все одно що заявляти про спроможність зібрати автомобіль, знаючи, як ним користуватися, і маючи у своєму розпорядженні струмент сільської кузні. Вивчення «старої формальної лоґіки» має сьогодні — почасти справедливо — погану славу. Але ми знову матимемо справу з питанням перетворення знання формальної лоґіки на зброю, повернуту проти відвертого недбальства в ораторських виступах, щойно постане найважливіша проблєма творення нової культури, що спирається на нову соціяльну базу, котра не має такої традиції, яку має стара кляса інтелєктуалів. Певний «інтелєктуально-традиційний блок» — його складність і делікатність його артикуляції — не в змозі орґанічно пристосувати до своїх завдань кожну окрему складову, елємент «знання лоґіки» без необхідности спеціяльного та наполегливого навчання (так само, як вчаться говорити «ґраматично правильно» хлопчики з освічених сімей, себто вони вчаться мови освічених людей, не змушені спеціяльно та старанно вивчати ґраматику, на відміну від дітей зі сімей, де говорять на діялєкті або діялєктованою мовою). Але це не відбувається без труднощів, непорозумінь і марнування маси енерґії.

Розвиток професійно-технічної школи на всіх рівнях після-початкової освіти становить ту саму проблєму в иниших формах. Варто згадати твердження професора Дж. Пеано, що навіть у політехнічному інституті та в точних науках кращі результати мають учні-випускники ґімназій-ліцеїв, ніж технічних шкіл[5]. Ліпша учнівська підготовка можлива завдяки всебічній «гуманітарній» освіті (історія, література, філософія), як про це докладніше написано в инших замітках (серії про «інтелєктуалів» і питання схоластики). Чому математика (вивчення математики) не може дати таких самих результатів, якщо математика така близька формальній лоґіці, що вони перетікають одна в одну? На рівні того самого педаґоґічного факту можна сказати: якщо є подібність, є також величезна відмінність. Математика по суті базується на послідовності чисел, себто на безкінечній послідовності рівнянь (1 = 1), що їх можна комбінувати безліччю способів. Формальна лоґіка має тенденцію займатися тим самим, але тільки до певного моменту: її абстрактність зберігається лише на початку ознайомлення з нею, у безпосередньому та грубому вираженні принципів, але вона втілюється конкретно в тій мові, якою відбувається абстрактне вираження. Мовні вправи, що їх виконують у ґімназіях і ліцеях, з часом показують, що в латино-італійській, греко-італійській традиції ніколи не було тотожнос-

ти між термінами у мовах, що виникали, або принаймні така тотожність, що здається істнуючою на початку навчання (італійський «рожевий» = латинський «рожевий»), у перебігу «навчання» ускладнюється, себто віддаляється від математичної схеми, аж поки не дозріє до погляду, коли вихідними пунктами стають історія та смак, коли важитимуть відтінки, «неповторна й індивідуальна» виразність. Це стосується не тільки порівняння двох мов, але також вивчення історії тієї самої «мови», що показує, як той самий звук-слово семантично змінювався з часом і як змінювалась його роля впродовж певного періоду (тут важать не тільки фонетичні, але морфолоґічні, синтаксичні, семантичні та инші зміни).

Заувага. Один реальний експеримент, що демонструє, яким швидкоплинним є знання, здобуте в «ораторський» спосіб: дванадцятеро людей повторюють одне одному якийсь складний факт, а опісля кожний записує, що запам'ятав з почутого; отримуємо дванадцять ріжних варіянтів тієї самої початкової розповіді (перед тим записаної для перевірки), причому часто ріжних настільки, що це здається неймовірним. Цей експеримент, проведений неодноразово, може довести, що не варто довіряти пам'яті, не навченій відповідних метод.

Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва у формуванні та розвитку нації та сучасної держави в Італії.* Вся проблєма зв'язку ріжних політичних течій часів Рисорджименто, їхніх взаємних відносин або відносин з однорідними чи підпорядкованими силами ріжних історичних частин (або областей) національної території обмежується на одній основоположній проблємі: помірковані були більш-менш однорідною клясою, через що їхнє керівництво зазнало незначних коливань (і у будь-якому разі не відхилялось від лінії органічно-проґресивного розвитку), тимчасом як Партія дії не спиралася на якусь певну історичну клясу, а її керівництво по ваганнях врешті-решт потягло руку за поміркованими; себто історично Партією дії вели помірковані: твердження, що його приписують Вікторові-Еммануїлові II[1] про те, що «він має Партію дії в кишені» або щось на кшталт цього, практично правдиве не лише через його особисті контакти з Ґарібальді[2]: Партією дії «опосередковано» очолювали Кавур[3] і король. Методолоґічний критерій, що його слід взяти за основу наших досліджень, такий: вищість

соціяльної ґрупи проявляється у двох формах — у формі «панування» й у формі «інтелєктуально-морального керівництва». Певна соціяльна група тоді є панівною для ґруп-супротивниць, коли вона намагається «ліквідувати» або підпорядкувати їх собі, в тому числі за допомогою збройної сили, та виступає як керівник суміжних і союзних ґруп. А тому ще до взяття влади соціяльна ґрупа може і навіть має стати «керівною» (а саме у цьому полягає одна з принципових умов завоювання влади); прийшовши до влади та навіть міцно утримуючи її, вона стає панівною, але продовжує бути і «керівною» також. Поміркованi керували Партією дії також після 1870 та 1876 року[2], і так званий трансформізм був нічим иншим, як парляментським вираженням цієї інтелєктуальної, моральної та політичної геґемонії. Можна навіть стверджувати, що все італійське державне життя від 1870 до сьогодні має в собі «трансформізм», себто формування дедалі ширшої керівної кляси в рямцях, встановлених поміркованими після 1848 року та після розвінчання неоґвельфських і федералістських утопій, з повільним, але безупинним — здобутим за допомогою ріжних за своєю ефективністю метод — поглинанням ріжних активних елєментів, що постали із союзних ґруп, а також із ґруп, що здавалися непримиренно ворожими. У цьому сенсі політичне керівництво стало одним з аспектів панування під тим оглядом, що поглинання élite ворожих ґруп позбавляє проводу ці ґрупи та знесилює їх на дуже довгий період. З політики поміркованих видко, що тут може — і має — проводитися «політична геґемонія» навіть до перебрання влади, і щоби керувати ефективно, не досить покладатися на матеріяльну силу, що дає влада; саме чудове розв'язання цих проблєм уможливило перебіг Рисорджименто у такій формі та у таких рямцях, що в них воно відбулося, себто без «терору», як «революція без революції» або «пасивна революція» мовою Куоко, але у трохи иншому ніж у Куоко значенні.

У яких формах поміркованим вдалося ствердити свій апарат (механізм) інтелєктуальної, моральної та політичної геґемонії? У формах і в спосіб, що їх можна було би назвати «ліберальними», себто через ініціятиву окремих осіб, «молєкулярну», «приватну» ініціятиву (не через проґраму партії, випрацьованої та скомпонованої відповідно до пляну задовго до практичних і орґанізаційних дій). З иншого боку, це було «нормальним» з уваги на структуру та ролю соціяльних ґруп, що їх поміркованi представляли та чиїм керівним елєментом — «інтелєктуалами» в орґані-

чному розумінні — вони були. Для Партії дії проблєма була іншою, розв'язувати її треба було інакше. Помірковані були інтелєктуалами, «конденсованими» вже від самого початку завдяки орґанічному характерові їхніх відносин зі соціяльними ґрупами, що вони були їхніми виразниками (у цілій низці питань інтереси представлених і представників були чітко тотожними, себто помірковані інтелєктуали були правдивим орґанічним аванґардом вищих кляс, оскільки вони економічно належали до вищих кляс: вони були інтелєктуалами та політичними орґанізаторами, а заразом і керівниками підприємств, великими землевласниками та управляючими, торговцями та промисловцями тощо). З уваги на цю орґанічну конденсацію чи концентрацію помірковані «мимоволі» ставали центром тяжіння для інтелєктуалів, що були «розпорошені», «розсіяні» по всьому півострову, задовільняючи — нехай мінімально — потреби народної освіти й управління. Тут розкривається методолоґічний зміст того критерію, що ним слід послуговуватися під час історико-політичного дослідження: немає незалежної кляси інтелєктуалів, але кожна соціяльна ґрупа має свій прошарок інтелєктуалів або намагається створити його; проте інтелєктуали історично (та реально) проґресивної кляси настільки привабливі, що вони зрештою підпорядковують інтелєктуалів з инших соціяльних ґруп і створюють середовище солідарности всіх інтелєктуалів, використовуючи психолоґічні (марнославство тощо), а також кастові (технічно-правові, корпоративні тощо) зв'язки.

Це явище виникає «спонтанно» в історичні періоди, коли ця соціяльна ґрупа є по-справжньому проґресивною, себто дійсно рухає суспільство загалом, задовольняє не тільки потреби свого існування, але й постійно ширить можливості, безперервно охоплюючи нові сфери економіко-виробничої діяльности. Одразу після того, як панівна соціяльна ґрупа вичерпує свою ролю, ідеолоґічний блок починає руйнуватися, а «спонтанність» змінюється «примусом» дедалі менш завуальованим й більш прямим — аж до відверто поліцейських заходів і військових переворотів.

Партія дії своєю природою не тільки не могла мати цієї сили тяжіння — її насправді саму притягували та на неї впливали так залякуванням (страх перед терором 1793 року, підсилений подіями у Франції 1848-1849 років), через що вона не схотіла включати до своєї проґрами певні народні вимоги (наприклад, аґрарну реформу), як і тим, що певні її видатні представники (Ґарібальді)

були — нехай лише епізодично («коливалися») — в стані особистої залежности від керівників поміркованих. Щоби Партія дії стала самостійною силою і врешті-решт спромоглася хоча б надати рухові Рисорджименто виразнішого народно-демократичного характеру (більшого вона не досягла би з огляду на передумови, що були в основі самого руху), вона мала би протиставити «емпіричній» діяльності поміркованих (що була емпіричною лише позірно, адже ідеально відповідала меті) орґанічну урядову проґраму, що містила б найважливіші вимоги мас, насамперед селянства, а «спонтанному тяжінню», що його здійснювали поміркованi, слід було протиставити пляномірно «орґанізований» опір та контрнаступ.

Як типовий приклад спонтанного тяжіння поміркованих слід згадати з'яву «ліберально-католицького» руху[3], що так збурив папство та частково паралізував і деморалізував його, штовхнувши спочатку далеко вліво — з ліберальними маніфестаціями Пія IX[4], а потім відкинувши на правішу позицію за ту, яку воно саме зайняло би за инших обставин, і у такий спосіб врешті-решт ізолювавши його на півострові та в Европі. Папство далі показало, що воно зробило належні висновки, й тому останнім часом продемонструвало разючу майстерність до маневрування: спочатку модернізм, а пізніше пополяризм[5] — явища, подібні до «католицько-ліберального» руху часів Рисорджименто, — значною мірою постали як рухи, що багато в чому завдячують силі спонтанного тяжіння з боку сучасного історизму світських інтелєктуалів вищих кляс, з одного боку, та практичному руху філософії практики, з иншого. Папство заатакувало модернізм як течію, спрямовану на реформування церкви та католицької реліґії, але водночас сприяло створенню пополяризму, себто економічної бази модернізму, і сьогодні — руками Пія XI[6] — робить пополяризм наріжним каменем власної світової політики.

Партії дії ж завжди бракувало конкретної урядової проґрами. Вона, власне, була передусім аґітаційним і пропаґандистським орґаном, що обслуговував поміркованих. Внутрішні протиріччя та конфлікти у Партії дії, ненависть, яку Мадзіні та його діяльність викликали у найвидатніших людей дії (того самого Ґарібальді, Феліче Орсіні[7] тощо), зайшли через брак твердого політичного керівництва. Чвари всередині партії були значною мірою такими самими абстрактними, як і проповідь Мадзіні, але вони можуть правити за корисне джерело історичних відомостей (це стосується усіх творів Пізакане[8], хоча він припустився серйо-

зних військових помилок, приміром, коли опирався встановленню військової диктатури Ґарібальді в Римській республіці[9]). Партія дії наслідує риторичну традицію італійської літератури: вона плутала культурну єдність півострова, що обмежувалась одною незначною верствою населення та виражалась у ватиканському космополітизмі, з політичною та територіяльною єдністю широких народних мас, що вони були чужі цій культурній традиції і не приділяли їй жадного значення, позаяк не знали про неї. Можна порівняти якобінців і Партію дії. Якобінці завзято боролися за зміцнення зв'язку між містом і селом, і вони спромоглися його зміцнити. Їх розбили, як певну партію, тому що в певний момент вони мусили виступити проти вимог паризьких робітників; їхнім продовженням — в іншій формі — став Наполеон, а сьогодні їхні традиції ледь животіють у французьких радикальних соціялістах Ерріо та Даладьє[10].

У французькій політичній літературі ця потреба зв'язку між містом (Парижем) і селом виражалась дуже сильно і до неї дослуховувалися: згадаймо серію романів Ежена Сю[12], що набули надзвичайної популярности також і в Італії (Фоґадзаро в «Маленькому античному світі» згадує, як Франко Маїроні нелєґально отримував зі Швайцарії «Народні таємниці», що їх тоді публічно спалювали в деяких европейських містах, наприклад у Відні[11]), і вона напрочуд наполегливо нагадувала про необхідність міцно зв'язати селян з Парижем; і Сю був популярним письменником якобінської політичної традиції та багато в чому «попередником» Ерріо та Даладьє (наполеонівська лєґенда, антиклєрикалізм і антиєзуїтизм, дрібнобуржуазний реформізм, теорії перевиховання тощо). Правда й те, що Партії дії завжди були притаманні приховані антифранцузькі настрої почерез ідеолоґію Мадзіні (див.: «Критика», стаття Омодео «Французька першість та італійська ініціятива», 1929 рік, стор. 223)[12], але в історії півострова була традиція, з якою вона могла пов'язати себе. З цього погляду можна скористати з багатого досвіду історії комун: буржуазія, що народжується, шукає союзників з-посеред селян проти Імперії та місцевого февдалізму[13] (щоправда, це утруднюється боротьбою між буржуазією та поміщиками за дешеву робочу силу: буржуазії потрібна робоча сила, а її можуть дати тільки селянські маси; дворяни хочуть, щоби селяни були закріплені за землею; втеча селян у місто, де дворяни не можуть зловити їх. Так чи так, хоча й за инших обставин, в епоху комун розкривається роля міста як керівного елєменту, що загострює

внутрішню боротьбу на селі і використовує її як військово-політичний інструмент для послаблення февдалізму). Але навіть Макіявеллі — цей найбільш клясичний вчитель мистецтва політики італійських правлячих кляс — порушив це питання (звісно, в рямцях і умовах свого часу): у своїх військово-політичних працях Макіявеллі досить певно говорить про необхідність орґанічно підпорядкувати народні маси керівним верствам, що дозволило би створити національне ополчення, спроможне позбутися найманого війська.

Карло Пізакане, очевидно, слід пов'язувати саме з цим напрямком думки Макіявеллі, адже він розглядав проблєму задоволення народних вимог (після їх появи внаслідок пропаґанди) переважно з військового огляду. Щодо Пізакане, слід проаналізувати деякі суперечливості його концепції: Пізакане, неаполітанський аристократ, засвоїв низку положень військово-політичної теорії, що постала з досвіду Французької революції та Наполеона і зажила слави в Неаполі під час правління Жозефа Бонапарта та Йоахіма Мюра, надто завдяки особистому досвіду неаполітанських офіцерів, що служили у Наполеона[14] (див. некролоґ Кадорни пера М. Міссіролі у «Нуова антолоджія» щодо ваги набутого досвіду та неаполітанської військової традиції, популяризованих Пьянеллом[15], для реорґанізації італійської армії після 1870); Пізакане зрозумів, що без демократичної політики неможливо створити національну армію з обов'язковим військовим призовом; але його ворожість до стратегії Ґарібальді і його недовіра до Ґарібальді незрозумілі; його ставлення до Ґарібальді було таким самим зневажливим, як і ставлення старорежимного ґенштабу до Наполеона.

Особистість, що її треба вивчити з огляду на проблєми Рисорджименто, — Джузеппе Феррарі, але йдеться не стільки за його так звані великі твори, що насправді є мішанкою плутаних і невпорядкованих записок, скільки за його принагідні памфлєти та листи[16]. Але Феррарі великою мірою був чужий італійській дійсності: він був занадто офранцужений. Іноді він виглядає різкішим, ніж був, через те, що він прикладав до Італії французькі схеми, себто схеми, вироблені у ситуації набагато більш передовій за італійську. Можна сказати, що супроти Італії Феррарі був «нащадком», він був — деякою мірою — «прийдешнім розумом». А політик має бути ефективним діячем саме в сучасній йому ситуації; Феррарі не бачив, що між італійською та французькою ситуацією бракує проміжної ланки, але саме ця ланка бу-

ла важливою для переходу до наступної. Феррарі не вмів «перекласти» з французької на італійську, тому вже його гострота була притичиною, створювала нові секти та фракції, але жадною мірою не позначилась на реальному русі.

Якщо придивитися до проблєми, виявляється, що ріжниця між багатьма членами Партії дії та поміркованими полягала радше у відмінності «темпераментів», ніж в орґанічному політичному характері. Термін «якобінець» набув двох значень: одне власне історично точне — назва певної партії часів Французької революції, що вона задумала здійснити переворот у житті Франції, виходячи з певної проґрами, спираючись на певні соціяльні сили, та у своїй партійній і урядовій діяльності застосовувала певну методу, характеризовану виїмковою енерґією й рішучістю, що випливали з фанатичної віри у достоїнства так проґрами, як і методи. У політичній мові дві сторони якобінства відокремилися одна від одної, і якобінцем почали називати енерґійного та рішучого політика, фанатично переконаного у неймовірній силі власних ідей, хай там якими вони є; в цьому визначенні переважали радше деструктивні елєменти, що породжуються ненавистю до противників і ворогів, аніж конструктивні, що народжуються власне вимогами народних мас, переважали радше елєменти сектантства, таємного товариства, невеликої ґрупи, неприборканого індивідуалізму, аніж національно-політичний елємент. Так, коли пишуть, що Кріспі був «якобінцем», то це треба розуміти лише у цьому вульґарному значенні. Своєю проґрамою Кріспі — взірець поміркованого. Як якобінець він мав найшляхентішу «одержимість» — територіяльно-політична єдність країни. Цього принципу він завжди додержував — не тільки в часи Рисорджименто, у вузькому сенсі, але й після, коли він урядував. Дуже пристрасний, він ненавидить поміркованих як особистостей: він вбачає у поміркованих найпослідущих людей, «героїв шостого дня»[17], людей, готових толєрувати старі режими, коли вони стануть конституційними, людей, подібних до поміркованих Тоскани, що чіплялися за фалди великого герцоґа, щоби не дати йому втекти; він не дуже вірив у єдність, створену невизнавцями єдности. Тому він злигався з монархією, що — як він чує серцем — рішуче стане в обороні об'єднання через династичні інтереси, і підтримує принцип геґемонії П'ємонту з енерґією та ентузіязмом, що їх не було навіть у п'ємонтських політиків. Кавур застерігав проти оголошення на Півдні стану облоги, натомість Кріспі ввів стан облоги та військові трибунали на Си-

цилії для учасників руху «фаші» та звинувачував керівників цього руху в змові з Анґлією задля відокремлення Сицилії (угода в Бізакуїно)[18]. Він тісно в'яжеться з сицилійськими лятифундистами, оскільки ця верства була рішуче за єдність країни через страх перед вимогами селян, але загалом його політика передбачала зміцнення промисловости Півночи за допомогою тарифної війни проти Франції та митного протекціонізму; він без вагань затягає весь Південь і Острови у страшну торгівельну кризу, лишень щоби зміцнити промисловість, адже це може зробити країну справді незалежною та розширить склад правлячої соціяльної ґрупи; це політика фабрикації фабрикантів. Уряд «правиці» від 1861 до 1876 був несміливим і створив лише зовнішні умови економічного розвитку: впорядковував державний апарат, дороги, залізниці, телєґраф, виправив фінанси, обтяжені боргами Рисорджименто. «Ліві» силкувалися вгамувати обурення людей, викликане жорсткою податковою політикою «правих», але не змогли зробити нічого, більше як стати запобіжним клапаном; вони продовжили політику «правих» за допомогою «лівих» діячів і лівої фразеолоґії. Натомість Кріспі зрушив розвиток італійського суспільства; він був вірною людиною нової буржуазії. Для його постати характерна розбіжність між словом і ділом, між невідповідністю репресій і об'єктів цих репресій, між знаряддям і його енерґійним застосуванням: з іржавими кулєврінами він поводиться наче із сучасною артилерією. Навіть колоніяльна політика Кріспі пов'язана з непозбутньою ідеєю єдности країни; тут він зміг скористати з політичної недосвідчености Півдня: південний селянин хотів землі, а Кріспі не хотів давати (і не міг дати) йому землю власне в Італії, не хотів вдаватися до «економічного якобінства», і він створив міраж відкритих до експлоатації колоніяльних земель. Імперіялізм Кріспі був імперіялізмом пристрасно-риторичним без котрої-небудь фінансово-економічної основи. Капіталістична Европа, багата на капітал, досягла тієї точки, коли норма зиску показала тенденцію до падіння, та відчула потребу розширити сферу застосування своїх капіталів: тим-то після 1890 року постали великі колоніяльні імперії. Але незріла Італія не тільки не мала капіталу для вивозу, вона мала звертатися по іноземний капітал, щоби задовольнити свої найнагальніші потреби. Отже італійському імперіялізмові бракувало реального імпульсу: замісць нього була «пристрасть», що охопила селянські маси, що вони жадали землі; йшлося про відкладення розв’язання проблєм внутрішньої політики на не-

визначений термін. Тому політиці Кріспі протидіяли самі капіталісти (з Півночі), що воліли би бачити величезні суми інвестованими в Італії, а не витраченими в Африці; але на Півдні Кріспі був популярним завдяки «мітові» про легку землю.

Кріспі помітно вплинув на велику ґрупу сицилійських інтелєктуалів (особливо тому що вплинув на усіх італійських інтелєктуалів, сприявши зародженню національного соціялізму, що йому пізніше судилося стрімко розвиватися), зокрема через той фанатизм єдности, що призвів до заходження атмосфери підозрілости до всього, що містило в собі найменший натяк на сепаратизм. Це, звісно, не завадило (що й зрозуміло) сицилійським лятифундистам зібратися 1920 року в Палермо і висунути «римському» урядові справжній ультиматум, погрожуючи відокремленням[19]; так само це не завадило багатьом з цих багатих поміщиків мати еспанське громадянство та орґанізувати втручання дипломатичними каналами мадридського уряду (як із герцоґом Бівона 1919 року[20]) для захисту їхніх інтересів, загрожених селянським рухом колишніх фронтовиків. Поведінка ріжних соціяльних ґруп Півдня з 1919 до 1926 роки — свідчення слабких сторін політики єдности, що нею був одержимий Кріспі, вона вказує на певні корективи, внесені Джолітті (хоча таких коректив було насправді небагато, адже тут Джолітті продовжував політику Кріспі; Джолітті змінив якобінство з темпераментом Кріспі на бюрократичну старанність і турботливість; у колоніяльній політиці він не розвіював «міраж землі», але підтримав цю політику концепцією військової «оборони» та твердженням про необхідність створення умов для вільної експансії у майбутньому).

Епізод з ультиматумом сицилійських землевласників 1920 року — не поодинокий, і його можна було би тлумачити інакше, пригадавши випадки, коли вищі кляси Ломбардії погрожували «робити по-своєму», відновивши старе Міланське герцоґство (політика нетривалого шантажу уряду), якби не достеменне тлумачення, що бачимо в кампаніях, що їх проводила «Маттіно» з 1919 до усунення братів Скарфольйо[21]; дуже спрощено вважати ці кампанії такими, що вони не мали нічого під собою, що вони не були пов'язані у той чи той спосіб з напрямками громадської думки і настроями людей, прихованими через атмосферу залякування, створену одержимістю єдности. «Маттіно» двічі висувала тезу, що Південь приєднався до єдиної держави на договірній основі, на основі статуту Карла-Альберта[22], але він (це виходило з загального напряму думки) зберігає свою самобутність і

має право на вихід з об'єднаної держави у разі будь-якого порушення договору, себто у разі зміни конституції 1848 року. Цю тезу висували у 1919-1920 роках проти внесення певних змін до конституції, а в 1924-1925-1926 роках проти змін конституції, але вже инших своїм характером. Сказати і про важливість «Маттіно» на Півдні (а це була найпоширеніша газета): «Маттіно» завжди була орґаном уряду Кріспі, підтримувала експансіоністські настрої, була заспівувачем південної ідеолоґії, що постала на ґрунті земельного голоду та еміґрації, що підштовхувала до будь-якої мари народного колоніялізму. Щодо «Маттіно» згадати й про: 1) аґресивну кампанію, спрямовану проти Півночи з огляду на [намагання] ломбардських текстильників придушити бавовняну промисловість Півдня і спробу вивезти верстати до Ломбардії під маркою металобрухту, щоб обійти законодавство щодо промислових районах; ґазета викрила цю спробу та дійшла до краю — до звеличення Бурбонів і їхньої економічної політики (це сталось 1923 року)[23]; 2) «сумну» та «ностальґічну» присвяту Марії-Софії, надруковану 1925 року, що спричинилася до великого скандалу та чималого галасу[24].

Зрозуміло, що, оцінюючи цю позицію «Маттіно», слід пам'ятати про деякі елєменти методолоґічного характеру: авантурний характер братів Скарфольйо, їхню продажність (нагадаємо, що Марія-Софія завжди намагалась втрутитися у внутрішню італійську політику з помстою в серці, якщо не сподіваючись відновити Неаполітанське королівство, витрачаючи на це гроші; короткий допис в «Уніті» 1914 або 1915 року проти Малятести, де йшлося про те, що події червня 1914 року міг фінансувати австрійський ґенеральний штаб через Дзіту Бурбон завдяки «дружнім» стосункам, що існували між Малятестою та Марією-Софією[25]; у творі «Люди та справи старої Італії» Б. Кроче повертається до цих стосунків у зв'язку зі спробою орґанізувати втечу одного анархіста, що вчинив атентат після дипломатичного демаршу італійського уряду на адресу французького з огляду на діяльність Марії-Софії[26]; не забути про розповіді пані Б., яка часто навідувалася до Марії-Софії в 1919 році, щоб намалювати її портрет; врешті-решт Малятеста ніколи не відповів на ці звинувачення, що було його обов'язком, за винятком, можливо, одного листа до якоїсь ґазетки, що її нелеґально видавав у Франції П. Скіккі під назвою «Пікконьєре»[27], хоча це твердження сумнівне), їхній політичний та ідеолоґічний дилєтантизм. Але також слід пам'ятати, що «Маттіно» була тоді найпопулярнішою ґазе-

тою Півдня й що брати Скарфольйо зроду були журналістами, себто мали ту гостру та «чарівну» інтуїцію, здатність відчувати найглибші народні течії, що вона уможливлює розповсюдження жовтої преси.

Иншим елєментом, необхідним для з'ясування справжнього значення політики єдности країни, що її так одержимо здійснював Кріспі, є думки про Південь, що зайшли на Півночі. «Злидні» Півдня було «неможливо» пояснити народним масам Півночи історично: вони не розуміли, що об'єднання відбулося не на підставі рівности, але як геґемонія Півночи над Півднем у рямцях панування міста над селом, себто що Північ була «спрутом», що збагачувався за рахунок Півдня і що промисловий розвиток безпосередньо залежав від зубожіння та виснаження господарства та хліборобства на Півдні. Населення Верхньої Італії натомість думало, що Півдневі заважали розвиватися Бурбони, проте якщо він не розвивається й по усуненню цієї завади, це означає, що причини злиднів не зовні, їх треба шукати не в об'єктивних економіко-політичних умовах, а всередині — в характері південного населення, а надто закоренилося переконання щодо великих природних багатств землі, відтак лишалося єдине пояснення злиднів — орґанічна нездібність людей, їхнє варварство, їхня біолоґічна неповноцінність. Ці поширені думки (неаполітанські лядзароні встигли стати леґендарними[28]) закріпилися, та соціолоґи-позитивісти поставили їх навіть врівень з теорією (Нічефоро, Феррі, Орано[29] тощо), вони набули статусу «наукових істин» у часи наукового марновірства. Так зайшла суперечка між Північчю та Півднем про расу, про вищість Півночи та неповноцінність Півдня (книги Коладжанні на захист Півдня і збірка «Рівіста пополяре»)[30]. У міжчасі на Півночі продовжували вірити в те, що Південь був для Італії «тягарем», що без нього сучасна промислова цивілізація Верхньої Італії досягла би більших успіхів тощо. На початку століття починається сильна реакція Півдня щодо цього. На Сардинському конґресі 1911 року за головування ґенерала Руджу підраховують, скільки мільйонів викачали із Сардинії на користь континенту за перші 50 років істнування єдиної країни[31]. Кампанія Сальвеміні, що її кульмінацією стало створення «Уніти», але тривала вона вже у «Воче» (спеціяльне число «Воче», присвячене «південному питанню», що також вийшло друком як окрема брошура)[32]; на Сардинії починається автономний рух на чолі з Умберто Кау, що також видавав щоденну ґазету «Паезе». На початку століття формується також

«всеіталійський» «інтелєктуальний блок» на чолі з Б. Кроче та Джустіно Фортунато[33], що намагається представити південне питання як національну проблєму, що її розв'язання здатне відновити політичне та парляментське життя. В кожному журналі для молоди, що має ліберально-демократичні настрої та прагне оновлення італійської культури в усіх її проявах: у мистецтві, в літературі, в політиці, — відчутний не тільки вплив Кроче і Фортунато, але й помітна їхня співпраця: типовими є «Воче» й «Уніта», а також болонська «Патрія», міланська «Аціоне ліберале», рух молодих лібералів під проводом Джованні Бореллі[34] тощо. Бачимо його в політичній лінії «Коррьєре делля сера» Альбертіні, а по війні — завдяки новій ситуації — у «Стампа» (через Космо, Сальватореллі, Амброзіні)[35], також у джоліттізмі завдяки участі Кроче в останньому уряді Джолітті.

Сьогодні цей рух, надзвичайно складний і неоднорідний, тенденційно тлумачить навіть його типовий представник Д. Преццоліні; але нікуди не пропало перше видання «Італійської культури» Преццоліні (1923 року) з усіма його недотягненнями, як достеменний документ[36].

Цей рух не завершився і продовжився у Ґобетті[37] та його ініціятивах у царині культури і саме тут він сягнув свого апоґею. Ґобетті, це — кінцевий пункт всього цього руху, саме він символізує початок розпаду; найкращим свідченням цього кінцевого пункту й розпаду є полєміка Джованні Ансальдо (та його співробітників, таких як «Кальканте» або Франческо Чікотті) проти Ґвідо Дорсо, особливо через певну комічність ґлядіяторських поз і погроз одержимих єдністю[38] (Ансальдо в 1925-26 роках гадав, що можна змусити повірити у можливість повернення Бурбонів до Неаполя, що здавалося немислимим тому, хто не був утаємничений в історію питання та прихованих шляхів, що через них відбувалась полєміка, не розумів підтексту та натяків; але відомо, що навіть деякі народні елєменти, що читали Оріяні, боялися самої думки про можливість повернення до Неаполя Бурбонів, а слідом і повного розпаду об'єднаної держави).

З цієї низки подій і з аналізи певних елєментів італійської історії після об'єднання можна виколотити кілька критеріїв для оцінки протилежних позицій поміркованих і Партії дії, а також для вивчення «мудрости» цих двох партій і ріжних течій, що змагалися за політично-ідеолоґічне керівництво останньою. Очевидно, що для того, щоб ефективно протистояти поміркованим, Партія дії мала зв'язатися із сільськими масами, в першу

чергу південними, мала бути «якобінцями» не тільки за зовнішньою «формою», своїм темпераментом, але також і своєю соціяльно-економічною суттю; зв'язок ріжних сільських кляс, що дякуючи леґітимістськи-клерикальним інтелектуалам набуває форми реакційного блоку, можна було би розірвати в ім'я переходу до нової національно-ліберальної формації, якби спрямувати зусилля у двох напрямках — на селянські маси, прийнявши їхні основні вимоги та включивши їх до нової урядової проґрами, і на середні та нижні прошарки інтелєктуалів, наголосивши на питаннях, що швидше могли би їх зацікавити (а вже сама перспектива створення нового урядового апарату, що він може використовувати послуги того, хто їх пропонує, була би для них привабливим елєментом, якщо перспективу представити як конкретну, як таку, що спирається на прагнення селян). Взаємовідношення між цими двома діями було діялєктичним: досвід багатьох країн (перш за все Франції у період великої революції) довів, що якщо селяни починають рух «спонтанно», то інтелєктуали починають коливатися, а з другого боку — якщо якась ґрупа інтелєктуалів стає на нові позиції конкретної проселянської політики, це завершується тим, що вона захоплює із собою дедалі значніші ґрупи мас. Можна стверджувати, що через розпорошеність та ізольованість сільського населення, себто через труднощі його об'єднання в згуртовані орґанізації саме інтелєктуали мають розпочинати політичну роботу серед селян; але загалом між двома цими діями існує діялєктичний зв'язок, про який слід завжди пам'ятати. Можна також стверджувати, що майже неможливо створити селянську партію у буквальному значенні цього слова; у селян партія існує лише як стійка течія спільної думки, а не як схема та бюрократичне оформлення; проте існування вже каркасу партії надзвичайно корисне як для відбору людей, так і для контролювання інтелєктуалів і запобігання тому, щоби кастові інтереси непомітно примусили їх перейти на инший ґрунт.

Ці критерії слід враховувати, вивчаючи особистість Джузеппе Феррарі, що був невизнаним «фахівцем» із земельного питання у Партії дії. У Феррарі також слід ретельно дослідити його ставлення до батраків, себто безземельних селян, що їхнє становище він досліджував, яке є важливим для його ідеолоґії, і саме через це ставлення його досі читають і вивчають представники деяких сучасних течій (твори Феррарі передрукував Монанні з передмовою Луїджі Фаббрі[39]). Слід визнати, що проблєма батра-

ків надзвичайно складна, і розв'язати її дуже важко навіть сьогодні. Загалом слід пам'ятати наступні критерії: сьогодні (а надто в часи Рисорджименто) батраки, це — прості безземельні селяни, а не робітники сільськогосподарської промисловости, що розвивається на ґрунті концентрації капіталу та поділу праці; у період Рисорджименто був значно поширенішим тип зобов'язаного селянина, аніж поденного робітника. Отже, їхня психолоґія, з небагатьма винятками, є психолоґією колона або дрібного власника (варто нагадати про полєміку між сенаторами Бассіні й Танарі в «Ресто дель карліно» і в «Персеверанці» наприкінці 1917 або 1918 щодо практичного втілення формули «землю — селянам», запропонованої під час війни: Танарі був за, а Бассіні — проти, виходячи з власного досвіду великого сільськогосподарського промисловця, власника сільськогосподарських підприємств, де поділ праці був настільки розвинений, що землю годі було поділити, адже зник селянин-ремісник, і з'явився найманий працівник)[40]. Питання гостро постало не стільки на Півдні, де ремісницький характер сільськогосподарської праці був досить очевидним, скільки на Паданській рівнині, де воно було більш завуальованим. Одначе навіть останнім часом істнування батраків у Паданській долині пояснювалось почасти «позаекономічними» причинами: 1) перенаселенням, що не могло вив'язатися з ситуації почерез еміґрацію, як на Півдні, і штучно підтримувалося політикою громадських робіт; 2) політикою власників, що вони не бажали консолідації трудового населення в одну клясу батраків або половинщиків, а отже чергували половинщину та винайм на роботу до власних господарств, використовуючи чергування у тому числі й для кращого відбору ґрупи привілейованих половинщиків, що могли би стати їхніми політичними союзниками (на кожному з'їзді землевласників Паданського реґіону завжди обговорювалося, що вигідніше — половинщина чи пряма праця на строк; зрозуміло, що вибирали на ґрунті соціяльно-політичних мотивів). Проблєма батраків Паданської долини далася взнаки у період Рисорджименто в страшенному поширенні жебрацтва. Про це принаймні писав економіст Тулліо Мартелло у своїй «Історії Інтернаціоналу», створеній у 1871-72 роках, — праці, що її слід взяти до уваги, бо вона позначає політичні пристрасті та стурбованість соціяльними проблємами попереднього періоду[41].

Позиція Феррарі також була ослабленою через його «федералізм», що надто в нього, який жив у Франції, була великою мірою виразником французьких національних і державних інтере-

сів. Доречно згадати Прудона та його книжечки проти італійської єдности[42], що на неї він нападав з огляду відверто державних французьких інтересів й інтересів демократії. Насправді всі основні течії французької політики були ворожими до італійської єдности. Ще й сьогодні монархісти (Бенвіль та К°)[43] з висоти історичного досвіду «дорікають» обом Наполеонам за створення національного міту та їхній внесок у справу об'єднання Німеччини та Італії, що знизило відносну вагу Франції, що вона «мала б» перебувати в оточенні карликових держав типу Швайцарії, щоб почуватися «убезпеченою».

Отже саме на базі гасла «єдність і незалежність» — не враховуючи конкретний політичний зміст цього загальника — поміркованi після 1848 року сформували національний блок під своєю геґемонією, впливаючи у ріжній формі та ріжною мірою на двох керівників Партії дії — Мадзіні та Ґарібальді. Як поміркованим вдалося відвернути увагу від суті справи та привернути її до зовнішньої форми, знати, між иншим, з цього уривку з листа Ґуеррацці до одного сицилійського студента (опублікованого в «Аркївіо сторіко січіліяно» Евдженіо ді Карло — листування Ф. Д. Ґуераццi з нотаріюсом Франческо Паоло Сардофонтаною з Рієлли, видрукуваного у «Марцокко» від 24 листопада 1929 року): «Не важить, чого всі ми прагнемо — деспотизму, республіки або ще чогось, не дамо себе роз'єднати; на цій підставі, нехай навіть загине світ, але ми знайдемо шлях»[44]. Врешті-решт усе заповзяття Мадзіні фактично зводилося до постійної і безперервної пропаґанди єдности.

Щодо якобінства та Партії дій сказати й те важливе, що якобінці у жорстокій боротьбі вибороли свою ролю керівної партії: вони «накинули» себе французькій буржуазії, штовхаючи її на передовіші позиції за ті, що їх буржуазія хотіла б зайняти «самостійно», і навіть на передовіші за ті, що їх дозволяли історичні передумови, відци назадній рух і роля Наполеона I. Цю рису, характерну для якобінців (а ще раніше — для Кромвелла та «круглоголових»[45]), а потім і для всієї великої революції, що вона полягає в очевидному форсуванні розвитку ситуації та незворотніх діях, коли ґрупа напрочуд енерґійних і рішучих людей копняками під зад жене буржуазію вперед, можна «схематично» окреслити так: третій стан був найнеоднорíднішим з усіх; він включав надзвичайно ріжноманітну інтелєктуальну élite і ґрупу, що була передовою в економічних питаннях, але поміркованою у політичних. Розвиток подій демонструє один з найцікавіших проце-

сів. Спочатку представники третього стану лишень порушують питання, що стосуються інтересів їхніх безпосередніх членів, «корпоративних» інтересів (традиційно корпоративних, оскільки це безпосередні та еґоїстичні інтереси у вузькому значенні певної катеґорії); передвісники революції є поміркованими реформаторами, що збивають бучу, але насправді вимагають небагато. Мало-помалу відбувається відбір нової élite, що її цікавлять не тільки «корпоративні» реформи, а що вона намагається розглядати буржуазію як ґрупу, що здійснює геґемонію над всіма народними силами, і цей відбір відбувається під дією таких чинників: опір старих соціяльних сил і міжнародна загроза. Старі сили непоступливі, а якщо вже поступаються чимось, то роблять це з думкою вигадати час і підготуватися до контрнаступу. Третій стан неодмінно потрапив би в ці «пастки», якби не було енерґійних дій якобінців, що чинять опір будь-якій «проміжній» зупинці та відправляють на ґільйотину не тільки елєменти старого суспільства, що відмовляється помирати, але й вчорашніх революціонерів, що сьогодні перетворилися на реакціонерів. Отже якобінці були єдиною направду революційною партією, оскільки вони були виразниками не тільки безпосередніх інтересів і прагнень конкретних приватних осіб, що вони складали французьку буржуазію, але також революційного руху загалом, як єдиного історичного розвитку, тому що вони були виразниками інтересів майбутнього, і не тільки цих приватних осіб, але всіх національних ґруп, що завтра будуть асимільовані головною істнуючою ґрупою. Треба виступати проти тенденційної та глибоко антиісторичної тенденції та наголошувати на тому, що якобінці були реалістами типу Макіявеллі, а не абстрактними діячами. Вони були переконані в абсолютній вірності формул рівности, братерства, свободи й того, що є найважливішим, у його вірності були переконані широкі народні маси, що їх пробудили якобінці та підняли на боротьбу. Мова якобінців, їхня ідеолоґія, їхній спосіб дії чудово відображали потреби епохи, навіть якщо «сьогодні» — в новій ситуації та після майже столітнього культурного розвитку — вони видаються «абстрактними» та «несамовитими». Звісно, вони відображали ці потреби відповідно до французької культурної традиції, доказом цього є аналіза якобінської мови, виконана в «Святій родині», та припущення Геґеля, що політико-юридична мова якобінців та формули клясичної німецької філософії паралєльні та взаємно перекладаються, а за нею сьогодні визнають більше конкретики, і вона стала початком сучасного історизму. Першою потребою бу-

ла потреба знищити ворожі елєменти чи бодай знесилити їх, унеможлививши контрреволюцію; другою була потреба розширити загони буржуазії та поставити її на чолі усіх національних сил, знайшовши спільні інтереси та потреби між нею та иншими національними силами, урухомити їх, повести їх на боротьбу та дійти двох результатів: а) протиставити ударам ворожої кляси якомога ширший фронт, себто створити військово-політичне співвідношення, сприятливе для революції; б) позбавити ворожу клясу будь-якої невтральної зони, де вона би, поза сумнівом, вербувала вандейські армії. Без аґрарної політики якобінців Вандея наблизилася б до самих воріт Парижу. Опір Вандеї власне пов'язаний із загостренням національного питання, що схвилювало деяких бретонців — загалом меншість — гаслом «єдиної і неділимої республіки» та політикою військово-політичної централізації, відмова від якої означала би самогубство для якобінців. Жирондисти[46] спробували числити на федералізм, щоби розчавити якобінців, але провінційні загони, приведені до Парижу, стали за революціонерів. Окрім кількох периферійних районів, де давалися взнаки національна (та мовна) відмінність, аґрарне питання важило більше за прагнення місцевої автономії; сільська Франція прийняла геґемонію Парижу, себто зрозуміла, що руйнування старого режиму потребує укладання блоку не з поміркованими жирондистами, а з передовими елєментами третього стану. Якщо вірно, що якобінці «накидали» свою волю, тоді вірно також і те, що робили вони це завжди згідно з реальним історичним розвитком, оскільки вони не лише створили буржуазний уряд і зробили буржуазію панівною клясою, але зробили більше — створили буржуазну державу, зробили буржуазію національною керівною клясою, геґемоном, себто надали державі сталу основу, створили сучасну французьку згуртовану націю.

Те, що, незважаючи ні на що, якобінці завжди стояли на буржуазно-клясовому ґрунті, показали події, що стали їхнім кінцем як занадто суворої та непоступливої партії та смертю Робесп'єра: вони не хотіли визнати за робітниками право на орґанізацію, зберігши закон Шапельє, і як наслідок — мали ввести закон про «максимум»[47]. Так було зламано міський блок Парижу, їхні штурмові загони, зібрані у Комуні, зневірилися й розсіялися, і переміг Термідор. Революція сягнула своїх клясових меж; політика союзів і безперервної революції призвела до нових проблєм, що їх тоді годі було розв’язати, визволила такі початкові сили, що їх годі було приборкати без військової диктатури.

У Партії дії ми не бачимо нічого схожого на цей якобінський дух, це бажання стати керівною партією. Сказати і про відмінності: в Італії боротьба була боротьбою проти старих договорів і проти істнуючого міжнародного порядку, а також проти іноземної держави — Австрії, що їх представляла та підтримувала в Італії, окупувавши частину півострова та встановивши свій контроль над рештою території. У Франції ця проблєма теж істнувала принаймні подекуди, тому що якоїсь миті внутрішня боротьба перетворилася на боротьбу національну, що тривала на кордоні, але це сталося після того, як революція охопила всю територію, і якобінці знали, як використати зовнішню загрозу, щоби взятися до найенерґійніших дій: вони здавали собі справу в тому, що треба знищити союзників зовнішнього ворога всередині країни, щоби перемогти, і не завагалися провести вересневу різанину[48]. В Італії цей зв'язок — безпосередній і прихований — теж істнував між Австрією і бодай частиною інтелєктуалів, аристократії та заможних поміщиків, але Партія дії його не засуджувала або принаймні не засуджувала з належною енергією, і цей зв'язок не став активним чинником політики. Цікаво, що цей зв'язок трансформувався на питання більшої або меншої патріотичної гідности, а потім викликав гостру, але безплідну полєміку, що тривала до 1898 (див. статті автора з псевдонімом «Рерум Скріптор» у «Критика сочіялє» після відновлення публікації та книгу Бонфадіні «П'ятдесят років патріотизму»)[49].

Під цим оглядом слід нагадати про питання «зізнань» Федеріко Конфалоньєрі: Бонфандіні у згаданій книзі стверджує, що «зізнання» знаходяться у Державному архіві Мілана і містять нібито 80 досьє. Натомість инші ніколи не визнавали, що «зізнання» в Італії і цим пояснювали, чому їх досі не опубліковано; у статті сенатора Салята, що йому уряд доручив вивчати архіви у Відні, щоби знайти там документи, що стосуються італійської історії, — статтю було опубліковано в «Коррьєре делля сера» в 1925 (?) — мовилося, що він знайшов «зізнання» та їх буде оприлюднено[50]. Не випускати з уваги й те, що свого часу «Чівільта каттоліка» кинула виклик лібералам, закликаючи опублікувати «зізнання», заявивши, що ця публікація просто підірве італійську єдність[51]. Щодо Конфалоньєрі: важливо те, що, на відміну від инших патріотів, помилуваних Австрією, Конфалоньєрі, що був помітним державним діячем, відійшов від активного політичного життя і по звільненню займав вельми стриману позицію. Загалом питання про Конфалоньєрі, а надто його позицію та пози-

цію його товаришів на процесі, треба ще раз критично розглянути: треба уважніше ознайомитися зі спогадами тих осіб, що залишили такі спогади; через полєміку, викликану ними, цікаво прочитати спогади француза Александра Андрієна, що він, здається, нападає на Паллявічіно за його слабкість, а про Конфалоньєрі говорить вельми шанобливо[52].

Що ж до вже недавніх спроб захистити позицію ломбардійської аристократії щодо Австрії, надто після лютневого повстання 1853 року і під час правління віце-короля Максиміліяна[53], слід згадати, що Алессандро Луціо[54], чиї історичні твори завжди були упередженими, доходить до виправдання праці Сальвотті та К° на користь Австрії — це вам не «дух якобінців»! Це питання таке комічне забігами Альфредо Панціні, що повнить «Життя Кавура» настільки манірними, наскільки й нудотними та єзуїтськими варіяціями на тему «тигрової шкури», виставленої у вікні одним аристократом під час візити до Мілану Франца-Йосифа![55]

Слід усебічно розглянути концепції Міссіролі, Ґобетті, Дорсо та инших щодо італійського Рисорджименто як «королівського завоювання».

Якщо в Італії не постала якобінська партія, слід шукати причини в економічній царині, себто у відносній слабкості італійської буржуазії і в инших історичних умовах в Европі після 1815. Межа, досягнута якобінцями з їхньою політикою насильницького пробудження енерґії французького народу задля укладання союзу з буржуазією, із законом Шапельє і законом про «максимум», проявилася 1848 року як загрозлива «мара»[56], що її майстерно використала Австрія та старі уряди, а також Кавур (і папа римський). Буржуазія, очевидно, більше не могла поширити свою геґемонію на широкі народні маси, що їй вдалося зробити у Франції (не могла через суб’єктивні причини, а не об’єктивні); але завжди можна було вплинути на селян.

Франція, Німеччина та Італія (а також Анґлія) ріжняться процесом захоплення влади буржуазією. У Франції це доконане явище, тут найбільше багатство активних і пасивних політичних елєментів. У Німеччині цей процес де в чому нагадує італійський, де в чому — анґлійський. У Німеччині рух 1848 року зазнає поразки через брак згуртованости буржуазії (гасло якобінського типу запропонували крайні ліві демократи — «безперервна революція»), а також тому, що це питання відновлення державности поєднується з національним питанням;

війни 1864, 1866 і 1870 років[57] вирішують одночасно національне питання і клясове питання у проміжний спосіб: буржуазія високо стає у промислово-економічній царині, а старі февдальні кляси залишаються як правляча верства держави, зберігаючи широкі кастові привілеї ув армії, в державному управлінні та на селі; але якщо в Німеччині ці старі кляси застерігають за собою таке важливе місце та користуються такими привілеями, вони виконують певну ролю, вони є «інтелєктуалами» буржуазії зі своїм особливим характером, що пояснюється походженням і традиціями їхньої касти. Ув Анґлії, де буржуазна революція розпалилася задовго до Франції, попри всю енерґію анґлійських «якобінців», себто «круглоголових» Кромвелла, ми спостерігаємо явище, схоже на німецьке явище злиття старого та нового: стара аристократія залишається правлячою верствою з певними привілеями; вона також стає інтелєктуальним прошарком анґлійської буржуазії (втім анґлійська аристократія не є замкненою ґрупою і постійно оновлюється елєментами з кола інтелєктуалів і буржуазії). Щодо цього варті уваги деякі спостереження з передмови до анґлійського видання «Розвитку соціялізму від утопії до науки»[58], що на них слід зважати, досліджуючи питання про інтелєктуалів та їхню суспільно-історичну ролю.

Те, як Антоніо Лябріола пояснив безперервне перебування при владі в Німеччині юнкерів та кайзеризм попри високий капіталістичний розвиток, туманить правильне пояснення[59]: клясові відношення, спричинені промисловим розвитком, сягнувши меж буржуазної геґемонії і втрати проґресивними клясами своїх позицій, спонукають буржуазію не розпочинати рішучої боротьби проти старого світу, а навпаки — зберегти ту частину фасаду, що приховує її дійсне панування.

Ця ріжниця, з якою процес того самого історичного розвитку проявляється у ріжних країнах, треба зв’язати не тільки з ріжними поєднаннями внутрішніх відносин всередині країни, але також з ріжноманіттям міжнародних ситуацій (міжнародні чинники в таких дослідженнях зазвичай недооцінюють). Сміливий, безстрашний якобінський дух безперечно пов'язаний з геґемонією, що її Франція здійснювала такий довгий час, не кажучи вже про істнування такого міського центру, як Париж, а також з централізацією, здобутою у Франції завдяки абсолютній монархії. Наполеонівські війни на додачу до величезних людських втрат серед найсміливіших і найбільш підприємних

послабили не тільки французьку військово-політичну енерґію, а й енерґію инших націй, хоча інтелєктуально вони були плідними для оновлення Европи.

Є очевидним, що міжнародні чинники багато важили у визначенні лінії розвитку Рисорджименто, але їхнє значення перебільшила партія поміркованих (зокрема Кавур) для цілей партійної політики. З цього погляду вельми цікавим є те, що Кавур, що боявся ініціятиви Ґарібальді до відплиття від Кварто та переходу протокою як чорт свяченої води через можливі міжнародні ускладнення[60], пізніше сам з ентузіязмом, викликаним «тисячею» в европейській громадській думці, почав думати про нову війну з Австрією. Певною мірою на Кавура погано вплинула його професійна діяльність дипломата: він усюди вбачав «величезні» труднощі, що призводило до змовницьких перебільшень і породжувало разючі акробатичні хитрування та інтриґи. Так чи так, він чудово впорався з завданням партійної людини; чи представляла ця партія націю, бодай у сенсі широкого розуміння спільности інтересів буржуазії та инших кляс, це вже инша річ.

Щодо «якобінського» гасла, запропонованого в 1848-1849 роках, варто вивчити його складну долю. Відновлене, систематизоване, перероблене та інтелєктуалізоване ґрупою Парвуса—Бронштейна, воно було інертним і неефективним 1905 року, а пізніше стало абстракцією, призначеною для кабінетних досліджень[61]. Течія, що відкинула «інтелєктуалізований варіянт» цього гасла, замість «умисного» використання застосувала його конкретно, в живій формі з огляду на час, місце та історичну ситуацію, що її треба було змінити, — запропонувала союз двох соціяльних ґруп з геґемонією міської ґрупи[62].

У першому випадку — якобінський темперамент без відповідного політичного змісту; у другому — якобінський темперамент і зміст, що відповідають новим історичним відносинам, а не просто з новою літературною або інтелєктуальною наличкою.

Зошит 19, §‹26›. *Відношення місто—село в добу Рисорджименто та в італійській національній будівлі.* Відношення між міським населенням і сільським населенням не є відношенням якогось одного схематичного типу, надто в Італії. Необхідно, отже, встановити, що розуміти під «міським» і під «сільським» в сучасній цивілізації і які поєднання можуть постати з неперервної присутности стародавніх і застарілих форм у загальному

складі населення, якщо дивитися з огляду його більшого або меншого скупчення. Часто подибуємо парадокс, коли сільський тип є проґресивнішим за тип, що видає себе за міський.

«Промислове» місто є завжди проґресивнішим за село, що воно орґанічно залежить від міста. Проте в Італії не всі міста «промислові», а міст направду промислових ще менше. «Сто» італійських міст є промисловими містами, а скупчення населення у несільських центрах, яких в Італії вдвічі більше, ніж у Франції, свідчить за те, що міра індустріялізації Італії вдвічі вища за міру індустріялізації Франції. В Італії «урбанізація» є не тільки проявом капіталістичного розвитку та великої промисловости, що відіграють тут «особливу» ролю. Місто, що колись було найбільшим в Італії, але досі лишається одним з найбільших італійських міст — Неаполь, — не є промисловим, так само як не є промисловим Рим — найбільше італійське місто сьогодення. Проте навіть ці — середньовічні — міста мають сильні осередки населення сучасного, міського типу. Але в якому вони стані? Їх поглинуто, задушено, розчавлено иншою частиною, що не належить до сучасного типу та становить величезну більшість. Парадокс «міст безмовности».

У такому місті між усіма соціяльними ґрупами є певна ідеолоґічна єдність у ставленні до села — єдність, що її не уникли — попри їхнє місце у громадському житті — навіть сучасніші осередки населення: ненависть і презирство до «селюка», такий собі непомітний спільний фронт проти вимог села, що вони — якщо їх виконати — унеможливили б істнування такого міста. Як відповідь є не менш сильна та жагуча «ґенетична» відраза села до міста — до міста як такого, до всіх ґруп, що його населяють. Це загальне взаємовідношення, що воно насправді є дуже складним і проявляється у формах, що на перший погляд видаються суперечливими, мало надзвичайне значення під час розгортання боротьби за Рисорджименто, коли воно було більш очевидним і безпосереднім, ніж тепер. Перший гучний приклад таких позірних суперечливостей подибуємо в епізоді з Партенопейською республікою 1799 року: місто було розбите селом, орґанізованим під проводом кардинала Руффо, тому що республіка — і на першому, аристократичному етапі, і пізніше на буржуазному — нехтувала селом, з одного боку, а з иншого — боячись можливого якобінського перевороту, наслідком якого землевласники, що проживали свою земельну ренту в Неаполі, могли втратити землю, а широкі народні маси могли бути позбавлені свого шма-

та доходу та життя, — зробила так, що жителі прилеглих районів залишилися до неї байдужими, якщо не ворожими[1]. Крім того за доби Рисорджименто вже проявляється історичне відношення (нехай остаточно ще не сформоване) між Півнíччю і Півднем як відношення, подібне до відносин між великим містом і великим селом: бувши не орґанічним, нормальним відношенням між провінцією і промисловою столицею, але поставши з відмінностей між двома величезними територіями з дуже ріжними громадськими та культурними традиціями, воно набуває рис й характеристик національного конфлікту. Що особливо помітно в період Рисорджименто, то це те, що під час політичних криз ініціятива завжди за Півднем: Неаполь 1799, Палермо 1820-1821, Мессіна та Сицилія 1847, Сицилія і Неаполь 1847-1848[2]. Також треба звернути увагу на особливі риси, що їх набуває кожний рух у Центральній Італії — цьому перехідному містку між Північчю і Півднем: період (відносної) народної ініціятиви триває з 1815 по 1849 та сягає кульмінаційної точки в Тоскані та Папській державі (Романью і Луніджанію треба вважати такими, що примикають до Центру). Ця особливість не зникає і пізніше: події червня 1914 року сягнули кульмінаційної точки в Центрі (Романья і Марке); криза, що починається 1893 року на Сицилії і поширюється на Південь і Луніджанію, сягає кульмінаційної точки 1898 року в Мілані[3]; 1919 року починається самозахоплення землі на Півдні та Сицилії — 1920 року окупація фабрик на Півночі. Ця відносна синхронність і одночасність показують, що, з одного боку, вже 1815 року істнувала відносно однорідна економічно-політична структура, з иншого — у кризові періоди першим реагував найбільш периферійний, найслабший реґіон.

Відносини між Північчю і Півднем як між містом і селом також розглядались у рамках ріжноманітних культурних концепцій і теоретичних підходів. Як уже наголошувалось, Б. Кроче та Дж. Фортунато на початку століття очолили культурний рух, що так чи так протистояв культурному руху Півночи (ідеалізм проти позитивізму, клясицизм або клясика проти футуризму). Треба усвідомити те, що Сицилія відокремлена від Півдня навіть у царині культури: якщо Кріспі є людиною північної промисловости, то Піранделло загалом стоїть доволі близько до футуризму, а Джентіле та актуалізм також наближаються до руху футуристів (якщо розглядати його широко, як опозицію традиційному клясицизму, як форму сучасного романтизму). Иншою є структура та походження інтелєктуалів: на Півдні ще досі превалює тип

«адвоката», що він підтримує зв'язок селянської маси із землевласниками та державним апаратом; на Півночі панує тип конторського «спеціяліста», що є сполучною ланкою між робітничою масою і підприємцями: зв'язок з державою функціонує за посередництва профспілкових орґанізацій і політичних партій, керованих абсолютно новою верствою інтелєктуалів (фактичний синдикалізм держави, наслідком чого систематичне поширення у національному маштабі того соціяльного типу, певною мірою більш цілісного та послідовного, що було неможливо за старого синдикалізму, є певною мірою і в певному сенсі знаряддям морально-політичного об'єднання).

Це складне відношення місто—село можна розглядати через призму загальних політичних проґрам, що прагнули утвердитися до приходу до влади фашистів: у проґрамі Джолітті та лібералів наявна тенденція до створення на Півночі «міського» блоку (промисловців і робітників), що став би основою протекціоністської системи та зміцнив би північну економіку та геґемонію. Південь зводився до рівня напівколоніяльного ринку збуту, джерела заощаджень і податків, й «дисципліна» на ньому підтримувалась за допомогою двох видів заходів: заходів поліцейських — жорстоких репресій проти будь-якого масового руху, періодичних масових вбивств селян (у замітці на пам'ять Джолітті, писаній «Spectator» (Міссіролі) для «Нуова антолоджія», висловлено подив, чому Джолітті завжди був таким затятим противником будь-якого поширення на Півдні соціялізму та синдикалізму, хоча тут все природно та зрозуміло, адже робітничий протекціонізм — реформізм, кооперативи, громадські роботи — можливий лише частково, себто будь-які привілеї передбачають жертви та бідність[4]); заходів поліцейсько-політичних, коли окремим особам з верстви «інтелєктуалів» і адвокатів — у формі залучення до роботи в державному управлінні — дозволено розкрадати місцеві адміністрації, коли не так строго, як в инших реґіонах, застосується церковне право, одночасно залишаючи в розпорядженні церкви значну власність тощо, себто залучення на «індивідуальному рівні» найактивніших представників Півдня до кадрів державного управління з наданням їм особливих «судових», бюрократичних й инших привілеїв. Так, соціяльна верства, що могла б орґанізувати хронічне невдоволення Півдня, перетворилась на знаряддя політики Півночи, на допоміжну приватну поліцію. Через брак керівництва невдоволення не могло набути нормальної політичної форми, і конкретні вияви

цього невдоволення — завжди хаотичні та безсистемні — подавались як такі, що належать до «компетенції кримінальної поліції». Насправді до цієї форми корупції причетні — нехай лише пасивно й опосередковано — такі люди, як Кроче та Фортунато, що поняття «єдности» перетворили на фетиш (див. епізод з Фортунато та Сальвеміні навколо «Уніти», що про нього розповідає Преццоліні в першому виданні «Італійської культури»[5]).

Не варто забувати про морально-політичний фактор кампанії погроз, що розпочиналась щоразу, коли робилась спроба об'єктивного розгляду причин різниці між Північчю і Півднем. Згадаймо висновки слідчої комісії Пе-Серри щодо Сардинії після торгівельної кризи 1890-1900 років і звинувачення, висунуті Кріспі проти сицилійських фаші, в тому, що вони продалися анґлійцям[6]. У гурті сицилійських інтелєктуалів надзвичайно поширеною була ця форма незадоволення єдністю (наслідок потужного тиску селян на панську землю і місцевої популярности Кріспі), що жива досі й проявилась нещодавно в атаці Натолі на Кроче через невинний натяк на відокремлення Сицилії від Неаполітанського королівства (див. відповідь Кроче у «Критиці»)[7]. При втіленні своєї проґрами Джолітті «турбували» два фактори: 1) ствердження в соціялістичній партії непримиренних на чолі з Муссоліні та їхнє кокетування з мерідіоналістами (вільна торгівля, вибори у Мольфетті тощо), що руйнувало північній міський блок[8]; 2) запровадження загального виборчого права, що нечувано розширило парляментську базу Півдня й ускладнило корупцію окремих діячів (забагато було тих, кого треба було корумпувати, звідси поява збройних найманців для залякування противників урядових партій).

Джолітті змінив «партнера»: міський блок заступила «Джентілонська угода» (або краще сказати, що міському блокові протиставили цю угоду, щоб уникнути остаточного розвалу), себто по суті блок північних промисловців і жителів «орґанічного та нормального» села (ґеоґрафічно виборчі сили католиків співпадали з силами соціялістів: вони переважали на Півночі та в Центрі), причому угода діяла і на Півдні, принаймні, її було досить, щоб «пом'якшити» наслідки розширення маси виборців[9].

Ще однією проґрамою або загальним політичним напрямком можна вважати проґраму «Коррьєре делля сера» або Луїджі Альбертіні, що її можна ототожнювати з союзом між певною частиною промисловців Півночи (на чолі з власниками текстильних, бавовняних і шовкопрядильних підприємств, експортера-

ми, а значить прибічниками вільної торгівлі) та сільським блоком Півдня: «Коррьєре» підтримала Сальвеміні проти Джолітті на виборах у Мольфетті 1913 року (кампанія Уґо Ойєтті)[10], підтримала уряд Саляндри до війни та уряд Нітті після[11], себто два перші уряди, сформовані південними статистиками (сицилійців треба розглядати окремо: вони завжди складали левову частку в усіх кабінетах міністрів, починаючи від 1860-х, і дали кількох голів ради міністрів на відміну від Півдня, що його першим прем'єр-міністром був Саляндра; цю «сицилійську» навалу треба пояснити політикою шантажу з боку партій острова, що неофіційно завжди підтримували дух «сепаратизму» на користь Анґлії; легковажне звинувачення Кріспі було вираженням стурбованости, що справді охопила ґрупу найбільш відповідальних і чутливих національних керівників)[12].

Розширення виборчого права 1913 року встигло викликати перші симптоми того явища, що досягло максимального вираження у 1919-1920-1921 роках завдяки політико-орґанізаційному досвіду, здобутому селянськими масами на війні, себто розлам південного сільського блоку та розрив селян під проводом частини інтелєктуалів (військових офіцерів) з великими землевласниками: так постали сардинізм, сицилійська партія реформ (так звана парляментська ґрупа Бономі, що складалась з Бономі та 22 депутатів з Сицилії), а також крайнє сепаратистське крило, представлене «Новою Сицилією», ґрупою «Оновлення» на Півдні, що складалась з фронтовиків, які прагнули створити реґіональні партії дії по типу сардинської (див. журнал «Волонта» Торраки, еволюцію «Пополо романо» тощо)[13]. В цьому русі самостійне значення селянських мас мінялось від Сардинії до Півдня і до Сицилії відповідно до орґанізованої сили, престижу та ідеолоґічного тиску великих землевласників, що вони на Сицилії були найбільш орґанізованими та згуртованими, а на Сардинії навпаки мали відносно невелике значення. Так само мінялась відносна незалежність відповідних верств інтелєктуалів — звісно, у протилежному сенсі щодо великих землевласників. (Коли говоримо за інтелєктуалів, треба мати на увазі не лише ті верстви, що до них зазвичай прикладають цю назву, а загалом всю соціяльну верству, що виконує орґанізаційну функцію у широкому розумінні як у царині продукції, так і в царині культури, а також у політико-адміністративній сфері; вони відповідають унтер-офіцерам і молодшим офіцерам в армії, а також — частково — старшим офіцерам, що вислужилися з молодшого команд-

ного складу.) Для аналізи політико-соціяльної функції інтелєктуалів необхідно дослідити та розглянути їхнє психолоґічне ставлення до основних кляс, з якими вони контактують у ріжних сферах. Їхнє ставлення до виробничих кляс «патерналістське»? Чи вони вважають, що є орґанічним вираженням цих кляс? «Прислужують» керівним клясам чи самих себе вважають керівниками, складовою керівних кляс?

У процесі Рисорджименто так звана Партія дії зайняла «патерналістську» позицію, тому що не змогла встановити зв'язок, хай навіть слабкий, між широкими народними масами та державою. Так званий «трансформізм» є ніщо инше, як парляментське вираження того факту, що Партію дії помалу-малу приєднали до поміркованих, а народним масам відтяли голову та залишили їх за рямцями нової держави.

Від розгляду відношення місто—село переходимо до аналізи головних рушійних сил італійської історії та проґрамових пунктів, з огляду на які треба судити про напрямок руху Партії дії у Рисорджименто. Можна окреслити таку схему: 1) міська сила Півночи; 2) сільська сила Півдня; 3) міська сила Центру та Півночи; 4-5) сільська сила Сицилії та Сардинії.

Не зупиняючись на ролі «локомотива», що її відігравала перша сила, треба розглянути ріжноманітні «вельми корисні» поєднання, що до них вдавалися для формування «потяга», який би якомога швидше мчав через історію. Між тим перша сила вступає в боротьбу, маючи власні, внутрішні проблєми: орґанізація, забезпечення однорідности, військово-політичне керівництво (п'ємонтська геґемонія, відносини між Міланом і Турином тощо); але доведено, що, зберігши цілісність, вона досягає певного ступеня єдности та боєздатности, що дає їй змогу уже чисто «механістично» виконувати функцію «опосередкованого» керівника для инших сил. У ріжні періоди Рисорджименто бачимо, що перехід цієї сили на примиренну позицію та на позицію боротьби проти іноземного панування викликав підйом проґресивних сил на Півдні, звідси відносна синхронність, але не одночасність рухів 1820-1821, 1831[14], 1848 років. У 1859-1860 цей історико-політичний «механіцизм» діє з усією можливою віддачею, позаяк Північ розпочинає боротьбу, Центр приєднується до неї мирно або майже мирно, а на Півночі держава Бурбонів падає від удару ґарібальдійців — удару відносно слабкого. Стається так, бо в справу бурно втручається Партія дії (ґарібальдійці), після того як помірковані (Кавур) орґанізували Північ і Центр; себто

це не єдине політично-військове керівництво (з поміркованих і Партії дії), що орґанізовує відносну одночасність, але (механічна) співпраця двох центрів керівництва, що щасливо сполучаються.

Перед першою силою, отже, постала проблєма орґанізації довкола себе міських сил инших національних районів, особливо Півдня. Ця проблєма була найскладнішою, ускладненою суперечностями та мотивами, що викликали велику бурю пристрастей (фарсовим розв'язанням цих суперечностей була так звана «парляментська революція» 1876 року). Але саме тому її розв'язання стало одним з важливих моментів національного розвитку. Міські сили є соціяльно однорідними, а значить мають бути цілковито рівними. Себто теоретично все правильно, але історично питання ставили інакше: міські сили Північчи, безумовно, очолювали свої національні частини, чого не можна сказати — принаймні, рівною мірою — про міські сили Півдня. Міські сили Північчи мали, отже, домогтися від міських сил Півдня, щоби ті обмежили свою керівну ролю на забезпеченні керівництва Північчи щодо Півдня у рямцях загальних відносин місто—село, себто керівна роля міських сил Півдня не могла бути нічим иншим, як моментом, підпорядкованим ширшій керівній ролі Північчи. Найгостріша суперечність була породжена таким фактичним станом речей: міська сила Півдня не могла вважатися за щось самостійне, незалежне від сили Північчи; ставити питання таким робом означало б заздалегідь стверджувати непримиренну «національну» розбіжність — розбіжність таку серйозну, що тут не зарадило б навіть федеративне вирішення; це означало б визнати істнування ріжних націй, що між ними був би можливий лише військово-дипломатичний союз проти спільного ворога — Австрії (коротше кажучи, єдиний об'єднавчий і гуртуючий елємент полягав би у наявності «спільного» ворога). Одначе насправді були лише певні «аспекти» національного питання, але аж ніяк не «всі» аспекти, до того ж не найважливіші. Найважливішим аспектом була слабка позиція південних міських сил по відношенню до сільських сил — тут співвідношення було несприятливим, що іноді проявлялось власне у правдивому підпорядкуванні міста селу. Тісний зв'язок між міськими силами Північчи та Півдня, надаючи другим представницької сили престижу перших, мав допомогти цим силам стати самостійними, набути свідомости своєї історичної ролі керівників «конкретно», а не суто теоретично й абстрактно, підказуючи шляхи вирішення

багатьох реґіональних проблєм. Природно, що на Півдні до неподільности була сильна опозиція: хай там як, але найтяжче завдання пошуку виходу із ситуації випало міським силам Північчи, що вони не тільки мали переконати своїх «братів» з Півдня, але мали розпочати з себе та переконати себе в складності політичної системи; практично, отже, питання полягало в істнуванні сильного центру політичного керівництва, що з ним неодмінно співробітничали би впливові та популярні особистості з Півдня й Островів. Проблєма створення єдности Півночи та Півдня тісно пов'язана з проблємою досягнення згуртованости та солідарности між національними міськими силами і значною мірою є складовою цієї проблєми. (Наведені вище міркування насправді стосуються всіх трьох південних районів — Неаполя, Сицилії, Сардинії.)

Сільські сили північно-центральної частини висували своєю чергою низку проблєм, що їх міська сила Півночи мала розв'язати, щоби встановити нормальний зв'язок між містом і селом, виключаючи сторонні втручання і вплив на розвиток нової держави. У цих сільських силах треба розріжняти дві течії — світську та клєрикально-австрійську. Крім Тоскани та частини Папської держави клєрикальна сила мала найбільшу підтримку в Ломбардії та Венеції, а світська — в П'ємонті та у решті Італії (за певними винятками — більш або менш значними), у папських володіннях, особливо в Романьї, а також в инших областях аж до Півдня й Островів. Правильно розв'язавши ці безпосередні стосунки, міські сили Півночи задали би ритм вирішенню всіх подібних питань у маштабі усієї нації.

Щодо всієї цієї низки складних проблєм Партія дії зазнала повного краху: насправді вона обмежилась тим, що зробила принциповим, першочергово проґрамним те, що було питанням політичної основи, що на ній такі проблєми можна було б згуртувати та розв'язати в законний спосіб, — питання установчих зборів. Не можна сказати, що зазнала поразки партія поміркованих, що прагнула орґанічного розширення П'ємонту, хотіла салдатів для п'ємонтської армії, а не повстань або озброєних ґарібальдійських загонів.

Чому Партія дії не порушила вповні земельне питання? Що його не висунули поміркованi, зрозуміло: надзвичайна важливість національного питання для поміркованих вимагала створення блоку всіх правих сил, в тому числі кляс великих землевласників, довкола П'ємонту як держави та як армії. Загроза з

боку Австрії щодо вирішення земельного питання на користь селян — загроза, що її здійснили на Галичині проти польських дворян і на користь русинських селян, — не просто викликала сум'яття серед зацікавлених осіб в Італії, визначаючи всі коливання аристократії (події лютого 1853 року в Мілані та засвідчення поваги найбільш знатними міланськими родинами Францу-Йосифу напередодні повішання в Бельфьоре)[15], але паралізувала саму Партію дії, що з цього приводу дотримувалась тієї самої точки зору, що й помірковані, та вважала «національними» не мільйони селян, а й аристократію і землевласників. Лише після лютого 1853 року Мадзіні додав певні демократичні акценти (див. «Листування» з того періоду)[16], але не наважився рішучо, радикально переглянути свою абстрактну проґраму. Треба вивчити політичну поведінку ґарібальдійців у Сицилії 1860 року — політичну поведінку, диктовану Кріспі: повстанські селянські рухи проти баронів були жорстоко придушені, та було створено антиселянську національну ґвардію; показовою є каральна експедиція Ніно Біксіо в катанську провінцію, де повстання було найсильнішим[17]. Або ж [також] у «Нотатках» Дж. Ч. Абби[18] бачимо елєменти, які доводять, що земельне питання було пружиною, здатною зрушити з місця широкі маси: варто лише згадати розмови Абби з ченцем, що зустрічає ґарібальдійців одразу після їхньої висадки в Марсалі. У деяких новелах Дж. Верґи є колоритні описи цих селянських бунтів, що їх національна ґвардія душить терором і масовими розстрілами[19]. (Цей бік експедиції «Тисячі» ніколи не вивчали і не аналізували.)

Ухилення від розв'язання земельного питання практично унеможливило вирішення питання клєрикалізму та ворожого ставлення папи до об'єднання. Під цим оглядом помірковані проявили більше рішучости, ніж Партія дії: то правда, що вони не розподіляли церковне майно серед селян, але використовували його для створення нової верстви великих і середніх власників, зв'язаних з новою політичною ситуацією, і без вагань конфісковували великі землеволодіння, хоча й самих конґреґацій. Партія дії до того ж була паралізована в своїй політиці щодо селянства намірами Мадзіні провести реліґійну реформу, що вона не тільки не цікавила широкі сільські маси, але навпаки — робила їх сприйнятливими до підбурювання проти нових єретиків. Приклад Французької революції показав, що якобінцям, які на основі земельного питання спромоглися придушити всі праві партії аж до самих жирондистів і не тільки попередили союз се-

ла проти Парижу, але збільшили кількість своїх прибічників у провінції, зашкодили Робесп'єровим спробам провадити релігійну реформу, що вона, одначе, в реальному історичному процесі мала певне значення і безпосередню конкретність. (Необхідно було б уважно дослідити справжню аґрарну політику Римської республіки та правдивий характер каральної експедиції, яку Мадзіні доручив здійснити Феліче Орсіні в Романьї та Марке: в цей період і аж до 1870 року, а також після, під бандитизмом майже завжди розуміли бурхливий і позначений жорстокістю стихійний рух селян за захоплення землі.)

Зошит 19, §‹50›. *Ввідні критерії.* Історія як «біоґрафія» нації. Цей спосіб написання історії постає разом з народженням національного почуття і є політичним знаряддям координації та зміцнення елєментів, що саме з них складається національне почуття. 1) Вважають, що до нього завжди прагнули, що воно завжди істнувало, але не могло ствердитися та відкрито проявитися через втручання зовнішніх сил або тому, що внутрішню доброчесність приспали. 2) Воно дало місце лубочній народній історії: про Італію насправді думають як про щось одночасно абстрактне та конкретне (надто конкретне), як про добру матрону з народних лубків, що мають вплив на всі народні верстви — так позитивний, як і неґативний (але завжди ірраціональний) — сильніший, ніж про це думають, думають як про матір, чиїми «синами» є всі італійці. В один перехід, що здається різким, ірраціональним, але є безсумнівно дієвим, біоґрафія «матері» перетворюється на колєктивну біоґрафію «хороших синів», що вони протиставляються синам негідним, неслухняним тощо. Розуміється, що для появи такого способу написання і викладу історії були практичні причини — його виробили для пропаґанди. Але чому історію досі продовжують писати у такий спосіб? Сьогодні таке представлення історії Італії є антиісторичним у подвійному сенсі: 1) воно суперечить дійсності; 2) воно не дозволяє зважено оцінити зусилля, що їх докладали діячі Рисорджименто, применшуючи їхню важливість і ориґінальність, — зусилля, що їх було спрямовано не лише проти зовнішніх ворогів, але особливо проти внутрішніх консервативних сил, які опирались об'єднанню країни.

І тут — для розуміння «педаґоґічних» причин цієї форми історії — може прислужитися порівняння з французькою ситуацією часів, коли відбувалось Рисорджименто: Наполеон проголо-

сив себе імператором французів і так само Луї-Філіп — королем французів[1]. Такий титул має глибоко національно-народний характер і означає зліпок з епохи патримоніяльної держави; люди важливіші за територію. Тим-то над «Маріянною» у Франції можуть жартувати навіть найпалкіші патріоти, тоді як в Італії висміювати стилізований образ Італії означало б безумовно належати до антипатріотів, як санфедисти та єзуїти до та після 1870 року[2].

Зошит 20, §‹1›. *«Католицька дія».* «Католицька дія», що постала невдовзі після 1848 року, була одмінною від руху, що існує сьогодні, після реорґанізаційних заходів Пія XI. Початкову позицію «Католицької дії» після 1848 року (а також частково в інкубаційний період, що тривав з 1789 по 1848 роки, коли виникає та розвивається факт і поняття нації та батьківщини, що стає орґанізуючим — інтелєктуально та морально — елєментом широких народних мас на противагу церкві та католицькій вірі) можна охарактеризувати, перенісши на католицьку релігію спостереження, зроблене одним французьким істориком (перевірити) щодо «леґітимістської» монархії та Людовіка XVIII: здається, Людовик XVIII не зміг переконати себе в тому, що у Франції після 1815 року, щоб утриматись при владі, монархія повинна мати власну політичну партію[1].

Всі спроби з боку католицьких істориків пояснити появу «Католицької дії» і пов'язати цю нову формацію з рухами та діяльністю, що «істнували завжди» від часів Христа, ведуть до хибних висновків. Після 1848 року по всій Европі історико-політико-інтелєктуальну кризу (а в Італії криза набула своєрідної форми безпосереднього антиклєрикалізму та боротьби, в тому числі збройної, проти церкви) подолано завдяки чистій перемозі лібералізму над космополітичними та «папськими» претензіями католицизму. До 1848 року виникають партії, що істнують недовго, та проти католицизму виступають тільки окремі особи; після 1848 року католицизм і церква «зобов'язані» мати власну партію для самооборони, не відкладаючи це на потім: вони більше не можуть висловлюватися (нехай йдеться лише за неофіційну позицію, адже церква ніколи так і не визнає, що стан речей змінився безповоротно) так, ніби становлять обов'язковий і універсальний вихідний пункт для кожного способу думання та роботи. Сьогодні багато хто просто відмовляється вірити у те, що

колись було саме так. Аби дати уявлення про цей факт, можна запропонувати таку модель: сьогодні ніхто не може серйозно сприймати думку про заснування асоціяції боротьби зі самогубством (не виключено, що десь таки істнує якесь товариство такого штибу, але це вже инше питання), тому що немає філософської течії, що прагнула би переконати людей — і досягла би в цьому хоча б часткового успіху — в необхідності масового самогубства (хоча, здається, в Еспанії були окремі люди та навіть невеличкі гуртки, що сповідували такі форми радикального нігілізму): очевидно, що «життя» є обов'язковою передумовою будь-якого прояву життя. Католицизм відігравав таку ролю, і сліди цього залишилися у мові та образі думок особливо селян: християнин і людина є синонімами, так само як синонімами є християнин і «некультурна людина». («Я — не християнин!» — «А хто ж ти тоді? Твар?») Заслані досі говорять: «християни та засланці» (на Устіці певний час дивувало, коли при прибутті катера чулось, як вислані сюди на поселення казали: «Тут всі християни. Тут немає нехристиян. Тут немає і одного християнина». Ув'язнені навпаки частіше кажуть «буржуї і в'язні» або — жартома — «салдати і в'язні», а від вихідців з Півдня можна почути також «християни і в'язні». Тим-то було б цікаво дослідити весь ланцюжок історико-семантичних перетворень, що у французькій від «християнин» призвів до «crétin» (звідси й італійське слово «cretino») і навіть «grédin»; цей випадок дуже нагадує те, як італійське слово «villano» замість «селянин» врешті-решт почало означати «нечема» і навіть «незграба» та «негідник», себто іменник «християнин», що його запозичили селяни (схоже, у селян певних альпійських районів), щоб позначати самих себе як «людей», у випадку деяких місцевих говірок втратив своє релігійне значення і повторив долю слова «manant». Напевне, таке саме походження має російське «крестьянин», тоді як слово «християнин» у релігійному значенні має витонченішу форму — зберігає образ грецької літери «Х» (зневажливо загалом кажуть «мужик»). З таким світосприйняттям, мабуть, пов'язано те, як у деяких краях, де не знають жидів, вірять або вірили, що у них є хвіст і свинячі вуха чи инші ознаки тварини.

Історично-критичне дослідження руху «Католицька дія» може підготувати аналітичний майданчик для низки різноманітних досліджень і студій.

Загальнонаціональні з’їзди. Як відбувається підготовка на рівні центральної і місцевої преси. Офіційні підготовчі матеріяли: доповіді офіційні й доповіді опозиції.

«Католицька дія» завжди була складним орґанізмом навіть до створення конфедерації «білих» профспілок і Народної партії. Італійська конфедерація працівників[2] розглядалась як орґанічна складова «Католицької дії», а Народна партія — ні, але була такою фактично. На додачу до всіх инших міркувань, що підштовхнули до створення Народної партії, її задумували як знаряддя стримування неминучого у післявоєнний період демократичного наступу: для нього партія мала стати одночасно орґаном і гальмом, щоб уберегти авторитарну структуру «Католицької дії», що вона офіційно підпорядковувалась особисто папі та єпископам; якби не було Народної партії і нововведень демократичного характеру в Конфедерації профспілок, імпульс, що йшов від народу, підірвав би всю структуру «Католицької дії», поставивши під сумнів незаперечний авторитет церковної ієрархії. Такий самий непростий стан речей спостерігався і продовжує спостерігатися на міжнародній арені: хоча папа є єдиним міжнародним центром, фактично істнують певні установи з координації католицького політичного та профспілкового руху й керування ним у всіх країнах, такі, як центри в Маліне, що склав Громадський кодекс[3], і центр Фрібуру, відповідальний за профспілковий рух (треба подивитися, як функціонують ці установи у царині католицької політичної та профспілкової орґанізації та після змін, що відбулись не тільки в Італії, але також у ґерманських країнах)[4].

Проведення з’їздів. Питання, включені до порядку денного, та питання, не включені через ризик виникнення серйозних конфліктів. Порядок денний має формуватися, виходячи з конкретних проблєм, що виникли у проміжок часу між одним з’їздом і иншим, і ймовірного майбутнього, а також виходячи з пунктів самого вчення, що довкола них виникають загальні теоретичні течії та ґрупуються фракції.

Виходячи з чого та керуючись якими критеріями, обирається чи переглядається керівництво? Виходячи із загального напряму, що на нього вказує вчення, коли керівництву доручають загальне управління, чи керівництво обирають після того, як з’їзд визначив конкретний і точний напрямок роботи? Внутрішню демократичність кожного руху (себто більшу чи меншу ступінь внутрішньої демократії, себто ступінь залучення рядових

членів до ухвалення рішень і визначення напряму діяльности) можна виміряти та оцінити саме за цим критерієм.

Ще одним важливим елєментом є відношення між соціяльним складом з'їзду, гурту виступаючих й обраного керівництва і соціяльним складом руху в усій його складності.

Відношення між дорослими поколіннями та молоддю. З'їзди безпосередньо займаються питаннями молодіжного руху, що він має служити джерелом поповнення кадрів і кращою школою руху, та чи дозволяють молодим самим подбати про себе?

Наскільки впливовими є на з'їздах залежні й афільовані орґанізації (і чи мають такі істнувати), фракція у парляменті, профспілкові діячі тощо? Депутатам і керівникам профспілкового руху відводять офіційно й орґанічно на з'їздах особливе місце, чи вони обіймають таке місце просто через особливість свого положення?

Як під час обговорень на з'їздах, так за їх межами необхідно уважно розглянути зміни, що відбулися у часі та просторі з найважливішими конкретними проблємами (питання профспілок, відношення між політичним центром і профспілками, аґрарне питання, питання внутрішньої орґанізації) у всьому комплєксі їхнього взаємозв'язку. Кожне питання має два боки: як його розглянуто теоретично і технічно та як його вирішено практично.

Ще одним питанням є питання преси в усій його багатогранності: щоденна ґазета, періодичні видання, брошури, книги, централізація чи автономізація преси тощо.

Парляментська фракція: коли йдеться за певну парляментську діяльність, треба не втрачати з поля зору деякі критерії дослідження і оцінки. Коли депутат якогось народного руху виступає у парляменті (а сенатор — у сенаті), може з'явитися три або більше варіянтів його виступу: 1) офіційний варіянт у протоколах парляментських засідань, що його зазвичай редагують і коригують post festum, а іноді пом'якшують; 2) варіянт офіційних ґазет того руху, що до нього депутат офіційно належить: він змінюється депутатом у співпраці з парляментським кореспондентом у такий спосіб, аби звіт не уразив певних почуттів або не схвилював офіційної партійної більшости, або місцевих читачів, або не створив дочасних перепон на шляху поточних або бажаних замірів; 3) варіянти у ґазетах инших партій або так званих «орґанах громадської думки» (багатотиражних ґазетах), що їх депутат готує у співпраці з відповідними парляментськими кореспондентами у такий спосіб, аби сприяти певним замірам; час од часу такі ґазети можуть змінюватися залежно од відповідних

змін у політиці або в уряді. Такий самий критерій можна прикласти до профспілкової сфери, коли йдеться про тлумачення певних подій, а також загального напряму роботи професійної спілки. Наприклад, «Стампа», «Ресто дель карліно», «Темпо» (Нальді) в окремі роки були резонаторами й інструментами втілення політичних задумів як католиків, так і соціялістів[5]. Певний виступ у парляменті депутата від соціялістичної або народної партії — або страйк, або заява профспілкового керівника — подавалися цими ґазетами громадськости у певному світлі, тоді як католицькі або соціялістичні орґани друку подавали їх в иншому світлі. Ґазети «народників» і соціялістів навмисно замовчували перед читачами певні твердження відповідних депутатів, що вказували на можливість парляментсько-урядової коаліції цих двох рухів тощо. Неоціненним джерелом відомостей є також інтерв'ю депутатів иншим ґазетам і їхні статті для инших ґазет. Теоретичну й політичну однорідність якоїсь партії можна також оцінити за таким критерієм: яким темам віддають перевагу члени цієї партії, коли пишуть для ґазет инших рухів або для так званих «орґанів громадської думки»; іноді внутрішні розбіжності проявляться тільки так: незгодні публікують в инших ґазетах статті (підписуючи або не підписуючи їх), дають інтерв'ю, порушують спірні питання, провокують на те, щоб їх «обмежили у свободі слова», не заперечують думок, їм приписуваних, тощо.

Зошит 21, §‹1›. *Взаємозв'язок проблєм.* Дискусії, що виникли у період формування італійської нації та боротьби за політико-територіяльне об'єднання і тривалий час переслідували — та продовжують переслідувати — певну частину італійських інтелєктуалів. Деякі з цих проблєм (як-от мова) дуже давні: вони належать до ранніх часів формування італійської культурної єдности. Вони постали з порівняння загальних італійських умов з умовами в инших країнах, а надто у Франції, а також з роздумів над своєрідністю італійських умов — того, що на півострові розташовувалась спочатку Римська імперія, а пізніше містився головний центр християнської реліґії. Сукупність цих проблєм відбиває процес копіткої обробки італійської нації сучасного типу в умовах чинної рівноваги внутрішніх і міжнародних сил.

Інтелєктуалам і правлячій клясі завжди бракувало усвідомлення того, що існує зв'язок між цими проблємами, що вони співвідносяться і залежать одна від одної. Ніхто ніколи не пред-

ставляв ці проблєми як взаємопов'язані та взаємодоповнюючі, але раз-у-раз кожну з них представляли залежно від безпосередніх інтересів дискусії, не завжди чітко формулюючи та майже ніколи не маючи бажання заглиблюватися; такий полємічний підхід, отже, набув культурно-абстрактної, інтелєктуалізованої форми, позбавленої чіткої історичної перспективи, а тому сліпої до шляхів конкретного та цілісного суспільно-політичного вирішення цих проблєм. Коли кажуть, що орґанічну єдність цих проблєм ніколи не усвідомлювали, треба розуміти таке: можливо, йдеться про те, що бракує сміливости наважитися на серйозну постановку питання, адже така кардинальна, критична та послідовна постановка безпосередньо загрожуватиме загальнонаціональному життю; своєю чергою треба виявити причини такої сором'язливости багатьох італійських інтелєктуалів, характерної для нашого національного життя. З иншого боку, здається, неспростовний факт, що ці проблєми не можливо розв'язати поодинці (якщо йдеться за життєво важливі проблєми). Тим-то критичний і неупереджений підхід до всіх цих питань, що продовжують непокоїти інтелєктуалів і потребують розгляду з точки зору орґанічного розв'язання (єдність мови, зв'язок між мистецтвом і життям, питання роману та популярного роману, питання інтелєктуально-моральної реформи, себто народної революції, що відіграла би таку саму ролю, як протестантська Реформація у ґерманських країнах, питання «народности» Рисорджименто, що його треба ув'язувати з війною 1915-1918 років[1] і подальшими потрясіннями, а також зловживання поняттями «революція» і «революціонер», що призвело до їхнього знецінення), може підказати кращий шлях до оновлення головних рис італійського культурного життя і потреб, що на них вказують порушені, але не вирішені інтелєктуалами питання.

Ось «каталоґ» найважливіших питань, що їх варто вивчити та проаналізувати: 1) «Чому італійська література не популярна в Італії?» (якщо скористатися висловом Руджеро Бонґі)[2]; 2) чи існує італійський театр? Дискусія, що її розпочав Фердинандо Мартіні[3], пов'язана з иншими дискусіями щодо більшої або меншої життєздатности театру на діялєктах італійської, питання театру й мови; 3) питання національної мови — так, як його висував Алессандро Мандзоні; 4) чи існував італійський романтизм? 5) чи необхідно в Італії провести релігійну реформу, таку, як Реформація; себто відсутність тривалої та запеклої боротьби в релігійній сфері в період визрівання політичних нововведень

(що на рівні сучасних держав призвели до проґресу чи реґресу) пояснюється резиденцією в Італії римського папи? 6) Гуманізм і Відродження були проґресивними чи реґресивними? 7) ненародний характер Рисорджименто, а саме байдужість народу в період боротьби за національну незалежність та об'єднання країни; 8) примітивна та стихійна аполітичність італійського народу, про що свідчать такі слова, як «бунтарство», «повалення», «бездержавність»; 9) відсутність популярної літератури в строгому розумінні слова (романів-фейлєтонів, пригодницьких, детективних романів, наукової фантастики тощо) та стійка популярність романів, перекладених з іноземних мов, особливо з французької; відсутність дитячої літератури. В Італії популярний роман національного виробництва є антиклєрикальним або присвячений життєпису розбійників. Але італійці переважають у мелодрамі, що її певною мірою можна розуміти як популярний роман, покладений на музику.

Одну з причин того, що ці проблєми не розглядали серйозно та критично, треба шукати в риторичному упередженні (літературного походження), що італійська нація істнувала завжди, починаючи від Стародавнього Риму аж до наших днів, а також у гурті деяких кумирів і поважних інтелєктуалів, що вони — якщо й шукали політичної «корисності» в період національної боротьби, прагнули використати її як спонукальний мотив для запалення і мобілізації сил, — не спроможні мислити критично та врешті-решт перетворюються на елємент слабкости, тому що не дозволяли справедливо оцінити зусилля поколінь справжніх борців за створення сучасної Італії, тому що є носіями віри у невідворотність історії та пасивно чекають на будучність, що вона заздалегідь визначена минувшиною. Неодноразово ці проблєми розуміли хибно через вплив естетичних концепцій, вироблених Кроче: йдеться у першу чергу за концепції так званого моралізму в мистецтві, позірної «стриманости» мистецтва, історії культури, відокремленої від історії мистецтва тощо. Нарешті, ніяк не можуть зрозуміти, що мистецтво завжди пов'язане з певною культурою або цивілізацією, що боротьба за реформування культури нерозривно пов'язана зі зміною «змісту» мистецтва, працею над створенням нового мистецтва — але не ззовні (уявляючи дидактичне, навіть моралістичне мистецтво), а зсередини, адже вся людина змінюється настільки, наскільки змінюються її почуття, її поняття і відносини, що їхнім вираженням людина неодмінно є.

З «футуризмом» пов'язано те, що деякі з таких питань розглядаються під невірним кутом зору та залишаються невирішеними, особливо це стосується футуризму у вишуканій формі, виробленій флорентійськими ґрупами «Лячерба»[4] та «Воче» з їхнім «романтизмом» і плєбейським Sturm und Drang. Останній прояв — «Страпаезе»[5]. Але і футуризм Марінетті[6], і футуризм Папіні, і «Страпаезе» наштовхнулися — крім всього иншого — на отаку перешкоду: слабохарактерність учасників і схильність до перетворення всього на карнавал і блазенство дрібнобуржуазних інтелєктуалів, убогих і скептичних.

Так само реґіональна література була по суті фольклорною і декоративною: на «реґіональний» народ дивилися «патерналістськи», зі сторони, з позиції розчарованого космополітизму, як туристи, що шукають нових і сильних вражень заради їхньої свіжости. Італійським письменникам власне нашкодила внутрішня «аполітичність», пофарбована на багатослівну національну риторику. Під цим оглядом симпатичнішими були Енріко Коррадіні та Пасколі з їхнім свідомим і войовничим націоналізмом, що в ньому шукали вирішення проблєми традиційного літературного дуалізму між народом і нацією, хоча вони впадали в инші форми риторики та ораторства[7].

Зошит 21, §‹2›. У «Марцокко» від 13 вересня 1931 року Альдо Сорані (що часто пише на тему популярної літератури для ріжних журналів і ґазет) опублікував статтю «Сучасні популярні романісти», в якій дає коментар щодо серії коротеньких нарисів під назвою «Видатні незнайомці», опублікованої Шерансолєм у «Нувель літтерер» (про неї далі)[1]. «Йдеться про найпопулярніших авторів пригодницьких романів і романів-фейлєтонів, які невідомі або ж майже не відомі літературній публіці, але яких обожнюють і запоєм читають широкі маси, що забезпечують цим авторам величезні наклади, а також про літературу, що не ставить собі жадних завдань, крім одного — бути цікавою і захопливою, і його виконує завдяки сенсаційному поєднанню кримінальних і любовних пригод. Для народу *саме вони є справжніми письменниками*, саме ними народ захоплюється і до них почуває вдячність, що на неї ці романісти відповідають, безупинно постачаючи видавництвам і читачам такий вражаючий обсяг творів, що він здається неймовірним і нездійсненним не тільки інтелєктуально, але й фізично». Сорані зауважує, що ці

письменники «є рабами надзавдання і відбувають правдиву громадську повинність перед безліччю читачів і читачок, яким без них не обійтися, а видавці добувають з їхньої неперервної діяльности шикарні прибутки». Сорані вживає вираз «правдива громадська повинність», але наділяє його вбогим визначенням, що не відповідає тому, про що він пише у цій замітці. Сорані зауважує, що ці письменники, як виглядає зі статті Шаренсоля, «постатечніли та ведуть більш врівноважений спосіб життя, не такий, як у ті далекі часи, коли Понсон дю Террай чи Ксав'є де Монтепан вимагали світової слави та робили все можливе, аби її здобути (...), заявляючи, що врешті-решт вони не відрізняються від своїх академічних колеґ нічим, крім стилю. Вони пишуть так, як говорять, тоді як инші пишуть так, як не говорять!»[2] (Проте «видатні незнайомці» є у Франції членами літературних спілок, як той же Монтепан. Згадаймо також Бальзакову заздрість до Сю через світський і фінансовий успіх останнього.)

Далі Сорані пише: «Один невеличкий штрих до питання про тривкість цієї популярної літератури (...) стосується прив'язаности публіки. Особливо широка французька публіка — публіка, що, як дехто вважає, є найбільш витонченою, критичною і blasé [пересиченою. — *Ред.*] в світі, — лишається вірною пригодницькому роману та роману-фейлєтону. Французькі інформаційні та масові періодичні видання поки що не в змозі відмовитися від роману-фейлєтону. Пролєтаріят і буржуазія досі в масі своїй залишаються такими простодушними (!), що — для щоденного підгодовування власної цікавости та сентиментальности — мають потребу в неперервних хвилюючих і сентиментальних, страшних або larmoyant [сльозогінних. — *Ред.*] оповіданнях, мають потребу відчути себе в гурті героїв-злочинців, правдошукачів, месників».

«Відмінність від французької публіки в тому, що анґлійці й американці упадають перед історично-пригодницькими романами (а французи ні?) або перед детективами тощо (загальні місця про національний характер)».

«Щодо Італії я вважаю, що тут можна було б спитати, чому популярна література не популярна в Італії. (Сказано не зовсім точно: в Італії немає письменників, але читачів — тьматьменна.) Після Мастріяні й Інверніціо[3], мені здається, серед нас не народилися романісти, здатні завоювати юрбу, примушуючи масу наївних, довірливих і невгамовних читачів тремтіти від жаху та вичавлюючи з них сльози. Чому серед нас припинили

з'являтися (?) романісти такого штибу? Наша література — навіть низьких жанрів — занадто академічна чи літературна? Наші видавці не знають, як виростити рослину, бо вважають її нікчемною? Наші письменники не мають уяви, готової оживити ґазетні додатки та окремі випуски? Чи ми й у цій царині задовольняємось і задовольнятимемось імпортом продукції, виробленої на чужих ринках? Звісно, у нас не так багато „видатних незнайомців", як у Франції, і має бути якесь пояснення цьому дефіцитові; напевне, варто було би над цим поміркувати».

Зошит 21, §‹3›. *«Забиті».* Це слово — «забиті» — важливе для розуміння традиційної позиції італійських інтелєктуалів щодо народу; звідси «література для забитих». Йдеться не про ставлення, що ховається за достоєвськими «приниженими і зневаженими»[1]. У Достоєвського є сильне національно-народне чуття, себто усвідомлення інтелєктуалами своєї місії щодо народу, який цілком «об'єктивно» складається із «забитих», але який треба витягти з цієї «забитости», змінити, перетворити. В італійського інтелєктуала слово «забиті» означає поблажливе ставлення батька чи бога до своїх менших, «самовдоволене» відчуття своєї безумовної вищости, ставлення вищої раси до нижчої, ставлення дорослого до дитини в старій педаґоґіці чи — і це ще гірше — ставлення «товариства захисту тварин», ставлення анґлосаксонського медика до канібалів-папуасів.

Зошит 21, §‹4›. *Публіка й італійська література.* У статті, опублікованій у «Ляворо» та передрукованій із скороченнями у «Фьєра леттерарія» від 28 жовтня 1928 року Лео Ферреро пише: «Так чи так можна стверджувати, що італійські письменники не мають своєї публіки. (...) Публіки, про яку можна було б говорити не тільки як про сукупність осіб, що купують книжки, але перш за все як про людей, що захоплюються своїми авторами. Література не може квітнути там, де немає атмосфери захоплення, що є не стільки — як можна було би подумати — винагородою за роботу, скільки спонукою до неї. (...) Публіка, що захоплюється, що захоплюється по-справжньому, всією душею, радісно, публіка, що щаслива зі свого захоплення (немає нічого згубнішого за нещире захоплення), є головною рушійною силою будь-якої літератури. З багатьох ознак бачимо, що, на жаль, публіка цурається італійських письменників»[1].

Захоплення, що про нього пише Ферреро, є нічим иншим, як метафорою і «колєктивною назвою» складної системи відносин, форми зв'язку між нацією і її письменниками. Сьогодні цього зв'язку немає, себто література не є національною, адже не є популярною. Парадокс нашого часу. Крім того в літературному світі не істнує ієрархії, себто бракує великої особистости, що здійснювала би культурну геґемонію. Питання, чому і як література стає популярною. «Краси» вже не досить: хочеться інтелєктуально-морального змісту, що він був би складним і завершеним вираженням глибинних прагнень певної публіки, себто нації-народу на певному етапі свого історичного розвитку. Водночас література має бути реальною складовою цивілізації і твором мистецтва, інакше місце художньої літератури посяде література бульварна, що по-своєму є реальною складовою культури — культури, якщо завгодно, звироднілої, але такої, що виглядає на життєздатну.

Зошит 21 §‹5›. *Поняття «національно-народного».* В одному дописі у «Критика фашиста» від 1 серпня 1930 року скаржаться, що дві провідні щоденні ґазети — одна у Римі і одна в Неаполі — почали публікувати у своїх додатках романи «Ґраф Монте-Крісто» і «Джузеппе Бальзамо» А. Дюма й «Голгофу матери» Поля Фонтене[1]. «Критика» пише: «Поза сумнівом, XIX ст. у Франції було „золотим віком" романів-фейлєтонів, але ті ґазети, що передруковують романи сторічної давнини, очевидно, невисокої думки про власних читачів, якщо вважають, буцімто смаки, інтереси, літературний досвід відтоді геть не змінилися. І ще ... чому б не звернути увагу на те, що є — хоча є думка, що й нема — сучасний італійський роман? Уявіть-но! Ці люди ладні проливати чорнильні сльози над нещасною долею вітчизняної літератури». «Критика» плутає ріжні проблєми: одна— обмежений обіг так званої художньої літератури серед народу та відсутність ув Італії «народної» літератури, через що преса «змушена» покладатися на закордонні достави (звісно, теоретично ніхто не заперечує того, що може бути народна художня література, у кращому випадку, великі російські письменники навіть сьогодні є масово читомими в «народі»; але насправді нема ані популярної художньої літератури, ані місцевої продукції «народної» літератури, оскільки світогляди «письменників» і «народу» ріжні, себто письменники не живуть народним почуттям як своїм вла-

сним, і самі письменники не є «національними педаґоґами», себто посутньо не порушувалась і не порушується проблєма поглиблення народного почуття по тому, як його пережито та перетворено на власне); «Критика» не порушує цих питань і не знає, які «реалістичні» висновки зробити з того, що романи столітньої давнини подобаються, а це означає, що смак та ідеолоґія людей є тими самими, що й сто років тому. Ґазети є політично-фінансовими орґанами, і вони не прагнуть віддавати свої шпальта під художню літературу, якщо ця художня література збільшує кількість непроданих примірників. Роман-фейлєтон є способом розповсюдження ґазет серед народних мас (згадаємо ґенуезьку «Ляворо» під орудою Джованні Ансальдо, що передрукувала всі французькі романи-фейлєтони, водночас намагаючись надати иншим шпальтам ґазети вигляд витонченішої культури), що означає і політичний, і фінансовий успіх. Відтак ґазета шукає такий роман, що «неодмінно» сподобається людям, що забезпечить надійну та «сталу» клієнтуру. Людина «з народу» купує тільки одну ґазету (якщо взагалі купує): вибір ґазет — навіть не особиста, а сімейна справа, адже жінки вибирають ґазету вельми прискіпливо та наполягають на «доброму, цікавому романі» (це не значить, що чоловіки не читають романів, але надто цікаві до романів та хроніки ріжних подій саме жінки). Відтак зрозуміло, чому суто політичні ґазети або партійні видання ніколи не мали масових накладів (окрім періодів інтенсивної політичної боротьби): їх купувала молодь (хлопці й дівчата), що її не обходили уподобання родини, а цікавила лише доля власних політичних поглядів; також їх купували люди (родини), що мали вельми подібні погляди до поглядів, викладених у ґазеті. Загалом читачі ґазет не поділяють думок, висловлених у ґазеті, що вони купують, або вони на них не впливають; тому з огляду журналістських прийомів треба вивчати досвід «Секоло»[2] та «Ляворо», що публікували до трьох романів-фейлєтонів, щоби мати великий сталий наклад (якось обходять увагою те, що для масового читача «роман-фейлєтон», це — власне, те саме, що й якісна «література» для освіченої особи: «знати роман», опублікований у «Стампа», було за своєрідний обов'язок для «світської» людини — швайцара, слуги, покоївки; черговий випуск незрідка обговорювали — «бесіди», що в них було знати психолоґічну проникливість, лоґічні міркування й інтуїцію «найвидатніших» з присутніх тощо; можна стверджувати, що читачі роману-фейлєтону цікавляться і захоплюються своїми авторами більш

щиро і з правдивим людським інтересом, ніж у так званих культурних колах цікавилися колись романами Д'Аннунціо чи цікавляться тепер творами Піранделло).

Але цікавішим є питання, чому італійські ґазети 1930 року, якщо вони хочуть збільшити (або зберегти) наклад, мають публікувати романи-фейлєтони столітньої давнини (або сучасні, але все одно не кращі)? І чому в Італії немає «національної» літератури такого типу, хоча з цього був би добрий ґешефт? Слід зауважити, що в багатьох мовах «національний» та «народний» є синонімами або майже синонімами (як у російській, а в німецькій «völkisch» має навіть вужче значення у расовому розумінні, те саме і в слов'янських мовах загалом; французьке слово «національний» включає значення «народний» у політичному сенсі, бо воно пов'язане з поняттям «суверенітет»: національний суверенітет і народний суверенітет мають — або мали — однакову цінність). Ув Італії термін «національний» має дуже вузьке ідеолоґічне значення і в кожному разі не збігається з «народним», оскільки в Італії інтелєктуали далекі від народу, себто «нації», і зв'язані з кастовою традицією, що її ніколи не порушував сильний політичний народний або національний рух низів; традиція є «книжною» і абстрактною, а типовий сучасний інтелєктуал почувається пов'язаним радше з Аннібале Каро чи Іпполіто Піндемонте[3], ніж із селянином з Апулії або Сицилії. Сьогодні термін «національний» ув Італії пов'язаний з цією інтелєктуальною і книжковою традицією, а тому називати «антинаціональними» тих, хто не має цього археолоґічного, поточеного шашелем розуміння інтересів країни, нерозумно і вкрай небезпечно.

Слід звернути увагу на статті Умберто Фраккья в «Італія леттерарія»[4], опубліковані в липні 1930 року, і «Лист до Умберто Фраккья про критику» Уґо Ойєтті[5] у «Пеґазо» за серпень 1930 року. Скарги Фраккья дуже подібні до скарг «Критика фашиста». «Національна» література, так звана художня література не є народною в Італії. Хто в цьому винен? Публіка, що не читає? Критики, неспроможні відкрити літературну «цінність» і пояснити її публіці? Ґазети, що викладають старого «Ґрафа Монте-Крісто», замість публікувати з продовженням «сучасний італійський роман»? Але чому публіка в Італії не читає, а в инших країнах читає? І чи правдиве те, що в Італії ніхто не читає? Хіба не правильніше було би запитати, чому італійський народ читає іноземну літературу — народну та не народну — і не читає італійської? Чи сам Фраккья не поставив ультиматум видавцям, що

публікують (а отже й продають) іноземні твори, погрожуючи державними санкціями? І чи не намагалася держава — в особі Мікеле Бьянкі, заступника міністра внутрішніх справ, — вжити заходів, нехай і не жорстких?

Що означає те, що італійці читають переважно зарубіжних письменників? Це означає, що вони *переживають* ситуацію інтелєктуальної та моральної геґемонії іноземних інтелектуалів, що вони відчувають себе зв'язаними радше з іноземними інтелєктуалами, ніж із «рідними»; себто що в країні немає національного інтелєктуально-морального блоку — ані гієрархічного, ані надто еґалітарного. Інтелєктуали виходять не з народу, навіть якщо хтось зроду є простолюдином, вони не відчувають себе пов'язаними з простолюдом (крім як на словах), вони не знають народ, не мають уявлення про його потреби, прагнення, почуття; ці інтелєктуали відокремлені від народу, у них немає коріння, вони — члени касти, себто не мають нічого спільного з народом і не мають жадного стосунку до орґанічних функцій народу. Це проблєма всієї національно-народної культури, а не тільки художньої літератури: те саме можна казати про театр, наукову літературу загалом (природничі науки, історію тощо). Чому Італія не породила такого автора, як Фламмаріон[6]? Чому не з'явилась науково-популярна література, як у Франції та инших країнах? Ці іноземні книги перекладають, читають, на них є попит і незрідка вони є дуже читомими. Все це означає, що геть уся «освічена кляса» з її інтелєктуальною діяльністю відокремлена від нації-народу, але не тому, що нація-народ не цікавилась і не цікавиться цією діяльністю — від найпримітивніших форм (романів-фейлєтонів) до найрафінованіших, — не тому, що не шукає відповідних іноземних книг, а тому що місцевий інтелєктуальний елємент більш чужий нації-народу, ніж іноземці. Це досить давня проблєма: вона постала від застнування італійської держави і сама її наявність є свідченням затримки у формуванні національно-політичної єдности півострова. Книга Руджеро Бонґі[7] про ненародність італійської літератури. Навіть питання про мову, порушене Мандзоні, відображає цю проблєму — проблєму інтелєктуально-моральної єдности нації та держави, пов'язану з єдністю мови. Але єдність мови є одним із зовнішніх засобів і не є конче необхідною для національної єдности, в кожному разі вона є наслідком, а не причиною. Нотатки Ф. Мартіні про театр; цілу літературу присвячено театру, і її кількість збільшується.

Ув Італії завжди бракувало та бракує національно-народної літератури — оповідної та инших жанрів. (У поезії бракувало таких фіґур, як Беранже[8], і загалом постатей, еквівалентних французькому chansonnier [шансоньє. — *Ред.*]). Хоча були окремі популярні письменники, що мали великий успіх: мав успіх Ґуерацці, і його книги досі друкують і розповсюджують; колись читали — а, можливо, і тепер читають — Кароліну Інверніціо, хоча вона й не така добра, як ріжні Понсони і Монтепани. Також читали Ф. Мастріяні. (Під час війни, близько 1916 року, Дж. Папіні написав статтю про Інверніціо в «Ресто дель карліно»[9]; перевірити, чи ввійшла ця стаття до книги. Папіні написав дещо цікаве про цю «віддану цісарку» народної літератури, зауваживши, що її таки читає простолюд. Можливо, в бібліоґрафії Папіні, наведеній у нарисі Пальмьєрі[10], — чи деінде — вдасться віднайти дату написання цієї статті та инші відомості.)

За браком «сучасної» літератури деякі верстви простих людей у ріжні способи задовольняють свої інтелєктуальні та художні потреби, а вони таки є, нехай елєментарні і найпростіші: поширення середньовічних лицарських романів «Королі Франції», «Ґверіно-сіромаха»[11] тощо — надто на півдні Італії та в гірських районах; «травневі свята» в Тоскані (теми «травневих» взято з книжок, оповідань і леґенд, деяких з них зажили неабиякої слави, приміром, леґенда про Пію деї Толомею; є чимало публікацій, присвячених «травневим» і їхнім темам[12]).

Світські сили не впоралися зі своїм історичним завданням педаґоґів і виробників інтелєктуально-моральної совісти нації-народу; вони не змогли задовольнити інтелєктуальні потреби людей, бо не явили світської культури, не зрозуміли, як виробити сучасний «гуманізм», здатний охопити найнижчі та відсталі верстви (а це було конечним із національного огляду) через свою прив'язаність до старого світу, вузького, абстрактного, занадто індивідуалістичного чи подібного до світу касти. Французька народна література, що вона є найбільш поширеною в Італії, у своєрідний спосіб являє — більш-менш принадно — цей сучасний гуманізм, сучасну світськість; у нас це являли Ґуерацці, Мастріяні і кілька инших популярних письменників. Але якщо світські сили зазнали поразки, то католикам так само не пощастило. Не слід покликатися на доволі широке розповсюдження деяких католицьких книг: це пояснюване потужною орґанізацією церкви, а не внутрішніми силами поширення; книги дарують під час численних церемоній, читання призначають як пока-

рання або читають через відчай. Вражає те, що у царині пригодницької літератури католики не змогли продемонструвати нічого, окрім убозства, хоча в особі місіонерів вони нюхнули пороху подорожей і насиченого, ризикованого життя. Проте навіть у період, коли пригодницько-ґеоґрафічний роман переживав свої найкращі часи, католицька література цього напряму була посередньою, і її неможливо порівнювати із сучасною їй світською французькою, анґлійською і німецькою літературами; тут найвідомішою книгою є історія кардинала Массая[13] в Абіссинії; ще була ціла повінь книжок Уґо Міоні[14] (колишнього священика-єзуїта), але вони були вже геть негодящі. Католиків дуже мало і у науково-популярній літературі, хоча у них є такі великі астрономи, як отець Секкі[15], а астрономія є наукою, що цікавить людей більше за инші. Ця католицька література сповнена відвертої апологетики єзуїтів, від її очевидного убозства просто верне. Невідповідність католицьких інтелектуалів народові та невеликий успіх їхньої літератури вказують на внутрішню тріщину, що пролягла між релігією і народом: його покинуто напризволяще в його жалюгідному стані, де немає яскравого духовного життя; релігію не відріжнити від забобонів, і її не замінили новою світською і гуманістичною мораллю через неспроможність світських інтелектуалів зробити це (релігію не тільки не замінили, але й не перетворили та не націоналізували, як в инших країнах, як це було з єзуїтством ув Америці; народна Італія, як і колись, лишається в умовах, створених безпосередньо Контрреформацією; релігія у ліпшому випадку поєдналась із фольклором язичників і залишилась на цьому етапі).

Зошит 21, §‹6›. *Ріжні типи популярного роману*. Істнують ріжні популярні романи, й варто зауважити, що, хоча всі його типи поширені та успішні одночасно, все одно помітно переважає один з них. На прикладі цього типу можна відстежити зміну найпоширеніших смаків, так само в одночасному успіху ріжних типів роману можна бачити доказ істнування в народі ріжних культурних верств, переважання у тій чи тій верстві ріжних «мас почуттів», ріжних народних «зразків героїв». Для цілей цього нарису важливо створити каталоґ цих типів і з'ясувати їхній більший або менший відносний успіх в історії: 1) тип Віктора Гюґо—Ежена Сю («Знедолені», «Паризькі таємниці») з одвертим ідеолоґічно-політичним характером, тип демократичної тенден-

ції, пов’язаної з ідеолоґіями 1848 року[1]; 2) сентиментальний тип, неполітичний у строгому розумінні слова, але в ньому виражається те, що можна було би назвати «сентиментальним демократизмом» (Рішебур—Декурсулль тощо)[2]; 3) тип, що сприймається як роман суто сюжетний, але який насправді має консервативно-реакційний ідеолоґічний зміст (Монтепан); 4) історичний роман А. Дюма та Понсона дю Террайя, що на додачу до історичного характеру має й ідеолоґічно-політичний, щоправда, не яскраво виражений: Понсон дю Террай — реакційний консерватор, його вихваляння аристократів і їхніх слуг відріжняється від історичних оповідань А. Дюма, що він, хоча відверто не виражає демократичної політичної тенденції, «пасивно» просякнутий загальнодемократичним почуттям і часто наближається до «сентиментального» типу; 5) детективний роман в його подвійному аспекті (Лекок, Рокамболь, Шерлок Голмс, Арсен Люпен[3]); 6) ґотичний роман (привиди, таємничі замки тощо; Енн Редкліфф[4] тощо); 7) науково-пригодницький, ґеоґрафічний роман, що може виражати якусь тенденцію або бути просто сюжетним романом (Ж. Верн–Буссенар[5]).

Далі кожен з цих типів має ріжні національні особливості (в Америці пригодницький роман є епопеєю про піонерів тощо). Також можна помітити, як у всій продукції кожної країни знати націоналістичне почуття, але виражається воно не риторично — на нього вміло натякає сама розповідь. У Верна та французів сильне антианґлійське почуття, пов’язане з втратою колоній і гіркотою поразки на морі: в ґеоґрафічно-пригодницькому романі французи мають справу не з німцями, а з анґлійцями. Але антианґлійські настрої живі також в історичному романі та навіть сентиментальному романі (напр., Жорж Санд). (Реакція на Столітню війну та страту Жанни д’Арк[6], а також на кінець Наполеона.)

В Італії жаден з цих типів не має (численних) видатних письменників (видатних не літературно, але важливих «комерційно», майстерних, здатних нехай на надмірно ускладнений, але по-своєму лоґічний сюжет). Навіть детективний роман, що пережив широкий міжнародний і комерційний — для авторів і видавців — успіх, не знайшов своїх авторів в Італії; але ж Італія і недалеке минуле її міст, областей, інститутів, людей були темою багатьох романів, особливо історичних. Так, історія Венеції з її політичними, правовими, поліцейськими орґанізаціями дала та продовжує давати теми популярним романістам усіх країн, за

винятком Італії. Певний успіх мала в Італії популярна література про життя розбійників, але якість її є напрочуд низькою.

Останнім і найновішим типом популярної книжки є романізований життєпис, що, напевне, є неусвідомленою спробою задовольнити культурні потреби певних народних верств, які культурно настільки розвинені, що не задовольняються історіями типу Дюма. Ця література також не має в Італії багатьох представників (Мадзуккеллі, Чезаре Джардіні тощо): італійських письменників не лише неможливо порівнювати з французами, німцями, анґлійцями за кількістю, плодовитістю і ступенем літературної приємности, але — і це ще важливіше — вони шукають свій матеріял за межами Італії (Мадзуккелі та Джардіні у Франції, Евкардіо Момільяно в Анґлії[7]), прилаштовуючись до італійських народних смаків, сформованих перш за все французькими історичними романами. Італійський літератор ніколи би не написав романізований життєпис Мазаньєлло, Мікеле ді Ляндо, Кола ді Рієнцо без нав'язливої одержимости напхати його риторичними «доказами», адже неможливо повірити, ніхто й подумати не міг тощо[8]. Вірно, що успіх романізованих життєписів спонукав багатьох видавців розпочати публікувати біоґрафічні серії, але то були книжки, що належать до романізованого життєпису так само, як «Монахиня з Монци» до «Ґрафа Монте-Крісто»[9]: всі вони слідували банальній біоґрафічній схемі, часто філолоґічно правильній, спроможній зацікавити найбільше кілька тисяч читачів, але не спроможній здобути популярність.

Треба зазначити, що деякі з перелічених типів популярного роману мають своїх відповідників у театрі та — сьогодні — в кінематоґрафі. В театрі значний успіх Д. Ніккодемі пояснюється тим, що він знав, як перекласти на мову драми елєменти та мотиви, близькі народній ідеолоґії: так, як це зроблено у «Коротуні», «Еґретті», «Злеті» тощо[10]. Щось подібне є також у Дж. Форцано[11], але радше на манер Понсона дю Террайя, себто з консервативними тенденціями. Театральним твором, що в Італії має найбільший успіх у народу, є «Громадянська смерть» Джакометті[12], твір властиво італійського характеру; він не породив помітних імітаторів (принаймні, не літературних). У цьому театральному розділі можна зазначити, як ціла низка драматурґів, спроможних на твори великої літературної ваги, можуть дуже подобатися також народному глядачеві: Ібсенів «Ляльковий дім»[13] надзвичайно вабить міських мешканців, адже представлені в цьому творі почуття і моральна тенденція самого автора зна-

ходять глибокий відгук у народній психолоґії. Та й чим мав би бути так званий театр ідеї, якщо не цим — представленням пристрастей, пов'язаних з мораллю, через драматичні розв'язки, що представляють «проґресивний» катарсис, представляють драму з точки зору морально й інтелєктуально найбільш проґресивної частини суспільства та виражають історичний розвиток, що ховається за істнуючими традиціями? Ці пристрасті та ця драма, одначе, мають представлятися, а не подаватися як теза, як пропаґандистський виступ, себто автор має жити в реальному світі з усіма його суперечливими потребами, а не виражати почуття, засвоєні з книжок.

Зошит 21, §‹7›. *Популярний роман і театр.* Популярну драму з демонстративною зневагою називають драмою або виставою для арен, можливо, тому що в деяких містах істнують відкриті театри, що їх називають аренами («Сонячна арена» в Болоньї). Не забути, що писав Едоардо Буте[1] про клясичні вистави (Есхіла, Софокла[2]), що їх постійна трупа в Римі за керівництва Буте давала на болонській «Сонячній арені» щопонеділка (у день прання), та про великий успіх, який ці спектаклі мали. (Ці спогади Буте про його театральне життя вперше були надруковані 1908 чи 1909 року в журналі «В'янданте», що його видавав у Мілані Т. Монічеллі[3].) Також треба відзначити, що в народних мас завжди мали успіх деякі драми Шейкспіра, що власне показує, як великі художники можуть одночасно бути «популярними».

У «Марцокко» від 17 листопада 1929 року було надруковано вартий уваги допис Ґайо (Адольфо Орв'єто) «„Дантон"[4]: мелодрама та „роман у житті"». У дописі говориться: «Театральна трупа нової „формації", що грала — справедливо сподіваючись залучити до театру якомога більше людей — репертуар з великих популярних спектаклів (від „Ґрафа Монте-Крісто" до „Двох сиріток"[5]), виступала перед повними залами — у Флоренції! — з найновішою п'єсою угорського автора, присвяченою Французькій революції, — драмою „Дантон"[6]». Ця п'єса Де Пекара є «просто патетичною казкою з фантастичними деталями, результатом доволі вільного поводження з матеріялом» (напр., Робесп'єр і Сен-Жюст виступають на процесі Дантона та сперечаються з ним тощо[7]). «Але це майстерно зшита казка, що в ній належним чином застосовуються старі безвідмовні методи популярного театру, без небезпечних модерністських відхилень. Все просто, скро-

мно, зрозуміло. Яскраві епізоди та репліки продумано чергуються з емоційними розрядками, і публіка видихає та розчулюється. Вистава захоплива та розважальна. Чи це не найкращий спосіб затягнути публіку до драматичного театру?» Окремо варто зазначити висновок Орв'єто. Отже, 1929 року, аби привернути публіку до театру, треба ставити «Ґрафа Монте-Крісто» та «Двох сиріток», а 1930 року, аби читали ґазети, в літературних додатках до них треба друкувати фейлєтони, «Ґрафа Монте-Крісто» та «Джузеппе Бальзамо»[8].

Зошит 21, §‹10›. *Верн і науково-ґеоґрафічний роман.* У книжках Верна ніколи не буває нічого геть неможливого: «можливості», що їх мають у своєму розпорядженні герої Верна, перевищують можливості часу, але не набагато, до того ж особливо не «відступають» від напряму розвитку, на який вказують наукові досягнення; його уява зовсім не «довільна», а отже має здатність розбурхувати фантазію читача, вже завойованого ідеолоґією неперервного наукового поступу в напрямі опанування сил природи. Инший випадок — Веллс і По[1], що у них часто переважає саме «довільність», хоча вихідний пункт може бути лоґічним і базуватися на конкретній науковій дійсності; у Верна спостерігаємо союз людського інтелєкту й сил природи, у Веллса і По перевага за інтелєктом, тим-то Верн був популярнішим, адже був доступнішим. Утім, зважена побудова романів у Верна визначила межу його популярности в часі (не кажучи вже про незначну художню цінність його романів): наука перевершила Верна, тож його книжки втратили властивості «психічних стимуляторів».

Щось подібне можна сказати про поліцейські пригоди, наприклад, про Конан Дойла[2]: певний час його твори викликали захват, але сьогодні цей захват майже зник, причому з ріжних причин. По-перше, сьогодні більше відомо про світ поліцейських битв, а свого часу саме Конан Дойл по-справжньому відкрив цей світ, принаймні для багатьох мирних читачів. Але важливіше те, що у Шерлока Голмса бачимо своєрідну (занадто) раціональну рівновагу між розумом і наукою. Сьогодні більше цікавляться індивідуальними особливостями героя, «психічною» технікою самою по собі, тим-то цікавіші По та Честертон[3] тощо.

У «Марцокко» від 19 лютого 1928 року Адольфо Фаджі («Враження від Жюля Верна»)[4] пише, що антианґлійський характер багатьох романів Верна пояснюється періодом змагання

між Францією і Анґлією, що він мав своєю кульмінацією епізод біля Фашоди[5]. Це твердження є помилковим і застарілим: антибританізм був — і, напевно, досі є — однією з найголовніших складових французької народної психолоґії; антиґерманізм є явищем відносно молодим і менш укоріненим, ніж антибританізм, антиґерманізму не було до Французької революції, і формується він після 1870 року, після поразки та сумного усвідомлення, що Франція більше не є наймогутнішою військовою і політичною нацією Західної Европи, адже Францію перемогла — самостійно, без союзників — Німеччина[6]. Антианґлійські настрої сходять до часів формування Франції як єдиної і сучасної держави, себто до Столітньої війни та відбиття у народній уяві епопеї Жанни д'Арк; ці настрої пізніше підсилили війни за геґемонію на континенті (та в світі), що перейшли в рішучу фазу під час Французької революції та епохи Наполеона; епізод Фашоди, хай там яким серйозним він був, не можна порівнювати з цією поважною традицією, що про неї свідчить вся популярна французька література.

Зошит 21, §‹12›. *Щодо детективного роману*. Детективний роман народився на узбіччі літератури про «гучні справи». З нею, своєю чергою, межує роман типу «Ґраф Монте-Крісто»; чи не йдеться і тут про «гучні справи», перетворені на романи, прикрашені елементами народної ідеолоґії про правосуддя, особливо коли оповідка просякнута політичними пристрастями? Чи не є Роден з «Вічного жида» своєрідним орґанізатором «бридких інтриґ», що не зупиняється ні перед чим — навіть перед вбивством, і навпаки — чи не є князь Рудольф «другом народу», що розкриває інтриґи та злочини[1]? Прикметним для переходу від цього типу роману до роману суто пригодницького став процес схематизації чистої інтриґи, позбавленої тепер будь-якого елементу демократичної та дрібнобуржуазної ідеолоґії: зникає конфлікт між хорошим, простим і щирим народом й таємничими силами тиранії (єзуїтами, таємною поліцією, пов'язаною з підступами держави чи марнославними задумами окремих князів тощо), а його місце заступає конфлікт між професійною чи спеціялізованою злочинністю і — приватними або державними — силами законного порядку, що діють, спираючись на писані закони. Книжки, подібні до збірки «Гучні справи» славнозвісного французького видання, були й в инших країнах; цю францу-

зьку збірку перекладено італійською, принаймні частково — глави, що стосуються відомих европейських процесів, таких, як справа про вбивство Фольде, ліонського кур'єра[2] тощо.

Діяльність «правосуддя» завжди цікавила та продовжує цікавити: ставлення громадської думки до апарату правосуддя (якому завжди не довіряють — звідси популярність приватного детектива чи сищика-аматора) та до злочинности часто змінювалися або принаймні перефарбовувалися в инший колір. Великого злочинця часто представляли могутнішим за апарат правосуддя, навіть представником «справжнього» правосуддя: вплив романтизму, «Розбійники» Шіллера, Гофман, Енн Редкліфф, Бальзаків Вотрен[3].

Тип Жавера зі «Знедолених» цікавий з огляду народної психолоґії: Жавер грішний з точки зору «справжнього правосуддя», але Гюґо змальовує його із симпатією, як «людину з характером», вірну «абстрактному» обов'язку тощо; з Жавера, очевидно, розпочинається традиція, за якою тепер викликати повагу може навіть сищик. Рокамболь Понсона дю Террайя. Ґаборійо продовжує реабілітацію сищика своїм «месьє Лекоком», що торує дорогу для Шерлока Голмса.

Неправда, нібито анґлійські автори в романі «правосуддя» виступають «в обороні закону», а французи із захватом зображують злочинця. Йдеться про «культурний» аспект, обумовлений тим, що ця література поширена також і серед певних освічених верств. Не забути, як Сю, що його багато читали демократи зі середніх кляс, вигадав усю систему придушення професійної злочинности.

У цій детективній літературі завжди істнували два напрями: механічний (інтриґи) та художній; сьогодні найкращим представником другого, «художнього» напрямку є Честертон, а колись був По; Бальзак з його Вотреном звертається до теми злочину, але «технічно» він не є автором детективних романів.

Зошит 21, §‹13›. *Детективні романи.* 1) Треба подивитися книжку Анрі Жаґо «Відок», Париж: вид. Берже-Лєвро, 1930[1]. Відок надихав Бальзака (образ Вотрена) і Александра Дюма, щось від нього можна знайти також у Жані Вальжані Гюґо[2] й особливо в Рокамболі. Відока засудили до восьми років ув'язнення як фальшивомонетника через його ж власну помилку, було 20 втеч тощо. 1812 року він поступив на службу до напо-

леонівської поліції та впродовж 15 років керував загоном аґентів, створеним саме для нього; зажив слави через сенсаційні затримання. Звільнений Луї-Філіпом, заснував приватну детективну аґенцію, але успіху вона на мала: він міг працювати лише в лавах державної поліції. Помер 1857 року. Залишив «Спогади», що написані не самим ним і містять багато перебільшень та хвастощів.

2) Треба подивитися статтю Альдо Сорані «Конан Дойл й успіх детективного роману» в «Пеґазо» за серпень 1930 року[3], варту уваги своєю аналізою цього літературного жанру й оглядом еволюції його сприйняття. Говорячи про Честертона та низку оповідань про отця Бравна[4], Сорані не враховує двох культурних елєментів, що, здається, є важливими: а) не зауважує атмосфери карикатурности, що особливо проявляється у збірці «Невинність отця Бравна» та навіть становить художній елємент, що він підносить Честертонове детективне оповідання на новий рівень там, де ця атмосфера передана бездоганно (щоправда, це трапляється не завжди); б) не примічає, що оповідання про отця Бравна є «апологетикою» католицизму та римського кліру, що він завдяки інституту сповіді та ролі духовного пастиря й посередника між людиною і божеством навчився розпізнавати вигини людської душі; що оповідання про отця Бравна є виступом проти «науковости» та позитивістської психолоґії протестанта Конан Дойла[5]. Сорані в своїй статті згадує ріжноманітні спроби — надто в анґлосаксів — великої літературної ваги технічно вдосконалити детективний роман. Типовим тут є Шерлок Голмс з двома його основоположними властивостями: він — учений і психолоґ; спроби вдосконалити першу чи другу рису або обидві одразу. Честертон зосередився на психолоґічному елєменті, граючи в образі отця Бравна в індукцію й дедукцію, але, здається, перестарався з образом сищика-поета Ґейбрієла Ґейла[6].

Сорані малює картину нечуваного успіху детективного роману в усіх верств суспільства та намагається пояснити цей успіх психолоґічно: цей успіх виражає бунт проти механізації та стандартизації сучасного життя, своєрідну втечу від дріб'язкової повсякденности. Але таке пояснення може бути слушним стосовно всіх форм популярної чи висохудожньої літератури — від лицарської поеми (чи не намагається Дон Кіхот — причому практично — втекти від дріб'язковости та одноманітности повсякденного життя в еспанському селі?) до романів-фейлєтонів рі-

жноманітних жанрів? Хай там як, але стаття Сорані стане у пригоді для майбутнього, більш орґанічного дослідження цього жанру популярної літератури.

Питання: чому детективна література є такою поширеною? Це один бік загальнішого питання: чому такою поширеною є нехудожня література? На це є причини практичні та культурні (політичні та моральні); звісно, навіть ця загальна відповідь є по-своєму вельми точною. Проте висохудожня література не дуже поширена також з причин практичних і морально-політичних і тільки опосередковано з причин художнього смаку, пошуку прекрасного та насолоди ним. Насправді читають книжку з практичних міркувань (й треба виявити, чому певні міркування узагальнюються частіше за инші), а перечитують через потребу в художньому. Естетичне почуття майже завжди відсутнє під час першого прочитання. Ця теза тим вірніше знаходить підтвердження у театрі, де естетичне почуття становить малий «процент» від інтересу глядача, адже на сцені мають вагу й инші елєменти — не стільки інтелєктуального порядку, скільки правдиво фізіолоґічного, такі, як «sex-appeal» [сексуальна привабливість. — *Ред.*] тощо. В инших випадках естетичне почуття в театрі народжується не через літературний твір, а через інтерпретацію твору акторами та режисером; у таких випадках треба, одначе, аби літературний текст п'єси, що лежить в основі інтерпретації, не був «складним» і психолоґічно зарозумілим, але навпаки був «елєментарним і популярним» у тому сенсі, що зображувані почуття є глибоко «людськими» та відображають безпосередньо пережитий досвід (помста, гідність, материнська любов тощо), а отже навіть у цих випадках аналіза є непростою. Великі традиційні актори завоювали гучніші оплески в «Громадянській смерті», в «Двох сирітках», в «Борзі отця Мартена»[7] тощо, ніж у п'єсах зі складнішим психолоґічним механізмом: у першому випадку оплески неможливо було втримати, в другому вони лунали холодно, призначались улюбленцеві глядачів, а не представленій п'єсі тощо.

Пояснення успіху популярних романів, подібне до того, що його запропоновував Сорані, подибуємо в статті Філіппо Бурціо про «Трьох мушкетерів» Александра Дюма (опублікованій у «Стампа» від 22 жовтня 1930 року та передрукованій в уривках в «Італія леттерарія» від 9 листопада)[8]. Бурціо вважає «Трьох мушкетерів» пречудовим втіленням міту пригод, таким, як Дон Кіхот і розлючений Орляндо[9], «себто чогось, притаманного люд-

ській природі, що, здається, дедалі більше відчужується від сучасного життя. Мірою перетворення існування на раціональне (точніше кажучи, вимушено раціоналізоване, адже якщо воно є раціональним для панівних ґруп, воно не є раціональним для тих, над ким панують, і пов'язане з практично-економічною діяльністю, у рамках якої примус застосується — нехай і опосередковано — також до «інтелєктуальних» верств?) і налагоджене, мірою зміцнення суспільної дисципліни та перетворення завдань, що стоять перед індивідом, на точні й передбачувані (щоправда, непередбачувані для керівників, як засвідчують кризи й історичні катастрофи), пригоди витісняються на узбіччя життя так само, як вільний ліс душиться парканами приватних володінь... Тейлоризм[10] — чудова річ, а людина — тварина, що вміє пристосовуватися, але, можливо, існують певні межі перетворення її на машину. Якби в мене спитали, в чому головні причини посилення відчуття тривоги на Заході, я би без вагань відповів: занепад віри (!) та скорочення простору для пригод. ... Хто переможе — тейлоризм чи мушкетери? Це окрема розмова, й відповідь, що вона тридцять років тому видавалась певною, сьогодні вже не є такою очевидною. Якщо теперішня цивілізація не загине, ми станемо свідками цікавого поєднання обох».

Питання є таким: цей Бурціо не бере до уваги того, що завжди була велика частина людства, що її діяльність завжди була тейлоризованою і жорстко реґляментованою, і ця частина людства намагалась вирватися за межі, накинуті пригноблюючим впорядкуванням життя, у світ фантазій і мрій. Чи не є релігія — ця найбільша пригода, найбільша «утопія», плід колєктивної творчости людства — таким собі способом втекти від «земного світу»? І чи не в цьому сенсі пише Бальзак про лотерею як про опіюм злидоти (вираз, пізніше підхоплений иншими)? (Див. у першому зошиті щодо «Питань культури»[11].) Проте найбільш примітним є те, що поряд з Дон Кіхотом існує Санчо Панса, який бажає не «пригод», а життєвої визначености, і що багато людей страждає саме через нав'язливі думки про «непередбачуваність завтрашнього дня», про невизначеність власного повсякденного життя, себто страждають від надлишку можливих «пригод». У сучасному світі це питання постає в новому світлі, не так, як у минулому, адже примусова раціоналізація існування завжди сильніше б'є по середніх клясах й інтелєктуалах, б'є нечувано, але навіть у випадку з ними йдеться не за зникнення пригод, а за підвищену авантурність повсякденного життя, себто

за підвищену непевність істнування, що переплітається з переконаністю, що одній людині з цією непевністю не впоратися; тим-то прагнуть «красивої» та цікавої пригоди, що народжувалася би з власної вільної ініціятиви, на противагу «грубій» і відразливій пригоді, породженій обставинами, накинутими, а не запропонованими.

Міркування Сорані та Бурціо можна так само прикласти до спортивного вболівальника, себто пояснюють вони багато, а, отже, нічого. Це явище щонайменше таке саме старе, як релігія, до того ж багатогранне, неоднорідне, і воно має один позитивний бік, а саме бажання «самовиховання» через знайомство зі способом життя, що сприймається як вищий за власний, бажання розвивати власну особистість, керуючись певним ідеалом (див. начерки про народне походження «надлюдини» в «Питаннях культури»[12]), бажання краще пізнати світ і людей, якщо тільки цьому не заважають певні життєві обставини, снобізм тощо. Нотатки щодо «популярної літератури як опіюму для народу» містяться в замітці про ще один роман Дюма — «Ґрафа Монте-Крісто»[13].

Зошит 22, §‹3›. *Деякі сторони статевого питання.* Одержимість статевим питанням і небезпеки такої одержимости. Статеве питання і «нехитрі» способи його вирішення виносять на перший плян всі «прожектери». Треба зазначити, що в «утопіях» статеве питання посідає велике, часто головне місце (Кроче зауважує, що те, як вирішує це питання Кампанелла в «Місті сонця», не пояснюється потребами селян Калябрії)[1]. Саме статеві інстинкти безпосередньо зазнають найбільшого утиску з боку суспільства, що розвивається: «впорядкування» цих інстинктів, через суперечливість інстинктів і збочення, які їм приписують, здається «протиприродним», тому в цій царині дуже часто чути заклики повернутися до «природи». І «психоаналітична» література є одним зі способів критики впорядкування статевих інстинктів у формі часто «просвітницькій», що супроводжується творенням на статевому ґрунті нового міту про «дикуна» (включаючи стосунки між батьками та дітьми).

Розрив у цій царині між містом і селом, але не в сенсі ідеалізації села, де кояться найжахливіші та найчисленніші статеві злочини, де вельми поширені зоофілія та педерастія. У парляментському вивченні питання Півдня 1911 року говориться, що в

Абруццо та Базілікаті (де сильні релігійний фанатизм, патріярхат і слабкий вплив міських ідей, причому настільки, що там у 1919-1920, якщо вірити Серпьєрі, не було жадного селянського заворушення) кровозмішення трапляється у 30% родин, і не виглядає на те, щоб за останні роки ситуація змінилась[2].

Сексуальність як репродуктивна функція і як «спорт». «Естетичний» ідеал жінки коливається між образами «першопричини» та «іграшки». Але сексуальність перетворилась на «спорт» не лише в місті: народні прислів'я «чоловік — мисливець, жінка — спокусниця», «хто не має нічого кращого — йде до ліжка з дружиною» тощо показують, наскільки поширилась спортивна концепція також і на селі, і в статевих стосунках між елєментами тієї самої кляси.

Значення репродуктивної функції для економіки: це не просто спільна справа, яка цікавить все суспільство у всій його складності, для якої потрібне певне співвідношення між ріжними поколіннями для цілей продукції та утримування неактивної частини населення (неактивної з нормальних причин: вік, інвалідність тощо), але також «молєкулярна», внутрішня справа для таких найдрібніших економічних об'єднань, як родина. Вислів щодо «опори в старості» показує інстинктивне усвідомлення економічної необхідности певного зв'язку між молодими та старими в усіх сферах суспільного життя. Споглядання того, як грубо поводяться у селах з бездітними старими, спонукає подружні пари до бажання мати потомство (прислів'я, що «одна матір вирощує сто дітей, але сто дітей не прогодують одну матір», висвітлює питання з иншого боку); до бездітних літніх людей народні кляси ставляться як до «недолюдків».

Проґрес у сфері гігієни, що він продовжив середню тривалість людського життя, чимдалі наполегливіше висуває статеве питання як важливу і самодостатню сторону питання економічного — таку сторону, що своєю чергою спричиняє до складних проблєм «надбудовного» характеру. Зростання середньої тривалости людського життя у Франції разом з низькою народжуваністю і необхідністю урухомлювати надзвичайно багатий і складний виробничий апарат вже сьогодні висуває деякі проблєми, пов'язані з національною проблємою: старші покоління вступають у чимдалі менш нормальні відносини з молодшими поколіннями, хоча вони належать до однієї національної культури, а в робітничу масу вливаються іноземні елєменти, імміґранти, що вони змінюють саму її основу[3]; уже проявляється, як в Америці,

певний поділ праці (робота, що вимагає високої кваліфікації, а також функції керівництва та орґанізації праці, — для місцевих, робота, що кваліфікації не вимагає, — для імміґрантів).

Подібні відносини — але з помітними антиекономічними наслідками — встановлюються у цілій низці держав між промисловими містами з низькою народжуваністю та плодовитим селом; буття в промисловості вимагає загальної освіти, періоду психофізичної адаптації до певних умов праці, харчування, проживання, до певних звичаїв тощо, що вони не є чимось вродженим, «природним», але їх треба набути, тоді як набуті навички життя в місті успадковуються або засвоюються у дитинстві та отроцтві. Таким чином низька народжуваність вимагає постійних і помітних витрат на освіту все нових і нових міських мешканців та несе з собою постійну зміну соціяльно-політичного складу міста, ставлячи проблєму геґемонії щоразу на новій основі.

Найважливішим етико-громадянським питанням, пов'язаним зі статевим питанням, є питання формування нової жіночої особистости: доки жінка не завоює справжньої незалежности щодо чоловіка і не навчиться новому способу сприйняття себе та своєї ролі в статевих відносинах, статеве питання залишатиметься багатим на хворобливі сторони та потребуватиме обережности в кожному законодавчому нововведенні. Будь-яка одностороння криза у сфері статі веде разом з тим до «романтичної» розпущености, що вона може обтяжуватися скасуванням лєґальної й орґанізованої проституції. Всі ці елєменти ускладнюють і надзвичайно утруднюють будь-яке впорядкування статевого чинника й будь-яку спробу виробити нову статеву етику, що відповідала б новим методам продукції та праці. З иншого боку — треба рухатися у бік такого впорядкування і створення нової етики. Варто відзначити, як цікавляться статевими відносинами своїх працівників і загалом облаштуванням їхніх родинних справ промисловці (особливо Форд); видимість «пуританізму», що її набула ця цікавість (як у випадку з «сухим законом»), не має збивати з пантелику: істина в тім, що не може розвиватися новий тип людини, що його вимагає раціоналізація продукції та праці, поки відповідним чином не впорядковано, не раціоналізовано й статевий інстинкт.

Зошит 22, §‹8›. *Кількість і якість.* У царині продукції це означає ніщо инше як «доступна ціна» і «висока ціна», себто за-

доволення або незадоволення основних потреб народних кляс і тенденцію до зростання або падіння рівня їхнього життя; все решта — ідеолоґічний роман-фейлєтон, першу главу якого написав Ґульєльмо Ферреро[1]. В нації-заводі, що має в своєму розпорядженні багато робочих рук і мало сировинних матеріялів (що само по собі питання спірне, адже кожна нація-завод «створює» власну сировину) гасло «Якості!» означає лише бажання використати багато праці на оброблення обмеженої кількости матеріялів, бажання безкінечно вдосконалювати продукт, себто спеціялізуватися на предметах розкоші. Але чи можливо це для цілої нації з великим населенням?

Де є багато сировини, можливі два напрями — якісний і кількісний, але це не стосується бідних країн. Кількісне виробництво може також бути якісним, себто конкурувати з промисловістю, спрямованою на виробництво суто якісних продуктів, у сеґменті кляси споживачів «видатних» предметів, який не є традиціоналістським, бо новоутворений. Ці пункти слушні, якщо наголошувати на критерії «якости» так, як це роблять повсюдно, а не на раціональному критерії; насправді можна говорити про «якість» тільки окремих творів мистецтва, що їх неможливо відтворити, — все відтворюване належить до царини «кількости» та може вироблятися серійно.

Крім того можна зауважити: якщо якась нація спеціялізується на «якісному» виробництві, яка промисловість забезпечуватиме предметами споживання бідні кляси? Це створить умови для міжнародного поділу праці? Йдеться ні за що инше, як за формулу, вироблену літераторами-неробами, а також за політиків, що їхня демаґоґія полягає у творенні повітряних замків. Якість мали б пов'язувати з людьми, а не з речами, а людська якість підвищується і покращується мірою задоволення більшости людських потреб і звільнення людини від цих потреб. Висока ціна на хліб, викликана бажанням тримати більшість людей прив'язаними до певної діяльности, веде до недоїдання. Політика якости майже завжди визначає свою протилежність — недостатню кількість.

Зошит 23, §‹5›. *Деякі критерії «літературного» судження*. Певна робота може виявитися цінною: 1) тому що демонструє нове відкриття, що просуває вперед якусь наукову галузь. Але цінною є не тільки безумовна «ориґінальність». Насправді може статися: 2) що вже відомі факти й арґументи було відібрано та

розставлено в такому порядку, між ними встановлено такий зв’язок, їх підібрано за такими критеріями, що вони є доречнішими та переконливішими за ті, що були в обігу раніше. «Оригінальною» сама по собі може бути структура (ощадливість засобів, порядок викладу) наукової роботи; 3) вже відомі факти та арґументи можуть спричинитися до «нових» міркувань — не самостійних, але все одно важливих.

«Літературне» судження, очевидно, має брати в рахубу цілі, поставлені у роботі: наукова творчість і переосмислення старих наукових підходів, популяризація фактів й арґументів, поширених у певній культурній ґрупі, на певному інтелєктуальному та культурному рівні тощо. Тим-то існує відомий спосіб популяризації, що його час од часу треба переглядати та переробляти: популяризація є цілковито практичним актом, що потребує переосмислення відповідности засобів цілям, себто переосмислення застосованого способу популяризації. Але і вивчення «ориґінального» факту та «ориґінальної» арґументації, їхнє оцінювання — оцінювання «ориґінальности» фактів (концепцій, взаємозв’язку ідей) — є непростою, складною справою, що вимагає глибоких історичних знань. Треба подивитися у Кроче, у главі, присвяченій Лорія, такий критерій: «Одна справа — оприлюднити випадкове спостереження, що далі залишається без жодного розвитку, инша — вивести принцип, що призведе до рясних висновків; одна справа — викласти загальну й абстрактну думку, инша — правдиво та конкретно продумати її; нарешті одна справа — винаходити, инша — вдруге чи втретє повторювати за кимсь»[1]. Є крайні випадки: один уважає, що немає нічого нового під сонцем і що весь світ — село, в тому числі світ ідей, а інший навпаки щодуху шукає «ориґінальність» і вважає, що кожна жуйка є ориґінальною, адже щоразу виділяється нова слина. Будь-яка критична діяльність має базуватися на здатности під кожною поверхневою і позірною однорідністю та схожістю знаходити відмінності та несхожості, а під всякою позірною суперечністю і поверхневою відмінністю — сутнісну єдність. (Той факт, що треба — виносячи судження про роботу — враховувати те, що автор явно ставив собі за мету, ще не означає, що треба замовчувати, чи не визнавати, чи недооцінювати якесь дійсне досягнення автора, навіть якщо воно суперечить поставленій меті. Що Христофор Колюмб думав вирушити на «пошуки Великого Хана», не принижує цінности для европейської цивілізації його реальної подорожі та його реальних відкриттів.)

Зошит 23, §‹6›. *Мистецтво і культура.* Що треба говорити про боротьбу саме за «нову культуру», а не за «нове мистецтво» (у буквальному розумінні цього слова), видається очевидним. Висловлюючись точніше, неможливо, напевне, навіть говорити, що боротьба точиться за новий зміст мистецтва, тому що його неможливо уявити абстрактно, окремо від форми. Боротися за нове мистецтво означало би боротися за створення нових самостійних художників, а це безглуздість, адже художників неможливо створювати штучно. Треба говорити про боротьбу за нову культуру, себто за нове моральне життя, що не може не бути міцно пов'язаним з новим передчуттям життя, — про боротьбу, допоки життя не перетвориться на новий спосіб відчування та бачення дійсности, а, отже, не стане світом, тісно спорідненим з «можливими художниками» та «можливими творами мистецтва». Що неможливо штучно створити самостійних художників, не означає, одначе, того, що світ нової культури, за який точиться боротьба, породжуючи пристрасть і людяність, невідворотно не породить «нових художників»; себто не можна сказати, що художником стане кожен другий, але можна стверджувати, що з руху народяться нові художники. Нова соціяльна ґрупа, що входить ув історичне життя, перебираючи на себе ролю геґемона, впевнена в собі (чого не було раніше), не може не породити особистість, що знайде достатньо сил, аби виразити себе вповні.

Так, не можна сказати, що сформується нова «поетична аура», як модно було говорити кілька років тому. «Поетична аура», це — лише метафора для виокремлення гурту артистів, що вже встигли сформуватися та заявити про себе, або принаймні для позначення процесу, що розпочався і вже зміцнився своїм формуванням і самовираженням.

Зошит 23, §‹40›. *Беллончі та Кремьо.* «Фьєра леттерарія» від 15 січня 1928 року подає резюме статті — доволі схематичної та дурнуватої, — надрукованої Беллончі в «Джорнале д'Італія»[1]. Кремьо в своїй «Панорамі...»[2] пише, що в Італії бракує сучасної мови, і це правильно, але в дуже вузькому розумінні слова: 1) немає єдиної освіченої кляси, що її члени писали би і говорили би єдиною «живою» мовою, — кляси, рівномірно розподіленої по всіх суспільних верствах і реґіональних ґрупах країни; 2) між культурною клясою і народом є помітний розрив: народною мовою все ще є діялєкт, доповнений італінізованим жарґоном, що

часто-густо є механічно перекладеним діялєктом. Крім того письмова мова переживає потужний вплив ріжних діялєктів, тому що навіть так звана освічена кляса говорить національною мовою у певних обставинах, а діялєктами послуговується у родинному колі, себто у живому спілкуванні, безпосередньо пов'язаному з дійсністю; проте з иншого боку — реакція на діялєкти: відбувається так, що національна мова лишається дещо закостенілою і безбарвною, і коли хочеться інтимнішого спілкування, її переплітають діялєктичними висловами. Крім того є інтонація (ритм і музика речення), що характеризує реґіони; не уникнути впливу словника, морфолоґії й особливо синтакси. Мандзоні полоскав ув Арно свій особистий ломбардійський словниковий запас, меншою мірою це торкнулось морфолоґії і майже не зачепило синтакси — вони глибше закорінені в стилі, особистій художній формі, а також у національному осерді мови. Щось подібне проявляється також у Франції, якщо порівняти Париж і Прованс, але значно менше, майже непомітно; порівнявши А. Доде та Золя, ми виявимо, що Доде майже не вживає етимолоґічний давній минулий час, який заміняє недоконаним видом, чого в Золя майже ніколи не бачимо[3].

Беллончі сперечається з Кремьо та пише, що «починаючи з XV ст. мовні форми накидались зверху, а після, у XVI ст., породжуються у низах». Нісенітниця неймовірна: поверховість спостереження і брак критики, а також здатности зауважувати зміни. Адже саме до кінця XV ст. Флоренція здійснювала культурну геґемонію, пов'язану з її торгівельно-фінансовою геґемонією (папа Боніфацій VIII[4] казав, що флорентійці були п'ятою стихією світу), й мав місце єдиний мовний розвиток від низів, у напрямку від народу до освічених кіл, — розвиток, підкріплений великими флорентійськими та тосканськими письменниками. Після занепаду Флоренції італійська перетворюється на всього лише мову закритої касти, позбавлену живого зв'язку з історичною мовою. Чи не це питання порушував Мандзоні, закликаючи до повернення до флорентійської геґемонії через державну політику, на що заперечував Асколі[5], який, спираючись на глибші знання з історії, не вірив у декретовану [культурну] геґемонію, себто у геґемонію, що не спирається на більш фундаментальну та доконечну ролю в національному житті?

Питання Беллончі, «чи заперечив би Кремьо той факт, що існує (ліпше було б сказати, істнувала) грецька мова, тому що вона мала свої варіянти — дорійський, іонійський, еолійський?»,

є сміховинним: воно свідчить за те, що він не зрозумів Кремьо і загалом геть не розуміється на цих питаннях, натомість мислить далекими від життя катеґоріями, такими, як мова, діялєкт, «варіянт» тощо.

Зошит 24, §‹3›. *Типові журнали.* Загалом можна виділити три основні типи журналів, що ріжняться добором матеріялу, типом читача, на якого вони орієнтуються, виховними цілями, що їх прагнуть досягнути. Перший тип можна бачити у поєднанні провідних елєментів, що подибуємо головно в журналах «Критика» Б. Кроче, «Політіка» Ф. Копполи та «Нуова рівіста сторіка» К. Барбаґалли[1]. Другий тип являють «критико-історико-бібліоґрафічні» видання, що в них поєднуються елєменти, притаманні найбільш успішним числам «Леонардо» Л. Руссо, «Уніти» Рерума Скріптора та «Воче» Преццоліні. В третьому типі поєднано певні елєменти другого типу з типом анґлійських щотижневиків на кшталт «Менчестер ґардіен віклі» або «Таймс віклі»[2].

Кожному з цих типів притаманний одноцілий інтелєктуальний напрямок, а не антолоґія ідей, себто він має однорідну та дисципліновану редакційну колєґію; так, кілька «основних» співробітників повинні готувати головні матеріяли кожного числа. Напрямок редакційної роботи слід визначити так, щоби забезпечити випуск ідейно однорідних статей, хоча й треба зберігати різноманіття стилів та літературні особливості авторів; редакція повинна мати письмовий статут, почерез який можна остерегтися міжусобиць, конфліктів, протиріч (наприклад, зміст кожного числа ухвалюється редакційною більшістю до виходу журналу друком).

Єдиний культурний орґан, що пропонував би ріжним верствам читачів три означені типи журналів (що вони всі три мають бути перейняті загальним духом) за підтримки відповідних книжкових серій, задовольнив би потреби певної маси людей, найактивнішої у розумовій діяльності, але тільки потенційно, і саме з цією масою важливо працювати, важливо змусити її мислити конкретно, перетворити її, зробити з неї однорідний гурт почерез орґанічний розвиток, що він від простої буденної свідомости привів би до послідовного, системного мислення.

Тип критико-історико-бібліоґрафічний: аналітичний огляд творів, зроблений з огляду читачів журналу, що загалом не мають змоги прочитати самі твори. Вчений, що вивчає певне істо-

ричне явище, щоби підготувати короткий нарис про нього, має зробити низку попередніх досліджень і розумових операцій, що їхніми результатами він послуговуватиметься лише частково пізніше. Проте ця праця може стати у пригоді для цього середнього типу журналу, призначеного для читача, що прагне розвиватися інтелєктуально: він має доступитися до всієї (стисло викладеної) аналітичної роботи, що призвела до певного результату. Пересічний читач не має та не може мати «наукових» навичок, що їх набувають лише під час спеціяльних занять, тому йому слід допомогти бодай «відчути» їх почерез принагідну критичну діяльність. Треба не просто дати вже розроблені, «остаточно» закріплені, сталі уявлення про певні речі: він не усвідомлює їхню конкретність, оскільки це можна зрозуміти тільки під час інтелєктуальної роботи; відтак треба викласти перед ним усю низку арґументів і зв'язків між ними, наголосивши на них, а не лишень натякнувши. Приміром, складний історичний рух триває в часі та в просторі, до того ж він може тривати в ріжніх площинах; от «Католицька дія», що завжди мала єдине та централізоване керівництво, досить відмінна (і суперечлива) залежно від реґіону, часу та порушеного питання (наприклад, аґрарне питання, профспілкова діяльність тощо).

У журналах цього типу необхідними чи корисними є певні рубрики: 1) політично-науково-філософський словник: у кожному числі слід публікувати одну невеличку енциклопедичну статтю (або кілька таких статей), присвячену політичним, філософським, науковим поняттям, уживаним на шпальтах ґазет і журналів, що їх пересічний читач не розуміє чи розуміє неправильно. Справді, кожна культурна течія виробляє власну мову, що розвиває національну літературну мову загалом, запроваджуючи нові терміни, надаючи нового змісту вживаним словам, створюючи метафори, щоби допомогти читачеві зрозуміти та оцінити певні актуальні події чи історичні постаті тощо. Обговорення мають бути «практичними», себто пов'язаними з нагальними потребами та відповідати очікуванням пересічного читача формою свого викладу. Автори, якщо це можливо, мають бути обізнаними з найпоширенішими типами помилок та мають знати джерела цих помилок, себто партацькі наукові видання на кшталт «Народної бібліотеки» Сонцоньо або енциклопедичні словники (Мельці, Премолі, Боначчі тощо) або ж найпоширеніші енциклопедії (того самого Сонцоньо тощо)[3]. Ці обговорення не обов'язково подавати орґанічно за формою (за абеткою чи

ґрупувати за тематикою) або писати відповідно до певного обсягу, буцімто це частини вже завершеної праці, що постають перед нами одна за одною; замість цього їх слід безпосередньо пов'язувати з темами, викладеними у цьому журналі або подібних виданнях вищого чи простішого типу: докладність викладу залежить не від важливости теми, а від безпосередніх журналістських інтересів, себто з огляду на кожний випадок (все це — лише загальні слова, що їх не слід розуміти буквально); одним словом, рубрика має виглядати не як друкована частинами книга, але щоразу представляти виклад тем, що цікаві самі собою і що з них може постати книга, але не конче так.

2) З усім цим пов'язана рубрика біографій, задумана з подвійною метою: загальний вплив культури певної соціяльної верстви може відбитися на всьому житті людини, разом з тим ім'я історично важливої людини може ввійти до енциклопедичного словника у зв'язку з певним поняттям або видатною подією. Може статися так, що треба сказати про лорда Карсона[4], коли мова заходить про те, що криза парляментського режиму існувала ще до світової війни і саме в Анґлії, себто в країні, де цей режим здавався найефективнішим і найстабільнішим; це не означає, що треба викладати всю біоґрафію лорда Карсона. Людину середньої культури цікавлять лише два біоґрафічні факти: а) лорд Карсон перед війною обіймав державну посаду в Ольстері та 1914 року зібрав численні озброєні загони, щоби почерез повстання протистояти законові про ірляндське самоврядування, прийнятому парляментом, що він, за анґлійським висловом, «може все, крім перетворити чоловіка на жінку»; б) лорда Карсона не тільки не покарали за «державну зраду», але зробили міністром невдовзі після початку війни. (Можливо, варто подавати повні життєписи ув окремій рубриці.)

3) Инша рубрика може містити політико-інтелєктуальні автобіоґрафії. Писані просто й щиро та добре подані, вони можуть бути цікавими під журналістським оглядом та бути пожитніми з огляду виховання. Приміром, як хтось зрештою вирвався з провінційного чи цехового середовища, про це варто написати, оскільки це вказує інтелєктуально-моральний напрям і документує культурний розвиток людей певної епохи (зрозуміло, що в цьому матеріялі треба зважити на зовнішні імпульси та внутрішню боротьбу, що уможливило його просування сходинками розвитку особистости).

4) Певна велика рубрика може містити критико-історико-бібліоґрафічний огляд реґіональних подій (під реґіоном розуміємо окремий ґеоекономічний орґанізм). Стан на місцях завжди цікавий, а тому багато хто хотів би вивчати його, проте не всі знають, з якого боку взятися за це, — не знайомі з бібліоґрафічним матеріялом, не вміють відшукати потрібних документів по бібліотеках тощо. Отже, щодо цієї рубрики, йшлося б радше про обрис певного завдання (чи наукової теми) й рекомендацію книг, що в них це завдання чи тема обговорювана, журнальних статей, а також про ще необроблений матеріял (статистику тощо), поданий як бібліоґрафічні огляди з докладними довідками про маловідомі публікації або видання іноземними мовами. Ця робота — на додачу до роботи з реґіонами — може містити в собі вивчення загальних проблєм, питань культури тощо під ріжними оглядами.

5) Систематичний огляд у ґазетах і журналах дотичний до великих головних рубрик: лише авторські цитати, назви з коротким викладом позицій; цю бібліоґрафічну рубрику слід було б готувати для кожного числа, а за деякими темами також зробити ретроспективу.

6) Рецензії на книги. Два типи рецензій. Критико-інформативний тип: виходимо з того, що пересічний читач не може прочитати цю книгу, але йому корисно «ознайомитися» з нею (знати приблизний зміст і висновки, що їх дійшов автор). Теоретико-критичний тип: виходимо з того, що читач має прочитати цю книгу, а отже її стисло переказують, виклавши критичні зауваження до змісту книги, наголошуючи на найцікавіших моментах, вміщуючи докладніший виклад необговорених питань тощо. Цей другий тип рецензії годиться радше для журналів вищого рівня.

7) Критико-бібліоґрафічний огляд — за темами або ґрупами питань — літератури щодо авторів і проблєм, ключових для сприйняття світу, що на ньому базовані журнали: італійських авторів і перекладів італійською зарубіжних авторів. Цей докладний огляд треба робити дуже ретельно: лише почерез цю роботу та цю систематичну критичну обробку матеріялів можна знайти справжнє джерело цілої низки поширених помилкових понять, неконтрольованих і нецензурованих. Слід зважити на те, що кожен італійський реґіон, завдячуючи ріжноманіттю місцевих традицій, має власні ґрупи й ґрупки зі власними ідеолоґічними та психолоґічними мотивами: «кожне містечко має чи

мало свого місцевого святого, якому поклоняються у каплиці, збудованій на його честь».

Щоби виробити єдину національну свідомість, однорідну та колєктивну, потрібні численні умови та ініціятиви. Поширення з однорідного центру однорідного способу мислення і дії — головна умова, але не єдина. Вважати, нібито кожна соціяльна верства розвиває свою свідомість і свою культуру так само, як всі, застосовуючи ті самі методи, себто методи професійних інтелєктуалів, — дуже поширена помилка. Інтелєктуал є «професіоналом» (skilled [кваліфікованим робітником. — *Ред.*]), що знає, як працюють його спеціялізовані «машини», певний час є «учнем» та має власну «систему Тейлора». Думати, що всі мають цю набуту (а не вроджену) здатність, — щонайменше наївно, так само як вважати, що кожен чорнороб може стати машиністом. Наївно думати, що поширене в належний спосіб «певне розуміння» матимуть ріжні люди з однаковим для всіх «організаторським ефектом» поширеної певности, це — «просвітницька» помилка. Здатність «професійного» інтелєктуала вправно поєднувати індукцію з дедукцією, узагальнювати, не впадаючи у порожній формалізм, переносити з однієї сфери суджень в иншу певні критерії розріжнення, пристосовуючи їх до нових умов тощо, це — своєрідна «спеціяльність», «кваліфікація», а не властивість простонародної буденної свідомости. Тим-то однієї передумови «орґанічного поширення з однорідного центру однорідного способу мислення і дії» замало. Той самий промінь світла, проходячи через ріжні призми, заломлюється поріжному: якщо треба отримати той самий кут заломлення, то для ріжних призм слід зробити цілу низку виправок.

Систематичне та терпляче «повторення» — засадничий методичний принцип, але не механічне, «нав'язливе», бездумне повторення; треба адаптувати кожне поняття до ріжних культурних особливостей і традицій, багаторазово представити його під усіма позитивними оглядами і з усіма традиційними запереченнями, завжди вплітаючи окремі аспекти в цілісність. Знаходити реальні ототожнення, приховані за позірними відмінностями та суперечностями, й знаходити принципові відмінності, приховані за позірною тотожністю, — найтонший, незрозумілий, а проте цінний дар критика ідей та історика, що досліджує історичний розвиток. Навчально-виховну роботу, що її проводить однорідний центр культури, вироблення критичної свідомости, що до нього центр заохочує на конкретному історичному ґрунті,

що містить передумови для цього вироблення, не можна обмежити простим теоретичним викладом «чітких» методолоґічних принципів: це було би повторенням підходу «філософів» XVIII століття. Потрібна робота має бути всеохопною, її слід ретельно плянувати та поділяти на певні етапи, в ній дедукція має поєднуватися з індукцією, формальна лоґіка — з діялєктикою, ототожнення — з розріжненням, позитивний доказ — із руйнуванням старого. Але не абстрактно, а конкретно, виходячи з реальної основи та реального досвіду. Але як дізнатися, які помилки є найпоширенішими та глибоко вкоріненими? Очевидно, неможливо скласти «статистику» способів мислення й окремих особистих думок у всіх поєднаннях усіх ґруп і ґрупок, яка б давала орґанічну та систематичну картину правдивої культурної ситуації та способів, у які реально проявляється «буденна свідомість»; тим-то треба систематично розглядати найпоширенішу та найзрозумілішу для народу літературу, паралєльно вивчаючи та критикуючи ідеолоґічні течії минулого, кожна з яких «могла» залишити слід, по-ріжному з'єднуючись зі своїми попередниками та наступниками.

До цих же міркувань належить загальніший критерій: зміни у способах мислення, у переконаннях, у поглядах не відбуваються через миттєві, одноразові та всезагальні «вибухи» — вони майже завжди відбуваються почерез низку «послідовних поєднань», за найрізноманітнішими «формулями», що на них не впливають «авторитети». Ілюзія «вибуху» виникає через брак критичного духу. Як у методах тяги не було миттєвого переходу від диліжансу з тваринами до сучасних елєктричних експресів, але відбувся перехід почерез низку проміжних комбінацій, що деякі з них є досі (кінна тяга на рейках тощо), і буває, що залізничну техніку, застарілу в США, ще протягом багатьох років використовують у Китаї і там вона являє технічний проґрес, так і в царині культури ріжні ідеолоґічні шари об'єднуються поріжному між собою і те, що перетворилося на «металобрухт» у місті, в провінції ще є «знаряддям праці». Справді, в царині культури «вибухи» трапляються дедалі рідше, та вони не такі інтенсивні, як в царині техніки, де нововведення поширюється — принаймні, на найвищому щаблі — відносно швидко й притьмом. Плутають «вибух» політичних пристрастей, накопичених в епоху технічних перетворень, коли їм відповідають не нові форми правової орґанізації, а безпосередньо певний рівень прямого та непрямого примусу, з культурними перетвореннями, що від-

буваються повільно та поступово, бо якщо пристрасть імпульсивна, то культура, це — продукт складного процесу. (Твердження, що іноді те, що стало «металобрухтом» у місті, все ще є «знаряддям праці» в провінції, можна буде успішно продовжити.)

Зошит 24, §‹7›. *Оригінальні твори та переклади*. Це стосується особливо журналів середнього та елєментарного типу, що вони теж мають складатися переважно з ориґінальних матеріялів. Треба опиратися традиційній звичці заповнювати журнали перекладами, навіть якщо це переклади творів «авторитетних» авторів. Проте від співпраці з іноземними авторами не можна відмовлятися: вона має своє культурне значення реакції проти провінціялізму та обмежености. Ріжні рішення: 1) домогтися написання ориґінальних статей; 2) резюме принципових матеріялів міжнародної преси, зібраних в одну рубрику, таку, як «На берегах» у «Марцокко»; 3) укладання періодичних додатків, що складатимуться виключно з перекладів, з частково власними назвами, своєю нумерацією сторінок, орґанічним, критико-інформативним одбором іноземних теоретичних публікацій. (Дивись «Мінерву» як приклад популярного типу та дайджест «Рассенья делля стампа естера», що його видає міністерство закордонних справ.)

Зошит 25, §‹5›. *Методичні критерії*. Історична єдність правлячих кляс втілюється у державі, і їхня історія є по суті історією держав і ґруп держав. Але не треба думати, що така єдність є суто юридичною і політичною, хоча й ця єдність має своє значення і не лише формально; основоположна історична єдність через свою конкретність є результатом орґанічних відносин між державою або політичним суспільством і «громадянським суспільством». Підпорядковані кляси за визначенням не є об'єднаними і не можуть об'єднатися, доки не стануть «державою»; тим-то їхня історія переплетена з історією громадянського суспільства, вона є «занедбаною», уривчастою функцією історії громадянського суспільства, а через це посередництво — історії держав і ґруп держав. Треба дослідити: 1) об'єктивне формування підпорядкованих соціяльних ґруп через розвиток і зміни, що відбуваються у світі економічного виробництва, їхнє зростання та походження від попередніх соціяльних ґруп, від яких вони успадковують і впродовж певного часу зберігають спосіб мислення, ідеолоґію і

цілі; 2) їхнє активне або пасивне приєднання до панівних політичних формацій, спроби вплинути на проґрами цих формацій з метою внести до цих проґрам власні вимоги та наслідки, що такі спроби мали для процесів розкладання, оновлення і переґрупування цих формацій; 3) народження нових партій панівних ґруп, покликаних утримати згоду підпорядкованих ґруп та контроль над ними; 4) власні формації підпорядкованих ґруп, що виступають з вимогами обмеженого та часткового характеру; 5) нові формації, що стверджують самостійність підпорядкованих ґруп, але в старих рамках; 6) нові формації, що стверджують повну самостійність підпорядкованих ґруп тощо.

Список цих етапів можна ще уточнити, доповнивши його проміжними етапами або комбінаціями кількох етапів. Історик має підкреслити й обґрунтувати лінію розвитку, що веде від простіших форм до повної самостійности, має звернути увагу на кожний прояв сорелівського «духу розколу». Адже навіть історія партій підпорядкованих ґруп є дуже складною, оскільки має включати всі перипетії партійної діяльности для всієї сукупности підпорядкованих ґруп у всій їхній складності, у порівнянні з позиціями панівних ґруп, і має включати перипетії практичної діяльности панівних ґруп, заохочуваної державою, щодо підпорядкованих і їхніх партій. З-поміж підпорядкованих ґруп одна здійснюватиме певну геґемонію (або матиме тенденцію до здійснення геґемонії) через партію, і це треба встановити, вивчивши розвиток всіх инших партій настільки, наскільки вони включають елєменти геґемоніяльної ґрупи або инших підпорядкованих ґруп, що вони підпадають під дію такої геґемонії. З прикладу італійських новаторських сил, що керували національним Рисорджименто, можна вивести багато канонів історичного дослідження; ці сили прийшли до влади, вони об'єдналися у сучасну італійську державу, борючись проти певних инших сил і користуючись підтримкою певних допоміжних сил і союзників: аби стати державою, вони мали підпорядкувати собі або знищити одних і отримати активну або пасивну згоду инших. Отже, при вивченні еволюції цих новаторських сил від підпорядкованих ґруп до керівних і панівних ґруп треба дослідити та виявити етапи, через які вони завоювали самостійність від противників, яких вони мали перемогти, та підтримки ґруп, які їм — активно або пасивно — допомогли, настільки, наскільки цей процес був історично необхідним для об'єднання у державу. Ступінь історико-політичної свідомости, поступово досягнутої цими новатор-

ськими силами на ріжних етапах, вимірюється саме за допомогою цих двох мірил, а не тільки відстанню між ними та попередніми панівними силами. Зазвичай керуються тільки цим останнім критерієм, а тому виходить однобока історія або загалом нічого не розуміють, як у випадку історії півострова від доби комун і далі. Італійська буржуазія не змогла згуртувати народ навколо себе, і саме це стало причиною її поразок і перерви в її розвитку. І в Рисорджименто цей вузький еґоїзм завадив швидкій і рішучій революції, такій, як Французька революція. Це одне з найважливіших питань і причина найбільших труднощів при написанні історії підпорядкованих соціяльних ґруп, а значить і історії крім всього иншого держав (минулого).

Зошит 26, §‹4›. *Щодо міркувань про середньостатистичні цифри*. Щодо міркувань і особливо щодо «думок» про середньостатистичні цифри. З цього приводу корисно згадати жарт про те, що якщо Тіціо їсть двічі на день, а Кайо — нічого не їсть, «за статистикою» Тіціо і Кайо їдять «в середньому» по одному разу на день кожний. Хибні висновки, виведені зі статистичних відомостей, трапляються набагато частіше, ніж думають. Абстрактні узагальнення без неперервного підтримування контакту з конкретною дійсністю. Пригадується одна австрійська партія, що, маючи двох членів у профспілці, звітувала, що їхній вплив на профспілку зріс на 50%, оскільки до перших двох членів приєднався третій.

Зошит 26, §‹6›. *Держава-«нічний сторож»*. У полеміці (щоправда, поверхневій) щодо функцій держави (а йдеться за державу як політично-юридичну орґанізацію у строгому розумінні слова) вираз «держава-нічний сторож» відповідає італійському словосполученню «держава-карабінер», що мало б означати державу, що її функції обмежуються забезпеченням громадського порядку і дотримування законів. Не наполягають на тому факті, що в цій формі режиму (що він ніколи не міг істнувати інакше, як тільки гіпотетично, на папері) керування історичним розвитком покладається на приватні сили, на громадянське суспільство, що воно також є «державою», ба більше — тією самою державою. Здається, вираз «нічний сторож», що мав би по-саркастичному виражати те саме, що й «держава-карабінер» або «держава-жандарм», належить Ляссалеві. Його протилежні-

стю мала б бути «етична держава» або інтервенціоністська держава загалом, але є ріжниця між одним та другим виразом: поняття етичної держави є своїм походженням філософським й інтелєктуальним (походить саме від інтелєктуалів: Геґеля), і насправді його можна було б пов'язати з поняттям «держава-нічний сторож», адже йдеться радше за автономну, просвітницьку та моральну діяльність світської держави на противагу космополітизмові та втручанню реліґійно-церковної орґанізації як середньовічного пережитку; поняття інтервенціоністської держави є своїм походженням економічним і стосується, з одного боку, протекціоністських течій або економічного націоналізму, а з иншого — спроби довірити певній державній особистості — територіяльного або февдального походження — «захист» робітних кляс од крайнощів капіталізму (політика Бісмарка та Дізраелі[1]). Ці ріжні напрямки можуть по-ріжному поєднуватися і таки поєднуються. Природно [«економічні»] ліберали виступають за «державу-нічного сторожа» і хотіли б, аби історична ініціятива залишалась за громадянським суспільством і ріжними силами, що кишать в «державі» — наглядачеві за «правилами гри» та дотримуванням законів; інтелєктуали проводять вельми важливі розріжнення і не є ані з лібералами, ані з інтервенціоністами (трапляються ліберали в царині економіки, а інтервенціоністи — в царині культури тощо).

Католики хотіли б, аби інтервенціоністська держава діяла на їхню користь; за відсутности такої — або у сферах, де така держава відсутня, — прагнуть до «невтральної» держави, аби вона лишень не підтримувала їхніх супротивників.

Зошит 26, §‹8›. *Середня кляса.* Значення виразу «середня кляса» змінюється залежно від країни (як змінюється значення слова «народ» або «юрба» залежно від ставлення певних соціяльних верств), а тому часто веде до вельми курйозних двозначностей (пригадується, як туринський мер Фрола підписав якийсь маніфест «лорд-мер»[1]). Термін походить з анґлійської політичної літератури та виражає особливості анґлійського суспільного розвитку. Здається, що в Анґлії буржуазія ніколи не сприймалась як складова частина народу, але завжди лише як сутність, відокремлена від народу; ба більше, в анґлійській історії траплялось, що не буржуазія очолювала народ, що їй він допомагав у боротьбі з февдальними привілеями, а аристократія

(або її фракція) формувала національно-народний блок спочатку проти корони, а потім проти промислової буржуазії. Анґлійська традиція народного торизму (Дізраєлі тощо). Після великих ліберальних реформ ліберали, що підпорядкували державу інтересам та потребам середньої кляси, ці найважливіші партії в анґлійському політичному житті розходились у внутрішніх питаннях, що стосувались тієї самої кляси, а аристократія набула особливого характеру «буржуазної аристократії», в'язаної з певними функціями громадянського суспільства, та її (державна) політика переймалась питаннями традиції, виховання керівної верстви, збереження певного образу мислення, що убезпечило від радикальних переворотів тощо, консолідації імперського порядку тощо.

У Франції термін «середня кляса» допускає двозначне тлумачення, хоча аристократія фактично зберегла своє значення як закрита каста; термін вживається як в анґлійському розумінні, так і в італійському — дрібна та середня буржуазія. Тому в Італії, де февдальна аристократія була зруйнована комунами (зруйнована фізично в громадянській війні за винятком хіба південної Італії та Сицилії), і бракує традиційної «вищої» кляси, термін «середня» ставлять на одну сходинку нижче. Середня кляса у «неґативному» сенсі означає не-народ, себто «не-робітники та не-селяни», а у позитивному — інтелєктуалів, спеціялістів, освічені верстви.

Слід зауважити, наскільки поширеним є в Італії термін «сеньйор» і як давно він вживається для означення в тому числі не-аристократів, а також південне слово «дон», «поважні люди», «світськість», «пани»; на Сардинії «сеньйор» означає не «з села», «а багатий» тощо.

Зошит 27, §‹1›. *Джованні Крочоні* (у книжці «Основоположні проблєми фольклору», Болонья: вид. Дзанікеллі, 1928[1]) критикує поділ матеріялу щодо фольклору, запропонований Пітре у вступі до «Бібліоґрафії народних традицій» 1897 року[2], за плутанину та неточність і пропонує власний поділ на чотири відділи: мистецтво, література, наука, народна мораль. Проте й цей поділ критиковано за неточність, розпливчастість визначень і надмірну широкість. Раффаеле Чампіні у «Фьєра леттерарія» від 30 грудня 1928 року питає[3]: «Це науковий підхід? Як, наприклад, сюди потрапили марновірства? І що таке, дозвольте

спитати, „народна мораль”? Як її вивчати по-науковому? І чому би не згадати також народну релігію?» Можна сказати, що досі фольклор вивчали переважно тільки як «декоративний» елємент (насправді досі істнували лише збірки необробленого матеріялу, а наука про фольклор полягала переважно у вивченні методи збирання, відбирання і клясифікації цього матеріялу, себто наука займалась практичною обачністю й емпіричними принципами, необхідними для поживного розвитку якогось одного боку книжкового знання, а це заперечувало історичну вагу та значущість деяких великих досліджень фольклору). Потрібно було навпаки вивчати фольклор як — великою мірою неусвідомлене — «уявлення про світ і життя» певних верств (у конкретному часі та просторі) суспільства в порівнянні (хоча для фольклору воно буде менш усвідомленим, менш абстрактним) з «офіційними» уявленнями про світ (що вони певною мірою ширші за уявлення, поширені в освічених колах конкретно-історичного суспільства), що сформувались наслідком історичного розвитку. (Звідси тісний зв’язок між фольклором і «буденною свідомістю», що є філософським фольклором.) Народне уявлення про світ не є ретельно розробленим і систематичним, тому що народ (себто сукупність підпорядкованих і визискуваних кляс всіх суспільних формацій, що досі істнували) за визначенням не може мати розроблених, систематичних і політично орґанізованих і централізованих уявлень самих по собі; його уявлення відбивають його суперечливий розвиток, а, отже, не є однорідними не тільки в сенсі, що вони є ріжноманітними та протилежними, але також у сенсі ґрадації на поняття більш і менш грубі, якщо не говорити загалом про неоковирне скупчення уривків всіляких уявлень про світ і життя, що змінювали одне одне впродовж історії, від більшости яких, одначе, у фольклорі знаходимо лише покалічені та спаплюжені залишки.

Так само сучасні знання та наука продовжують поповнювати «сучасний фольклор» новими елєментами, в яких певні наукові поняття і певні уявлення, спрощені та більш-менш видозмінені, безперервно проникають у народну сферу та «вбудовуються» у мозаїку традиції (у «Відкритті Америки» Ч. Паскарелла показує, як знання про Христофора Колумба та багато инших наукових фактів, здобуті зі шкільних підручників і «народних університетів», можуть засвоюватися у чудернацький спосіб[4]). Фольклор можна зрозуміти, лише якщо розглядати його як відображення культурних умов життя народу, хоча певні уявлення

продовжують животіти у фольклорі навіть після того, як ці умови змінилися (чи здається, що змінилися) або поступилися місцем новим неймовірним поєднанням.

Звісно, існує певна «народна релігія», особливо в католицьких і православних країнах, і ця релігія відріжняється від релігії інтелєктуалів (якщо вони релігійні) й особливо від релігії, орґанічно систематизованої церковною ієрархією; хоча можна стверджувати, що всі релігії — навіть витончені та рафіновані — є «фольклором» по відношенню до сучасних знань, причому головна відмінність полягає у тім, що релігії — перш за все католицизм — ретельно «розроблені та систематизовані» інтелєктуалами (приклади) та церковними ієрархами, а тому представляють окреме питання (подивитися, чи не потребує поширений і ріжнобарвний фольклор такої самої розробки та систематизації; надзвичайно важливими моментами є умови існування церкви до і після Реформації та Трентського собору, а також ріжноманітні аспекти культурно-історичного розвитку протестантських і православних країн до і після Реформації та Трентського собору[5]). Отже, вірно, що існує «народна мораль», сформована як визначена у часі та просторі сукупність максим практичної поведінки і вироблених нею норм, — мораль, тісно пов'язана, як марновірства, з правдивими релігійними віруваннями; існують імперативи, що сильніші, стійкіші та дієвіші за офіційну «мораль». Крім того у цій сфері треба розпізнавати ріжні верстви: закостенілі верстви, що відображають минуле життя, а значить консервативні та реакційні; а також верстви, що представляють низку нововведень, часто творчих і поступових, і що стихійно визначаються під впливом форм й умов життя у процесі розвитку, перебувають у конфлікті — чи принаймні не погоджуються повністю — з мораллю керівних верств.

Чампіні погоджується з потребою — про що пише Крочоні — викладати фольклор ув училищах, де мають готувати майбутніх викладачів, але потім заперечує можливість говорити про корисність фольклору (безсумнівно має місце плутанина між «наукою про фольклор», «знанням фольклору» та «фольклором», себто «існуванням фольклору»; здається, тут Чампіні хотів власне сказати «існування фольклору», так аби викладач не воював з Птолемеєвим знанням, що воно власне належить до фольклору). Для Чампіні фольклор (?) є самоціллю, і вся його користь полягає в тому, щоб запропонувати народу елєменти для глибшого розуміння самого себе (тут фольклор, напевне, озна-

чає «науку про фольклор»). Вивчення марновірств з метою їхнього викорінення було би, за Чампіні, самогубством фольклору, тоді як наука є ніщо инше як неупереджене знання, самоціль! Але навіщо тоді вивчати фольклор в училищах, де готують викладачів? Щоб підвищити неупереджену культуру вчителів? Щоб показати їм, чого не треба руйнувати?

Як бачимо, ідеї Чампіні є дуже плутаними та кричуще непослідовними, адже в иншому місці той самий Чампіні визнаватиме, що держава не є байдужою до життя, але має власне розуміння і має обов'язок його захищати, просвіщаючи національні маси. Але ця державна освітня діяльність, що особливо проявляється — крім загальної політичної діяльности — в школі, розгортається не на порожньому місці: в дійсності вона конкурує та конфліктує з иншими свідомими та несвідомими поняттями, що серед них не найменш поширеним і стійким є фольклор, який треба «перевищити». Тим-то для викладача знати «фольклор» означає знати, які инші уявлення про світ і життя грають ролю в інтелєктуально-моральному формуванні молодших поколінь, аби викорінити їх і замінити уявленнями, що вважаються вищими. Насправді всюди, від початкової школи до... сільськогосподарських факультетів, у фольклорі уже зроблено пролом: викладання фольклору вчителям мало б стати додатковою підпорою цієї систематичної роботи. Очевидно, що для досягнення цієї мети необхідно було б змінити самий дух фольклорних студій, не кажучи вже про поглиблення і розширення цих студій. Фольклор треба розглядати не як чудакуватість, дивину чи декоративний елємент, але як вельми серйозну справу, варту серйозної уваги. Тільки так його викладання стане ефективнішим і дійсно сприятиме народженню у широких народних мас нової культури, себто зникненню розриву між сучасною культурою і народною культурою або фольклором. Діяльність такого виду, проваджена ґрунтовно, в інтелєктуальній царині відповідала би тому, чим у протестантських країнах була Реформація.

Зошит 27, §‹2›. *«Природне право» і фольклор*. Ще досі можна бачити, як вправляються у — своїй характером журналістській і поверхневій, не дуже розумній — критиці, спрямованій проти так званого природного права (див. деякі домисли Мауріціо Маравілья, а також саркастичні зауваги та більш-менш слушні й залежані насмішки ґазет і журналів)[1]. Що насправді означають ці вправи?

Для розуміння цього треба, мені здається, розріжняти деякі з тлумачень, згідно з якими традиційно розуміли «природне право»:

1) Католицьке розуміння, проти якого тодішні полємісти не наважувалися зайняти чітку позицію, незважаючи на те, що поняття «природне право» становить важливу, невід'ємну частину католицького суспільно-політичного вчення. Було б цікаво прослідкувати тісний зв'язок, що істнує між католицькою релігією, такою, як вона завжди сприймається великими масами, та «безсмертними принципами 1789 року». Самі ієрархи католицької церкви допускають істнування такого зв'язку, коли стверджують, що французька революція була «єрессю», себто визнають, що тоді стався розлам власне спільної свідомости та розійшлися погляди на світ і життя; з иншого боку, тільки так можна пояснити реліґійну історію французької революції, інакше не можна пояснити, як населення, що воно, очевидно, ще було глибоко реліґійним і католицьким, згуртувалось у масі своїй не навколо духівництва, а навколо нових ідей і революційної політики якобінців. Для чого можна сказати, що концептуально не принципи французької революції перевершили реліґію, що вони належали до тієї самої розумової сфери, а принципи, що були історично вищими (тією мірою, якою виражали нові та вищі прагнення) за принципи французької революції, себто вищими за принципи, що виходять з істнуючої дійсности сили та боротьби.

2) Розуміння ріжних ґруп інтелєктуалів, ріжних політико-юридичних течій, себто розуміння, щодо якого досі розгорталась наукова полєміка про «природне право». В цьому відношенні питання по суті розв'язав Кроче, визнавши, що йдеться за політичні та публіцистичні течії, що підвищували своє значення і свою вагу, коли виражали реальні прагнення, що набувало доґматичної і систематичної форми так званої правової науки (див. трактування Кроче)[2]. Проти такого напрямку розгорнули радше «демонстративну», ніж правдиву полєміку дійсні практики правової науки, при цьому не розріжняючи реальний зміст «природного права» (конкретні вимоги політико-економіко-соціяльного характеру), форму теоретизування і духовне обґрунтування, що наповнює природне право реальним змістом, вони є найбільш некритичними й антиісторичними з усіх теоретиків природного права, себто є сліпими мулами найбільш убогого консерватизму (до того ж пов'язаного з речами з минулого, «історично» подоланими та викинутими на смітник).

3) Полєміка насправді націлена на струмування впливу, що його — особливо на молодих інтелєктуалів — могли би мати (і справді мають) народні течії «природного права», себто та́ сукупність думок і вірувань щодо «правильних» законів, що вона безперервно циркулює в народних масах, постійно оновлюється під тиском реальних життєвих умов і наслідком стихійного порівняння способів життя ріжних верств. Релґія має великий вплив на ці течії, причому релґія у всіх значеннях слова — від релґії реального досвіду та переживання до релґії, впорядкованої й орґанізованої у церковну ієрархію, що не може відректися од концепції народного права. Але на ці течії вплинула — поширюючись неконтрольованими та капілярними інтелєктуальними каналами — також ціла низка понять, популяризованих світськими напрямками природного права, а крім того «природним правом» стають також — проникаючи у ріжні та неочікувані способи — певні проґрами та пропозиції, висунуті «історицизмом». Істнує, отже, певна маса народних «юридичних» уявлень, що набули форми «природного права» і є юридичним «фольклором». Що такий напрямок має немаленьке значення, підтверджує орґанізація «ассізів»[3] і всієї низки арбітражних або мирових судів у всіх сферах індивідуальних і ґрупових взаємовідносин, що вони саме мали б ухвалювати рішення, беручи до уваги «закон», як його розуміє народ, під контролем позитивного або формального права. Не варто думати, що важливість такого судочинства зійшла нанівець зі скасуванням судів народних присяжних, адже жаден суддя не в змозі нехтувати їхньою думкою; цілком ймовірно, що питання постане в иншій формі та в набагато ширших сферах, ніж в минулому, себто не бракуватиме небезпек і нових проблєм, що потребуватимуть вирішення.

ПРИМІТКИ

Зошит 1, §‹33›. *Фройд.*

1. Зиґмунд Фройд (1856-1939) — австрійський психолоґ і невролоґ, автор методи «вільних асоціяцій» і теорії тлумачення сновидінь, що на них ґрунтується психоаналіза.

2. Марсель Пруст (1871-1922) — французький письменник, есеїст і літературний критик, одна з головних постатей модернізму в літературі, автор роману-епопеї «У пошуках утраченого часу» (À la recherche du temps perdu, 1913-1927).

Італо Звево — літературний псевдонім італійського письменника Арона Етторе Шміца (1861-1928). Його творчість, надто роман «Самопізнання Дзено» (La coscienza di Zeno, 1923), високо ставив Джеймс Джойс, який познайомився зі Звево в Трієсті. Звево переклав Фройдове «Тлумачення сновидінь» (Die Traumdeutung, 1900) італійською.

Джеймс Джойс — ірляндський поет і письменник; пишучи книги, часто вдавався до прийому «потоку свідомости». Його роман «Улісс» (Ulysses, 1922) є одним з найважливіших літературних творів XX ст.

Зошит 1, §‹47›. *Геґель і об'єднання.*

1. Ґеорґ Вільгельм Фрідріх Геґель (1770-1831) — німецький філософ-ідеаліст, представник німецької клясичної філософії, що вона є одним з теоретичних джерел марксизму. Систематично розробляв діялєктичний спосіб мислення. Автор книг «Феноменолоґія духу» (Phänomenologie des Geistes, 1807), «Наука лоґіки» (Wissenschaft der Logik, 1816), «Основи філософії права» (Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1820) та ин.

2. Французька революція (1789-1794) повалила монархію, ліквідувала февдальні порядки та передала політичну владу до рук буржуазії.

3. Дійти до такого тлумачення Геґелевої концепції держави Ґрамші міг також завдяки знайомству з кн.: Victor Basch, *Les doctrines politiques des philosophes classiques de l'Allemagne (Leibnitz—Kant—Fichte—Hegel)*, Paris: Alcan, 1927.

4. Карл Маркс (1818-1883) — німецький економіст і теоретик соціялізму (комунізму), керівник міжнародного робітничого руху.

5. Термідор — державний переворот 9 термідора II року Республіки (27 липня 1794 р.), що повалив якобінську диктатуру (1793-1794) і встановив режим Директорії (1794-1799) — власне, панування великої буржуазії. У переносному значенні слово «Термідор» означає знищення революції та її здобутків руками самих революціонерів (а не контрреволюціонерів).

6. Наполеонівський період — період Консульства (1799-1804) та Імперії (1804-1814, 1815).

7. Реставрація 1815-1830 — період правління королів Людовика XVIII (1815-1824) і Карла X (1824-1830) з династії Бурбонів.

8. «Славетні дні» 1830 року — Липнева революція, що поклала край монархії Бурбонів. Наслідком революції було прийнято нову конституцію («Хартію 1830»), знижено виборчий ценз, «королем французів» було проголошено Луї-Філіпа Орлеанського; влада перейшла з рук великих аристократів-землевласників до рук великих банкірів і промисловців.

9. Оґюст Блянкі (1805-1881) — французький революціонер, комуніст-утопіст. Активний діяч республікансько-демократичного руху часів Реставрації, після Липневої революції Блянкі під впливом ідей французького комуніста-утопіста Франсуа-Ноеля (Ґракха) Бабьофа (1760-1797) прийшов до комуністичних поглядів. За орґанізацію змов і участь у збройних повстаннях проти монархічно-буржуазних режимів його не раз ув'язнювали, тож загалом він пробув за ґратами 37 років. Блянкі — ваговита постать в історії французького революційного руху. Прибічників його поглядів і тактики називають блянкістами.

Філіппо Буонарроті (1761-1837) — італійський і французький революціонер, комуніст-утопіст, соратник Бабьофа та поширювач його ідей. Визнавав необхідність диктатури у перехідний період після перемоги повстання, а в процесі підготовки революції вирішального значення надавав створенню нелеґальної, суворо законспірованої орґанізації, побудованої за гієрархічним принципом. Був учасником багатьох таємних революційних орґанізацій і вплинув на формування поглядів Блянкі та инших представників французького утопічного комунізму.

10. Див.: Paul Louis, *Histoire du socialisme en France depuis la révolution jusqu'à nos jours*, Paris: Rivière, 1925.

Поль Луї (1872-1952) — французький публіцист і політичний діяч, член спершу соціялістичної, згодом — комуністичної партій.

11. Див.: Maurice Block, *Dictionnaire générale de la politique*, nouvelle édition, 2 voll., Paris: Lorenz, 1873-1874.

Моріс Блок (1816-1901) — французький статистик і економіст, співробітник багатьох міністерств і відомств, активний публіцист. Ав-

тор книжок «Теоретично-практичний трактат про статистику» (Traité théorique et pratique de statistique, 1878), «Розвиток економічної науки після Адама Сміта» (Les progrès de la science économique depuis Adam Smith, 1890), «Новочасний соціялізм» (Le socialisme moderne, 1890) та ин.

12. Див.: François Alphonse Aulard, *Histoire politique de la Révolution française*, 6éme éd., Paris: Colin, 1926.

Альфонс Оляр (1849-1928) — французький історик, фахівець з історії Французької революції. Автор книжок «Оратори Установчих зборів, Законодавчих зборів і Конвенту» (Les orateurs de la Constituante, de la Législative et de la Convention, 1882-1885), «Політична історія Французької революції» (Histoire politique de la Révolution française, 1901), «Тен як історик французької революції» (Tain, historien de la révolution française, 1907) та ин.

13. Див.: Charles Andler, *Le Manifeste communiste de Karl Marx et Friedrich Engels*, 2 voll., Paris: Rieder, n.d.

Шарль Андлер (1866-1933) — французький соціолоґ, історик-ґерманіст, вивчав філософську та суспільну думку в Німеччині. Автор книжок «Джерела державного соціялізму в Німеччині» (Les Origines du socialisme d'état en Allemagne, 1897), «Ніцше: його життя та думки» (Nietzsche, se vie et sa pensée, 1920-1931) та ин. «Комуністичний маніфест Карла Маркса і Фрідріха Енґельса» — докладні коментарі до «Маніфесту комуністичної партії».

14. Див.: Alessandro Luzio, *La Massoneria e il Risorgimento italiano*, 2 voll., Zanichelli, Bologna 1925.

Алессандро Луціо (1857-1946) — італійський журналіст, історик й архівіст, що публікував несправедливі нагінки на всіх радикальних і революційних діячів Італії. Працював керівником державних архівів у Мантуї й Турині.

Зошит 1, §‹123›. *Розшукати достеменні історичні початки...*

1. Йоганн Гайнріх Песталоцці (1746-1827) — швайцарський педаґоґ італійського походження, один з найбільших педаґоґів-гуманістів XVIII-XIX ст.ст. Безжальний критик неприродного, штучного тогочасного педаґоґічного процесу, він розробив теорію початкового природозгідного виховання і навчання.

2. Жан-Жак Руссо (1712-1778) — швайцарський педаґоґ, композитор, письменник і філософ, його «Трактат про початки та ґрунт нерівности серед людей» (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, 1754) та «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» (Du contrat social ou Principes du droit politique, 1762) є наріжними каменями сучасної політичної філософії.

Його педаґоґічні погляди викладено у книзі «Еміль, або Про виховання» (Émile, ou De l'éducation, 1762).

3. Джованні Джентіле (1875-1944) — італійський філософ-ідеаліст (неогеґельянець) і теоретик фашизму; він і Кроче були найвпливовішими італійськими філософами першої чверти XX ст. Всю матеріяльну та духовну дійсність Джентіле обмежив на «розумовому акті», що його протиставляв так об'єктивній дійсності, як і об'єктивній ідеї як скам'янілому, недіялєктичному результатові минулого розумового процесу (звідси назва його філософської системи — «актуалізм»). Як міністер народної освіти (1923) провів реформу середньої школи, зокрема дозволив створити в країні приватні школи, розширив шкільну проґраму вивчення латини, ввів обов'язкове реліґійне навчання в початковій школі. Також був науковим редактором «Італійської енциклопедії» (Enciclopedia Italiana, 1929-1937). Під час другої світової війни його було вбито учасниками руху Опору.

4. Джузеппе Ломбардо-Радіче (1879-1938) — італійський педаґоґ. Як відповідальний за початкову освіту часів міністерства Джованні Джентіле пропонував провадити навчання у молодших клясах реґіональними мовами (діялєктами), але цю пропозицію не було підтримано.

Зошит 1, §‹127›. *Молодіжне питання*.

1. Після мене хоч потоп (*фр.* après moi le déluge) — ці слова належать маркізі де Помпадур (1721-1764), фаворитці французького короля Людовика XV (1710-1774; правив у 1715-1774 рр.).

Зошит 1, §‹133›. *Військове мистецтво і мистецтво політики*.

1. «Сміливці» (*іт.* arditi) — назва добровольчих штурмових загонів або загонів спецпризначення в італійській армії часів першої світової війни. Термін набув нового значення по війні, коли ветерани цих підрозділів (а багато з них були запеклими націоналістами) спершу підтримали авантуру Ґабрієле Д'Аннунціо в місті Ф'юме (Рієка), а відтак приєдналися до «Бойових спілок» (*іт.* Fasci di combattimento) колишнього соціяліста, а тепер фашистського ватажка Беніто Муссоліні (1883-1945). Для опору фашистським загонам 1921 року почали формуватися робітничі загони «народних сміливців» (*іт.* arditi del popolo).

2. Берсальєри (*іт.* bersaglieri) — різновид легкої піхоти, добре підготовані стрільці спочатку в Сардинському, а пізніше в Італійському королівстві. Згодом так називали мотопіхоту.

Зошит 1, §‹134›. *Політична боротьба і війна.*

1. Мохандас Карамчанд Ґанді (1869-1948) — індійський політичний діяч, духовний лідер й ідейний керівник Індійського національного конґресу — партії, що мала вирішальну ролю за виборювання Індією незалежности від Британської імперії. Убитий індуїстським екстремістом.

2. Комітаджі (*макед.* комити) — збройні банди македонського національного руху, що нападали на турецьких посадових осіб і військових наприкінці XIX ст., коли значна частина Балкан перебувала під владою Туреччини (тодішньої Османської імперії).

3. Ірляндські загони — Ґрамші говорить про ірляндських революціонерів-республіканців, «феніїв» (*анґл.* Fenians) — членів Ірляндського революційного братства, заснованого 1858 року. Братство виступало проти анґлійського панування на острові, вело пропаґанду через власні ґазети та вчиняло замахи на представників анґлійської адміністрації. Діяло через мережу таємних товариств. Члени Братства взяли участь у Великодньому повстанні (1916).

Зошит 1, §‹149›. *Північ і Південь.*

1. З 1869 по 1914 у пошуках кращої долі з Італії поїхало 25 млн осіб, з яких на батьківщину повернулось менше половини. Населення Італії 1914 року становило 36 млн. Еміґрація з Німеччини у 1871-1911 рр. склала 6 млн осіб. Населення Німеччини 1914 року становило 68 млн.

Зошит 3, §‹42›. *Минуле і теперішнє.*

1. Тут Ґрамші йдеться про неспроможність італійської лівиці, власне соціялістів, успішно протистояти фашизмові. Далі він розмірковує над «головними віхами» історії соціялістичного руху, над подіями, партійною політикою і внутрішньопартійною боротьбою, що унеможливили ефективну діяльність так максималістів, як і реформістів.

2. У листопаді 1917 фракція максималістів Італійської соціялістичної партії скликала таємні збори, що відбулись у Флоренції в домі адвоката Маріо Троцці. На цих зборах Троцці звинуватив Ґрамші (котрий представляв туринських соціялістів) у волюнтаризмі берґсонівського штибу.

Анрі Берґсон (1859-1941) — французький філософ-ідеаліст, лавреат Нобелівської премії з літератури (1928). Виступаючи з критикою буцімто історично застарілого раціоналізму, він намагався довести неспроможність розуміти рух, становлення життя і часу за допомогою природничої науки. Виходячи з антиінтелєктуалістичного, ірра-

ціонального уявлення про світ і пізнання, стверджував, що будь-яке розчленування, розмежування, клясифікування є самообманом, ілюзією, спотворенням дійсности, що вона опирається закономірностям, бо ж дійсність не можна виміряти, обчислити, розчленувати тощо. Ця ірраціональна сутність всього істнуючого визначалась Берґсоном як «тривалість», а орґаном її пізнання визнавалась інтуїція. Автор книг «Матерія і пам'ять» (Matière et mémoire, 1896), «Творча еволюція» (L'Évolution créatrice, 1907) та ин.

3. 23 січня 1920 ґазета «Аванті!» надрукувала статтю Ніколи Бомбаччі, в якій той пропонував створювати в Італії «ради». Пропозиція викликала жваву дискусію та великий інтерес, особливо в Болоньї, де Соціялістична спілка ухвалила проєкт зі створення «міської ради», запропонований профспілковим функціонером Ерколе Брукко. Ґрупа «Ордіне нуово» виступила з критикою цієї ідеї, аґітуючи за створення заводських рад, що в них мали би брати участь всі робітники, незалежно від їхньої партійної чи профспілкової приналежности. На думку Ґрамші та його товаришів, тільки такі ради могли стати революційними орґанами не лише своєю формою, але й змістом.

Першу палату праці (*im.* camera del lavoro) було засновано в Мілані 1891 року спілкою друкарів та Італійською робітничою партією. Невдовзі подібні установи відкрились у багатьох містах; до них вступили десятки тисяч робітників. Усі палати були незалежні та координували дії міських і сільських робітничих ґруп і орґанізацій. Багато палат підтримували тісний контакт з соціялістичною партією, инші — із синдикалістами й анархістами. 1906 року палати праці разом з деякими профспілками створили Загальну конфедерацію праці (*im.* Confederazione Generale del Lavoro), що в ній найбільший вплив мали соціялісти-реформісти. Шість років по тому радикальніше налаштовані палати об'єднались ув Італійський синдикалістський союз (*im.* Unione Sindacale Italiana). На початку 1920-х палати праці чимдалі частіше зазнавали нападу з боку фашистів, аж поки не були розпущені 1926-го.

4. Клаудіо Тревес (1869-1933) — один з ватажків реформістського крила Італійської соціялістичної партії. Був редактором «Аванті!» в 1910-1912 перед тим, як редакцію очолив Муссоліні. Після виключення з партії 1922 року заснував Об'єднану соціялістичну партію (*im.* Partito Socialista Unitario). Після приходу до влади фашистів був змушений еміґрувати до Франції, де ввійшов до кола керівників антифашистського руху.

Депутат з 1906 по 1926 р., Тревес у промові 30 березня 1920 засудив тих соціялістів, які намагалися, за його словами, форсувати події та прискорити революцію всупереч «природному ходові речей» і «божественному задуму».

5. «Мухами» Ґрамші називає дрібних буржуа. Це змушує пригадати муху з байки Жана де Ляфонтена (1621-1695) «Ридван і муха» (Le Coche et la mouche, 1678), в якій комаха твердила, буцімто вона допомогла шестерикові витягти на гору екіпаж (без неї, певна річ, ніхто не видерся б на схил).

6. Ґрамші пише, що селянський рух на Півдні 1919 року (самозахоплення землі) та робітничий рух на Півночі 1920-го (окупація фабрик) спровокували реакцію, що вона врешті-решт перемогла через слабкість керівництва соціялістичної партії та відірваність партії від народних мас.

7. 29 вересня 1918 року Соціялістична партія і Загальна конфедерація праці уклали угоду («союзний договір») про розподіл сфер діяльности: партія відповідатиме за політичні страйки та протести, а конфедерація — за дії (у тому числі страйки) економічного характеру.

Конкордат (*од лат.* concordatum) — угода між римським папою як головою католицької церкви та урядами тих чи тих держав, що визначає стан церкви у цих державах.

8. Ґрамші натякає на події «червоного тижня» у червні 1914-го. Розстріл 7 червня антивоєнної демонстрації у місті Анкона (реґіон Марке), коли було вбито трьох і поранено двадцятьох, викликав масові протести, демонстрації та страйки по всій країні. 8 червня розпочався загальний страйк, підтриманий спочатку так соцпартією, як і Конфедерацією праці. Проте керівництво конфедерації без попереднього повідомлення лідерам соцпартії видало наказ припинити страйк 11 червня, таким чином саботуючи його. Доки керівники обох орґанізацій обговорювали плян подальших дій, страйк підупав і до 14 червня повністю припинився.

Зошит 3, §‹48›. *Минуле і теперішнє. Стихійність і свідоме керівництво.*

1. Гендрік (Анрі) Де Ман (1885-1953) — бельґійський соціяліст, теоретик «неосоціялізму», тобто гаданого подолання марксизму й очищення соціялізму від нього. Під час нацистської окупації Бельґії співпрацював з німецькою владою. 1941 року втік до Швайцарії. На батьківщині був заочно засуджений за державну зраду та колябораціонізм. Автор книжок «До психолоґії соціялізму» (Zur Psychologie des Sozialismus, 1926), «Боротьба за радість праці» (Der Kampf um die Arbeitsfreude, 1927), «Соціялістична ідея» (Die sozialistische Idee, 1933) та ин.

Тут Ґрамші обговорює книгу «По той бік марксизму» (инша назва — «Соціялізм і марксизм»), що її італійський переклад (*Il superamento del marxismo*, Laterza, Bari 1929) мав у в’язниці.

2. Моріс Метерлінк (1862-1949) — бельґійський франкомовний письменник, лавреат Нобелівської премії з літератури (1911). Активний член аванґардних гуртків (зокрема символістів), він згодом зацікавився середньовічним містицизмом і присвятив себе вивченню окультних «наук» і метапсихолоґії. Автор багатьох п'єс, романів, есеїв.

3. Себто Владімір Ілліч Лєнін (справжнє прізвище — Ульянов, 1870-1924) — російський революціонер, керівник Російської соціялдемократичної робітничої партії й провідний діяч Великої Російської революції (1917-1921), крупний теоретик марксизму.

4. Синдикалізм — течія у міжнародному робітничому русі, головним чином у профспілковому, що надає самодостатнього значення профспілкам (по-французьки sindicat) і переносить у них анархістську ідеолоґію. Синдикалісти заперечують керівну ролю пролєтарської партії у робітничому русі, відкидають леґальну політичну боротьбу та виступають за «пряму дію»: демонстрації, страйки, саботаж.

Напередодні війни — перед першою світовою (1914-1918).

5. Жорж Сорель (1847-1922) — французький теоретик революційного синдикалізму. Власні спроби поєднати соціялізм з інтуїтивізмом французького філософа Анрі Берґсона вважав відновленням революційної сутности марксизму. Він критикував економічний детермінізм, вважав за хибне чекати, доки капіталізм висотує себе, і аж тоді здійснити соціяльну революцію. Виходячи з того, що поняття клясової боротьби є осереднім у соціялізмі, Сорель висунув тезу про те, що головні положення марксизму слід розглядати як «міти». Найпотужніший з цих «мітів» — загальний страйк, що він, на думку французького теоретика, розчищає шлях до захоплення влади. Загальний страйк є насильницькою дією, і саме почерез насильство робітнича кляса розвиває етику величної місії, знищує буржуазію та закладає моральні та економічні основи майбутнього соціялістичного суспільства. Сорель є автором книжок «Розкладання марксизму» (La Décomposition du marxisme, 1908), «Роздуми про насильство» (Réflexions sur la violence, 1908), «Дрейфусіянська революція» (La Révolution dreyfusienne, 1909), «Матеріяли до теорії пролєтаріяту» (Matériaux d'une théorie du prolétariat, 1919) та ин. На початку XX ст. його твори були досить популярні в Італії та вплинули на формування тамтешньої соціялістичної думки.

6. Жахливі події 71-го — Паризьку комуну 1871 року (революційний уряд паризького пролєтаріяту, що істнував з 18 березня по 28 травня) придушили буржуазні республіканці («версальці») за допомогою німців, що після поразки Франції у війні 1870 року облягли Париж. Придушення супроводжувалось небаченим розгулом контрреволюційного терору: від 30 до 40 тис. осіб (зокрема й дітей) було замордовано та розстріляно без суду; приблизно стільки ж парижан запроторили до в'язниць і на каторгу.

7. Іммануїл Кант (1721-1804) — німецький філософ-ідеаліст, основоположник німецької клясичної філософії. Його головні твори: «Критика чистого розуму» (Kritik der reinen Vernunft, 1781), «Критика практичного розуму» (Kritik der praktischen Vernunft, 1788) і «Критика здатности судження» (Kritik der Urteilskraft, 1790).

8. Бенедетто Кроче (1866-1952) — італійський філософ-ідеаліст (неогеґельянець), впливовий автор і громадсько-політичний діяч-ліберал, міністер освіти у 1920-1921. Свою філософію він називав «абсолютним ідеалізмом». Автор книг «Історичний матеріялізм і марксистське економічне вчення» (Materialismo storico ed economia marxistica, 1900), «Естетика як наука про висловлювання та як загальна лінґвістика» (Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale, 1902), «Лоґіка як наука чистого поняття» (Logica come scienza del concetto puro, 1908) та ин. У «Зошитах» Ґрамші багато заочної полеміки з Кроче.

9. «Свята родина, або Критика критичної критики» (Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik) — спільний твір Карла Маркса і Фрідріха Енґельса, писаний 1845 року. У ньому з матеріялістичних позицій скритиковано філософію молодогеґельянства, висвітлено боротьбу матеріялізму й ідеалізму в філософії, наголошено на зв'язку ідей матеріялізму з ідеями утопічного соціялізму і розвитком природознавства, а також вперше сформульовано головні положення матеріялістичного розуміння історії: погляд на історію як людську діяльність.

Ґрамші має на увазі ці Марксові слова: «Якщо пан Едґар на хвилю порівняє французьку *рівність* з німецькою „самосвідомістю”, він побачить, що останній принцип висловлює *німецькою*, себто мовою абстрактної думки, те, що перший висловлює *французькою*, себто мовою політики та думаючого поняття. Самосвідомість є рівність людини із самою собою у чистій думці. Рівність є усвідомлення людиною самої себе у царині практики, себто усвідомлення людиною иншої людини як рівної собі та відношення людини до иншої людини як до рівної. Рівність є французьким висловом для позначення єдности людської сутности, родової свідомости та родової поведінки людини, практичного ототожнення людини з людиною, себто для позначення суспільного або людського ставлення людини до людини» (Karl Marx, Friedrich Engels: Werke. Berlin, 1957. Band 2, S. 41-42). У в’язниці Ґрамші мав французьке видання Марксових філософських творів: Karl Marx, *Oeuvres philosophiques*, 3 vols., Paris: Costes, 1927-1928.

10. Сицилійська вечірня — у ніч проти великоднього понеділка, 30 березня 1282, у Палермо спалахнуло народне повстання проти короля Карла I Анжуйського (1226-1285), що його правління викликало обурення широких мас через остаточне покріпачення селян, фіскальне здирництво, насильство французьких лицарів. Безпосереднім

приводом до повстання стало грубе поводження французьких салдат із сицилійською жінкою. У квітні повстання охопило весь острів; більшість французів було вбито (в самому Палермо було вбито 2.000 салдатів). Незадоволеними правлінням анжуйців були й місцеві феодали. Очолені Джованні да Прочіда, вони скликали в Палермо сицилійський парлямент, що він запропонував корону араґонському королю Петру (Педро) III. Прибувши на острів у вересні, Петро III звільнив з-під облоги Мессіну та заволодів усією Сицилією. Через шість місяців після початку повстання анжуйці (що користали з підтримки римського папи та італійських ґельфів) були змушені евакуюватися. Війна з французами, що тривала в південній Італії та на морі, завершилась 1302 року повною втратою Сицилії для південної Італії.

11. Леонардо да Вінчі (1452-1519) — італійський живописець, вчений і інженер, одна з найпомітніших постатей епохи Відродження.

Зошит 3, §‹51›. *Минуле і теперішнє.*

1. Ґрамші згадує ці слова: «Геґель зауважив десь, що всі великі всесвітньо-історичні події й особи з'являються, так-би мовити, двічі. Він забув додати до цього: перший раз — як траґедія, другий раз — як фарс» (Карл Маркс. Вісімнацяте Брюмера Луї Бонапарта. — Харків: Державне видавництво України, 1925. — Стор. 7).

«Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte) — твір Карла Маркса, присвячений історії державного перевороту 2 грудня 1851 у Франції. Написано між груднем 1851 та березнем 1852, вперше опубліковано у травні 1852 у німецькомовному щомісячнику «Революцьон» («Die Revolution» — «Революція»), що виходив у Нью-Йорку.

2. Див.: Karl Marx und Friedrich Engels, *Werke*, Band 1, Karl Dietz Verlag, Berlin 1976. S. 382.

Зошит 3, §‹56›. *Поняття орґанічного централізму та жрецька каста.*

1. Можна припустити, що Ґрамші покликається на дискусії щодо партійного складу та орґанізації, що вирували всередині італійської компартії напередодні III (Ліонського) з'їзду (січень 1926). Тоді Амадео Бордіґа (1889-1970), перший секретар партії у 1921-1923, доводив, що партія має дотримуватися чітких стратеґічних принципів, і пропонував орґанізувати партію на засадах «орґанічного централізму» на противагу «демократичному централізмові».

2. Конституція 1793 року була другою конституцією, ухваленою під час Французької революції 1789-1794 рр., і першою республіканською (Конституцію 1791 року утверджував у Франції конституційно-

монархічний режим). Це була найдемократичніша конституція Нового часу: вона проголошувала свободу, безпеку та власність невід'ємними правами людини, проголошувала свободу особистости, свободу віросповідання, свободу законодавчої ініціятиви, свободу преси, право на працю, право на освіту, право на опір гнобленню, право на повстання, скасовувала майновий ценз і наділяла правом голосу всіх французів, що досягли 21 року.

Зошит 3, §‹62›. *Минуле і теперішнє.*

1. Див.: Léon Daudet, *Le stupide dix-neuvième siècle*, Paris: Librairie d'Action française, 1922.

Леон Доде (1867-1942) — французький публіцист, разом з «батьком» інтеґрального націоналізму Шарлем Моррасом (1868-1952) видавав ґазету «Аксьон франсез» («Action française» — «Французька дія»). Під час другої світової війни (1939-1945) підтримав уряд Віші.

2. Ґрамші перефразовує рядок з оди Джозуе Кардуччі (1835-1907) «Поряд з урною з прахом Пьорсі Біш Шеллі» (Presso l'urna di Percy Bysshe Shelley, 1877): «лише в минулому краса, лише у смерти правда» (sol nel passato è il bello, sol nella morte è il vero).

3. Людовик XIV (1638-1715) — французький король (1643-1715), правління якого було апоґеєм французького абсолютизму.

Наполеон Бонапарт (1769-1821) — французький ґенерал, перший консул (1799-1804) та імператор (під іменем Наполеона I; 1804-1814, 1815) Франції. Прийшов до влади наслідком військового перевороту 18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада 1799), усунувши від влади Директорію. Цим завершено контрреволюційний рух, що розпочався з падінням якобінської революційної диктатури 1794 року. Зазнавши поразки у боротьбі проти коаліції провідних европейських держав, Наполеон зрікся престолу. Помер в анґлійському полоні на острові св. Єлени.

Зошит 3, §‹116›. *Міжнародна роля італійських освічених кляс.*

1. Війна у Фляндрії — Нідерляндська революція і національно-визвольна війна проти абсолютистської Еспанії (1566-1609).

2. Eugenio Barbarich, *Un generale di cavalleria italo-albanese: Giorgio Basta*, in «Nuova Antologia», 16 agosto 1928, (anno LXIII, fasc. 1354) pp. 459-473.

Джорджо Баста (бл. 1540 — бл. 1612) відзначився як кавалерійський офіцер на службі в Алессандро Фарнезе, герцоґа Пармського. По смерти герцоґа перейшов на службу до габсбурзького імператора Рудольфа II і командував кіннотою в Трансільванії й Угорщині, де за-

взято переслідував протестантів. Останні роки життя присвятив написанню трактатів з військового мистецтва.

3. Кондотьєр (*іт.* condottiero) — командир загону професійних військових найманців на службі в італійських містах-державах пізнього Середньовіччя та Відродження XIV-XVI ст.ст. З послуг кондотьєрів користали і римські папи. Їхні загони (компанії) налічували від кількох сотень до кількох тисяч вояків. З походження кондотьєри були переважно аристократами, але не конче італійцями: до Італії їхали воювати за гроші лицарі з Німеччини, Франції, Анґлії. Траплялось, що кондотьєри захоплювали владу в містах і ставали диктаторами. Італійською це слово означає «виконавець», «найманець», «підрядник».

4. Швайцарська піхота зажила слави в Европі XIV-XV ст.ст. після гучних перемог над військами австрійських і бурґундських герцогів, відзначившись надзвичайною жорстокістю — вони не милували ворога та не брали полонених. Відтоді їх вербували в свої армії правителі з усієї Західної Европи та північної Італії. Головною зброєю швайцарського піхотинця була піка довжиною 3-6 м.

Рейтари (*од нім.* Reiter) — німецькі військові найманці-кіннотники XVI-XVII ст.ст. На озброєнні мали довгу шпагу та два пістолети. Багато їх воювало на боці ґуґенотів під час релігійних війн у Франції у другій половині XVI ст.

З шотляндських лучників на початку XV ст. було сформовано перший підрозділ (компанію) особистої охорони короля Франції (*фр.* Garde du corps du roi).

5. Раймондо Монтекукколі (1609-1680) — італійський князь з Модени, видатний кавалерійський командир і австрійський фельдмаршал. Знаний як майстер фортифікації та маневру. Автор низки творів з військової історії та мистецтва. Його погляди на використання кінноти зазнали впливу творів Джорджо Басти.

6. Barbarich, *op. cit.*, p. 473.

7. Напевне, Ґрамші має на увазі Лайонела Натана барона де Ротшильда (1809-1879), британського банкіра та першого члена парламенту з жидів, або його батька Натана Майєра барона де Ротшильда (1777-1836).

Зошит 3, §‹119›. *Минуле і теперішнє. Аґітація і пропаґанда.*

1. Рисорджименто (*іт.* Risorgimento — відродження, 1815-1871) — процес визволення Італії з-під іноземного панування та об'єднання земель півострова в Італійське королівство. Своїм походженням термін, очевидно, завдячує ґазеті, що її видавав у 1840-х ґраф Камілло ді Кавур, майбутній прем'єр-міністер спочатку Сардинського, а пізніше Італійського королівства.

2. Аґостіно Депретіс (1813-1887) — італійський політичний діяч з «лівого» табору. Вперше його було обрано до п'ємонтського парляменту 1848 року, коли він був прибічником Джузеппе Мадзіні. Згодом Депретіс обіймав ріжні міністерські посади, аж поки 1876 року не став першим «лівим» прем'єр-міністром Італії і був на цій посаді — з трьома невеличкими перервами — одинадцять років. Він так підпорядкував собі парляментську політику, що його звано диктатором. Тривалим перебуванням при владі Депретіс завдячує практиці «трансформізму» (*іт.* trasfomismo) — віртуозній політиці учиняти компроміси з опозицією та загравати з виборцями політичних опонентів, що зрештою призводить до переходу у табір правих. Майстерність в оволодінні «мистецтвом компромісу» прихилила до нього членів коаліції правих партій і дозволила здійснити кілька важливих реформ (з-посеред яких розширення виборчого права та скасування деяких несправедливих податків), але була критикованою політиками лівого крила.

Франческо Кріспі (1818-1901) — італійський політик, активний діяч руху за визволення Італії від іноземного панування та об'єднання країни, учасник таємних орґанізацій; брав участь у багатьох змовах. 1861 року був обраний до парляменту як лівий республіканець, але 1865 року змирився з монархією та розірвав з Мадзіні. Ставши 1887 року прем'єр-міністром, Кріспі жорстко, навіть авторитарно, керував країною, поєднуючи наступ на демократичні свободи (заборона соціялістичної партії у 1894-1895 рр., обмеження прав профспілок) з широкою проґрамою колоніяльних загарбань. Залишений «лівими» товаришами, Кріспі протримався на посаді за допомогою консерваторів до 1891 року. По дворічній перерві повернувся у крісло прем'єр-міністра 1893 року, але був змушений піти у відставку після поразки італійської армії в Абіссинії 1896 року. Трансформізм Кріспі, це — політика «лівих» елєментів італійської ліберальної буржуазії, що, боячись зростання народного руху по об'єднанні Італії, поступово зрікалися своїх демократичних, республіканських поглядів і рухалися («трансформувалися») праворуч, стаючи консерваторами і прибічниками монархії.

Джованні Джолітті (1842-1926) — італійський політик-ліберал, п'ять разів був прем'єр-міністером Італії (1892-1893, 1903-1905, 1906-1909, 1911-1914 і 1920-1921). Майстер «трансформізму», Джолітті був не згодний із реакційними політиками, що закликали придушити робітничий рух, відкинувши вимоги нижчих кляс, і був прибічником гнучкіших метод політичного підпорядкування народних мас і партій волі правлячих кляс. Його політика сприяла розширенню та зміцненню масової бази буржуазно-монархічного режиму, що склався в Італії до кінця XIX ст.

3. Вільгельм II (1859-1941) — імператор (кайзер) Ґерманської імперії у 1888-1918 рр., скинутий з трону наслідком Німецької революції (1918-1919).

4. Макс Вебер (1864-1920) — німецький історик, соціолоґ і економіст. Велика стаття «Парлямент і уряд у Німеччини нового ладу. До політичної критики чиновництва та партійного життя» (Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland. Zur politischen Kritik des Beamtentums und Parteiwesens) вийшла по першій світовій війні, коли її автор недовго працював в галузі практичної політики.

Іт. пер. див: Max Weber, *Parlamento e governo nel nuovo ordinamento della Germania. Critica politica della burocrazia e della vita dei partiti*, trad. e pref. di Enrico Ruta, Laterza, Bari 1919.

Зошит 3, §‹137›. *Формування італійської інтелєктуальної кляси.*

1. Під націонал-соціялістами Ґрамші, очевидно, має на увазі соціялістичні та соціял-демократичні партії слов'янських народів Австро-Угорської та Російської імперії, що вони поєднували в своїх проґрамах завдання соціяльного визволення із вимогами політичної самостійности для власних народів.

Народники — учасники руху дворян і різночинних інтелєктуалів у Російській імперії, що постав після реформ 1860-х рр. і початку бурхливого капіталістичного розвитку в країні. Народництво поєднувало ідеї утопічного соціялізму з вимогами селян, що бажали знищити великі землеволодіння та перерозподілити землю. У народництві було дві течії — революційна та ліберальна. Революціонери вбачали головну мету в орґанізації селянської революції та протягом 1860-х — 1880-х рр. прагнули до неї (нелєґальні орґанізації «Земля і воля», «Народна воля», «Чорний переділ», підпільні гуртки, «ходіння в народ»). Ліберальні народники діяли лєґально та шукали мирні форми переходу до соціялізму.

Соціялісти-революціонери — соціялістична партія у Росії в 1901-1922, що виникла на базі об'єднання народницьких ґруп і гуртків, які існували в 1890-х. Члени партії провадили аґітацію насамперед серед селян, вели збройну боротьбу проти царату (почерез індивідуальний терор проти членів царської сім'ї і вищих урядовців) і брали активну участь у революціях 1905 і 1917 рр.

Зошит 3, §‹155›. *Нова архітектура.*

1. Див.: Adriano Tilgher, *Perché l'artista scrive, o dipinge, o scolpisce, ecc.?*, in «L'Italia che scrive», febbraio 1929 (anno XII, n. 2), pp. 31-32.

Адріяно Тільґер (1887-1941) — італійський есеїст і філософ-мораліст, особливо переймався проблємою зв'язку між ідеалізмом і праґматизмом. Крім того багато писав щодо естетики та театру.

2. Алессандро Мандзоні (1785-1873) — італійський поет-романтик і письменник, відомий передусім історичним романом «Заручені» (I promessi sposi, 1827), що входить до італійського літературного канону. Крім художньої прози багато писав щодо мовознавства та італійської літератури.

Зошит 3, §‹157›. *Розрив меж керівниками та керованими.*

1. Жозеф Фуше (1759-1820) — французький політичний і державний діяч, депутат Конвенту (1792-1795), міністер поліції (1799-1802, 1804-1810, 1815) часів Директорії, Консульства, Імперії і Реставрації. Під час Революції Фуше, член Якобінського клюбу (*фр.* Club des jacobins), зажив слави жорстокого карателя контрреволюційних виступів, а за масові страти в Ліоні у грудні 1793 — березні 1794 його прозвали Ліонським катом. Був одним з орґанізаторів заколоту 9 термідора (1794) та учасником перевороту 18 брюмера (1799). Майстер інтриґи та змовництва, Фуше спромігся триматися при владі впродовж двадцятьох років, хоча за цей час у Франції змінилось кілька ворожих одне до одного режимів.

Шарль Моріс де Таллейран-Періґор (1754-1838) — французький політичний і державний діяч, колишній єпископ, дипломат, член Національних зборів (1789-1792), міністер іноземних справ (1797-1799, 1799-1807, 1815) часів Директорії, Консульства, Імперії і Реставрації. Він був головним дипломатом Наполеона у період блискучих збройних перемог, але завжди виступав за найшвидший мир, що тільки він міг, на його думку, дати можливість закріпити завоювання Франції. Після відставки 1807 року вів секретні переговори з російським царем Александром I й австрійським міністром іноземних справ Меттерніхом. Був активним за Реставрації, представляв Францію на Віденському конґресі (1814-1815). На думку одних, він був одним з найталановитіших дипломатів в европейській історії, на думку инших — перевертнем, що зрадив і королівський режим, і революцію, і Наполеона.

Маршал — титул у Франції за часів Імперії. Між 1804 і 1815 Наполеон дарував це цивільне звання 26 особам. Після падіння Наполеона більшість маршалів присягнула на вірність Бурбонам і дехто з них обійняв важливі посади за Реставрації.

2. Італія у 1861-1870 — перші десять років існування об'єднаного Італійського королівства.

Зошит 4, §‹4›. *Макіявеллізм і марксизм.*

1. Нікколо ді Бернардо деї Макіявеллі (1469-1527) — флорентійський політичний діяч, мислитель та історик. Республіканець своїми переконаннями, він прагнув створити теорію буржуазної держави та розкрити закони суспільного розвитку, не вдаючись до теолоґічної ідеї, а виходячи з природи людини (що її він вважав незмінною). Потребу держави він виводив із еґоїстичної природи людини, із її прагнення до особистого інтересу та до самозбереження (над людьми для стримування еґоїзму та встановлення порядку потрібне насильство, і цю функцію насильства виконує держава), та був переконаний у незалежності суспільно-політичного ладу від законів моралі та релігії. Погляди Макіявеллі вплинули на багатьох політичних письменників і практичних політиків XVII-XIX ст.ст. Автор книг «Державець» (Il Principe, 1513), «Про військове мистецтво» (Dell'arte della guerra, 1520), «Історія Флоренції» (Istorie fiorentine, 1526) та ин. Трактати флорентійця, передусім найвідоміший з них, «Державець», писані мовою алеґорій і потребують «перекладу» мовою практичної політики. Це ріднить його з Ґрамші, що його в'язнична цензура змушувала викладати свої думки езоповою мовою і чиї тексти також треба «розшифровувати».

2. Ґрамші цитує поему Уґо Фосколо «Про надгробники» (Dei sepolcri). За Фосколо, Макіявеллі удавав, що пише «Державця» для правителів як підручник із взяття й утримання влади, хоча насправді хотів показати народові, що відбувається за лаштунками влади.

Уґо Фосколо (1778-1824) — італійський поет, письменник і перекладач, предтеча італійського романтизму. Автор поем «Бонапарту, визволителю» (A Bonaparte liberatore, 1797), «Про надгробники» (Dei sepolcri, 1807), роману «Останні листи Джакомо Ортіс» (Ultime lettere di Jacopo Ortis, 1802-1803) та ин.

3. Див.: Benedetto Croce, *Storia dell'età barocca in Italia*, Laterza, Bari 1929, p. 82.

Зошит 4, §‹57›. *Вінченцо Куоко та «пасивна революція».*

1. Вінченцо Куоко (1770-1823) — консервативний антиреволюційний мислитель, чиї ідеї були поширеними на початковому етапі Рисорджименто. Він взяв участь у встановленні Партенопеанської республіки (1799) у Неаполі, хоча не поділяв республіканських ідей. Куоко назвав Неаполітанське повстання «пасивною революцією», оскільки воно надихалось абстрактними ідеями, запозиченими місцевою буржуазією у буржуазії Франції, а відтак не спиралось на масову чи народну підтримку. Куоко виступав за формування нації, спираючись на традиційні цінності та ідеалізоване минуле.

2. Див.: Vincenzo Cuoco, *Saggio storio sulla Rivoluzione Napoletana del 1799*, 3 voll., Milano 1801.

Зошит 5, §‹29›. *Схід—Захід.*

1. Відомості про лекцію Анрі Берґсона та покликання на його книгу «Енерґія духу» (*L'énergie spirituelle*, Paris, 1920) Ґрамші здобув зі статті Антоніо Пальяро «Знання індійців»: Antonio Pagliaro, *Sapienza indiana*, in «Il Marzocco», 5 giunio 1927 (anno XXXII, n. 23). Зазначену лекцію Берґсон виголосив у Товаристві фізичних досліджень у Лондоні 28 травня 1913-го.

Антоніо Пальяро (1898-1973) — італійський мовознавець і літературний критик, писав про індоевропейські мови та перську літературу, цікавився семантикою.

Зошит 5, §‹31›. *Щодо італійської національної традиції.*

1. Див.: *Nel settimo anniversario della seconda lega lombrada*, in «Il Marzocco», 26 settembre 1926 (anno XXXI, n. 39). Цю статтю не підписано. Далі в замітці Ґрамші цитує ст.: Bernardino Barbadoro, *Sicilia e Italia sotto Federico II*, in «Il Marzocco», 16 dicembre 1929 (anno XXXIII, n. 51).

Бернардіно Барбадоро (1889-1961) — італійський історик і архівіст, фахівець з історії Флоренції XIII-XIV ст.ст.

«Марцокко» («Marzocco» — лев з герба Флорентійської республіки) — флорентійський літературний щотижневик націоналістичного спрямування, заснований Енріко Коррадіні (1865-1931), Анжоло Орв'єто (1869-1967) й Адольфо Орв'єто (1871-1952). Виходив у 1896-1932.

2. Ломбардська ліґа (*іт.* Lega Lombarda) — спілка міст Ломбардії XII-XIII ст.ст., створена для боротьби з імператорами «Священної Римської імперії» за незалежність. Сформувалась у грудні 1167 року у складі Брешії, Верони, Мілану, Модени, Падуї, Парми, Тревізо та ин. Ліґу підтримував римський папа. 1176 року ополчення і кіннота Ліґи розгромили біля Леньяно лицарів Фрідріха I «Барбаросси». Хоча дії «другої» Ломбардської ліґи, відродженої 1226 року для війни з Фрідріхом II, не були такими успішними, міста чинили шалений опір, й імператор мав зректися завойовницьких намірів.

Фрідріх I «Барбаросса» («Рудобородий», бл. 1125-1190) — ґерманський король (1152-1190) й імператор (1155-1190) «Священної Римської імперії», зі швабської династії Штауфенів (Гогенштауфенів). Прагнучи підкорити ломбардські міста та зробити їх об'єктом податкової експлоатації, провадив ув Італії аґресивну політику — здійснив п'ять військових походів усередину країни. Пограбування і руйнування після тривалої облоги Мілану навесні 1162 року примусили італійські міста згуртуватися в боротьбі проти імператорської влади.

Фрідріх II (1194-1250) — сицилійський король (1197-1250), ґерманський король (1212-1250), імператор (1220-1250) «Священної Римської імперії» і король (1229-1239) Єрусалимського королівства, онук Фрідріха «Барбаросси». Вважаючи основою своєї імперії південну Італію, зрідка навідував Німеччину. Запекла боротьба з північноіталійськими містами та римськими папами сповнювала чи не все його царювання. Його не раз відлучали від церкви, хоч Фрідріх орґанізував шостий хрестовий похід у 1228-1229 рр., що завершився захопленням Єрусалиму). Несподівано помер під час війни з ломбардськими містами.

3. Мікелянджело Шіпа (1854-1939) — італійський історик, досліджував історію італійського Півдня часів пізнього Середньовіччя і Нового часу. Автор книг «Історія герцоґства неаполітанського» (Storia del ducato napoletano, 1895), «Неаполітанське королівство часів Карла Бурбонського» (Il Regno di Napoli al tempo di Carlo di Borbone, 1904), «Мазаньєлло» (Masaniello, 1925) та ин.

4. Христофор Колюмб (1451-1506) народився і став моряком у Ґенуї. Служив спочатку портуґальському королеві, а коли той відкинув Колюмбів проєкт вирушити до східних берегів Азії західним шляхом, через Атлантичний океан, переселився до Кастилії. Відкрив Центральну та Південну Америку як еспанський мореплавець.

Зошит 5, §‹38›. *Ненаціонально-народний характер італійської літератури.*

1. Див.: Orazio Pedrazzi, *Le tradizioni antiletterarie della burocrazia italiana*, in «L'Italia letteraria», 4 agosto 1929 (anno I, n. 18).

Ораціо Педрацці (1889-1962) — італійський журналіст, письменник і дипломат.

Зошит 5, §‹39›. *Скептицизм.*

1. Скептицизм — позиція у пізнанні, що базується на недовірі до будь-яких певних поглядів і уявлень, на сумніві в істнуванні істини та можливости якогось надійного її критерію. Крайній скептицизм — аґностицизм — стверджує, що наші знання не мають нічого, що відповідає дійсності, та що достовірне знання у принципі неможливе.

2. Позитивізм — філософський напрямок, що виходить з тези про те, що все справжнє, «позитивне» знання можна отримати лише як результат окремих спеціяльних наук або їхнього синтетичного об'єднання і що філософія як особлива наука, що претендує на змістовне дослідження дійсности, не має права на істнування.

3. Див.: Roberto Ardigò, *Scritti vari*, ed. Giovanni Marchesini, Le Monnier, Firenze 1922, p. 370: «Грайлива та скороминуща берґсонівська філософія, що в ній знати сліди ґностицизму та античного Пло-

тіна, якщо на неї дивитися саме під оглядом аспекту „вітального поруху", більше, ніж будь-який инший *ріжновид ірраціоналізму*, може дати поштовх до появи нової форми ніцшеанства та соціяльного імперіялізму, протилежних етиці й ідеалові соціялізму. Проте ми маємо погодитися з Берґсоном і всіма ідеалістами, коли вони хвалять волюнтаризм на противагу детермінізмові та механіцизмові».

Роберто Ардіґо (1828-1920) — італійський психолоґ, філософ і педаґоґ, знаний діяч італійського позитивізму.

4. Джованні Маркезіні (1868-1931) — італійський філософ, автор творів щодо теоретичних проблєм педаґоґіки.

5. «Тези про Фоєрбаха» (Thesen über Feuerbach) — кілька філософських нотаток, зроблених Карлом Марксом навесні 1845 у Брюсселі. Їх знайшли у записничку Маркса по його смерти, й вони побачили світ 1888 року як додаток до книги «Людвіґ Фоєрбах і кінець німецької клясичної філософії» Фрідріха Енґельса. Укр. пер. див.: Тези про Фоєрбаха // Карл Маркс і Фрідріх Енґельс. Фоєрбах. — Харків—Київ: Державне видавництво України, 1930. — Стор. 49-52. Дуже до речи зауваги щодо зв'язку між традиційним матеріялізмом й ідеалізмом з першої тези:

> «Головна хиба всього дотеперішнього матеріялізму (включно й фоєрбахівський) та, що він бере річ, дійсність, змисловість тільки у формі *об'єкту* чи у формі *споглядання,* а не як змислово-людську діяльність, не як *практику,* не суб'єктивно. Через те діяльний бік, протилежно до матеріялізму, ідеалізм розвинув абстрактно, бо він, природно, не знає справжньої смислової діяльности як такої. Фоєрбах хоче мати змислові об'єкти, справді відмінні від об'єктів у думках, але він саму людську діяльність розуміє не як *матеріяльну діяльність*. Через те в „Суті християнства" він за справжню людську бере теоретичну тільки діяльність, тоді як практичну бере і фіксує тільки в її брудній єврейській формі вияву. Тому він не розуміє значіння „революційної" практично-критичної діяльности».

Людвіґ Андреас Фоєрбах (1804-1872) — німецький філософ-матеріяліст і атеїст, критик релігії. Його матеріялізм став вихідним пунктом становлення філософії марксизму. Автор книг «До критики геґелівської філософії» (Zur Kritik der Hegelschen Philosophie, 1839), «Сутність християнства» (Das Wesen des Christentunis, 1841), «Основні засади філософії майбутнього» (Grundsätze der Philosophie der Zukunft, 1843) та ин.

Зошит 5, §‹54›. *Нащадки отця Брешіяні.*

1. Антоніо Брешіяні (1798-1862) — італійський літератор проавстрійського спрямування, член ордена єзуїтів і редактор журналу «Чівільта каттоліка» («Civiltà cattolica» — «Католицька цивілізація»). Боровся проти романтизму та лібералізму.

2. Луїджі Піранделло (1867-1936) — італійський письменник, реформатор італійської драми, лавреат Нобелівської премії з літератури (1934). Його траґікомічні фарси вважають провісниками театру абсурду. Муссоліні призначив його директором Римського художнього театру та виділив кошти для світових гастролей з власними п'єсами. Письменник був членом Національної фашистської партії (*іт.* Partito Nazionale Fascista), але 1927 року розірвав членський квиток, після чого підпав під нагляд таємної поліції. Твори: роман «Блаженної пам'яти Маттія Паскаль» (Il fu Mattia Pascal, 1904), п'єси «Так і є (якщо вам так здається)» (Cosi è (si vi pare), 1917), «Шестеро персонажів у пошуках автора. Ще не написана комедія» (Sei personaggi in cerca d'autore. Commedia da fare, 1921), «Дурень» (L'imbecille, 1922) та ин.

3. Джозуе Кардуччі (1835-1907) — відомий італійський поет і критик, лавреат Нобелівської премії з літератури (1906). «Варварські метри» (I metri barbari) — поетична збірка 1877 року.

4. «Ґраф Монте-Крісто» (Le Comte de Monte-Cristo, 1844) — роман французького письменника Александра Дюма-батька, написаний у співавторстві з романістом і драматурґом Оґюстом Маке (1813-1888); ім'я останнього як автора не зазначалось на вимогу видавця. Вперше надруковано частинами у щотижневику «Жюрналь де деба» у 1844-1845. Укр. пер. див.: Александер Діма. Ґраф Монте Крісто. Т. I-IV. — Вінніпеґ: Українська видавнича спілка в Канаді, 1924-1925.

Александер Дюма-батько (1802-1870) — французький письменник і драматурґ, автор багатьох пригодницьких й історичних романів, часто писаних у співавторстві з Оґюстом Маке. У зошитах Ґрамші згадує його «Трьох мушкетерів» (Les trois mousquetaires, 1844), «Ґрафа Монте-Крісто» (Le Comte de Monte-Cristo, 1844) і «Спогади медика: Джузеппе Бальзамо» (Mémoires d'un médecin: Joseph Balsamo, 1846-1848).

Зошит 5, §‹156›. *Фольклор.*

1. Про клясифікацію Ермолайо Рубьєрі Ґрамші дізнається зі статті Джузеппе Ґарґано «Визначення й оцінки народної поезії»: *Definizioni e valutazioni di poesia popolare*, in «Il Marzocco», 5 maggio 1929 (anno XXXIV, n. 18).

Ермолайо Рубьєрі (1818-1879) — політичний діяч, учасник революцій 1848-1849 рр.; згодом, після визволення Італії з-під іноземного панування й об'єднання земель в Італійське королівство, був членом парляменту. Автор багатьох книжок, в т. ч. «Історії італійської народної поезії» (Storia della poesia popolare italiana, 1877).

Зошит 6, §‹10›. *Минуле і теперішнє.*

1. Див.: «La Critica», 20 novembre 1930 (anno XXVIII, fasc. VI), pp. 453-454. Засновуючись на першому розділові Вестфалевої книжки (Der Fall 'Emil Ludwig'), Кроче несхвально відгукується про популяризацію історії почерез твори успішного німецького письменника, адже вважає їх історичною белетристикою, історією, писаною дилетантами.

Otto Westphal, *Feinde Bismarcks: Geistige Grundlagen der deutschen Opposition, 1848-1918*, Munich: R. Oldenbourg, 1930.

Отто Гайнріх Вестфаль (1891-1950) — німецький історик консервативного спрямування.

Отто фон Бісмарк (1815-1898) — німецький політичний діяч, консерватор, відіграв провідну ролю в об'єднанні Німеччини навколо Прусії; міністер-президент (1862-1890) Прусії та канцлер (1871-1890) Ґерманської імперії.

Еміль Людвіґ (1881-1948) — німецький журналіст і письменник, автор багатьох історико-біоґрафічних творів, зокрема життєписів Клеопатри, Наполеона, Ґьоте, Бісмарка, Теодора Рузвельта, що в 1920-х — 1930-х рр. були популярними у багатьох европейських країнах.

Щомісячний журнал «Критика» («La Critica») виходив за редакції Бенедетто Кроче у 1902-1944 рр.

Світова війна — тут: перша світова війна (1914-1918).

2. Віктор Гюґо (1802-1885) — французький поет-романтик, письменник і драматурґ. Автор історичних романів «Знедолені» (Les Misérables. 1862), «Дев'яносто третій рік» (Quatre-Vingt-Treize, 1874) та ин.

3. Леонардо Аттіло Валлеккі (1880-1946) — італійський літератор і книговидавець, засновник сімейного видавництва (1919), що видавало книжки провідних італійських авторів свого часу. Істнує досі.

4. В італійських ґазетах початку XX ст. третя сторінка містила матеріяли про культуру.

5. Франческо Ґвіччардіні (1483-1540) — італійський історик, філософ-гуманіст і політичний діяч, видатний знавець політичної історії Італії. У багатющій на факти «Історії Італії» (Storia d'Italia, писана в 1537-1540, опублікована в 1561-1564) Ґвіччардіні вперше дав історію не поодиноких італійських держав, а країни загалом.

6. Текст доповіді про антиісторицизм, написаної для Філософського конґресу в Оксфорді 1930 року, Кроче опублікував у журналі «Критика» восени того ж року: Benedetto Croce, *Antistoricismo*, in «La Critica», 20 novembre 1930 (anno XXVIII, fasc. VI), pp. 401-409.

7. Французька революція — тобто Велика Французька революція 1789-1794 рр.

8. Див.: Luigi Einaudi, *Se esista, storicamente, la pretesa ripugnanza degli economisti verso il concerto dello Stato producttore: lettera aperta a R. Benini*, in «Nuovi studi di diritto, economia e politica»,

settembre-ottobre 1930 (anno III, n. 5), pp. 302-314; Rodolfo Benini, *Coesione e solidarità*, op. cit., pp. 315-320; Ugo Spirito, *La storia della economia e il concetto di Stato*, op. cit., pp. 321-324.

«Нуові студі ді діритто, економія е політіка» («Nuovi studi di diritto, economia e politica» — «Нові дослідження щодо права, економіки та політики») — двомісячник, заснований Уґо Спіріто та Арнальдо Вольпічеллі (1892-1968).

Луїджі Ейнауді (1874-1961) — італійський економіст і політик-ліберал, президент Італії (1948-1955). Від середини 1920-х був опозиційним до фашизму; після падіння фашистського режиму працював головою Італійського банку (центрального банку країни).

Родольфо Беніні (1862-1956) — італійський економіст і статистик.

Уґо Спіріто (1896-1979) — італійський викладач і публіцист, що активно виступав у пресі щодо філософії, права, політичної теорії та політекономії. Послідовний прихильник корпоративізму, Спіріто запропонував теорію «інтеґрального корпоративізму», відповідно до якої фашизм мав покласти край клясовій боротьбі, адже корпоративістський лад зліквідує поділ на власників і виробників. Фашистська держава ж буде чимось на кшталт посткапіталістичного суспільства. Національна фашистська партія не підтримала ідеї Спіріто.

Зошит 6, §‹12›. *Держава і впорядковане суспільство.*

1. Арнальдо Вольпічеллі (1892-1968) — італійський юрист, автор творів щодо філософських і соціолоґічних питань держави та права.

2. Див.: Ugo Spirito, *La libertà economica*, in «Nuovi studi di diritto, economia e politica», settembre-ottobre 1930 (anno III, n. 5), pp. 292-301.

3. Людовіко Дзукколо (1568-1630) — італійський політичний діяч і письменник-мораліст, що вважав політику автономною галуззю людської діяльности, вільною від моралі. Кроче вважав його вірним послідовником Макіявеллі. «Беллуцці, або Щасливе місто» (Il Belluzzi o La città felice) — маловідомий твір Дзукколо, передрукований наприкінці 1920-х у Болоньї: Ludovico Zuccolo, *Il Belluzzi o La città felice*, Zanichelli, Bologna 1929.

4. Шарль Моррас (1868-1952) — французький політичний діяч і публіцист, монархіст й ультранаціоналіст («інтеґральний націоналіст»). Разом з Леоном Доде (1867-1942) видавав ґазету «Аксьон франсез», що мала й свою орґанізацію — протофашистських «Королівських молодиків» (*фр.* Camelots du roi). Протягом багатьох років Морраса й «Аксьон франсез» — прихильників «стабільности» та «порядку» і противників лібералізму та соціялізму — підтримувала римська католицька церква, та коли було проголошено доктрину незалежної французької католицької церкви 1926 року, римський папа офіційно дистанціювався від орґанізації, а «Аксьон франсез» потрапила до Ін-

дексу заборонених книг (*лат.* Index librorum prohibitorum). Моррасові ідеї та твори мали вплив у гурті італійських інтелєктуалів-фашистів. Під час другої світової війни Моррас співпрацював з режимом Віші; по війні за цей злочин його ув'язнили.

Зошит 6, §‹19›. *Енциклопедичні поняття. Про правду, а певніше про правду в політиці.*

1. Ґрамші вичитав цю анекдоту в статті Франческа Флори «Фройд і душевні порухи»: Francesco Flora, *Freud e motti di spirito*, in «Pègaso», settembre 1930 (anno II, n. 9), pp. 348-356.

Зошит 6, §‹29›. *Нащадки отця Брешіяні.*

1. Уґо Ойєтті (1871-1946) — італійський письменник, художній критик і журналіст, помітна постать культури часів фашизму. Особливо цікавився питаннями образотворчого мистецтва й архітектури. Засновник і редактор журналів «Дедало», «Пеґазо», «Пан», член Італійської академії та редакційної колеґії «Італійської енциклопедії». «Бачене» — колонка, започаткована Ойєтті в міланській ґазеті «Коррьєре делля сера». Згодом дописи з цієї колонки виходили в серії збірок.

2. Giuseppe Prezzolini, *Mi pare...*, ed. Delta, Firenze 1925, p. 16.

Джузеппе Преццоліні (1882-1982) — письменник і журналіст. Був співзасновником — разом з Джованні Папіні — журналу «Воче». У своїх філософських поглядах еволюціонував від ірраціоналізму до ідеалізму крочеянівського штибу; у політиці намагався поєднати синдикалізм із фашизмом. З 1925 року на еміґрації у Франції та США. Книга «Мені здається...» (Mi pare...) вийшла друком 1925 року у Флоренції.

3. Людовіко Аріосто (1473-1533) — італійський поет, автор епічної поеми «Розлючений Орляндо» (Orlando furioso, 1515). Служив у герцоґів Феррари.

Зошит 6, §‹30›. *Енциклопедичні поняття.*

1. «Ідея національе» («L'idea nazionale» — «Національна ідея») — спочатку щотижнева, а згодом щоденна ґазета, орґан італійського націоналістичного руху, що виходила в Римі у 1911-1926. Після об'єднання націоналістів і фашистів 1923 року ґазету поглинула «Трибуна».

Зошит 6, §‹62›. *Нащадки отця Брешіяні.*

1. Франческо Де Санктіс (1817-1883) — італійський громадський діяч, активний учасник Рисорджименто, історик літератури, критик і мовознавець. Помітна постать італійської літературної критики, для

Ґрамші він був прикладом ідеального інтелєктуала, котрий поєднував наукову чесність і цілісний світогляд з активною політичною позицією і відповідальністю перед суспільством. Де Санктіс був учасником революції 1848 року, через що його ув'язнили, брав участь у роботі міністерства освіти ґарібальдійського уряду в Неаполі 1860-го, був депутатом парляменту від опозиції. Згодом обіймав посаду міністра освіти в одному з урядів Аґостіно Депретіса, першого «лівого» прем'єр-міністра Італії. В його літературній критиці знати вплив геґелівської філософії, а також прагнення розглядати поезію та літературу в історичному контексті. Автор двотомової «Історії італійської літератури» (Storia della letterature italiana, 1870-1871).

2. Данте Аліґ'єрі (1265-1321) — італійський поет, відомий насамперед як автор «Божественної комедії» (La Divina Commedia, 1309-1320) — алєґоричної оповіді про подорож поета пеклом, чистилищем та раєм. Епічна поема, що складається зі ста пісень, писана не латиною, як тоді велося, а народною мовою.

3. Рихард Ваґнер (1813-1883) — німецький письменник і композитор-романтик, винахідник музичної драми, автор циклу з чотирьох таких драм «Перстень нібелунґа» (Der Ring des Nibelungen, 1876), опер «Тангейзер» (Tannhäuser, 1845, 1861), «Тристан та Ізольда» (Tristan und Isolde, 1865) та ин.

4. Вільям Шейкспір (1564-1616) — всесвітньо відомий анґлійський поет і драматурґ, автор багатьох комедій, траґедій та історичних хронік.

5. Школи Берліца — мережа курсів іноземних мов по всьому світові. Перші курси розпочали роботу 1878 року в Провіденсі (США). Перша мовна школа в Італії відкрилася в Римі 1898 року.

Зошит 6, §‹63›. *Римське право чи візантійське право?*

1. Юстиніян I «Великий» (Флавій Аній Юстиніян, 483-565) — візантійський імператор (527-565). Прагнув відновити колишню могутність і територію Римської імперії. За його правління було кодифіковано римське право і складено цивільний кодекс (*лат.* Corpus juris civilis).

Зошит 6, §‹65›. *Журналістика.*

1. Наполеон III (1808-1873) — перший президент (1848-1852) й останній імператор (1852-1870) Франції. З уродження Шарль Луї Наполеон Бонапарт, племінник Наполеона I, він був обраний президентом, згодом встановив диктатуру, а тоді проголосив себе імператором Наполеоном III. Скинутий з трону після поразки Франції у війні з Прусією 1870 року.

Джерелом бібліоґрафічних відомостей, а також інформації про Наполеона III для Ґрамші була стаття Лоренцо Джілі «Наполеон III у в'язниці»: Lorenzo Gigli, *Napoleone III prigioniero*, in «I Libri del giorno», febbraio 1928 (anno XI, n. 2), pp. 70-72.

Зошит 6, §‹75›. *Минуле і теперішнє.*

1. Див.: Mario Camis, *Intorno alle condizioni alimentari del popolo italiano. Considerazioni statistico-fisiologiche*, in «La Riforma sociale», gennaio-febbraio 1926 (anno XXXIII, fisc. 1-2), pp. 52-81.

Маріо Каміс (1878-1946) — італійський біолоґ і фізіолоґ.

«Ріформа сочіяле» («La Riforma sociale» — «Суспільна реформа») — соціял-реформістський журнал, що виходив у Римі та Турині в 1894-1935.

Зошит 6, §‹81›. *Геґемонія (громадянське суспільство) і поділ влади.*

1. Див.: Benedetto Croce, *Etica e politica*, Laterza, Bari 1931, pp. 339-344.

Зошит 6, §‹86›. *Економічно-корпоративна фаза держави.*

1. Див.: Paolo Treves, *Il realismo politico di Francesco Guicciardini*, in «Nuova Rivista Storica», novembre-dicembre 1930 (anno XIV, n. 6), pp. 525-537.

Паоло Тревес (1908-1958) — італійський публіцист і політичний діяч, син відомого соціяліста-реформіста Клаудіо Тревеса (1869-1933). Почав писати для соціялістичних видань, ще коли був студентом. Через пильну увагу з боку поліції та неодноразові арешти 1938 року еміґрував до Анґлії, де активно контактував з колами італійських антифашистів. По війні Тревес повернувся на батьківщину та був обраний спочатку до установчих зборів, а потім до парляменту.

«Нуова рівіста сторіка» («Nuova Rivista Storica» — «Новий історичний журнал») — італійський часопис, що виходить від 1917 року в Мілані. У 1917-1952 його редаґував історик Коррадо Барбаґалло (1877-1952).

2. Про погляди Де Санктіса згадано у статті Тревеса, про яку йшлося вище. До того ж Ґрамші міг знати про них із творів самого Де Санктіса: *L'uomo del Guicciardini*, in *Saggi critici*, a cura e con note di P. Arcari, Vol. III, Treves, Milano 1924, pp. 28-39; *Storia della letteratura italiana*, Vol. II, Treves, Milano 1925, pp. 88-95.

3. Камілло Бенсо ді Кавур (1810-1861) — італійський аристократ (ґраф) і політичний діяч, прем'єр-міністер Сардинського королівства (1852-1859 і 1860-1861) та перший прем'єр-міністер об'єднаного Іта-

лійського королівства (1861), під час Рисорджименто — лідер партії поміркованих. Зробив усе, щоби Італія об'єдналась під владою сардинського монарха.

4. Вираз «песимізм розуму — оптимізм волі», що його часто приписують Ґрамші, насправді належить французькому письменникові Ромену Ролляну (1866-1944): він вжив його, рецензуючи книжку «Абрамова самопожертва» (Le sacrifice d'Abraham) Раймона Лефевра. Рецензію було надруковано в ґазеті «Юманіте́» від 19 березня 1920.

«Юманіте́» («L'Humanité» — «Людство») — щоденна ґазета, заснована 1904 року французьким соціялістом Жаном Жоресом (1859-1914), який був і її першим редактором. З 1920-х орґан Французької комуністичної партії. Виходить у Парижі.

Зошит 6, §‹87›. *Зброя і релігія.*

1. Див.: Paolo Treves, *Il realismo politico di Francesco Guicciardini*, in «Nuova Rivista Storica», novembre-dicembre 1930 (anno XIV, n. 6), pp. 525-537.

2. Культ Верховної істоти — державний релігійний культ, декретований Конвентом під час якобінської диктатури у революційній Франції 18 флореаля II року Республіки (7 травня 1794). Запроваджуючи новий культ, якобінці, з одного боку, прагнули покласти край дехристиянізації, а з иншого — бажали посилити ідейний вплив на трудящі маси. Символами віри були істнування могутньої і доброчесної верховної істоти та безсмертя душі. Культ не прижився у народі та впав разом з якобінською диктатурою.

Зошит 6, §‹88›. *Держава-жандарм — нічний сторож тощо.*

1. Очевидно, Ґрамші натякає на слова Фрідріха Енґельса з «Анти-Дюрінґа» (1878): «Перший акт, де держава виступить справді як представниця всього суспільства — візьме в своє володіння засоби продукції від імени суспільства — рівночасно буде й останній самостійний акт її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини ставатиме зайвим в одній ділянці за другою й припиниться тоді само собою. Держава не „скасується", вона *відімре*» (Фрідріх Енґельс. Анти-Дюрінґ. Переворот пана Євгена Дюрінґа в науці. — Харків—Київ: Партвидав «Пролетар», 1932. — Стор. 119-120).

2. Фердинанд Ляссаль (1825-1864) — німецький публіцист, діяч робітничого руху. Брав активну участь у революції 1848-1849 рр. Після 1849 проголосив себе прибічником Маркса та Енґельса, але фактично виступав за «державний капіталізм» або «народний капіталізм». Буржуазне розуміння держави як нічного сторожа скритиковано Ляссалем у творі «Робітнича проґрама» (Arbeiterprogramm, 1863).

Зошит 6, §‹97›. *Минуле і теперішнє. Велика амбіція та дрібні амбіції.*

1. Джерело цього вислову не знайдено.

Артуро Велія (1886-1943) — італійський політичний діяч і член «безкомпромісного» крила Італійської соціялістичної партії. Після розламу партії на з'їзді в Ляворно (січень 1921) виступав проти об'єднання соціялістичної та комуністичної партій — до чого закликав III (Комуністичний) Інтернаціонал. На з'їзді у Мілані (квітень 1923), коли лідер соціялістичної партії Джачінто Серраті (1876-1926) перебував у фашистській в'язниці, партія зайняла «максималістську» позицію, пропоновану Велія і деякими иншими противниками співпраці з комуністами.

2. Див.: Robert Michels, *Corso di sociologia politica*, Istituto Editoriale Scientifico, Milano 1927.

Роберто Мікелс (1876-1936) — німецько-італійський економіст і соціолоґ. Спочатку дотримувався соціялістичних поглядів, що на них позначився вплив Вебера та Сореля. Проте згодом зацікавився ідеями італійських соціолоґів Вільфреда Парета (1848-1923) та Ґаетани Моски (1858-1941) і сформулював власний «залізний закон оліґархії», за яким правління верхівки (еліти) є не тільки неминучим, а й бажаним. Відкинувши соціялізм, Мікелс став апологетом фашистського режиму.

Зошит 6, §‹125›. *Типи періодичних видань. Історія та «проґрес».*

1. Альфонсо XIII (1886-1941) — король (1886-1931) Еспанії. До 1902 року реґентшею була його мати. З початком Еспанської революції (1931-1939) залишив країну.

Зошит 6, §‹134›. *Популярна література. Роман-фейлєтон.*

1. Роман-фейлєтон — роман з продовженням, що публікується в ґазеті чи журналі.

Зошит 6, §‹137›. *Поняття держави.*

1. Див.: Edmond Jaloux, *L'esprit des livre* (рецензія на: Daniele Halévy, *Décadence de la liberté*, Paris: Grasset, 1931), in «Les Nouvelles littéraires», 1 août 1931 (an X, no. 450).

«Нувель літтерер» («Nouvelles littéraires» — «Літературні новини») — французький літературно-мистецький журнал, що виходив у Парижі з 1922 по 1985 (з перервою у 1940-1945).

Данієль Галеві (1872-1962) — французький історик і суспільний діяч правого ухилу. Автор книжок «Про робітничий рух у Франції» (Essai sur le mouvement ouvrier en France, 1901), «Життя Фрідріха Ніцше» (La Vie de Friedrich Nietzsche, 1909), «Нарис про прискорення історії» (Essai sur l'accélération de l'histoire, 1948) та ин.

Зошит 6, §‹138›. *Минуле і теперішнє. Перехід від маневреної війни (або лобової атаки) до позиційної війни...*

1. Бронштейн — справжнє прізвище Лева Троцького (1879-1940), російського революціонера-більшовика, діяча Великої Російської революції (1917-1921) і крупного теоретика марксизму.

Зошит 6, §‹150›. *Минуле і теперішнє.*

1. Див.: Emilio De Bono, *Diario di campagna*, e Italo Balbo, *Da Perugia a Roma*, in «Gioventù fascista», 25 ottobre 1931 (anno I, n. 32).

«Джовенту фашиста» («Gioventù fascista» — «Фашистська молодь») — італійський журнал для молоди, що виходив з 1931 по 1936.

Еміліо Де Боно (1866-1944) — італійський військовий і фашист, один з керівників «походу на Рим». Брав участь у вуличних війнах проти соціялістів і комуністів. На початку 1930-х рр. був ґубернатором Триполітанії, а 1935 року очолив сили вторгнення до Етіопії (як командувач він не знав успіху, і його замінили на ґенерала Бадольо). 1943 року Де Боно заарештували за звинуваченням у змові проти Муссоліні та наступного року стратили.

Італо Бальбо (1896-1940) — італійський фашист, учасник першої світової війни та лідер загонів чорносорочечників у Феррарі. З 1929 по 1933 р. очолював міністерство авіяції, а з 1934 р. був ґубернатором Лівії. На початку світової війни командував італійськими військами в Північній Африці, де і загинув.

«Похід на Рим» — складова реакційного державного перевороту 1922 року. 27 жовтня фашисти оголосили мобілізацію своїх загонів і наступного дня розпочали рух на Рим. Того ж дня прем'єр-міністер Луїджі Факта подав у відставку. Фашисти відхилили всі пропозиції щодо їхньої участи в уряді. Король відмовився оголосити стан облоги, але натомість запропонував Муссоліні сформувати уряд. Після того як 30 жовтня Муссоліні прибув до Риму, в столицю ввійшли фашистські загони. 31 жовтня уряд Муссоліні отримав офіційне схвалення Конфедерації промисловців.

2. Беніто Муссоліні (1883-1945) — ватажок італійських фашистів, прем'єр-міністер (1922-1943) Італійського королівства та голова уряду (1943-1945) Італійської соціяльної республіки. Страчений партизанами.

Зошит 6, §‹153›. *Національно-народний характер італійської літератури.*

1. Карло Ґольдоні (1707-1793) — італійський драматурґ і лібретист, автор п'єс, відомих так в Італії, як і за її межами.

2. Карло Ґоцці (1720-1806) — італійський драматурґ. Цикл «Театральні казки» (Fiabe teatrali) писаний ним між 1761 і 1765.

3. «Тисяча і одна ніч» — низка середньовічних арабських і перських казок. Укр. пер. див.: Тисяча й одна ніч: вибрані казки й повісті. — Київ: «Дніпро», 1991.

Зошит 6, §‹155›. *Минуле і теперішнє. Політика та військове мистецтво.*

1. Джузеппе Ґарібальді (1807-1882) — італійський військовий і політичний діяч, народний герой Італії, один з вождів революційно-демократичного крила національно-визвольного руху, активний учасник Рисорджименто, учасник й орґанізатор багатьох змов і військових операцій, спрямованих на визволення Італії з-під іноземного панування та об'єднання країни «знизу». 1834 року Ґарібальді брав участь у невдалій савойській експедиції італійських добровольців-еміґрантів на чолі з Джузеппе Мадзіні, після чого був заочно засуджений до смертної кари. Відтак він поїхав до Південної Америки, де впродовж восьми років на чолі партизанських загонів боровся за свободу республік Ріу-Ґранде й Уруґвай. Ґарібальді повернувся на батьківщину на початку революції 1848-1849: орґанізував загін добровольців (1500 бійців), що взяв участь в австро-італійській війні 1848-1849 (першій війні за незалежність); був одним з керівників Римської республіки (існтувала з лютого по липень 1849); після падіння республіки із загоном (4000 бійців) здійснив перехід на допомогу революційній Венеції; неодноразово вириваючись з оточення, пробився до П'ємонту, але був заарештований і висланий з країни. У 1849-1854 на вигнанні. Під час австро-італо-французької війни 1859 (другої війни за незалежність) Ґарібальді знову командував добровольцями — корпусом альпійських стрілків (3000 бійців), що успішно діяв у Ломбардії. Його найвідомішою акцією стала експедиція «Тисячі» на Сицилію у травні 1860, під час революції 1859-1860, що завершилась падінням Неаполітанського королівства та приєднанням Півдня до об'єднаного італійського королівства. 1862 і 1867 року здійснив два походи на Рим, а 1866 року на чолі загону добровольців взяв участь в австро-італійській війні (третій війні за незалежність).

Зошит 6, §‹180›. *Енциклопедичні поняття. «Науковий».*

1. Бертран Расселл (1872-1970) — британський філософ, лоґік, математик і громадський діяч, зробив значний внесок у формування філософії лоґічної аналізи та лоґічного позитивізму, лавреат Нобелівської премії з літератури (1950). Автор книг «Основні засади математики» (Principles of Mathematics, 1903), «Питання філософії» (The Problems of Philosophy, 1912), «Вступ до математичної філософії» (Introduction to Mathematical Philosophy, 1919) та ин.

Джузеппе Пеано (1858-1932) — італійський математик і лоґік. Професор математики в Туринському університеті. Відомий важливими результатами у математичній аналізі, теорії диференційних рівнянь, ґеометрії, а також творами у галузі лоґічних основ математики.

2. Ґрамші має на увазі Енґельсів «Розвиток соціялізму від утопії до науки» (Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopia zur Wissenschaft), що складається з кількох глав із книги «Переворот пана Євгена Дюрінґа в науці» (Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, 1878), виданих окремою брошурою спочатку у Франції 1880 року, а потім в инших країнах. Укр. пер. див.: Фрідріх Енґельс. Розвиток соціялїзму від утопії до науки. — Вінніпеґ: Накладом «Робочого народа», 1917.

Фридріх Енґельс (1820-1895) — німецький підприємець, економіст і теоретик соціялізму (комунізму), близький друг Карла Маркса.

3. Філіппо Тураті (1857-1932) — один з перших інтелєктуалів-соціялістів, видавець журналу «Критика сочіяле» та один із засновників Італійської соціялістичної партії. Тураті був лідером реформістського крила партії. Переконаний антифашист, він помер на вигнанні у Франції.

«Критика сочіяле» («Critica sociale» — «Суспільна критика») — журнал, що виходив за редакції Тураті з 1891 по 1926. З 1893 по 1898 рік мав підзаголовок «щодвомісячний огляд наукового соціялізму», але пізніше слово «науковий» з підзаголовку зникло.

Зошит 7, §‹16›. *Позиційна війна та маневрена війна або лобова атака.*

1. Ґрамші має на увазі теорію «перманентної революції» Лева Троцького, що її він вважає політичним варіянтом стратеґії маневреної війни. Ця паралель сумнівна. Сам Троцький так описує центральні моменти своєї теорії стосовно революційних етапів у «відсталих буржуазних країнах»:

> «...Якщо традиційна думка наголошувала, що путь до диктатури пролєтаріяту пролягає через довгий період демократії, то теорія перманентної революції встановлювала, що для відсталих країн путь до демократії пролягає через диктатуру пролєтаріяту. У такий спосіб демократія стає не самодостатнім режимом на десятки років, а лише безпосереднім вступом до соціялістичної революції. Вони зв'язуються одне з одним неперервним зв'язком. Між демократичним переворотом і соціялістичним переоблаштуванням суспільства встановлюється, отже, перманентність революційного розвитку.
>
> Другий аспект „перманентної” теорії характеризує уже соціялістичну революцію як таку. Впродовж безпосередньо тривалого часу й у постійній внутрішній боротьбі перебудовуються всі соціяльні стосунки. Суспільство безперервно блякне. Один етап перетворення безпосеред-

ньо випливає з иншого. Процес цей зберігає вимушено політичний характер, себто розгортається через зіткнення ріжних ґруп суспільства, що перебудовується. Вибухи громадянської війни та зовнішніх війн чергуються з періодами „мирних" реформ. Революції господарства, техніки, знання, родини, побуту, звичаїв розгортаються у складній взаємодії одна з одною, не даючи суспільству досягти рівноваги. У цьому перманентний характер соціялістичної революції як такої.

Міжнародний характер соціялістичної революції, що становить третій аспект теорії перманентної революції, випливає з нинішнього стану економіки та соціяльної структури людства. Інтернаціоналізм не є абстрактним принципом, але лише теоретичним і політичним відображенням світового характеру господарства, світового розвитку продукційних сил і світового розгону клясової боротьби. Соціялістична революція починається на національному ґрунті. Але вона не може на ньому завершитися. Збереження пролєтарської революції у національних рамцях може бути лише тимчасовим режимом, хоча й тривалим, як показує досвід Радянського Союзу. Проте за ізольованої пролєтарської диктатури суперечності, зовнішні та внутрішні, зростають неминуче разом з успіхами. Залишаючись і надалі ізольованою, пролєтарська держава врешті-решт мала би стати жертвою цих суперечностей. Вихід для неї лише в перемозі пролєтаріяту передових країн. Під цим оглядом національна революція не є самодостатнім цілим: вона лише ланка інтернаціонального ланцюга. Міжнародна революція є перманентним процесом попри тимчасові зниження і відпливи» (Лев Троцкий. Перманентная революция. — Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2009. — С. 32-33).

2. Пьотр Ніколаєвіч Краснов (1869-1947) — царський ґенерал і один з ватажків контрреволюції. Після Жовтневої революції 1917 року був призначений Алєксандром Кєрєнскім, головою Тимчасового уряду, командувачем військами, направленими з фронту на революційний Петроград. Війська було розбито, а сам Краснов потрапив у полон. Його відпустили під обіцянку відмовитися від боротьби проти революції, але він втік на Дон, де у травні 1918 був обраний отаманом Війська Донського. На чолі козацької контрреволюційної армії наступав на Царицин, але зазнав поразки. У січні 1919 визнав головування білого ґенерала Антона Дєнікіна, проте через суперечності з командуванням Добровольчої армії невдовзі подав у відставку та поїхав до Німеччини. Під час другої світової війни співробітничав з нацистами, допомагаючи їм формувати козацькі частини. Після війни страчений як воєнний злочинець.

3. Себто В. І. Лєнін.

4. У своїй автобіоґрафії Троцький пише:

«У властивій йому неточній і неохайній манері Луначарський так характеризував згодом мою революційну концепцію: „Тов. Троцький стояв (у 1905 р.) на точці зору, що обидві революції (буржуазна та соціялістична), хоча й не збігаються, але зв'язуються між собою так, що ми

маємо перманентну революцію. Увійшовши в революційний період через буржуазний політичний переворот, російська частина людства, а разом з нею і світ уже не зможе вийти з цього періоду до завершення соціяльної революції. Не можна заперечувати, що формулюючи ці погляди, т. Троцький виявив велику проникливість, хоча і помилився на п'ятнадцять років".

Заувага про помилку на п'ятнадцять років не стає глибокодумною від того, що її пізніше повторив Радек. Усі наші перспективи і гасла 1905 року були розраховані на перемогу революції, а не на її поразку. Ми не здійснили тоді ні республіки, ні аґрарного перевороту, ні восьмигодинного робочого дня. Чи означає, що ми помилялися, висуваючи ці вимоги? Поразка революції перекрила всі перспективи, не лише ту, що її я розвивав. Йшлось не за терміни революції, а за аналізу її внутрішніх сил і за передбачення її розвитку, взятого в цілому» (Лев Троцкий. Моя жизнь. Опыт автобиографии. Том 1. — Москва: Книга, 1990. — С. 207-208).

5. Див.: Francesco Guicciardini, *Ricordi politici e civili*, Carabba, Lanciano 1910.

6. Ґрамші мав змогу ознайомитися з італійським перекладом роману Краснова «Від Двоглавого Орла до червоного прапора» (вперше опублікованого в Берліні 1921 року): P. N. Krasnoff, *Dall'aquila imperiale alla bandiera rossa*, Salani, Firenze 1929.

7. Тактику «спільних фронтів» офіційно ухвалили в Комуністичному Інтернаціоналі на III конґресі, що відбувався в Москві з 24 лютого по 4 березня 1921. Комінтерн закликав комуністичні партії до співпраці з профспілками, демократичними та соціялістичними партіями, щоб створити єдиний пролетарський рух для тривалої боротьби з владою капіталу. IV конґрес (грудень 1921) уточнив і підтвердив тактику, якої дотримувались до VI конґресу (липень 1926).

Офіційна лінія Комінтерну поставила Італійську комуністичну партію у складне становище, і майже всі партійні керівники, включно з Амадео Бордіґою (тодішнім першим секретарем), Пальміро Тольятті, Антоніо Ґрамші, опирались їй: вони не могли збагнути, як співпрацювати із Соціялістичною партією, з якою вони нещодавно порвали на з'їзді в Ляворно (січень 1921). Ситуація ускладнилась ще більше, коли італійські соціялісти на з'їзді у Мілані (квітень 1923) виключили можливість співпраці з комуністами. Прихід фашистів до влади після «походу на Рим» (жовтень 1922), що він супроводжувався хвилею насильства, спрямованого проти лівих елєментів, передусім комуністів, зробив ситуацію в Італії унікальною. Нарешті Ґрамші, який очолив партію 1924 року, наполіг на потребі дотримуватися політичної тактики, що враховувала би особливості конкретної ситуації в кожній країні. Свою позицію він сформулював у доповіді для виконавчого комітету компартії у серпні 1926 («Аналіза італійської ситуації») таким чином: «В усіх капіталістичних країнах стоїть важливе

питання — питання переходу від тактики спільного фронту, визначеної беручи загалом, до певної тактики, що вона підходить до конкретних проблєм національного життя і діє на базі народних сил так, як їх визначено історично». Повний текст див.: Antonio Gramsci, *La costruzione del partito comunista (1923-1926)*, Einaudi, Torino 1971, pp. 113-124.

Фердина Фош (1851-1929) — французький військовий діяч, маршал Франції (1918) та член французької Академії наук (1920). У квітні-листопаді 1918 був верховним головнокомандувачем союзних військ та відіграв значну ролю у перемозі союзників над коаліцією центральних держав на чолі з Німеччиною.

8. Ґрамші має на увазі відомий памфлєт Рози Люксембурґ «Загальний страйк, партія і профспілки» (Massenstreik: Partei und Gewerkschaften, 1906). Він читав італійський переклад (зроблений з французького перекладу): *Lo sciopero generale: il partito e i sindacati*, prefazione di Cesare Alessandri, Casa editrice Avanti!, Milano 1919.

Роза Люксембурґ (1871-1819) — діячка німецького та польського робітничого руху, представниця революційного марксизму, провідний теоретик Соціял-демократичної партії Німеччини. Під час революції в Німеччині, у січні 1919, була одним з орґанізаторів повстання комуністичного «Союзу Спартака», під час якого загинула від рук контрреволюціонерів. Авторка книг «Соціяльна реформа чи революція?» (Sozialreform oder Revolution?, 1899), «Акумуляція капіталу» (Die Akkumulation des Kapitals, 1913) та ин.

9. Свого часу Ґрамші уважно слідкував за діяльністю французьких революційних синдикалістів і читав їхній періодичний орґан «Ві уврієє». Проте статті Росмера про Німеччину в журналі не знайдено. Натомість там було надруковано статтю Шарля Андлера «Імперіялістичний соціялізм і німецькі робітники»: *Le socialisme impérialiste et les ouvriers allemands*, «La Vie Ouvrière» 5, no. 86 (20 avril 1913), pp. 449-454. У статті Андлер критикував німецьких соціял-демократів за несміливість у боротьбі проти війни та неготовність закликати до загального страйку.

Альфред Росмер (справжнє ім'я Андре Альфред Ґрійо, 1877-1964) — ватажок французьких синдикалістів до першої світової війни та противник війни з інтернаціоналістських позицій. Пізніше був членом Французької комуністичної партії (з якої його виключили за опозицію політиці Сталіна) та учасником троцькістського руху.

«Ві уврієє» («La Vie Ouvrière» — «Робітне життя») — двомісячний журнал французьких синдикалістів, що виходив з 1905 по 1914 і з 1919 по 1921 за редакції Альфреда Росмера та П'єра Монатта (1881-1960).

Зошит 7, §‹81›. *Типи періодичних видань. Співпраця з іноземними авторами.*

1. Жан П'єтро В'єссо (1779-1863) — торгівець і видавець родом зі Швайцарії. 1821 року заснував у Флоренції науково-літературний клюб, що випускав низку періодичних видань, в тому числі «Антолоджію».

Зошит 7, §‹101›. *Журналістика. Закордонні кореспонденти.*

1. Див. Зошит 7, §‹81› (стор. 90-91 ц. вид.).

Зошит 7, §‹103›. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка.*

1. Слова «конфедерації з трьох пригноблених» відсилають до іронічної характеристики російським революціонером, більшовиком Ніколаєм Бухаріним (1888-1938) того суспільного (без)ладу, що постав би у разі перемоги анархістів:

> «Тепер буде зрозумілим, чому анархістична проповідь приводить до поділу замість правильного комуністичного устрою суспільства. Адже анархістична комуна — то не громадне співробітництво людий, а купка, котра може нараховувати навіть двох людий. От в Петербурзі була така групка: „Союз пять угнетених". Після анархістичної науки може бути і „союз двох угнетених". Представте тепер собі, що вийде, если кожда пятка людий або кожда двійка пічне самостійно реквізирувати, конфіскувати і робити потім на свою відвічальність і своє ризико. В Росії найдеть ся около сто міліонів працюючого населеня. Єслиби воно утворило „союзи пяти угнетених", то в Росії показало-би ся двайцять міліонів (а кождий міліон — то тисяча тисяч) таких комун. Можна собі представити, яке вавилонське стовпотворенє стало би, єсли би ті двайцять тисяч комун почали самостійно ділати! Зробив би ся такий хаос, така „анархія", що не приведи Боже! Не розумно і те, що як би такі ґрупи стали самостійно забирати богацтва богатих, то кромі поділу, нічого би не вийшло. А поділ приводить знову до царства капіталу, до поневоленя і насильства над працюючими масами» (Н. Бухарін. Програма комуністів (большевиків). — Нью-Йорк: Виданє Української федерації Американської соціялістичної партії, 1919. — Стор. 13).

Свого часу Ґрамші опублікував великі уривки з цього твору в ґазеті «Ордіне нуово».

Зошит 8, §‹106›. *Минуле та теперішнє. Італійська мова на Мальті.*

1. На Мальті мовне питання завжди залежало від розкладу політичних сил. 1932 року британська колоніяльна адміністрація дозволила провести на острові вибори. Двома головними партіями, що

змагалися за владу на острові, були проіталійська Національна партія та пробританська Конституційна партія. На перших виборах перемогу здобула Національна партія, на других (наступного року) — Конституційна. Італійська культура впродовж століть досить сильно впливала на острів. Хоча найпоширенішою мовою на Мальті була мальтійська, італійською теж послуговувалися: приміром, вона була офіційною мовою судочинства та богослужіння навіть після приходу британських колонізаторів. 1934 року британське міністерство у справах колоній проголосило анґлійську та мальтійську офіційними мовами острова, причому систематизований правопис для останньої ще не було розроблено. Тим часом італійський уряд також прагнув посилити вплив італійської культури на острові, що його італійські фашисти розглядали як частину незвільненої Італії (Italia irredenta). У лютому 1932 року в Валлетті, столиці Мальти, було урочисто відкрито Центр італійської культури, проте він працював недовго: у липні 1936 року його було закрито британською адміністрацією.

2. «Коррьєре делля сера» («Corriere della Sera» — «Вечірній вісник») — міланська щоденна ґазета, що видається з 1876.

У статті без підпису «Мальта: на завершення» (Malta: per concludere) обговорювалась промова сера Філіпа Канліфф-Лістера, британського міністра у справах колоній, де він закликав обмежити викладання італійської на Мальті, та неґативна реакція на цю промову.

3. 11 лютого 1929 року вісімнадцятимісячні таємні переговори між фашистським урядом Італії та папським престолом завершились підписанням Лятеранських угод, що складалися з трьох документів: договору, конкордату та фінансової конвенції. Договір вреґулював суперечку між католицькою церквою й Італійським королівством від часів Рисорджименто і власне створив місто-державу Ватикан. Італія визнавала Ватикан як незалежну та суверенну державу з власною територією. Також Італія визнавала римську католицьку церкву за єдину державну церкву. Папський престол своєю чергою офіційно визнав Італійське королівство зі столицею у Римі, відмовившись у такий спосіб від претензій на колишні папські землі, що їх увібрало у себе Італійське королівство під час об'єднання Італії. Конкордат ґарантував католицькій церкві привілейоване становище в Італії та надзвичайно велику присутність у громадянському суспільстві: церква мала повну свободу в духовних питаннях, шлюби підпадали під дію канонічного права, релігійне навчання стало обов'язковим у початковій і середній школі тощо. За фінансовою конвенцією Ватикану сплачувалась грошова компенсація за папські землі у сумі 1,75 млрд лір (прибл. 92,1 млн дол. США). Лятеранські угоди було ратифіковано сенатом 25 травня 1929 року. Проти них виступила лише купка сенаторів, зокрема Бенедетто Кроче,

який вважав, що Лятеранські угоди порушували одну з основних засад об'єднаної італійської держави — відокремлення церкви від держави.

Зошит 8, §‹207›. *Питання термінолоґії.*

1. Тут майже дослівно цитоване Марксове твердження про те, що «анатомію буржуазного суспільства треба шукати в політичній економії» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — стор. 40).

2. Ґрамші знову майже повторює Маркса: «Як не можна судити про те, чим є індивід, з того, що він сам про себе думає, так само не можна судити й про якусь епоху перевороту на підставі її свідомости...» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — стор. 41).

Зошит 8, §‹220›. *Вступ до вивчення філософії.*

1. Св. Домінік Ґузман (1170-1221) — засновник домініканського ордену.

Св. Франциск Ассізький (1881-1226) — засновник францисканського ордену братів менших.

Св. Катерина Сієнська (1347-1380) — черниця-домініканка, містик, теолоґ і громадська діячка.

2. Контрреформація — рух, спрямований на відновлення впливу католицької церкви XVI-XVII ст.ст., що виник як відповідь на протестантський реформаторський рух.

3. Джованні Папіні (1881-1956) — італійський журналіст, літературний критик, поет і новеліст, філософ — засновник праґматизму в Італії. Активний учасник літературно-художнього руху футуристів, він прагнув оновлення італійської культури, що, як він вважав, потонула в безплідному академічному інтелєктуалізмі. Пізніше критикував буржуазні цінності з консервативних позицій, став противником космополітизму, націоналістом й апологетом простого селянського життя; у 1920-40-х підтримував фашизм. Статтю Папіні «Кроче і хрест» див.: *Il Croce e la Croce*, in «Nuova Antologia», 1º marzo 1932 (anno LXVII, fasc. 1439), pp. 4-21.

4. «Товариство Ісуса» (*лат.* Societas Jesu, *іт.* Compagnia di Gesu) — чоловічий чернечий орден католицької церкви, заснований 1534 року колишнім військовим Ігнацієм де Лойолою (1491-1556). Діяв на користь Контрреформації. Члени ордена знані як єзуїти.

5. Термін «модернізм» (*іт.* modernismo), прикладаючи його до католицької церкви, означає сукупність богословських течій та ідей, що з'явились наприкінці XIX — на початку XX ст. задля збереження

позицій католицької церкви у народних масах; головним їхнім способом було оновлення і пристосування католицької релігії до нових умов суспільства та культури. «Модерністи» проклямували «оновлення» релігії згідно з новими даними науки та філософії. Модернізм зародився у Франції, згодом поширився на Італію, де його прибічниками були Ромоло Муррі, Ернест Буонануті, Роберто Ардіґо. Ватикан швидко відчув, наскільки небезпечним для нього були ці спроби перегляду підвалин католицизму, та проголосив модернізм «найгіршою з єресів». Католицький модернізм був засуджений (енцикліка папи Пія X) 1907 року. Проте він сприяв розвиткові в Італії політичних католицьких орґанізацій, поклавши початок християнсько-демократичному руху: 1919 року була створена перша загальнонаціональна християнсько-демократична орґанізація — Народна партія («пополяри»), що одразу зайняла помітне місце в політичному житті країни.

6. Генрі Вікем Стід (1871-1956) — анґлійський журналіст й історик. У 1897-1902 був кореспондентом ґазети «Таймс» у Римі, пізніше — у 1919-1922 — головним редактором «Таймс». 1924 року вийшли два томи його спогадів «За тридцять років» (Through Thirty Years).

7. Ґрамші читав у в’язниці перший том французького перекладу спогадів, але помилково згадує одного зі співбесідників як «анґлійського протестанта», тоді як це був італійський аристократ. Див.: Henry Wickam Steed, *Mes souvenirs*, vol. 1, (1892-1914), Paris: Plon, 1926, pp. 159-160.

Зошит 10 I, §‹7›. Визначення поняття «етико-політична історія».

1. «Етика і політика» (Etica e politica) — збірка Кроче 1931 року; до неї увійшли нариси «Фраґменти етики» (Frammenti di etica, 1922), «Елєменти політики» (Elementi di politica, 1925), «Моральні аспекти політичного життя» (Aspetti morali della vita politica, 1928) та «До критики самого себе» (Contributo alla critica di me stesso, 1918).

2. Див.: Benedetto Croce, *Cultura e vita morale. Intermezzi polemici*, 2ª ed. raddoppiata, Laterza, Bari 1926, pp. 24-25.

3. Нума Дені Фюстель де Куланж (1830-1889) — французький історик, автор книжок з історії стародавніх Греції та Риму. У книзі «Античне місто» (La Cité antique, 1864) досліджено початки найдавніших інститутів грецького та римського суспільств, які автор вбачає у релігії та культах.

4. Джованні Лятерца (1873-1943) — італійський книговидавець. 1901 року в місті Барі заснував видавництво, що у 1900-1920-х пов’язували з іменами філософів і літераторів Бенедетто Кроче, Джованні Джентіле, Луїджі Руссо. Видавництво істнує досі та є сімейною справою.

5. «До критики самого себе» (Contributo alla critica di me stesso) — автобіоґрафічний нарис Кроче, написаний ним 5-8 квітня 1915 року і вперше опублікований три роки потому.

Зошит 10, I §‹9›. Парадиґми етично-політичної історії.

1. Див.: *Storia d'Europa del secolo decimonono*, 2ª ed., Laterza, Bari 1932.

2. Див.: *Storia del Regno di Napoli*, Laterza, Bari 1925; *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, 3ª ed. riveduta., Laterza, Bari 1928; *La rivoluzione napoletano del 1799*, 4ª ed. riveduta., Laterza, Bari 1926; *Storia dell'età barocca in Italia*, Laterza, Bari 1929.

3. Джамбаттіста Віко (1668-1744) — італійський історик і філософ, професор Неаполітанського університету. Вважав, що історія людського роду підпорядковується таким самим вічним законам, як і світ природи. Головний твір — «Засади нової науки про загальну природу націй» (Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni, 1725).

4. Йоганн Вольфґанґ фон Ґьоте (1749-1832) — видатний німецький поет, письменник і драматурґ.

5. У березні 1917 розпочалась Російська революція (1917-1921).

Які саме події березня 1921 має на увазі Ґрамші, сказати напевне не можна, проте можна припустити, що йдеться за події у Радянській Росії: X з'їзд Російської комуністичної партії (більшовиків), на якому В. І. Лєнін проголосив «нову економічну політику» (8-16 березня); Кронштадське повстання (28 лютого — 18 березня); укладення Ризького договору про кордони між Радянською Росією та Польщею (18 березня).

Зошит 10 I, §‹12›. З усього, що вже було сказано...

1. Економізм — теоретичне відокремлення економічного виміру (базису) від суспільно-політичного цілого (надбудови), обмеження всього багатства явищ культури й ідеолоґії на економічних умовах, заперечення складної взаємодії базису та надбудови, економічний матеріялізм.

2. Себто В. І. Лєнін.

3. У своїй роботі «Дві тактики соціял-демократії» (Две тактики социал-демократии, 1905) Лєнін критикував економізм меншовиків, за якими буржуазно-демократична революція — крок до соціялістичної революції — в Росії має відбутися під проводом буржуазії. Натомість Лєнін стверджував, що геґемонія, себто лідерство у буржуазній революції та союзі з селянами й иншими експлоатованими клясами, має належати пролєтаріятові.

Гасло «безперервної революції» (або «перманентної революції») висунув Маркс 1848 року під час европейської хвилі буржуазних революцій, сподіваючись, що вони прямо переростуть у революції пролєтарські. Ці погляди відображено у відозві Центрального Комітету Союзу Комуністів від 1850 року:

> «В той час як демократичні дрібні буржуа хотять по можливости швидче скінчити революцію, наше завдання полягає в тому, щоби робити революцію перманентною (безперервною) аж доти, доки всі більше або меньше маєтні кляси не будуть скинуті з їхнього панування, доки пролетаріят не здобуде державної влади і доки асоціяції (спілки) пролєтарів не тільки в одній країні, але в усіх пануючих країнах, не поступлять так далеко наперед, що в цих країнах зникне конкуренція пролетарів, що принайменьше головні продуктивні сили будуть сконцентровані в руках пролетарів» (Карл Маркс і Фрідріх Енґельс. Про диктатуру пролетаріяту (зібрав Е. Дран). — Берлін—Київ, 1921. — Стор. 7).

Зошит 10 II, §‹44›. *Вступ до вивчення філософії.*

1. Праґматисти — послідовники праґматизму, американської позитивістської філософської школи, зв'язаної передусім з іменами Чарлза Сендерса Пьорса (1839-1914) та Вільяма Джеймса (1842-1910). Для праґматистів значення понять, суджень тощо сприймане в термінах практичних наслідків дії, що витікає з цих понять чи суджень. Успіх дії є єдиним критерієм істинности та ототожнюється з ним. До Італії праґматизм проникнув як реакція на позитивізм, але його вплив залишався обмеженим.

2. Джованні Вайлаті (1863-1909) — італійський аналітичний філософ, історик науки й математик, один з популяризаторів праґматизму в Італії. Також займався проблємами мовознавства.

3. Термін «пристрасть» Ґрамші запозичує у Кроче, який позначав ним активну та пасивну суб'єктивну емоційність. Останній вживав це слово у зневажливому значенні, вважаючи, наприклад, політику лише «пристрастю»; Ґрамші ж навпаки — вважав політику центром всього людського життя й діяльности, а не просто пристрастю. В цьому фраґменті Ґрамші вживає термін у позитивному значенні.

Зошит 11, §‹5›. *Антоніо Лябріола.*

1. Покликання стосується Зошита 11, §‹1›.

Антоніо Лябріола (1843-1904) — італійський філософ, один з перших і найвизначніших пропаґандистів марксизму. Відіграв важливу ролю у поєднанні стихійного робітничого руху з теоретичною соціялістичною свідомістю, намагався ствердити марксизм в італійській культурі як самостійну філософію, здатну розв'язати головні проблєми історії

Італії. Взяв активну участь в організації (1892) та діяльності Італійської соціялістичної партії. Автор нарисів «Про соціялізм» (Del socialismo, 1889), «В пам'ять про „Комуністичний маніфест"» (In memoria del manifesto dei comunisti, 1895), «Про історичний матеріялізм» (Del materialismo storico, 1896) та ин.

2. Цитату взято зі ст.: Felice Alderisio, *La politica del Machiavelli nella rivalutazione dello Hegel e del Fichte*, in «Nuova Rivista Storica», maggio-agosto 1931, pp. 273-298.

Бертрандо Спавента (1817-1883) — італійський філософ-ідеаліст (неогеґельянець) і соціолоґ, що у своїх творах з історії філософії намагався встановити зв'язок між італійською традицією і геґельянським ідеалізмом, шукаючи початки Геґелевих ідей у Джордано Бруно (1548-1600) та Томмазо Кампанелли (1568-1639). «Засади етики» див.: Bertrando Spaventa, *Principi di etica*, Morano, Napoli 1904.

Зошит 11, §‹16›. *Питання номенклятури та змісту.*

1. Птолемей (II ст. до н.е.) — давньогрецький астроном, математик і ґеоґраф. За Птолемеєм, у центрі всесвіту розташована Земля, а навколо неї обертаються Сонце та инші плянети.

2. Джузеппе Мадзіні (1805-1872) — італійський публіцист, революціонер, активний діяч Рисорджименто та засновник низки революційних орґанізації (таємні товариства «Молода Італія», «Друзі Італії», «Італійський національний комітет», «Молода Европа», «Партія дії»). Прагнув створити «єдину, незалежну, вільну та республіканську» Італію почерез народне повстання, що його мають підняти змовники. Мадзіні вірив, що об'єднання Італії стане пролоґом до об'єднання Европи.

3. Див.: Friedrich Albert Lange, *Storia critica del materialismo*, 1ª ed. it., trad. di Angelo Treves, 2 voll., Monanni, Milano 1932.

Фрідріх Альберт Лянґе (1828-1875) — німецький філософ-неокантіянець і соціолоґ, учасник німецького та швайцарського демократичних рухів, прибічник соціяльного реформізму. Він боровся проти філософського матеріялізму, вважаючи його «метафізикою», а закони суспільства ототожнював із законами біолоґії. Лянґе сповідував клясовий мир: не клясова боротьба, а моральні ідеали мають скасувати антаґонізм між буржуазією і пролєтаріятом. Автор книжок «Місце школи у громадському житті» (Die Stellung der Schule zum öffentlichen Leben, 1862), «Робітниче питання: теперішнє та майбутнє значіння» (Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft, 1865), «Історія матеріялізму та критика його значення для теперішнього часу» (Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart, 1866) та ин.

4. Ґеорґій Плєханов (1856-1918) — російський марксист, видатний діяч російського та міжнародного революційного руху, один із засновників російської соціял-демократії. З 1875 року брав участь у революційно-народницькому русі; з 1880 по 1917 р. жив в еміґрації, де після ознайомлення з творами Маркса й Енґельса порвав з народництвом і став першим російським пропаґандистом і теоретиком марксизму. 1883 року в Женеві створив першу російську марксистську орґанізацію «Визволення праці», а на початку 1900-х став одним з керівників Російської соціял-демократичної робітничої партії. Автор книг «Соціялізм і політична боротьба» (Социализм и политическая борьба, 1883), «Наші розбіжності» (Наши разногласия, 1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (К вопросу о развитии монистического взгляда на историю, 1895) та ин. В «Основних питаннях марксизму» (Основные вопросы марксизма, 1908) Плєханов показав, що марксизм є закономірним спадкоємцем попередніх форм матеріялізму і що Маркс і Енґельс ствердили діялєктичний погляд Геґеля на стрибки у процесі розвитку на матеріялістичному фундаменті, а також він зблизив теорію пізнання марксизму з ґносеолоґією представників домарксового матеріялізму.

5. Див. Марксову передмову до 2-го вид. (1873) «Капіталу»: «Діялектика в нього [Геґеля] стоїть на голові. Треба її повернути й поставити на ноги, щоб вилущити раціональне ядро з містичної шкаралупи» (Карл Маркс. Капітал. Критика політичної економії. Том I. Книга I. — Харків: Партвидав «Пролетар», 1933. — Стор. 88*).

Зошит 11, §‹50›. *Історія термінолоґії та метафор.*

1. Ґрамші майже цитує Маркса: «Як не можна судити про те, чим є індивід, з того, що він сам про себе думає, так само не можна судити й про якусь епоху перевороту на підставі її свідомости…» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — стор. 41).

2. Лоренцо Стеккетті — один із псевдонімів італійського поета Ліндо Ґерріні (1845-1916), пізнього романтика та вериста, що уславився натуралістичними віршами.

Зошит 11, §‹56›. *Здоровий глузд і буденна свідомість.*

1. Див.: Алессандро Мандзоні. Заручені. — Київ: «Дніпро», 1985. — Стор. 509.

Зошит 11, §‹66›. *Сорель, Прудон, Де Ман.*

1. Ґрамші покликається на стор. 78r свого рукопису з дещо відмінними нотатками про Сореля.

2. Див.: Georges Sorel, *Ultime meditazioni (Scritto postumo inedito)*, in «Nuova Antologia», 1º dicembre 1928 (anno LXIII, fasc. 1361), pp. 289-307. Текст за життя автора не був надрукований.

3. Див.: Georges Sorel, *L'Europa sotto la tormenta*, a cura e con prefazione di Mario Missiroli, Corbaccio, Milano 1932.

Маріо Міссіролі (1886-1974) — італійський журналіст і політичний оглядач, ліберальний синдикаліст, згодом прихильник фашизму. Впродовж тривалого часу був редактором болонської ґазети «Ресто дель карліно». Пізніше під псевдонімом «Spectator» (Спостерігач — *анґл.*) писав для багатьох ґазет, в т.ч. для туринської «Стампа». По другій світовій війні став редактором міланської «Коррьєре делля сера».

4. Низку листів Сореля до Міссіролі було опубліковано пізніше; див.: Georges Sorel, *Lettere a un amico d'Italia*, a cura di Mario Missiroli, Cappelli, Bologna 1963.

5. Едуард Бернштайн (1850-1932) — німецький соціял-демократ, основоположник ревізіонізму та реформізму. Автор книжок «Історія та теорія соціялізму» (Zur Geschichte und Theorie des Socialismus, 1904), «Що таке соціялізм? Пекучі питання минулого та майбутнього» (Was ist Sozialismus? Streitfragen des Sozialismus in Vergangenheit und Gegenwart, 1922) та ін. Далі йдеться про цитований Сорелем французький переклад Бернштайнових «Передумов соціялізму та завдання соціял-демократії» (Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie, 1899) — книги, що заклала основи соціял-демократичного варіянту марксизму. Можливо, Ґрамші знав французький переклад цього твору.

6. Якобінці (*фр.* jacobins) — учасники Якобінського клюбу, радикальне крило Великої Французької революції (1789-1794), що у 1793-1794 встановили революційну диктатуру та режим червоного терору. Так їх названо через місце проведення їхніх засідань — домініканський монастир св. Якова на вул. Сен-Жак у Парижі. Найвідомішими членами клюбу були Жан-Поль Марат (1743-1793), Максиміліян Робесп'єр (1758-1794), Жорж Дантон (1759-1794), Луї Антуан де Сен-Жюст (1767-1794).

7. «Змову рівних» («Змову в ім'я рівности») орґанізував Ґракх Бабьоф (1760-1797). Спільно з якобінцями й елєментами, опозиційними до термідоріянської реакції, учасники змови плянували повстання, маючи на меті скинути Директорію і відновити у Франції Конституцію 1793 року. Змову розкрила поліція, і у травні 1797 року Бабьофа ґільйотинували. Революційно-комуністичне вчення Бабьофа отримало назву «бабувізм»; його погляди на революційну стратеґію і тактику справили глибокий вплив на багатьох соціялістів і революціонерів XIX ст.

8. До цього місця у пунктах а) і б) наведено цитати Бернштайна й Андлера з нарису Сореля.

9. Ґабрієле Д'Аннунціо (1863-1938) — італійський письменник і поет, автор численних романів, траґедій і поетичних збірок, діяч націоналістичного руху. Д'Аннунціо орґанізував низку досить сумнівних акцій, найвідоміша — захоплення міста Ф'юме (тепер Рієка в Хорватії) у вересні 1919 року, яке за результатами першої світової війни мало відійти до Югославії. Наступного року Д'Аннунціо проголосив місто та прилеглі території Італійським реґентством Карнаро і намагався побудувати в ньому «корпоративну державу», що багато в чому передувала майбутньому фашистському режимові в Італії (наприклад, себе Д'Аннунціо називав «дуче»). «Держава» проіснувала до грудня 1920 року.

10. Очевидно, Ґрамші має на увазі один з документів зовнішньої політики Д'Аннунціо у Ф'юме, зібраних пізніше у «Фіолетовій книзі Командування міста Ф'юме. Акти та комюніке відділу зовнішніх зносин з 28 листопада 1919 року до 1 травня 1920». Що ж до непевних спроб Д'Аннунціо встановити дружні стосунки з Радянським Союзом, який протистояв державам Антанти, варто подивитися документи, що стосуються заснування Реґентства Ф'юме, лист Д'Аннунціо до Анрі Барбюсса (президента ґрупи «Кларті») та замітку під назвою «Lumen in Oriente timebat Herodes» (Ірод боявся світла зі сходу) (лютий 1920).

11. «Критика Ґотської проґрами» (Kritik des Gothaer Programms, 1875) — великий лист Карла Маркса до керівників німецької соціялдемократичної робітничої партії з гострою критикою проекту її проґрами («Зауваги до проґрами німецької робітничої партії»), Спільна нарада вождів нової партії, після якої мали об'єднатися дві істнуючі з 1860-х рр. робітничі орґанізації — Соціял-демократична робітнича партія Німеччини та Загальний німецький робітничий союз, відбулась у місті Ґота, звідси і назва твору. Вперше цей лист вийшов друком 1891 року. Укр. пер. див.: Маркс Карл. Критика Готської програми. — Київ: Партвидав при ЦК КП(б)У, 1940.

12. Цитата з нарису Сореля.

13 Мається на увазі участь Маркса в Союзі Комуністів (1847-1850), що був створений у Брюсселі, але після поразки революцій 1848-1849 рр. перемістився до Лондона. У березні 1850 р. Маркс написав відому відозву Центрального Комітету Союзу Комуністів, де йшлося про «безперервну революцію».

14. Див.: Roberto Michels, *La teoria di K. Marx sulla miseria crescente e le sue origini. Contributo alla storia delle dottrine economiche*, Bocca, Torino 1922.

15. Пункт в) складається почасти з листа, а почасти — зі скороченого викладу статті Сореля. Коментар наприкінці пункту в дужках належить Ґрамші.

16. П’єр Жозеф Прудон (1809-1865) — французький соціяліст, діяч европейського соціялістичного руху, член Міжнародного товариства робітників (I Інтернаціоналу), теоретик кооперації (в його термінолоґії — «м’ютюєлізму») й анархізму. Автор книжок «Що таке власність?» (Qu'est-ce que la propriété?, 1840), «Система економічних протиріч, або Філософія злиднів» (Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère, 1846), «Загальне уявлення про революцію XIX ст.» (Idée générale de la Révolution au XIXe siècle, 1851) та ин. Ідеї Прудона, особливо його неґативне ставлення до політичної боротьби, вплинули на розвиток анархо-синдикалізму у Франції, Еспанії та деяких инших країнах.

17. «Деба́» («Journal des débats» — «Ґазета дебатів») — французька щотижнева ґазета, що виходила в Парижі з 1789 по 1944.

18. Жорж Клемансо (1841-1929) — французький політичний діяч, член ліволіберальної Радикальної партії (*фр.* Parti républicain radical et radicalsocialiste), прем’єр-міністер Франції у 1906-1909 і 1917-1920 рр.

19. Йдеться за листи, пізніше опубліковані як передмови до першого видання «Роздумів про насильство» (1908).

20. «Гурток Прудона» (*фр.* Cercle Proudhon) — політична ґрупа, що об’єднувала націоналістів, синдикалістів і монархістів — противників буржуазної демократії. Істнував з 1911 по 1914, видавав бюлетень «Кає дю сьоркл Прудон» («Cahiers du Cercle Proudhon» — «Зошити гуртка Прудона»). Лідерами гуртка були Едуар Берт, Жорж Валуа, Анрі Ляґранж і Жільбер Мер.

Жорж Валуа (справжнє ім’я Альфред-Жорж Ґресса, 1878-1945) — французький журналіст і політичний діяч, синдикаліст, близький до Сореля. Був членом католицько-монархічної «Аксьон франсез», засновником синдикалістського «Гуртка Прудона», фашистської орґанізації «Фесо» (*фр.* Faisceau, 1925-1928) та правої Республіканської синдикалістської партії (*фр*. Parti républicain syndicaliste, 1928-1932). Пізніше відійшов від фашизму. Як член руху Опору під час другої світової війни був заарештований німцями, помер від тифу у концентраційному таборі.

21. Див.: Edouard Berth, *Les mésfaits des intellectuels*, Paris: Rivièra, 1914. Книжку присвячено Сорелеві, який написав до неї передмову.

Едуар Берт (1875-1939) — французький теоретик революційного синдикалізму, учень Жоржа Сореля.

22. Йдеться за лист, надрукований у: «La Critica», 20 marzo 1929 (anno XXVII, fasc. II), pp. 115-116.

Ґальєльмо Обердан (1858-1882) — італійський політичний діяч, представник іррeдентизму, виступав за приєднання Трієсту (тодішнє австрійське володіння) до Італії.

23. Див.: Arturo Stanghellini, *Pensieri male indorati*, in «L'Italia letteraria», 23 giugno 1929.

Артуро Станґелліні (1887-1948) — італійський письменник, його найвідоміший твір — роман «Вступ до посереднього життя» (L'introduzione alla vita mediocre, 1920).

24. Ця думка щодо Де Мана не підтверджена фактами. Можливо, Ґрамші зробив цей висновок, спираючись на анотацію видавництва. В ній (а її Ґрамші міг приписувати Кроче) написано, що Гендрік Де Ман «сильно просякнутий спіритуалістичним духом соціялістів першої половини XIX ст., таких, як Фур'є, Овен, Прудон, чи кінця століття, таких, як Жорес».

25. Сцієнтизм — напрям у соціолоґії, що його представники орієнтують соціолоґічне дослідження та теорію на завдання та методолоґію природничих наук.

26. Ніколай Копернік (1473-1543) — польський астроном. 1543 року він висунув теорію про те, що Земля й инші плянети обертаються навколо Сонця; ця теорія зробила своєрідну революцію в науці та протистояла птолемеївській системі, згідно з якою Земля стоїть нерухома у центрі всесвіту, а навколо неї обертаються инші небесні тіла.

27. Ґрамші має на увазі цей уривок з передмови до «Критики політичної економії»: «Зі зміною економічних підвалин перекидається, повільно чи хутко, ціла велетенська надбудова. При розгляді таких переворотів завжди слід одріжняти матеріяльний переворот в економічних умовах продукції, що його можна констатувати з природниче-науковою докладністю, від юридичних, політичних, релігійних та мистецьких і філософічних, коротко — ідеологічних форм, у яких люде усвідомлюють собі цей конфлікт та його розвязують» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — Стор. 41).

28. Генрі Форд (1863-1947) — американський інженер і підприємець, піонер масового виробництва автомобілів на конвеєрі.

29. У короткій рецензії на книгу Де Мана «По той бік марксизму» (Au de là du marxisme, 1928) (див.: «La Critica», 20 novembre 1928 (anno XXVI, fasc. VI)) Кроче не тільки хвалив її, але і рекомендував для перекладу та поширення в Італії. В італійському перекладі, що вийшов рік по тому, книга отримала назву «Подолання марксизму» (Il superamento del marxismo).

30. Див.: «La Critica», 20 novembre 1929 (anno XXVII, fasc. VI), pp. 459-463.

Ґвідо Де Руджеро (1888-1945) — італійський філософ-ідеаліст і політичний діяч, міністер освіти (1944), за політичними переконаннями ліберал й антифашист. Автор дванадцятитомової «Історії філософії» (Storia della filosofia, 1918-1947).

31. Див.: *Il tramondo del marxismo*, in «La Civiltà Cattolica», 5 ottobre 1929 (anno LXXX, vol. IV), pp. 36-45 і 16 novembre 1929 (vol. VI), pp. 320-329; «Leonardo», 20 novembre—dicembre 1929 (anno V, n. 11-12), pp. 304-305.

«Чівільта каттоліка» («La Civiltà Cattolica» — «Католицька цивілізація») — журнал, що його з 1850 видає у Римі орден єзуїтів.

«Леонардо» («Leonardo») — італійський часопис, що виходив з 1903 по 1907 у Флоренції за редакції Джованні Папіні та Джузеппе Прецколіні.

32. Див.: Giovanni Zibordi, *Saggio sulla storia del movimento operaio in Italia, Camillo Prampolini e i lavoratori reggiani*, 2ª ed., Laterza, Bari 1930, p. 5.

Джованні Дзіборді (1870-1943) — італійський публіцист, активний діяч реформістського крила соціялістичної партії, автор творів з історії робітничого та соціялістичного руху.

Камілло Прамполіні (1857-1930) — італійський соціяліст, один з орґанізаторів кооперативного руху на селі.

33. Можливо, Ґрамші покликається на редакційну статтю з «La Critica», 20 maggio 1929 (anno XXVII, fasc. III).

Алессандро Скьяві (1872-1965) — італійський публіцист і соціолоґ, автор життєписів перших італійських соціялістів Анни Кулішофф і Філіппо Тураті.

34. Див.: Henri De Man, *Il superamento del marxismo*, a cura di Alessandro Schiavi, Vol. I, Laterza, Bari 1929, pp. V-VIII.

35. Див.: *Socialismo etico e nuovo fabianescismo in Germania*, in «I Problemi del lavoro», 1 giugno 1929 (anno III, n. 6), pp. 5-7.

36. Див.: Umberto Barbaro, *Il superamento del marxismo*, in «L'Italia letteraria», 11 agosto 1929 (anno I, n. 19).

Умберто Барбаро (1902-1959) — італійський літературний критик, публіцист і теоретик кіно.

«Італія леттерарія» («L'Italia letteraria» — «Літературна Італія») — літературний щотижневик, що виходив з 1928 по 1936 у Римі.

37. Див.: «L'Italia che scrive», settembre 1929 (anno XII, n. 9), pp. 269-270.

Паоло Мілано (1904-1988) — італійський літературний критик і публіцист.

«Італія ке скріве» («L'Italia che scrive» — «Італія, що пише») — бібліографічний журнал, заснований 1918 року в Римі.

38. Макс Адлєр (1873-1937) — австрійський юрист, публіцист і філософ, один з головних представників австромарксизму і провідний теоретик Соціял-демократичної робітничої партії Австрії. Автор книг «Питання марксизму» (Marxistische Probleme, 1913), «Кант і марксизм» (Kant und der Marxismus, 1925) та ин.

39. *Per la pace sociale*, in «La Civiltà Cattolica», 7 settembre 1929 (anno LXXX, vol. III), pp. 481-494.

Анджело Бруккулері (1870-1969) — італійський католицький священик і публіцист.

40. Див.: «Pegaso», settembre 1930 (anno II, n. 9), pp. 383.

Кн. див.: André Philip, *Le problème ouvrier aux Etats-Unis*, Paris: Alcan, 1927.

Андре Філіп (1902-1970) — французький соціолоґ, публіцист і політичний діяч, соціяліст, автор творів про становище робітників і робітничі рухи у Великій Британії, США та деяких инших країнах світу. Був міністром внутрішніх справ «Вільної Франції» під час другої світової війни (1939-1945).

«Пеґазо» («Pegaso» — «Пеґас») — італійський щомісячний літературно-художній журнал, що виходив у Флоренції у 1929-1933.

41. Див.: *Il tramonto del marxismo*, in «La Civiltà Cattolica», 5 ottobre 1929 (anno LXXX, vol. IV), pp. 26-45; 16 novembre 1929, pp. 320-329.

42. Авґустин Блаженний (354-430) — християнський теолоґ і церковний діяч, що народився у Таґасті (Північна Африка).

Зошит 12, §‹1›. *Чи творять інтелєктуали самостійну та незалежну соціяльну ґрупу...*

1. Джованні Аньєллі (1866-1945) — італійський підприємець, засновник і керівник компанії «Фіят». Цей «проґресивний» керівник безпосередньо по першій світовій війні намагався з одного боку підкупом, а з иншого — раціоналізацією й інтенсифікацією виробництва притлумити високу політичну активність робітників «Фіяту».

Антоніо Стефано Бенні (1880-1945) — італійський підприємець і політик, засновник компанії «Ерколе мареллі».

2. Фредерік Вінслов Тейлор (1856-1915) — американський інженер, раціоналізатор, автор багатьох пропонов, що мали підвищити ефективність виробництва, а також ідеї «наукової орґанізації праці». Виступав за чіткий розподіл праці між управлінцями та виконавцями.

3. «Лоріянізмом» Ґрамші називав той особливий некритичний позитивізм і чудернацький спосіб мислення, що він часто бачив ув італійських інтелєктуалів. Термін походить від імени італійського економіста Ахілла Лорія (1857-1943), професора політекономії в університетах Сієни, Падуї та Турину, автора численних «наукових» ідей та концепцій (так, Лорія вітав появу на початку XX ст. авіяції,

оскільки вважав, що вона опосередковано підвищить прожиття фабричних робітників: польоти на аероплянах сприятимуть полюванню на дичину, яка буде для робітників додатковим харчуванням; ще він висунув теорію про пряму залежність між ступенем моральности та висотою над рівнем моря).

4. На цю тему див. також: «Alcuni temi della quistione meridionale», in Antonio Gramsci, *La costruzione del partito comunista (1923-1926)*, Einaudi, Torino 1971, pp. 150-155.

5. Традиційно датою падіння Римської імперії вважають 476 рік, коли вождь ґерманського племені скірів Одоакр скинув останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Авґустула та проголосив себе правителем Італії.

1870 року місто Рим було приєднано до Італійського королівства, чим завершилася боротьба за об'єднання Італії.

6. Ґаліканство (від *лат.* gallicanus) — релігійно-політична течія, що відстоювала незалежність французької церкви від папського престолу, виступала за надання основних прав церковного управління французькому єпископату та державі,істнувала в XIII-XVIII ст.ст.

7. Петро I «Великий» (1672-1725) — останній московський цар (1682-1721) і перший російський імператор (1721-1725), реформатор державного управління та всього суспільного життя.

8. «Священна Римська імперія ґерманської нації» (*лат.* Secrum Imperium Romanum nationis Germanicae, *нім.* Heiliges römanishes Reich deutcher Nation, 962-1806) — об'єднання земель у Центральній та Східній Европі, а також північній і середній Італії, номінально підпорядкованих французькому або німецькому королю. Правитель цих земель мав титул ґерманського імператора і вважався головним серед монархів Европи.

9. У листопаді 1918 в Німеччині сталася революція, що скинула монархію та проголосила республіку.

10. Юнкери — поміщицька кляса в Німеччині, що тримали у своїх руках бюрократично-державний апарат спочатку Прусії, а згодом і об'єднаної Німеччини.

11. Див. Зошит 3, §‹119› (стор. 54-55 ц. вид.).

12. Мається на увазі Партія католицького центру (1870-1933), що стояла в опозиції до політики пруського канцлєра Отто фон Бісмарка (1815-1898), особливо в період «культурної боротьби», але перед першою світовою війною підтримувала зовнішню політику Німеччини та курс на озброєння.

13. Соціял-демократична партія Німеччини, заснована 1863 року, була і є однією з найбільших парляментських партій країни. У 1878-1890 (період Бісмарківських законів проти соціялістів) і 1933-1945 (нацистське панування в Німеччині) діяла нелеґально.

14. Себто за часів Ґерманської імперії (1871-1918).

15. Дві великі політичні партії, це — Демократична партія (*анґл.* Democratic Party, засн. 1828) і Республіканська (*анґл.* Republican Party, засн. 1854). Двопартійна система в США істнує від кінця XVIII ст., але остаточно викристалізувалась після громадянської війни (1861-1865).

16. Тобто по першій світовій війні (1914-1918).

17. Ліберія — держава у Західній Африці на узбережжі Атлантичного океану, істнує як незалежна країна з 1847.

Сіон — у Біблії, дім бога Яхве, себто царство боже на землі та небі; так називається пагорб в Єрусалимі, де, за біблійними переказами, розташовувалась резиденція царя Давида.

Йдеться про провідну ролю, яку відіграла ця північно-італійська область (тоді Сардинське королівство) в об'єднанні Італії.

18. Kulturkampf — «культурна боротьба» (*нім.*), політика Отто фон Бісмарка, спрямована на боротьбу з впливом католицької церкви у Прусії у 1870-х. Католицьким священикам заборонили порушувати у проповідях політичні теми; потім заборонили Орден єзуїтів, а згодом всі релігійні ордени, одруження виводилось з-під юрисдикції церкви та передавалось у відання виключно держави тощо. Так, з одного боку, ставши в оборону світської культури, з иншого — Бісмарк прагнув завадити сепаратистським настроям у католицьких районах Прусії та в Баварії, підсилити тиск на польські землі. Вже наступного десятиріччя власне антицерковні заходи послабли.

19. 1894 року французького артилерійського офіцера Альфреда Дрейфуса (1859-1935), жида родом, було засуджено за державну зраду до тривалого ув'язнення. За кілька років з'ясувалось, що справу проти Дрейфуса було сфабриковано французькою контррозвідкою, але керівництво армії намагалося приховати справжні обставини справи та наполягало на Дрейфусовій провинності. Був великий політичний скандал, і французьке суспільство розкололось на два табори — дрейфусіянців й антидрейфусіянців. Згодом офіцера було повністю виправдано і він навіть продовжив служити в армії.

20. «Позитивістська церква» — течія релігійного модернізму, що постала наприкінці XIX — початку XX ст. і вимагала спрощення церковних обрядів, реформ у царині підготовки священнослужителів, змін у церковній ієрархії тощо.

21. Плутарко Еліяс Калльєс (1877-1945) — мексиканський ґенерал, президент (1924-1928) і «верховний вождь» (1928-1934) Мексики; боровся за встановлення у Мексиці світського режиму.

1930 рік був багатим на події у Південній Америці: повстання індіянців і військовий переворот 28 червня в Болівії; великі страйки робітників і службовців й селянські виступи в червні—серпні та вій-

ськовий переворот 22 серпня в Перу; військовий переворот 6 вересня в Аргентині; спроба державного перевороту 21 вересня у Чилі; збройне протистояння після президентських виборів між прибічниками Консервативної концентрації та Ліберального альянсу, що переросло в громадянську війну в жовтні—листопаді у Бразилії.

22. Острови — Сардинія і Сицилія.

23. Див. Зошит 24, §‹3› (стор. 263-269 ц. вид.).

24. «Старці святої Дзіти» — члени ради керівників комуни італійського міста Лукки у XIII ст. Італійський літературний критик і мовознавець Франческо Де Санктіс у своїй автобіоґрафічній повісті «Юність» (La giovinezza, вийшла друком 1889 року, по смерти автора) пише, що у школі неаполітанського лінґвіста Базиліо Пуоті (1782-1847) так називали старшоклясників, які допомагали вчителеві та підтримували дисципліну.

25. Делтон — місто у штаті Массачусетсі, США, де 1920 року американський педаґоґ Гелен Паркгьорст (1887-1973) ввела нову систему навчання. За цією системою скасовувалися клясово-урочні зайняття, учні могли вільно вибирати навчальні дисципліни, а вчителі перетворювалися на консультантів.

26. Sturm und Drang — «Буря й натиск» (*нім.*), відсилка до назви літературного руху перших німецьких романтиків другої половини XVIII ст. Пізніше почав означати певне світовідчуття і позицію, пов’язану з відмовою від культу розуму на користь максимальної емоційности та індивідуалізму.

Італійський футуризм — один з головних напрямків у модерністському мистецтві початку XX ст. Почався з публікації у паризькій ґазеті «Фіґаро» 20 лютого 1909 «Маніфесту футуризму» італійським поетом Філіппо Томмазо Марінетті (1876-1944). Цей маніфест кликав молодих художників до «нової» творчости, співзвучної новій епосі. Дуже швидко постав гурт художників, до якого увійшли Джакомо Балла (1871-1958), Умберто Боччоні (1882-1916), Карло Карра (1881-1966), Луїджі Руссоло (1885-1947), Джино Северіні (1883-1966). Оспівуючи красу швидкости, аґресивність руху та ритміку сучасного життя, футуристи закликали до руйнування бібліотек, музеїв, академій. Сам Марінетті до 1943 опублікував не менше як 85 маніфестів, що стосувалися ріжних видів мистецтва та сторін людського життя загалом.

27. Ротарі-клюб — міжнародна асоціяція зі штаб-квартирою у США, що об’єднує підприємців і кваліфікованих працівників («професіоналів»); створена 1905 року. Заявленою метою асоціяції є підвищення добробуту та зміцнення миру в світі, також вона має освітні проґрами. Філософською основою Ротарі-клюбу є праґматизм. У середині 1930-х в Італії було більше 30 осередків Ротарі-клюбу.

Зошит 13, §‹1›. *Особливість «Державця»...*

1. Луїджі Руссо (1892-1961) — провідний італійський літературний критик й історик літератури, відомий роботами про Франческо Де Санктіса та Джордано Бруно. Нарис «Пролеґомени, або Попередні зауваження про Макіявеллі» (Prolegomeni a Machiavelli) вийшов друком 1931 року.

2. «Критичні міркування» (Conversazioni critiche) — назва збірок есеїв Бенедетто Кроче; вийшло п'ять серій (у 1918, 1932 і 1939).

Людовіко Ліментані (1884-1940) — італійський філософ-позитивіст. «Передбачення соціяльних фактів» (La previsione dei fatti sociali) — один із його найважливіших творів.

3. Див. Benedetto Croce, *Cultura e vita morale. Intermezzi polemici*, 2a ed. raddoppiata, Laterza, Bari 1926, pp. 191-198.

4. Жорж Буланже (1837-1891) — французький ґенерал і політичний діяч, військовий міністер у 1886-1887, символ реваншизму. Звільнившись із армії, 1888 року очолив шовіністичну антиреспубліканську партію («буланжисти») і сконтактувався з монархічними колами. Пізніше був обраний до Палати депутатів. Як ватажок масового руху, що в парадоксальний спосіб об'єднував монархістів іліваків, Буланже був такий популярний, що на початку 1889 французький уряд почав побоюватися, що він готує військовий переворот. Було видано наказ про його арешт. Ґенерал втік закордон спочатку до Брюсселю, потім до Лондона. Мешкав на острові Джерсі (що у протоці Ля-Манш). Покінчив життя самогубством у Брюсселі на могилі коханки, вистреливши собі в голову.

5. У часи Макіявеллі, тобто наприкінці XV — початку XV ст.ст., абсолютна монархія в Европі лише починала складатися і її — в клясичному вигляді — не було в жадній країні. Можливо, Ґрамші хотів сказати «централізована держава».

6. У Середні віки католицька церква боролася з використанням народних місцевих мов (т. зв. «вернакулярних мов») та прагнула зберегти латину як «усенародну» мову, оскільки латина мала вагу для церковної монополії на знання, а відтак й інтелєктуальної геґемонії в суспільстві. Проте зупинити послуговування народними мовами було неможливо. Так у XIII-XIV ст.ст. завдяки поетам Данте Аліґ'єрі (1265-1321) та Петрарці (1304-1374) флорентійська мова (або флорентійський діялєкт) стала літературною. Розвитку народних мов сприяло процвітання міст-держав (комун), що вели політику, незалежну від папи римського, а інтелєктуальна геґемонія Флоренції сприяла ствердженню флорентійської як національної італійської мови. Занепад комун у XVI ст. та постання влади князів і герцоґів, а заразом і поява правлячої касти, ізольованої від народних мас, призвели до закостеніння мови. Італійська, як колись латина, перестала

бути розмовною, перестала бути мовою повсякдення. Мовне питання було почасти вирішено в Італії у другій половині XIX ст., коли після об'єднання країни італійська повністю заступила латину як мову освіти. Але продовжують жити реґіональні мови (офіційно не визнані): ліґурійська, неаполітанська, п'ємонтська, сардська та инші, що ними і говорять, і пишуть.

7. «Сотнею міст» Ґрамші називає населені пункти — аґломерації бурґів (вільних міст) сільської буржуазії та борґатів (сіл) великих селянських і батрацьких мас у районах великого землеволодіння (Апулія, Сицилія). У Середньовіччі Італію називали «країною сотні міст».

«Міста безмовности» — назва поезій (переважно сонетів) Д'Аннунціо з «Елєктри», другої книги його циклу «Хвала» (Laudi, 1902-1918). Серед цих міст — Берґамо, Віченца, Лукка, Падуя, Піза, Равенна, Ріміні, Сполето, Феррара тощо. Всі вони мали славне минуле, але тепер втратили своє значення і є другорядними провінційними містечками, часто не більшими за села, побіля монументальних руїн — безмовних свідків колишньої величі та процвітання.

8. Мальтузіянство — сукупність ідей, що мають початком економіко-політичну думку Томаса Роберта Мальтуса (1766-1834). Анґлійський економіст боявся передчасного виснаження земних ресурсів і виступав за контроль зростання населення через обмеження шлюбів між бідняками, а також почерез хвороби, голод, війни. Тут, як і в багатьох инших місцях у Ґрамші, мальтузіянство означає страх перед масами або ненависть до них.

Зошит 13, §‹17›. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил.*

1. Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — Стор. 41.

2. Йдеться про бурхливий період історії Франції, багатий на драматичні події. Найважливіші серед них: Велика Французька революція (1789-1794), Наполеонівські війни (1800-1815), Перша імперія (1804-1814), Липнева революція (1830), Революція 1848-1849 рр., Друга імперія (1852-1870), франко-пруська війна (1870-1871) і Паризька комуна (1871).

3. Міланське повстання 6 лютого 1853 року — смілива, але невдала спроба прибічників Мадзіні підняти національно-визвольне повстання у північній і центральній Італії. Кілька сотень робітників і ремісників, риштовані холодною зброєю, пішли на штурм королівського палацу та казарми, але їх розстріляли салдати. Народні маси та буржуазія повстання не підтримали, і того ж дня воно було жорстоко придушене австрійською владою.

4. Ґаетано Сальвеміні (1873-1957), відомий публіцист, історик і політик, що цікавився позатим економічною реформою та «південним питанням». Виступивши проти італо-турецької війни (або Лівійської війни, 1911-1912), він згодом підтримав вступ Італії у першу світову. По війні його було обрано до парляменту, де він відкрито та послідовно виступав проти фашизму. Заарештований 1925 року, після чого був змушений залишити посаду викладача сучасної історії у Флорентійському університеті та еміґрувати спочатку до Франції, потім до Анґлії і нарешті до США. Автор кількох книжок про фашизм. Його книга «Французька революція 1789-1792» (La rivoluzione francese 1789-1792) вийшла друком 1905 року.

5. Вальмі — село у східній Франції, у реґіоні Шампань-Арденни, поблизу якого 20 вересня 1792 року мала місце перша битва між армією революційної Франції та військами контрреволюційної антифранцузької коаліції. Французи здобули перемогу, що вона, хоча й місцевого значення, стала великою моральною перемогою для Революції загалом. У день битви під Вальмі в Парижі розпочав роботу Національний конвент, що змінив Установчі збори. За два дні Конвент проголосив Францію республікою.

6. 10 серпня 1792 року — дата повстання у Парижі, що повалило монархію.

7. Альбер Матьєз (1874-1932) — французький історик і викладач, засновник Товариства вивчення Робесп'єра. Його тритомова «Французька революція» (La Révolution française, 1922-1924) написана під соціялістичним оглядом.

8. Третя республіка (1870-1940) постала у Франції після падіння Другої імперії (1852-1870) внаслідок поразки у франко-пруській війні (1870-1871) і впала після поразки у війні з нацистською Німеччиною у червні 1940 року.

9. 1789 — початок Великої Французької революції; 1794 — термідоріянський переворот; 1799 — переворот Наполеона Бонапарта; 1804 — проголошення Франції імперією; 1815 — «Сто днів» Наполеона і його остаточне падіння, кінець Першої імперії і початок монархічної реставрації; 1830 — Липнева революція і падіння Карла X; 1848 — Лютнева революція і падіння Луї-Філіпа, Червневе пролєтарське повстання у Парижі; 1870 — поразки Франції у війні з Прусією і кінець Другої імперії.

10. Вандея — департамент на сході Франції, центр контрреволюційного виступу селян, дворян і духовенства у 1793.

11. Партія дії (*іт.* Partito d'Azione) — підпільна політична орґанізація, створена Джузеппе Мадзіні 1853 року. Хоча прибічники Мадзіні наполягали на тому, що вони є радикалами і обстоюють проґраму об'єднання Італії, базуючись на рухові народних мас, а також

прагнуть створити республіку, вони боялися терору в Італії на кшталт французького 1793 року та не включили до своєї проґрами вимогу провести аґрарну реформу. Ані сам Мадзіні, ані інші керівники цієї партії так і не зрозуміли потреби вирішувати завдання національної революції разом з аґрарним питанням. До того ж ще до початку революції 1859-1860 партія підупала на силі через попередні поразки та міжусобні чвари. Через це результатами революції скористалися помірковані та сардинська монархія, й об'єднавчі процеси в Італії надалі виглядали як приєднання звільнених держав до Сардинського королівства. У ширшому розумінні терміном «Партія дії» позначають республікансько-демократичне крило національно-визвольного руху в Італії.

12. Помірковані (*іт.* moderati) — прибічники ліберально-монархічного крила національно-визвольного руху. Боячись народної революції, вони прагнули об'єднати Італію, укладаючи дипломатичні угоди. Більшість поміркованих боролась за об'єднання Італії під еґідою П'ємонтської монархії.

Зошит 13, §‹18›. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму».*

1. Під теоретичним синдикалізмом Ґрамші має на увазі просто синдикалізм або трейд-юньйонізм. Ув італійських робітників, особливо анархістів, існувала потужна синдикалістська традиція, і робітники-анархісти відіграли важливу ролю в боротьбі за права трудящих на підприємствах під час першої світової війни і по ній. Саме тоді Ґрамші критикував позицію багатьох соціялістів, що ставилися до анархістів з пересторогою та підозрою. Разом з тим політична позиція багатьох лідерів анархо-синдикалізму, таких, як Артуро Лябріола (1875-1969), була нечіткою та непослідовною: Лябріола був, так само як Муссоліні, за вступ Італії у війну, але пізніше став антифашистом, тоді як інші анархо-синдикалісти приєднались до фашистського руху.

2. Книга «Історичний матеріялізм і марксистська політекономія» (Materialismo storico ed economia marxistica) вперше вийшла друком 1900 року, але у 1917 до третього видання Кроче додав нову передмову, що в ній пояснив причину написання книги: на його думку, в 1890-1900 марксизм справив живодайний вплив на інтелєктуальне життя Італії загалом та на історичну науку зокрема.

3. Вільфредо Парето (1848-1923) — італійський соціолоґ і економіст. Критикував ідеолоґію та раціональне пояснення людської поведінки, наполягаючи на тому, що суспільством керують ірраціональні сили. За Парето, джерелом суспільного розвитку є психолоґія людини. Історія — арена постійної боротьби за владу «еліт», і

творча сила «еліт» є основою всіх суспільних процесів. Найвищим принципом політичного життя вважав владу, незалежно від способу її досягнення. Наполягав на тому, що влада (а це завжди вимушено влада небагатьох), завжди тримається силою навіть тоді, коли вона вдає, що виконує волю народу. Ще до першої світової війни Парето був знаний як один з найгостріших критиків лібералізму й італійського парляментського ладу, що пізніше дозволило фашистам називати його своїм вчителем. 1923 року Муссоліні призначив його сенатором. Автор книжок «Курс політичної економії» (Cours d'économie politique, 1896-1897), «Соціялістична небезпека» (Le péril socialiste, 1900) та ин.

4. Аґостіно Ляндзілло (1886-1952) — італійський революційний синдикаліст, послідовник Сореля. Він виступав за вступ Італії у першу світову війну та брав активну участь у фашистському русі по її завершенню. Після приходу фашистів до влади Ляндзілло як член Національної ради фашистських корпорацій неодноразово висловлював свою незгоду з офіційною економічною політикою і був відсторонений від керівних посад в уряді. 1935 року став ректором Венеціянського торгівельно-економічного інституту.

5. Економічно-корпоративна стадія — одна з трьох стадій (дві инші — боротьба за геґемонію в громадянському суспільстві та державна стадія), що вони, за Ґрамші, утворюють процес розвитку тих чи тих соціяльних сил (кляс, держави тощо) й пов'язаної з ними суспільної свідомости. Це недорозвинена форма взаємодії теорії та практики, коли соціяльні сили оцінюють свій стан некритично, з точки зору безпосередніх матеріяльних інтересів (цехова, трейд-юніоністська, синдикалістська свідомість). Найважливішу ролю у формуванні критичної самосвідомости мають зіграти інтелєктуали та політичні партії.

6. Фабіянці — члени британського «Фабіянського товариства», реформістської соціялістичної орґанізації, створеної 1884 року. Назва товариства походить від імени давньоримського державного діяча Фабія Максима (280-203 до н.е.), що уславився обережними військовими діями проти римського противника, картаґенського полководця Ганнібала (247-183 до н.е.) і прозваного за це Кунктатором (Уповільнювачем). Фабіянці є прибічниками еволюційного, реформістського шляху встановлення соціялізму.

7. Лєйбористи — члени британської Лєйбористської партії, реформістської робітничої партії, створеної 1900 року.

8. Народна партія («Пополяри») — італійська християнсько-демократична партія (1919-1926), що мала велику підтримку серед селян і дрібної буржуазії на Півночі, особливо у Ломбардії та Венеції. Члени партії взяли участь у формуванні першого коаліційного уряду

за участи фашистів 1922 року, проте наступного року вийшли з нього. Пізніше заборонена фашистами, як і всі нефашистські партії.

9. У «Злиднях філософії. Відповіді на „Філософію злиднів" Прудона», можливо, Ґрамші має на увазі цей уривок: «В Анґлії робітництво не обмежилося частинними коаліціями, що мали одним-одну мету перевести певний страйк і зникали разом з його закінченням. Там робітники позакладали постійні спілки, трейд-юніони, що стали для робітників бойовим пристановищем у їхній боротьбі з підприємцями. І тепер усі ці місцеві спілки об'єднані в асоціяцію тред-юніонів, центральний комітет якої сидить у Лондоні і яка налічує вже 80.000 членів. Орґанізація страйків, коаліцій, трейд-юніонів відбувається одночасно з розвитком політичної боротьби робітників, що складають тепер велику політичну партію під назвою чартистів» (Карл Маркс. Злидні філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» Прудона. — Харків—Берлін—Нью-Йорк: Космос, 1923. — Стор. 114).

«Злидні філософії» (*фр.* La Misère de la philosophie, *нім.* Das Elend der Philosophie, 1847) — твір, в якому Маркс дав наукову аналізу основ капіталістичного суспільства і виклав найважливіші принципи матеріялістичного розуміння історії. Безпосереднім приводом до написання книги став вихід восени 1846 у Парижі твору Прудона «Система економічних протиріч, або Філософія злиднів» (Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère). Відци підзаголовок Марксової книги — «Відповіді на „Філософію злиднів" Прудона». Написана та вперше надрукована по-французьки.

10. Вінченцо Джоберті (1801-1852) — італійський філософ і політичний діяч, теоретик неоґвельфізму, ліберально-католицької течії часів Рисорджименто, що змагалася за об'єднання Італії у конфедерацію на чолі з римським папою.

11. Див. лист Енґельса до Йозефа Блоха від 21-22 вересня 1891 року: «Ми робимо нашу історію самі, але, по-перше, ми робимо її при цілком певних передумовах і умовах. Серед них економічні є в кінцевому підсумку вирішальними. Але й політичні і т.п. умови, навіть традиції, що живуть в головах людей, відіграють певну роль, хоч і не вирішальну. ... По-друге, історія робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнення багатьох окремих воль, причому кожна з цих воль стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехрещуються, безконечна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча — історична подія» (Фрідріх Енгельс. Листи про історичний матеріалізм 1890-1894. — Київ: Видавництво політичної літератури України, 1980. — Стор. 5-6).

12. Очевидно, Ґрамші має на увазі цей уривок: «При розгляді таких переворотів завжди слід одріжняти матеріяльний переворот в економічних умовах продукції, що його можна констатувати з природниче-науковою докладністю, від юридичних, політичних, реліґійних та мистецьких і філософських, коротко — ідеолоґічних форм, у яких люди усвідомлюють собі цей конфлікт та його розв'язують» (Карл Маркс. До критики політичної економії. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — Стор. 41).

13. Ґрамші покликається на один пасаж з «Тез про Фоєрбаха»: «...в „Суті християнства" він [Фоєрбах] за справжню людську бере теоретичну тільки діяльність, тоді як практичну бере і фіксує тільки в її брудній єврейській формі вияву [in ihrer schmutzig-jüdischen Erscheinungsform]» (Тези про Фоєрбаха // Карл Маркс і Фрідріх Енґельс. Фоєрбах. — Харків—Київ: Державне видавництво України, 1930. — Стор. 49).

14. «Рассенья контемпоранея» («Rassegna Contemporanea» — «Сучасний огляд») — італійський журнал, що виходив у 1908-1915 у Римі.

Насправді стаття вийшла не 1912, а 1910 року: Achille Loria, *Le influenze sociali dell'aviazione*, in «Rassegna contemporanea», gennaio 1910 (anno III, fasc. 1), pp. 20-28.

15. Див.: Antonino Laviosa, *L'estrazione del petrolio*, in «Nuova Antologia», 16º maggio 1929 (anno LXIV, fasc. 1372), pp. 254-262.

16. Див.: *La mania del prestigio*, in «Rassegna settimanale della stampa estera», 21 ottobre 1930 (anno V, fasc. 42), pp. 2303-2304.

«Рассенья сеттіманале делля стампа естера» («Rassegna settimanale della stampa estera» — «Щотижневий огляд іноземної преси») — італійський дайджест іноземної преси, що виходив у 1926-1943 роках під еґідою спочатку міністерства закордонних справ, пізніше — міністерства преси та пропаґанди, міністерства народної культури.

17. Можливо, Ґрамші має на увазі лист Енґельса до Конрада Шмідта від 5 серпня 1890:

> «Взагалі для багатьох молодих письменників у Німеччині слово „матеріалістичний" є простою фразою, якою називають все, що завгодно, не утруднюючи себе дальшим вивченням, тобто приклеюють цей ярличок і вважають, що цим питання розв'язане. Проте наше розуміння історії є насамперед керівництво до вивчення, а не підойма для конструювання на манір гегельянства. Всю історію треба вивчати заново, треба досліджувати в деталях умови існування різних суспільних формацій, перше ніж пробувати вивести з них відповідні їм політичні, приватноправові, естетичні, філософські, релігійні і т.п. погляди. Зроблено в цьому відношенні досі небагато, бо дуже небагато людей серйозно цим займалося. Щодо цього нам потрібна велика допо-

мога, галузь безконечно велика, і той, хто хоче працювати серйозно, може багато зробити і відзначитися. Але замість цього у багатьох німців з молодого покоління фрази про історичний матеріалізм (адже можна все перетворити у фразу) служать тільки для того, щоб якнайшвидше систематизувати і впорядкувати свої власні, відносно дуже убогі історичні знання (адже економічна історія ще в пелюшках!) і потім уявити себе великими людьми» (Фрідріх Енгельс. Листи про історичний матеріалізм 1890-1894. — Київ: Видавництво політичної літератури України, 1980. — Стор. 4).

18. 2 грудня 1851 року у Франції відбувся державний переворот, наслідком якого до влади прийшов Луї Бонапарт (1808-1873), племінник Наполеона I. Він встановив диктатуру, а пізніше проголосив себе імператором Наполеоном III. Ці події стали темою памфлєту «18-те брюмера Луї Бонапарта» Карла Маркса.

19. Радола Ґайда (1892-1948) — чеський ґенерал і політичний діяч, ватажок чеських фашистів. Ветеран першої світової війни, під час громадянської війни в Росії служив офіцером в армії адмірала Алєксандра Колчака. Повернувшись на батьківщину, отримав звання ґенерала та посаду заступника начальника ґенерального штабу, але невдовзі був звільнений з армії через підозри у підготовці військового перевороту. Вражений від фашистського руху в Італії, заснував «Народну фашистську спілку» (*чеськ.* Národní obec fašistická, 1926-1939) і під гаслами панславізму, антикомунізму та корпоративної економіки на виборах 1929 року отримав три місця в парляменті. Після окупації Чехословаччини німцями Ґайда сподівався стати диктатором, але німці не довіряли йому через його націоналістичне минуле. По війні був засуджений до двох років ув'язнення за пропаґанду фашизму.

Зошит 13, §‹23 *Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій під час орґанічної кризи.*

1. Див. Зошит 13, §‹17› (стор. 150-159 ц. вид.).

2. Див. Зошит 19, §‹26› (стор. 220-230 ц. вид.).

3. Ґаетано Моска (1858-1941) — італійський юрист, соціолоґ й історик, автор концепції «політичної кляси» — різновида «теорії еліт». Написав книги «До теорії державного управління та парляментського режиму» (Sulla teorica dei governi e sul governo parlamentare, 1884), «Елєменти політичної науки» (Elementi di scienza politica, 1896) та ин.

4. Ґрамші має на увазі 1923-1930 рр., що були роками диктатури ґенерала Міґеля Прімо де Рівери (1870-1930).

5. Це написано до початку Громадянської війни (1936-1939).

6. У 1920 році у Греції точилася боротьба між двома фракціями правлячої верхівки — монархістами-консерваторами, прибічниками скинутого короля Константина I (1868-1923), і лібералами, прибічниками прем'єр-міністра Елефтеріоса Венізелоса (1864-1936). 12 серпня 1920 на Ліонському вокзалі в Парижі, коли Венізелос повертався з Паризької конференції на батьківщину, монархісти орґанізували на нього замах, але він не вдався. Як відповідь прихильники прем'єр-міністра здійснили в Атенах низку нападів на його опонентів. Так 13 серпня бойовики «Демократичного батальйону безпеки» вбили колишнього прем'єр-міністра Греції Іона Драґуміса (1878-1920).

7. Ґай Юлій Цезар (102-44 до н.е.) — давньоримський політик і полководець, консул (59 до н.е.), диктатор (46-44 до н.е.). У боротьбі за владу під час Великої громадянської війни (49-44 до н.е.) на чолі партії «популярів» переміг партію «оптиматів» і її ватажка Ґнея Помпея «Великого». Вбитий результатом змови сенаторів.

8. Петар Живкович (1879-1947) — югославський політичний діяч, прем'єр-міністер королівства Югославія у 1929-1932 рр. До першої світової війни був у лавах таємної сербської націоналістичної орґанізації «Біла рука» (*серб.* Бела рука) та заснував Югославську національну партію (*серб.* Југословенска национална странка), що вона невдовзі після призначення його прем'єр-міністром і міністром внутрішніх справ стала єдиною леґальною партією у країні. 1930 року отримав звання ґенерала армії. Добровільно пішов у відставку з поста прем'єр-міністера в 1932. Пізніше був міністром армії та фльоти (1934-1936).

9. Див.: *Il saldo spirito dell'Esercito esaltato dal Ministro Gazzera*, in «Corriere della Sera», 20 maggio 1932.

П'єтро Ґадзера (1879-1953) — італійський військовий і політичний діяч, військовий міністер у 1929-1933.

10. Див. про це: Epicarmo Corbino, *La battaglia dello Jütland, vista da un economista*, Giuffré, Milano 1933. Вірогідно, що Ґрамші читав рецензію на цю книгу в: «Nuova Rivista Storica», ottobre-dicembre 1933 (anno XVII, fasc. V-VI), pp. 571-572.

Вінстон Чьорчилл (1874-1965) — британський політик з лав Консервативної партії, перший лорд Адміралтейства (1911-1915) і прем'єр-міністер (1940-1945, 1951-1955), лавреат Нобелівської премії з літератури (1953).

Ютляндський бій — бій 31 травня — 1 червня 1916 у Північному морі між британською Великою фльотою і німецькою Фльотою відкритого моря, найбільший морський бій першої світової війни.

11. Див. Зошит 6, §‹30› (стор. 70 ц. вид.).

12. Див.: Tommaso Tittoni, *Ricordi personali di politica interna*, in «Nuova Antologia», 1º aprile 1929 (anno LXIV, fasc. 1369), pp. 304-327, e 16 aprile 1929 (anno LXIV, fasc. 1370), pp. 441-467.

Томмазо Тіттоні (1855-1931) — італійський політичний діяч, дипломат, міністер закордонних справ у 1903-1905 і 1919.

Зошит 13, §‹27›. *Цезаризм.*

1. Олівер Кромвелл (1599-1658) — провідник Анґлійської революції (1641-1653), ватажок індепендетів, творець революційної «Армії нового зразка», голова «Співдружности» (Анґлійської республіки, 1649-1653) і лорд-протектор Анґлії (1653-1658).

2. Лоренцо Медичі «Пишний» (1449-1492) — італійський державний діяч, фактичний правитель (тиран) Флорентійської республіки в 1469-1492 рр. Смерть Лоренцо позначила кінець рівноваги сил між італійськими державами та початок періоду іноземного панування, що тривав аж до Рисорджименто. Макіявеллі присвятив «Державця» власне Лоренцо.

3. Джеймс Ремсі Макдоналд (1866-1937) — анґлійський державний і політичний діяч, один з лідерів лейбористів, прем'єр-міністер (1924 1929-1931) лейбористських урядів. 1931 року очолив «Національний коаліційний уряд», більшість в якому становили консерватори, за що був виключений з Лєйбористської партії.

4. 22-29 жовтня 1922 р. Національна фашистська партія орґанізувала похід на Рим, після котрого король Віктор-Еммануїл III призначив Муссоліні прем'єр-міністром. Вже до цього в парляменті фашисти мали 36 місць і підтримку Народної партії, що вона навіть взяла участь у формуванні спільного уряду. Проте влітку 1923 року вона розійшлась з фашистами і на вибори у січні 1924 р. пішла за власним списком, а після виборів відмовилась від участи у спільному фронті опозиційних партій. 3 січня 1925 р. Муссоліні виступив у парляменті та взяв на себе відповідальність за все, що відбувалось в Італії, фактично проголосивши себе диктатором. 8 листопада 1926 р. було розпущено «антинаціональні» (опозиційні) партії і позбавлено мандатів депутатів таких партій; з-посеред цих депутатів був і Ґрамші, якого того ж дня було заарештовано.

5. 18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада 1799 р.) у Франції відбувся державний переворот, який завершив контрреволюційний рух, розпочатий з падінням якобінської революційної диктатури 1794 року, і призвів до встановлення військової диктатури Наполеона Бонапарта, майбутнього імператора Франції.

6. Леґітимісти — прибічники Бурбонської королівської династії, усунутої від влади результатом Липневої революції 1830; орлеаністи — консервативна партія, що постала після Липневої революції та ск-

лалася навколо «липневої монархії» Луї-Філіпа; бонапартисти — прибічники режиму «сильної руки» Наполеона I; якобінці-республіканці — нащадки революціонерів-республіканців 1789 року, «ліва» опозиція, неоднорідна за своїм складом і політичними цілями: найрадикальніші вимагали республіки, загального виборчого права та права на роботу для всіх.

Зошит 16, §‹1›. *Релігія, лотерея й опіюм злидоти.*

1. Див.: Benedetto Croce, *Conversazioni critiche*, 1ª e 2ª serie, Laterza, Bari 1918, pp. 300-301.

Matilde Serao, *Il paese di cuccagna*, Treves, Milano 1891. Роман присвячено лотерейній манії, що охоплює усі суспільні верстви сучасного Неаполя і руйнує їхні життя.

Матильда Серао (1856-1927) — італійська журналістка та письменниця.

Оноре де Бальзак (1799-1850) — французький письменник-реаліст, автор епічного циклу романів «Людська комедія» (La Comédie humaine, 1830-1847).

2. «Баламутка» (La Rabouilleuse, 1842) — роман з циклу «Людська комедія». Перша частина роману під назвою «Два брати» (Les Deux Frères) вийшла друком у лютому—березні 1841 р. в ґазеті «Ля Пресс». Другу частину — «Життя старого парубка» (Un ménage de garçon) — газета опублікувала в жовтні—листопаді 1842 р. Окреме видання, теж під назвою «Два брати», з'явилося 1843 р. Готуючи перше видання «Людської комедії», Бальзак мав намір дати творові назву «Баламутка». Укр. пер. див.: Баламутка // Оноре де Бальзак. Людська комедія: Т. 5: Етюди про звичаї: Сцени провінційного життя: Київ: Дніпро, 1991. — Стор. 518-764.

Три числа — три цифри в лотереї, вгадавши які, виграєш приз.

3. Див.: Benedetto Croce, *La letteratura della nuova Italia*, vol. III, Laterza, Bari 1915, pp. 33-72.

Matilde Serao, *Il ventre di Napoli*, Treves, Milano 1884. До цієї збірки ввійшли статті, в яких Серао без зайвої сентиментальности описує життя й мораль нижчих верств населення Неаполя.

4. «До критики геґелівської філософії права» (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie) — твір Карла Маркса з розгорнутою критикою ідеалістичної філософії Геґеля з матеріялістичних позицій. Писаний з травня по жовтень 1843 р., цей твір вперше було опубліковано 1927 року в СРСР.

5. Див.: Paul Lafarge, “Karl Marx, souvenirs personnels”, in *Karl Marx homme, penseur et révolutionnaire*, Paris: Éditions Sociales Internationales, 1928, pp. 109-133. Укр. пер. див.: Поль Лафарг. Спогади про Маркса // Спогади про Маркса і Енгельса. — Київ: Державне

видавництво політичної літератури УРСР, 1957. — Стор. 55-71. Процитовані слова див. стор. 58.

Поль Ляфарґ (1842-1911) — діяч французького та міжнародного робітничого руху, член І й ІІ Інтернаціоналів, популяризатор марксизму, чоловік другої дочки Маркса — Лаури.

Давід Рязанов (1870-1938) — діяч російського соціялдемократичного руху, історик, засновник і перший керівник Інституту К. Маркса й Ф. Енґельса в Москві.

6. Йдеться за Енґельсового листа до Марґарет Гаркнесс, написаного на початку квітня 1888. Укр. пер. див.: Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Про мистецтво. — Київ: «Мистецтво», 1978. — Стор. 165-167. Зокрема Енґельс пише:

> «Я далекий від того, щоб закидати Вам те, що Ви не написали чисто соціалістичного роману, „тенденційного роману”, як ми, німці, його називаємо, щоб підкреслити соціальні і політичні погляди автора. Я зовсім не це маю на увазі. Чим більше приховані погляди автора, тим краще для твору мистецтва. Реалізм, про який я говорю, може проявитися навіть незалежно від поглядів автора. Дозвольте мені навести приклад. Бальзак, якого я вважаю значно більшим майстром реалізму, ніж усіх Золя минулого, сучасного і майбутнього, у „Людській комедії” дає нам надзвичайно яскраву реалістичну історію французького „громадянства”, особливо „паризького світу”, описуючи у вигляді хроніки майже рік за роком з 1816 по 1848 р., дедалі більше проникнення зростаючої буржуазії в дворянство, яке після 1815 р. перешикувало свої ряди і знову, наскільки це було можливо, показало зразок старовинної французької вишуканості. Він описує, як останні рештки цього зразкового, для нього, громадянства або поволі поступалися перед натиском вульгарного багача-вискочки, або були ним розбещені; як на місце великосвітської дами, подружні зради якої були тільки способом відстояти себе і цілком відповідали становищу, приділеному їй у шлюбі, прийшла буржуазна жінка, що наставляє чоловікові роги заради грошей або уборів. Навколо цієї центральної картини Бальзак зосереджує всю історію французького суспільства, з якої я навіть щодо економічних деталей узнав більше (наприклад, про перерозподіл рухомого і нерухомого майна після революції), ніж з книг усіх спеціалістів — істориків, економістів, статистиків цього періоду, разом узятих. Правда, Бальзак щодо своїх політичних поглядів був легітимістом. Його великий твір — нескінченна елегія з приводу непоправного розкладу вищих верств суспільства; всі його симпатії на боці класу, засудженого на вимирання. Але при всьому цьому його сатира ніколи не була більш гострою, його іронія більш гіркою, ніж тоді, коли він змушував діяти саме тих чоловіків і жінок, яким він найбільше симпатизував, — дворян. І єдині люди, про яких він завжди говорить з неприхованим захопленням, це його найзапекліші політичні противники, республіканці — герої монастиря Сен-Меррі, люди, які в той час (1830-1836) дійсно були представниками народних мас. В тому, що Бальзак таким чином змушений був

іти проти своїх власних класових симпатій і політичних пересудів, у тому, що він бачив неминучість падіння своїх улюблених аристократів і описував їх як людей, не вартих кращої долі, і в тому, що він бачив справжніх людей майбутнього там, де їх у той час тільки й можна було знайти, — в цьому я бачу одну з найбільших перемог реалізму і одну з найвеличніших рис старого Бальзака» (Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Про мистецтво. — Київ: «Мистецтво», 1978. — Стор. 166-167).

7. Блез Паскаль (1623-1662) — французький математик і фізик, релігійний філософ, один з творців науки нового часу. Парі Паскаля — арґумент для демонстрації раціональности релігійного вірування, що міститься у виданому після смерти автора творі «Думки про релігію та инші речі» (Pensées sur la religion et sur quelques autres sujets, писані у 1657-1658).

8. Віктор Кузен (1792-1867) — французький філософ-ідеаліст, еклектик, міністер освіти (1840).

9. Див.: Gustave Lanson, *Histoire de la littérature française*, 19 éd., Paris: Hachette, s.d., p. 464. Укр. пер. цит. уривку див.: Блез Паскаль. Думки. — Київ: «Дух і літера», 2009. — Стор. 15.

Ґустав Лянсон (1857-1934) — французький історик і літературний критик.

10. Див.: Heinrich Heine, *Gedanken und Einfäle*, in *Gesammelte Werke*, Berlin, 1951, Bd. IV, p. 419.

Гайнріх Гайне (1797-1856) — славетний німецький поет і есеїст, найвідоміший його твір — збірка «Книга пісень» (Das Buch der Lieder, 1827).

11. Див.: Pietro Paolo Trompeo, *Rilegature gianseniste. Saggi di storia letteraria*, Soc. ed. «La Cultura», Milano-Roma 1930.

П’єтро Паоло Тромпео (1886-1958) — італійський літературний критик, викладач італійської мови та літератури римського університету «Сапієнца» (1922-1957).

12. Див.: Francesco Ruffini, *La vita religiosa di A. Manzoni*, 2 voll., Laterza, Bari 1931.

Франческо Руфіні (1863-1934) — італійський історик і політичний діяч, ректор Туринського університету (1910-1913).

13. Див.: Arturo Marescalchi, *Durare! Anche nella bachicoltura*, in «Corriere della Sera», 24 aprile 1932.

Артуро Марескалькі (1869-1955) — італійський політичний діяч, неодноразово обирався у депутати.

14. Реформація — церковно-релігійний і суспільно-політичний рух у країнах Західної та Центральної Європи у XVI ст. за повернення до біблійних першоджерел християнства, що набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви та папської влади. Реформацію пов’язують передусім з іменами Мартіна Лютера (1483-

1546), Ульріха Цвінґлі (1484-1531), Томаса Мюнцера (1489-1525) і Жана Кальвіна (1509-1564).

«Менчестер ґардієн» («Manchester Guardian» — «Манчестерський вартовик») — анґлійська ліберальна ґазета. Виходить з 1821 р. З 1959 р. має назву «Ґардієн».

15. Шарль П'єр Бодлер (1821-1867) — французький поет, перекладач, літературний і художній критик, передтеча модернізму. Автор поетичних збірок «Квіти зла» (Les Fleurs du mal, 1857) і «Книга уламків» (Les Épaves. 1866), збірки нарисів «Штучний рай. Опіюм і гашиш» (Les paradis artificiels: opium et haschisch, 1860) та ин.

Зошит 16, §‹9›. *Певні проблєми вивчення розвитку філософії практики.*

1. Альфредо Поджі (1881-1974) — італійський філософ і діяч соціялістичного руху, антифашист.

Аделькі Баратоно (1875-1947) — італійський філософ і діяч соціялістичного руху, антифашист.

2. Рудольфо Мондольфо (1877-1976) — італійський філософ, автор кількох книжок з марксизму: «Історичний матеріялізм Фрідріха Енґельса» (Il materialismo storico in Federico Engels, 1912), «Слідом за Марксом» (Sulle orme di Marx, 1919) та ин.

3. Див.: Sandro Diambrini Palazzi, *Il pensiero filosofico di Antonio Labriola*, Bologna 1923.

Сандро Дьямбріні Паляцці — італійський філософ і публіцист.

4. Франческо Ольджаті (1886-1962) — італійський католицький діяч і філософ-метафізик. Очевидно, Ґрамші має на увазі книгу Ольджаті «Карл Маркс» (Carlo Marx, 1918).

5. Провідними діячами цієї школи були Ґаетано Сальвеміні, Джоаккіно Вольпе (1876-1971), Нікколо Родоліко (1873-1969) та Ромоло Каджезе (1881-1938). З перебранням влади фашистами шляхи істориків одмінилися. Наприклад, соціяіст Сальвеміні був змушений еміґрувати, а Вольпе підписав «Маніфест фашистських інтелєктуалів» (1925) й обіймав посаду ґенерального секретаря Італійської академії.

6. Див.: Mario Missiroli, *Opinioni*, in «La Stampa», 10-11 settembre 1925.

Мається на увазі Марксів «Капітал. Критика політичної економії».

7. Йдеться про статтю Рози Люксембурґ «Безрух і поступ у марксизмі» (Stillstand und Fortschritt im Marxismus), надруковану в німецькій соціял-демократичній ґазеті «Форверц» 14 березня 1903 до 20-річчя смерти Маркса. Ґрамші був знайомий зі статею завдяки збірці: *Karl Marx: homme, penseur et revolutionaire*, Paris 1928.

8. Див.: *Storia dell'età barocca in Italia*, Laterza, Bari 1929.

9. Хуан де Вальдес (1509-1541) — еспанський релігійний письменник-гуманіст, учасник руху Реформації в Італії.

10. Жозеф Ернест Ренан (1823-1892) — французький мовознавець, філософ й історик релігії. Автор циклу книг «Історія початків християнства» (Histoire des origines du christianisme, 1863-1881) та ин.

11. Трентський (Тридентський) собор — вселенський собор католицької церкви (1543-1563), скликаний, щоби зміцнити позиції католицької церкви перед лицем Реформації. Під тиском єзуїтів собор спрямував свою діяльність на згуртування контрреформації: на соборі ухвалили рішення придати анатемі всі вчення протестантів, проголосили римського папу вищою владою собору, зміцнили владу єпископів, склали Індекс заборонених книг.

12. «Відродження, Реформація, Контрреформація» (Rinascimento, Riforma, Controriforma, 1930) є третьою з чотирьох частин «Історії філософії» Ґвідо Де Руджеро.

13. Еразм Роттердамський (1469-1536) — богослов і письменник-гуманіст, видатний діяч «північного Відродження». Найвідомішим його твором є «Похвала Глупоті» (Stultitiæ Laus, 1511).

14. Священний союз — спілка европейських монархів (насамперед австрійського цісаря, російського царя і прусського короля), створена після падіння наполеонівської імперії. Союз, що його головним завданням була боротьба проти революційних і національно-визвольних рухів, розпався після Французької революції 1830 р. і Польського повстання 1830-1831 рр.

15. «Католицька дія» (*іт.* Azione Cattolica) — об'єднання масових громадських католицьких орґанізацій, керованих церковною ієрархією. Заснована була 1875 року для зміцнення впливу церкви на широкі — передусім селянські — маси, а 1915 року перетворена на єдину розгалужену орґанізацію, що пізніше надала активну підтримку фашизмові.

Зошит 16, §‹10›. *Релігія, лотерея й опіюм злидоти.*

1. Див.: Giulio Lachelier, *Psicologia e metafisica*, trad. di Guido De Ruggiero, Laterza, Bari 1915, p. IX.

Жюль Ляшельє (1832-1918) — французький лоґік і філософ, об'єктивний ідеаліст, знаний насамперед як дослідник і послідовник філософії Іммануїла Канта.

Янсенізм —релігійна течія у французькому та нідерляндському католицизмі XVII-XVIII ст.ст., що сприйняв деякі риси протестантизму.

Меркантилізм — економічна політика европейських держав XVI-XVIII ст.ст., характеризована активним втручанням держави в господарське життя задля збільшення економічної і військово-політичної

моці держави, а також економічна теорія, що давала обґрунтування цій політиці.

2. Див. Зошит 16, §‹1› (стор. 180-184 ц. вид.).

Зошит 16, §‹13›. *Народне походження «надлюдини».*

1. Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844-1900) — німецький поет і філософ, представник школи ірраціоналізму та волюнтаризму, родоначальник напряму філософії життя; він зажив слави як автор концепції «надлюдини» та критик християнських цінностей. Автор книг «Так казав Заратустра» (Also sprach Zarathustra, 1883-1884), «Ґенеалоґія моралі» (Zur Genealogie der Moral, 1887) «Антихрист» (Der Antichrist, 1888) та ин.

2. Укр. пер. див.: Олександр Дюма. Три мушкетери. — Київ: Веселка, 1982.

3. Вотрен — герой романів «Батько Ґоріо» (Le Père Goriot, 1834-35) і «Втрачені ілюзії» (Illusions perdues, 1837-43) Оноре де Бальзака.

Ежен де Растіньяк — один із головних героїв роману «Батько Ґоріо», а також деяких инших романів циклу «Людська комедія». Юний провінціял, що він, втрачаючи ілюзії щодо життя, з ідеаліста поступово перетворюється на світську людину, заради грошей ладну на все.

Укр. пер. див.: Оноре де Бальзак. Шуани, або Бретань 1799 року. Батько Горіо. — Київ: Дніпро, 1982.

4. Коррадо Брандо — «надлюдина» з п’єси Ґабрієле Д’Аннунціо «Більше за кохання» (Più che l’amore, 1906).

Вінченцо Морелло (1860-1933) — італійський журналіст, критик і письменник, протиставляв силу індивіда буденній свідомості та поширеній моралі та проповідував «велику міжнародну місію» Італії. У пресі виступав під псевдонімом «Растіньяк». Автор книг «У мистецтві та в житті» (Nell'arte e nella vita, 1900), «Літературна енерґія» (L'energia letteraria, 1905), «Книга про війну» (Il libro della guerra, 1915), «Данте, Фаріната, Кавальканті» (Dante, Farinata, Cavalcanti, 1927) та ин.

5. Джузеппе Монанні (1887-1952) — італійський журналіст і видавець, за політичними переконаннями анархіст-індивідуаліст. Повне зібрання творів Ніцше вийшло друком у видавництві Монанні 1928 року.

6. Паоло Валера (1850-1926) — італійський письменник-натураліст і перекладач, у 1901-1904 і 1912-1915 рр. видавав у Мілані журнал «Фолла» («La Folla» — «Юрба»). Автор романів про життя міланського люмпен-пролєтаріяту «В самих сорочках» (Gli scamiciati, 1881), «Здобуття хліба» (Alla conquista del pane, 1884), «Юрба» (La folla, 1901) та ин.

7. Шерлок Голмс — персонаж шотляндського письменника Артура Конан Дойла (1859-1930), ґеніяльний сищик. Укр. пер. див.: Артур Конан Дойль. Пригоди Шерлока Холмса. В 4-х томах. — Київ: Веселка; Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2010.

Джеймс Фенімор Купер (1789-1851) — американський письменник, відомий автор романів про індіянців.

8. Див.: Mario Praz, *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica*, Soc. editrice La Cultura, Milano—Roma 1930.

Маріо Прац (1896-1982) — італійський есеїст, літературний критик і письменник, перекладач і дослідник анґлоамериканської літератури.

9. Йдеться про статтю «Цінність історії християнства для людства» (Il valore umano della storia cristiana), процитовану Бенедетто Кроче в: *Intorno alle condizioni presenti della storiografia in Italia, III: La storiografia della filosofia e della religione*, in «La Critica», 20 maggio 1929 (anno XXVII, fasc. III), p. 173.

Адольфо Омодео (1889-1946) — італійський історик і громадський діяч, міністер освіти в уряді П'єтро Бадольо (квітень-червень 1944). Автор книг «Історія походження християнства» (Storia delle origini cristiane, 1925), «Епоха італійського Рисорджименто» (L'età del risorgimento italiano, 1931), «Політична праця ґрафа Кавура» (L'opera politica del conte di Cavour, 1942) та ин.

10. Жозеф Артюр де Ґобіно (1816-1882) — французький дипломат, письменник і соціолоґ, один з основоположників антрополоґічної школи в соціолоґії та винахідник новочасного расизму. В своєму головному творі «Про нерівність людських рас» («Essai sur l'inégalité des races humaines, 1853-1855) розвивав теорію, згідно з якою головним чинником, що він вирішує історичну долю країн і держав, є расові особливості їхніх народів.

Джозеф Чемберлен (1836-1914) — британський промисловець і політик-консерватор, міністер у справах колоній (1895-1903). Своїми поглядами шовініст й імперіяліст.

Гайнріх Трейчке (1834-1896) — німецький історик і публіцист, депутат ґерманського райхстаґу (1871-1884). У «Німецькій історії в XIX столітті» (Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert, 1879-1894) Трейчке виступав як захисник клясової спілки буржуазії та юнкерства й прославляв культ грубої сили війни. Його ідеал — могутня монархічна держава, здатна провадити боротьбу за світове панування.

11. Ежен Сю (1804-1857) — французький письменник, автор численних романів соціяльної тематики, а також циклу історичних романів «Народні таємниці» (Les Mystères du peuple, 1849-1857).

12. Фьодор Достоєвський (1821-1881) — російський письменник, майстер психолоґічної прози. Автор романів «Злочин і кара» (Преступление и наказание, 1866), «Ідіот» (Идиот, 1868), «Біси» (Бесы,

1871), «Брати Карамазови» (Братья Карамазовы, 1880) та инших, в яких порушує важливі моральні питання.

Родіон Раскольников — головний герой роману «Злочин і кара».

13. Vladimir Pozner, *Dostojevskij e il romanzo di avventure*, in «La Cultura», febbraio 1931 (anno X, fasc. II), pp. 128-150.

«Культура» («La Cultura») — літературно-критичний журнал, що виходив з 1881 по 1936 у Римі. Його першим редактором був письменник і політичний діяч Руджеро Бонґі (1826-1895).

14. Іт. пер. див.: Louis Gillet, *La nuova Roma*, in «Rassegna settimanale della stampa estera», 27 dicembre 1932 (anno VII, fasc. 51), pp. 2791-2803.

Луї Жілле (1876-1943) — французький історик мистецтв і літератури.

15. Руджеро Руджері (1871-1953) — італійський актор театру і кіно.

«Маркіз де Пріола» (Le Marquis de Priola, 1902) — п'єса французького драматурґа та журналіста Анрі Ляведа (1859-1940).

«Кіготь» (La Griffe, 1906) — п'єса французького драматурґа Анрі Бернстайна (1876-1953).

Зошит 16, §‹15›. *Народне походження «надлюдини».*

1. Див. Зошит 16, §‹13› (стор. 193-196 ц. вид.).

2. Див.: Arturo Farinelli, *Il romanticismo nel mondo latino*, 3 voll., Bocca, Torino 1927.

Артуро Фарінеллі (1867-1948) — італійський еспаніст і ґерманіст.

Зошит 16, §‹21›. *Ораторство, усна творчість, культура.*

1. Томас Бебінґтон Мако́лі (1800-1859) — британський аристократ (барон), історик і політичний діяч з ліберального табору (з партії віґів). Як письменник відомий перш за все своєю «Історією Анґлії» (The History of England from the Accession of James the Second, 1848). Його нарис «Про атенських ораторів» (On the Athenian Orators, 1824) див.: Thomas Babington Macaulay, *Miscellaneous Writings*, London, 1870, pp. 56-63.

Маколіву заувагу Ґрамші вичитав у щоденнику Руджеро Бонґі. Див.: *«I fatti miei e i miei pensieri», II: Dal diario inedito di Ruggero Bonghi*, in «Nuova Antologia», 16 april 1927 (anno LXII, fasc. 1322), pp. 413-426.

2. Євген, принц Савойський і Каріньянський (1663-1736) — австрійський державний і військовий діяч, ґенералісимус (1733), командував імперськими військами у кількох австро-турецьких війнах і війні за еспанську спадщину (1701-1714).

3. Ґрамші сидів у міланській в'язниці у 1927-1928 рр.

«Сóле» («Il Sole» — «Сонце») — міланська щоденна ґазета, що виходить з 1865 (з 1965 під назвою «Соле 24 оре»).

«Ґадзетта делло спорт» («La Gazzetta dello Sport» — «Спортивна ґазета») — міланська щоденна ґазета, що видається з 1896.

«Доменіка дель коррьєре» («La Domenica del Corriere» — «Неділя з кур'єром новин») — міланський ілюстрований щотижневик, що видавався у 1899-1989 рр.

«Коррьєре деї пікколі» («Il Corriere dei Piccoli» — «Дитячий кур'єр») — міланський ілюстрований щотижневик (перше італійське видання з коміксами), що виходив у 1907-1995 рр.

4. «Популярний нарис соціолоґії» — твір «Теорія історичного матеріялізму. Популярний підручник марксистської соціолоґії» (Теория исторического материализма. Популярный учебник марксистской социологии, 1921) російського революціонера, більшовика Ніколая Бухаріна. Ґрамші чимало часу присвятив критичній аналізі цього твору як найбільш авторитетного та систематичного викладу механістичного й «економістського» варіянту марксизму. До аналізи його також спонукала знаність Бухаріна в комуністичному русі. Укр. пер. див.: Н. Бухарин. Теорія історичного матеріялізму. — Берлін: Космос, 1923.

Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва у формуванні та розвитку нації та сучасної держави в Італії.*

1. Віктор-Еммануїл II (1820-1879) — король Сардинії (П'ємонту) (1849-1861) й Італії (1861-1878).

2. 1876 рік — після голосування у парляменті влада в Італії перейшла від «правої» буржуазії (блоку великої, земельної буржуазії та ліберальної аристократії) до «лівої» (торговельно-промислової буржуазії). Ватажок «лівих» Аґостіно Депретіс став першим «лівим» прем'єр-міністром країни і перебував на цій посаді — з трьома невеличкими перервами — одинадцять років. Цю зміну влади ще називали «парляментською революцією». Після 1876 почалась диференціяція ліберальної течії, що проходила у нечітких формах через персоналістський характер уґрупувань і через «трансформізм» (часту зміну політичної лінії з кон'юнктурних міркувань).

3. Прикладом «ліберально-католицького» руху, що ширився у XIX ст. всією Европою, є неоґвельфізм в Італії (рух за об'єднання Італії у конфедерацію на чолі з римським папою).

4. Пій IX (Джованні Марія Мастай де Феретті, 1792-1878) — папа римський (1846-1878), канонізований у 2000 р.

5. Пополяризм — ідейна основа Народної партії, створеної 1919 року верхівкою католицької церкви. За допомогою цієї партії Ватикан намагався вплинути на робітничо-селянські маси, відвертаючи їх від соціялістичного руху.

6. Пій XI (Амброджіо Дамьяно Акіллі Ратті, 1857-1939) — папа римський (1922-1939). За нього 1933 року Ватикан уклав конкордат з нацистською Німеччиною. А 1937 року Пій XI видав енцикліку, що містила критику нацистського режиму.

7. Феліче Орсіні (1819-1858) — італійський революціонер, член таємних товариств, керованих Джузеппе Мадзіні. Орсіні був учасником невдалого замаху на французького імператора Наполеона III у Парижі 14 січня 1858 р. Схоплений поліцією наступного дня, він був засуджений на смерть і страчений.

8. Карло Пізакане (1818-1857) — італійський політичний діяч і активний учасник Рисорджименто. Він народився у Неаполі. 1847 року покинув батьківщину та поїхав до Алжиру, де вступив до лав французького Іноземного леґіону. Наступного року повернувся до Італії й взяв участь у революції 1848-1849 — був головою військової комісії Римської республіки. Після поразки революції проаналізував її уроки в книзі «Війна в Італії у роках 1848-1849» (La guerra combattata in Italia negli anni 1848-1849, 1851). Пізакане представляв соціялістичний республіканський напрямок і виступав за широке залучення народних мас до революційного руху. Критикував так Ґарібальді, як і Мадзіні за їхню неспроможність усвідомити важливу ролю масового революційного руху, вважав їхнє нехтування прагненнями народних мас недемократичним і вузькозорим. По його смерти було опубліковано чотири томи його «Історично-політично-військових нарисів про Італію» (Saggi storici-politici-militari sull'Italia, 1858-1860).

9. Римську республіку проголосило 9 лютого 1849 р. Конституційне зібрання, обране на основі загального виборчого права (воно ж скасувало владу римського папи). Виконавча влада опинилась у руках тріюмвірату на чолі з Мадзіні. Обмежена реформістська політика республіки, зокрема відмова передати селянам землю великих землевласників, позбавила її союзників у боротьбі з контрреволюцією. Інтервенція військ Франції, Австрії та Неаполю спричинила її падіння 3 липня 1849 р.

10. Французькі радикальні соціялісти — члени ліволіберальної Радикальної партії (*фр.* Parti républicain radical et radicalsocialiste), заснованої 1901 р.

Едуар Марі Ерріо (1872-1957) — французький політичний діяч, один з керівників Радикальної партії, прем'єр-міністер Франції у 1924-1925, 1926 і 1932 рр.

Едуар Даладьє (1884-1970) — французький політичний діяч, один з керівників Радикальної партії, прем'єр-міністер Франції у 1933, 1934 і 1938-1940 pp.

11. Антоніо Фоґадзаро (1842-1911) — італійський письменник. У романі «Маленький старомодний світ» (Piccolo mondo antico, 1895) змальовано історію кохання аристократа та простолюдинки на тлі подій Рисорджименто у підавстрійській Ломбардії. Франко Маїроні — головний герой роману.

12. Див.: Adoldo Omodeo, *Primato francese e iniziativa italiana*, in «La Critica», 20 luglio 1929 (anno XXVII, fasc. IV), pp. 223-240.

13. Комуни — міста північної Франції, Бельґії, північної та середньої Італії, що у боротьбі проти сеньйорів вибороли ту чи ту ступінь самоуправління. У цій боротьбі найрозвиненіші італійські міста (Венеція, Генуя, Лукка, Мілан, Піза, Сієна, Флоренція та инші) змогли стати геть незалежними містами-республіками.

Імперія — «Священна Римська імперія», що її південний кордон проходив по середній Італії.

14. Жозеф Бонапарт (1768-1844) — старший брат Наполеона Бонапарта, неаполітанський король (1806-1808).

Йоахім Мюра (1767-1815) — маршал Наполеона, неаполітанський король (1808-1815).

Між 1806 і 1815 роками у Наполеонівських війнах (1800-1815) взяли участь сотні неаполітанських офіцерів.

15. Див.: Spectator [Mario Missiroli], *Luigi Cadorna*, in «Nuova Antologia», 1º marzo 1929 (anno LXIV, fasc. 1367), pp. 43-65.

Луїджі Кадорна (1850-1928) — італійський військовий, начальник ґенерального штабу під час першої світової війни (1914-1918), фельдмаршал (1924). У світовій війні пописався жорстокими дисциплінарними заходами (наприклад, наказами про розстріл салдатів і офіцерів частин, що відходили) і некомпетентністю.

Джузеппе Сальваторе Пьянелл (1818-1892) — італійський військовий та політичний діяч, офіцер королівських військ і військовий міністер Королівства Обох Сицилій у 1860 р., пізніше сенатор.

16. Див.: Giuseppe Ferrari, *Opuscoli politici e letterari*, Tipografia Elvetica, Capolago 1852. У в'язниці Ґрамші мав збірку: Giuseppe Ferrari, *Le piú belle pagine*, scelte da Pio Schinetti, Treves, Milano 1927.

Джузеппе Феррарі (1811-1876) — італійський філософ, публіцист і політичний діяч. З 1838 по 1859 р. жив у Франції. Феррарі вважав себе послідовником італійського історика та філософа Джамбаттісти Віко, розглядав історію Італії як послідовність революцій, виступав за об'єднання Італії на федеративних засадах, а також за повне відокремлення церкви від держави. Він вважав, що об'єднання Італії має відбутися через революцію, що вона має бути не тільки політичною, але й соціяльною, здатною провести проґресивний аґрарний закон і

звільнити італійський народ від будь-якої форми гноблення. У парляменті новоутвореної країни був чи не єдиним послідовним республіканцем і демократом. Активна громадська діяльність і публіцистична робота Феррарі підготували появу слідного ліводемократичного елєменту в італійській політиці.

17. «Герої шостого дня» — презирлива назва буржуазних діячів, що уникли участи в Міланському повстанні 18-22 березня 1848 р. («п'ять днів» у Мілані), щоби згодом захопити владу, користаючи з народної перемоги.

18. Рух фаші — народно-демократичний рух на Сицилії у 1889-1894 рр., що його соціяльну базу становили найбідніші селяни. Жорстоко придушений урядом на чолі з Франческо Кріспі. Див. також прим. 3 до Зошиту 19, §‹26› (стор. 220-230 ц. вид.).

Бізакуїно — містечко на заході Сицилії, неподалік Палермо.

19. Восени 1920 року, коли сільська біднота захоплювала землі великих землевласників, сицилійські лятифундисти зібралися на своєрідний з'їзд і заявили, що Сицилія застерігає собі право самостійно вирішувати власні проблєми, якщо центральний уряд не вживатиме заходів, щоби припинити безлад, — землевласники фактично вповноважили себе говорити за всю Сицилію.

20. Герцоґ Бівони був з еспанської шляхти та володів великими маєтками на Сицилії. Він виступив з дипломатичною ініціятивою, щоби придушити рух селян у Рібері (провінція Аґрідженто).

21. «Маттіно» («Mattino» — «Ранок») — італійська щоденна ґазета, що виходить від 1892 у Неаполі. Її засновником і власником був відомий письменник і журналіст Едоардо Скарфольйо (1860-1917). У 1920-ті рр. італійський уряд вживав заходів задля «фашизації» преси, а тому синів Скарфольйо (Антоніо, Карло, Мішеля та Паоло) було усунуто від роботи як членів редакційній колеґії, а згодом і як власників ґазети: 1928 року сім'я була примушена продати свою частку у «Маттіно».

22. Карл-Альберт (1798-1849) — король Сардинії (1831-1849), що після революції 1848 року у Франції скасував абсолютну монархію та затвердив конституцію. За статутом Карла-Альберта реґіони, що об'єднались в Італійське королівство, підпорядковувались парляменту, керованому конституцією, і не підпадали під безпосередню юрисдикцію короля.

23. Див.: *Come si va smembrando una industria meridionale. Il Concordato Preziosi*, in «Il Mattino», 6-7 settembre 1923.

24. Див.: *Maria Sofia, l'ex regina di Napoli, é morta*, in «Il Mattino», 21-22 gennaio 1925, — величальну статтю (з великою фотоґрафією колишньої королеви), присвячену цій особі, скомпоновану так, наче йшлося про святу.

Марія-Софія (1841-1925) — дружина Франциска II (1836-1894), останнього короля Обох Сицилій (1859-1860) з династії Бурбонів. Королівська родина залишила Італію 1861 року.

25. «Уніта́» («Unità» — «Єдність») — італійська ґазета, що виходила у 1911-1920 у Неаполі за редакції Ґаетано Сальвеміні. Згадані дописи ввійшли до числа від 29 листопада 1917 р. (а не 1914 чи 1915, як зазначає Ґрамші).

Під час «червоного тижня» у червні 1914 р. у місті Анкона, що у реґіоні Марке, відбулася антивоєнна демонстрація, де виступив Ерріко Малятеста. По людях відкрили вогонь салдати, і кількох демонстрантів було вбито, а багатьох — поранено. Після цих подій країну охопив загальний страйк, і масові демонстрації відбулися вже в багатьох містах.

Дзіта Бурбон-Парма (1892-1989) — дружина Карла I (1887-1922), останнього цісаря Австро-Угорської імперії (правив у 1916-1918 рр.).

Ерріко Малятеста (1853-1932) — італійський анархіст, послідовник Міхаїла Бакуніна (1814-1876), учасник I Інтернаціоналу. Виступав проти парляментських форм боротьби, брав участь у збройному антиурядовому виступі у Беневенто (1877) та був одним з керівників антивоєнного руху в Анконі (1914). Надзвичайно активний аґітатор і публіцист, він був вельми популярним в Італії та поза нею, неодноразово заарештовувався (загалом просидів у в'язниці більше 10 років). Засновник багатьох анархістських і соціялістичних ґазет. Останні роки життя був під наглядом фашистської поліції.

26. Див.: Benedetto Croce, *Uomini e cose della vecchia Italia*, serie II, Laterza, Bari 1927, pp. 406-407. У книзі Кроче пише про участь Малятести в змові задля визволення анархіста Ґаетано Бреші (1869-1901), вбивці італійського короля Умберто I (1844-1900). У цій змові брав участь Анджело Інзоньйо, автор біоґрафії неаполітанського короля Фердинанда II і — за словами Кроче — аґент Марії-Софії.

27. Насправді Малятеста відповів на звинувачення, ще коли Кроче висловив їх у «Стампі» в червні 1926, швайцарській анархістській ґазеті «Ревей»/«Різвельйо». Див.: Errico Malatesta, *Per fatto personale: manovre borboniche e malignità communiste*, nel quindicinale anarchico di Ginevra, ed. italiana, «Il Risveglio», 30 luglio 1926 (anno XXVI, n. 698).

Паоло Скіккі (1865-1950) — італійський анархіст. «Пікконьєре» – одна з багатьох ґазет, що він видавав за своє життя. Виходила у 1925 р. двічі на тиждень; всього вийшло вісім чисел.

28. Лядзароні (*італ.* lazzaroni) — міська голота, люмпенпролєтаріят. Коли Ґрамші пише, що «неаполітанські ляццароні встигли стати леґендарними», він має на увазі Марксові слова:

> «Лютнева революція викинула армію геть із Парижу. Національна ґвардія, тобто буржуазія усіх відтінків, становила єдину силу. Але вона не почувала в собі стільки сили, щоб подолати пролетаріят. Крім

того, вона мусіла, хоча й після найупертішого опору, після сотні різних перешкод, поволі й частково, розкрити свої лави й пустити в них озброєних пролетарів. Отже, лишався тільки один вихід: *протипоставити одну частину пролетарів другій*.

Для цього тимчасовий уряд зорганізував 24 батальйони *мобільної ґвардії* з юнаків від 15 до 20 років, по тисячі чоловіка в кожному батальйоні. Переважно вони належали до *люмпен-пролетаріяту*, що по всіх великих містах становить цілком відмінну від промислового пролетаріяту масу. Тут рекрутуються злодії та різного роду злочинці, елементи, що живуть покидьками суспільства, люди без певної професії, волоцюги, gens sans feu et sans aveu; вони різняться між собою залежно від культурного рівня тієї нації, до якої належать, але скрізь і завжди мають характерні риси лязароні [lazzaroni]» (Карл Маркс. Клясова боротьба у Франції 1848-1850. — Харків—Київ: Партвидав «Пролетар», 1932. — Стор. 34-35).

29. Альфредо Нічефоро (1876-1960) — італійський соціолоґ і викладач статистики. Досліджував психолоґію злочинців, причини бідности, а також біолоґічні та соціолоґічні причини появи мови. Намагався дати наукове пояснення твердженню про біолоґічну неповноцінність мешканців Півдня.

Енріко Феррі (1856-1929) — італійський психолоґ, криміналіст і політичний діяч, член Італійської соціялістичної партії. Досліджував причини злочинности і склав відповідну клясифікацію злочинців (природжений злочинець, душевнохворий злочинець, злочинець через звичку тощо), що її треба було додержувати, призначаючи покарання. Вважав, що соціялізм виходить з дарвінізму. Наприкінці життя почав підтримувати фашизм. Автор книжок «Криміналістична соціолоґія» (Sociologia criminale, 1884), «Соціялізм і позитивна наука» (Socialismo e scienza positiva, 1894) та ин.

Паоло Орано (1875-1945) — італійський психолоґ, публіцист і політичний діяч. У його наукових творах відчувано вплив матеріялістичних вчень Маркса та Дарвіна. Політичну кар'єру розпочинав як революційний синдикаліст і член Італійської соціялістичної партії, згодом приєднався до Національної фашистської партії. Помер ув американському таборі для військовополонених. Автор книжок «Соціяльна психолоґія» (Psicologia sociale, 1884), «Христос і Кіріно. Проблєма християнства» (Cristo e Quirino. Il problema del cristianesimo, 1911), «Жиди в Італії» (Gli ebrei in Italia, 1937), «Муссоліні — засновник фашистської імперії» (Mussolini fondatore dell'impero fascista, 1940) та ин.

30. Наполеоне Коладжанні (1847-1921) — італійський журналіст і політичний діяч, республіканець і соціяліст. У 1895 р. заснував «Рівіста пополяре ді політика, леттере е шієнце сочіялі» («Rivista popolare di politica, lettere e scienze sociali» — «Народний журнал про політику, літературу та суспільні науки») і редаґував цей журнал аж до смерти. Почерез журнал і книжки, а також у стінах парляменту Коладжанні

виступав проти расистських теорій про неповноцінність жителів Півдня, що їх висували Чезаре Ломброзо (1835-1909), Феррі, Нічефоро та ин.

31. Ґрамші пише про конґрес, присвячений Сардинії, для ґазети «Аванті!» ще наприкінці 1910-х. У 1925 цю тему порушив депутат-комуніст Енріко Феррарі, виступаючи в італійському парляменті. Щоправда, цей конґрес відбувся не 1911-го р., як про це пише Ґрамші, а 1914-го.

Ґенерал Руджу (1836-1926) народився на Сардинії і брав участь у війнах 1859 і 1866 рр. Вийшовши на відставку, до 1913 р. жив у Турині, але потім повернувся на Сардинію.

32. «Вóче» («La Voce» — «Голос») — флорентійський щотижневий журнал, присвячений питанням культури та політики, що виходив у 1908-1916 рр. за редакції Джованні Папіні і Джузеппе Преццоліні. Автори журналу виступали за створення нової культури, за встановлення тісних контактів з культурою загальноевропейською, за подолання відсталости та провінціялізму. У журналі був представлений широкий спектр інтелєктуальних і політичних сил Італії: лібералі, мерідіоналісти, соціялісти. Спеціяльне число, присвячене «південному питанню», вийшло 16 березня 1911 р. З-посеред робіт инших авторів там були статті Ґаетано Сальвеміні.

33. Джустіно Фортунато (1848-1932) — італійський історик і політичний діяч. Виступав за справедливішу економічну політику супроти Півдня. Його статті про нерівномірний розвиток Італії зібрано в двотомовому виданні «Південне питання й італійська держава. Політичні тексти» (Il Mezzogiorno e lo Stato italiano. Discorsi politici, 1880-1910, 2 voll., Laterza, Bari 1911).

34. Джованні Бореллі (1869-1932) — італійський публіцист і політичний діяч. 1900 року він заснував і очолив рух «Молоді лібералі», що пропаґував ідею «латинського середземномор'я».

35. Луїджі Альбертіні (1871-1941) — італійський журналіст і політик ліберально-консервативного спрямування. Будучи у 1900-1925 рр. головним редактором «Коррьєре делля сера», перетворив ґазету на одне з найавторитетніших видань Европи. Був змушений залишити посаду головного редактора як противник фашизму.

Умберто Космо (1868-1944) — італійський учений і викладач літератури, фахівець із творчости Данте Аліґ'єрі. 1917 року він став редактором ґазети «Стампа» і почав писати про політику. Був непримиренним противником фашизму, через що 1926 року йому заборонили викладати.

Луїджі Сальваторелли (1886-1974) — італійський історик (фахівець з історії церкви) та публіцист. У 1921-1925 рр. співробітничав зі «Стампа», де додержувався антифашизму. Пішовши з журналістики, зайнявся дослідженням історії Рисорджименто.

Луїджі Амброзіні (1883-1929) — італійський письменник і журналіст, писав на історичні та політичні теми для «Воче» і «Стампа».

36. Ґрамші натякає на те, що деякі пасажі з першого видання «Італійської культури» (La cultura italiana, 1923) автор вилучив з перевидань, оскільки не хотів дратувати фашистів певними оцінками, зокрема схвальними відгуками про «Ордіне нуово». 1929 року Прецолліні переїхав до США. Див. також прим. 3 до Зошиту 6, §‹29› (стор. 68-70 ц. вид.).

37. П'єро Ґобетті (1901-1926) — італійський критик і політичний оглядач. Бувши лібералом, він вважав ідеальною таку державу, де народні маси брали би активну участь у політичному житті та були би реально залучені до державного управління. Ґобетті схвально відгукувався про Жовтневу революцію у Росії та підтримував контакт із Ґрамші та иншими членами ґрупи «Ордіне нуово», писав для «Ордіне нуово» рецензії на книги та вистави. 1922 року він заснував журнал «Ріволюціоне лібераle» («La Rivoluzione liberale» — «Ліберальна революція»), що стояв на антифашистських позиціях. За два роки почав редаґувати журнал «Баретті» («Baretti»), присвячений европейській літературі та культурі. Видання цього журналу стало продовженням практичного втілення ідеї ліберального антифашизму: Ґобетті був переконаний, що італійцям можна виявити ізоляціоністську природу фашистської культури, ознайомивши їх із загальноевропейською культурою. 1925 року журнал закрили, а самого Ґобетті жорстоко побила фашистська банда. Він був змушений еміґрувати. Помер у Парижі.

38. Джованні Ансальдо (1895-1965) — італійський журналіст. Під час першої світової війни підтримував вступ Італії у війну. Пізніше, попри антифашистську позицію, що він узяв її у 1920-ті рр., Ансальдо займав провідні посади в офіційних державних виданнях у 1930-ті рр. Після другої світової війни (1939-1945) засуджений до трьох років ув'язнення за роботу на фашистському радіо, але його незабаром звільнили за амністією.

Ґвідо Дорсо (1892-1947) — італійський журналіст, належав до кола Ґобетті та часто писав для його «Ріволюціоне лібераle», у статтях багато уваги приділяв «південному питанню». Виступав за союз буржуазних лібералів Півночи та бідних робітників і селян Півдня — союз, що мав, на його думку, протистояти владі великих промисловців і лятифундистів, переважно консервативних. Ці погляди виклав у книжці «Південна революція» (La rivoluzione meridionale, 1925).

39. Див.: Giuseppe Ferrari, *Filosofia della rivoluzione*, prefazione di Luigi Fabbri, F. Manini, Milano 1921.

Луїджі Фаббрі (1877-1935) — італійський анархіст, редактор журналу «Пенсьєро» («Il Pensiero» — «Думка») та автор книжок про Пізакане і Малятесту. Безкомпромісний антифашист, він помер у

вигнанні в Уруґваї. Ввів в обіг термін «превентивна контрреволюція», що його виніс у заголовок свого нарису «Превентивна контрреволюція. Роздуми над фашизмом» (La controrivoluzione preventiva. Riflessioni sul fascismo, 1922).

40. Полєміку між Бассіні та Танарі в 1917 див.: Giuseppe Tanari, *La terra ai contadini?*, in «Il Resto del Carlino» del 22 aprile 1917; Edoardo Bassini, *La terra ai contadini? Lettera aperta al senatore Tanari*, in «Il Resto del Carlino» del 4 maggio 1917; Giuseppe Tanari, *La terra ai contadini? Replica del sen. Tanari al sen. Bassini*, in «Il Resto del Carlino» del 7 maggio 1917. У квітні—травні того ж року полєміку в повному обсязі передрукувала міланська ґазета «Персеверанца».

41. Туллiо Мартелло (1841-1918) — італійський економіст і політичний діяч, учасник експедиції «Тисячі» під проводом Ґарібальді. «Історія Інтернаціоналу від його заснування до конґресу в Гаазі» (Storia della Internationale dalle sue origini al Congresso dell'Aia) вийшла друком 1873 року в Падуї та Неаполі.

42. Йдеться про Прудонові статті, опубліковані в одній з бельґійських ґазет у 1862 р. Того ж року збірку цих статей було видано у Парижі під назвою «Федерація та єдність ув Італії» (La Fédération et l'unité en Italien).

43. Жак Бенвіль (1879-1936) — французький політичний діяч, монархіст, що на нього сильно вплинули ідеї інтеґрального націоналіста Шарля Морраса. Критика політики Наполеона I й Наполеона III викладена ним у нарисі «Історія трьох поколінь» (Histoire de trois generations, 1918).

44. Див.: *Lettere inedite di F. D. Guerazzi* (nella rubrica 'Marginalia'), in «Il Marzocco», 24 novembre 1929 (anno XXXIV, n. 47).

Франческо Доменіко Ґуерацці (1804-1873) — італійський письменник, автор мелодраматичних творів на революційно-патріотичну тематику. Учасник революції 1848-1849 рр. у Тоскані.

45. «Круглоголовими» (*анґл.* Roundheads) прибічники короля називали прибічників революційного «довгого парляменту» та противників короля. Вони складали основу нової революційної армії.

46. Жирондисти (*фр.* girondins) — помірковані республіканці часів Великої Французької революції (1789-1794), що після встановлення 1793 року революційної диктатури стали жертвами червоного терору. Так їх названо через департамент Жиронда, звідки походили перші лідери цієї революційної фракції.

47. Закон Шапельє, що фактично забороняв робітничі спілки, було прийнято Установчими зборами 14 червня 1791 р. За два роки, 8 вендем'єра II року Республіки (29 вересня 1793 р.), Конвент прийняв закон про максимальний рівень цін на продукти та максимальний рівень зарплат.

Ісак Рене Ґі Ле Шапельє (1754-1794) — французький юрист і політичний діяч, учасник Великої Французької революції (1789-1794), член партій фельянів.

48. «Вереснева різанина» — хвиля масових вбивств і самосудів, спрямована проти духовенства, офіцерів старої королівської армії й аристократів, що прокотилася Парижем 2-7 вересня 1792 р.

49. Див.: Rerum Scriptor [Gaetano Salvemini], *Moderati e democtratici milanesi dal 1848 al 1859*, in «La Critica sociale», 16 novembre 1899 (anno VIII, n. 19), pp. 297-299; 1 dicembre 1899 (anno VIII, n. 20), pp. 317-319. Сальвеміні критикує Ромуальдо Бонфадіні та його книгу «П'ятдесят років патріотизму» за беззастережний захист поміркованих — навіть їхніх прогріхів. Кн. див.: Romualdo Bonfadini, *Mezzo secolo di patriotismo*, 2ª ed. Treves, Milano 1866.

Ромуальдо Бонфадіні (1831-1899) — італійський політик-монархіст й історик, чотири рази обирався депутатом до паляти представників, сенатор (1896-1899).

50. «Зізнання» — свідоцтва, зроблені Конфалоньєрі на допитах, що передували суду над ним за змову проти Австрії. Протоколи цих «зізнань» зберігались у державному архіві у Відні, а пізніше були передані італійському урядові.

Федеріко Конфалоньєрі (1785-1846) — італійський аристократ (ґраф) із Ломбардії, противник Наполеонового домінування в Італії. Виступав за незалежність Ломбардії та Італії. Наприкінці 1810-х рр. сконтактувався з французькими лібералами і став лідером «федералів», що боролися за припинення австрійського правління в Італії. Одночасно він аґітував за проведення в Ломбардії реформ в освітній галузі та в державному управлінні. 1821 року Конфалоньєрі та ще кількох змовників було заарештовано за підготовку повстання проти австрійської влади. Після тривалого процесу його засудили на смерть. Потім смертну кару замінили довічним ув'язненням, а згодом його випустили з в'язниці за умови, що він поїде у вигнання. Конфалоньєрі жив у США, Франції, Бельґії. Помер у Швайцарії.

Згадану статтю див.: Francesco Salata, *I «Costituti» di Federico Confalonieri rivendicati all'Italia*, in «Corriere della Sera» del 15 aprile 1926.

51. Див.: *I Costituti del Conte Confalonieri*, in «La Civiltà Cattolica», 18 ottobre 1902 (anno LIII, serie XVIII, vol. VIII), pp. 144-157.

52. Див.: Alexandre Philippe Andryane, *Memorie di un prigionero di Stato allo Spielberg*, Capitoli scelti e annotati con prefazione di Rosolino Guastella, Barbera, Firenze 1916.

Джорджо Паллявічіно-Трівульційо (1794-1878) — італійський аристократ (маркіз) із Ломбардії, що провів чотирнадцять років у Шпільберзькій в'язниці. У 1848 р. він був республіканцем, але згодом дійшов думки, що об'єднання Італії можна досягти лише під еґідою

П'ємонту, точніше Савойської королівської династії. Паллявічіно багато зробив, щоби підготувати громадськість до думки про об'єднання країни та завоювання незалежности під проводом сардинського короля. Для цього було створено Національне товариство. Одночасно він наполегливо переконував короля Віктора-Еммануїла II очолити визвольні змагання та виступити проти австрійців.

53. Фердинанд Максиміліян Йосиф фон Габсбурґ (1823-1867) — австрійський ерцгерцоґ, молодший брат імператора Франца-Йосифа I, віце-король Ломбардії-Венеції у 1857-1859 рр. та імператор Мексики (під ім'ям Максиміліяна I) у 1864-1867 рр.

54. Алессандро Луціо публікував несправедливі нагінки на всіх радикальних і революційних діячів Італії (за що засуджувався за наклеп), натомість у книжці «Антоніо Сальвотті та процеси 1821 року» (Antonio Salvotti ed i processi del Ventuno, 1901) завзято захищав Антоніо Сальвотті (1789-1866), прокурора на процесах італійських патріотів у Ломбардо-Венеціянській області, звинувачуваних у підривній діяльності проти Австрії.

55. Див. главу 6 книги Альфредо Панціні «Ґраф Кавур» (Il conte di Cavour), надруковану в: «L'Italia letteraria», 30 giugno 1929 (anno 1, n. 13).

Альфредо Панціні (1863-1939) — італійський письменник і літературний критик й історик, був серед тих, хто підписав «Маніфест фашистських інтелєктуалів» (1925).

Франц-Йосиф I (1830-1916) — австрійський імператор у 1848-1916 рр.

56. Ґрамші робить алюзію на перші слова «Маніфесту комуністичної партії»: «Мара ходить по Европі — мара комунізму».

57. Йдеться про війни періоду об'єднання Німеччини: данськопруську війну 1864 р., австро-пруську війну 1866 р. і франко-пруську війну 1870 р.

58. Перше анґлійське видання «Розвитку соціялізму від утопії до науки» побачило світ 1892 року. В передмові до нього Енґельс пише:

> «У кальвінізмі знайшло собі готову теорію боротьби друге велике повстання буржуазії. Це повстання відбулося в Англії. Міська буржуазія розпочала його, а середнє селянство сільських округ переможно закінчило його. Досить чудний факт: в усіх трьох великих буржуазних революціях селяни постачають армії для боїв і вони є саме та кляса, що після одержаної перемоги неминуче приходить до занепаду через економічні наслідки цієї перемоги. Сто років пізніше після Кромвеля англійські йомени майже щезли. В усякому разі, тільки завдяки інтервенції цих йоменів і міських плебейських елементів боротьбу доведено до вирішального кінця і Карл I пішов на ешафот. Щоб зібрати навіть ці плоди перемоги буржуазії, що тоді вже цілком доспіли, треба було, щоб революція пішла далеко від своєї мети, — зовсім так само, як 1793 р.

у Франції і 1848 р. в Німеччині. Видно, такий справді один із законів розвитку буржуазного суспільства.

Після цієї надмірної революційної діяльности настала неминуча реакція, що й собі зайшла далеко за свою мету. Після багатьох коливань встановився нарешті новий центр ваги й послужив за вихідний пункт для дальшого розвитку. Славетний період англійської історії, що його філістери охрестили „великим бунтом", і наступні після нього бої завершуються порівняльно незначною подією 1689 р., що її ліберальні історики так і називають „славетною революцією".

Новий вихідний пункт був компромісом між висхідною буржуазією і колишніми февдальними великими землевласниками. Останні, що їх вважали тоді, як і тепер, за аристократію, уже давно були на шляху до того, чим Луї-Філіп у Франції став лише далеко пізніше: першими буржуа нації. На щастя для Англії, старі февдальні барони перебили один одного у війнах Червоної та Білої Троянд. Їхні нащадки, здебільшого також нащадки цих самих старих родин, вели одначе свій рід від таких далеких бічних ліній, що склали зовсім нову корпорацію. Їхні звички й поривання були куди більш буржуазні, ніж февдальні. Вони чудово знали вартість грошей і пильно дбали про підвищення своєї земельної ренти, прогнавши з землі сотні дрібних орендарів і замінивши їх вівцями. Генрі VIII масами творив нових лендлордів з буржуазії, роздаровуючи й прогулюючи церковні маєтки; до тих же наслідків призводили безупинні — до кінця XVII століття — конфіскації великих маєтків, що опісля роздавано їх повним або напіввискочкам... Тим то англійська „аристократія" з часів Генрі VIII не тільки не заперечувала розвиткові промисловости, але, навпаки, намагалася якнайбільше використати його. І так само завжди знаходилась частина великих землевласників, що з економічних або політичних мотивів ішла на співробітництво з провідниками фінансової або промислової буржуазії. Таким чином легко міг здійснитися компроміс 1689 року. Політичні spolia opima (переможні трофеї) — посади-синекури, високі оплати — залишилися для знатних родів земельного дворянства при умові, щоб вони дбали за інтереси фінансової, промислової та торговельної буржуазії. Ці економічні інтереси вже тоді були досить сильні й кінець-кінцем вони визначали собою загальну національну політику. Очевидячки, були незгоди через те або инше питання, але аристократична олігархія надто добре розуміла, як нерозривно пов'язаний її власний економічний добробут з розквітом промислової й торговельної буржуазії» (Фрідріх Енґельс. Анти-Дюрінґ. Переворот пана Євгена Дюрінґа в науці. — З передмови до англійського видання книги «Розвиток соціялізму від утопії до науки», 1892 р. — Харків—Київ: Партвидав «Пролетар», 1932. — Стор. 244-245).

59. Ґрамші, очевидно, має на увазі цей уривок з листа Лябріоли до Жоржа Сореля від 14 травня 1897: «У Німеччині — через особливі історичні умови і перш за все через те, що буржуазія не змогла розірвати з ancien régime (зауважте, як імператор безкарно дозволяє собі говорити так, наче він заступник бога на землі, хоча насправді він

всього лише комівояжер у костюмі Фрідріха Барбаросси, що продає товари German made [зроблені у Німеччині. — *Ред.*]) — соціял-демократія змогла згуртуватися і цю згуртованість зберегти» (Antonio Labriola, *Discorrendo di socialismo e di filosofia*, 2ª ed., Loescher, Roma 1902, p. 44).

60. Коли Ґарібальді зі своєю «Тисячею» зібрався завоювати Сицилію у травні 1860, він був у поганих стосунках із Кавуром, принаймні на людях. Експедиція розпочалася захопленням двох пароплавів у Ґенуї. Кораблі відправили до сусіднього Кварто, щоби там взяти на борт основні сили ґарібальдійців.

61. «Якобінське» гасло, пропоноване Марксом, — вже згадуваний заклик до «безперервної революції».

Алєксандр Парвус (справжнє ім'я — Ізраель Лазаревич Гельфанд, 1867-1924) — російський комерсант і діяч російського та німецького соціял-демократичного руху, видатний публіцист і теоретик. За революції 1905-1907 тісно співпрацював з Троцьким: видавали ґазети «Русскоє слово» й «Начало». Приблизно тоді вони сформували теорію «перманентної революції», що її згодом асоціювали неодмінно з Троцьким. Головна теза: російська буржуазія слабка і не годна здійснити буржуазної революції та встановити елєментарні буржуазно-демократичні свободи; це має виконати пролєтаріят і, не спочиваючи на лаврах, виконувати завдання соціялістичної революції.

62. Течія, що відкинула «інтелєктуалізований варіянт» «якобінського» гасла, це — російські більшовики.

Союз двох соціяльних ґруп з геґемонією міської ґрупи — союз робітничої кляси та селян, що його ідею вперше висловив Маркс у творі «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» (1852): «‹селяни› находять ... природнього спільника й провідника в міському пролетаріяті, завдання якого — скинути буржуазний лад» (Карл Маркс. Вісімнацяте Брюмера Луї Бонапарта. — Харків: Державне видавництво України, 1925. — Стор. 94).

Зошит 19, §‹26›. *Відношення місто—село в добу Рисорджименто та в італійській національній будівлі.*

1. Партенопейська республіка — буржуазна республіка, проголошена в Королівстві обох Сицилій 22 січня 1799 неаполітанськими республіканцями, що скинули бурбонську монархію за допомогою військ французької Директорії. Назва походить від стародавнього найменування Неаполю — Партенопея. Уряд республіки провів деякі проґресивні реформи, але не зробив майже нічого для селян, що чекали на скасування феодальних порядків. Після того як французи, що зазнали низки поразок у Північній Італії від австрійців і росіян, відкликали свої війська, сили республіканців були розгромлені

контрреволюційною армією, що вона 23 червня за допомогою анґлійської фльоти захопила Неаполь.

Фабріціо Руффо (1744-1827) — кардинал і державний діяч у Папській державі та Королівстві обох Сицилій. Стояв на чолі «Християнського королівського війська», що знищило Партенопейську республіку та жорстоко розправилось з республіканцями після падіння Неаполя.

2. Палермо 1820-1821 — мається на увазі революційний виступ мешканців Палермо в липні-жовтні 1820, придушений королівськими військами. Повстання, що воно висунуло гасло автономії Сицилії, стало першим актом Неаполітанської революції 1820-1821.

Мессіна та Сицилія 1847 — збройні повстання в Мессіні та Реджо-ді-Калябрія у вересня 1847. Загони повстанців були швидко розгромлені.

Сицилія і Неаполь 1847-1848 — революційне бродіння на Сицилії у другій половині 1847, повстання в Палермо та демонстрації в Неаполі в січні 1848, що вони змусили короля Фердинанда II оприлюднити декрет про «дарування» конституції. Так, Королівство обох Сицилій стало першою італійською державою, що встановила конституційний лад.

3. Криза 1893 року ... сягає кульмінаційної точки 1898 року в Мілані — Сицилія стала осередком масового селянського руху, очолюваного «Спілками трудящих» (*іт.* Fasci dei lavoratori). Взимку 1893 цей рух вилився у бурхливі народні заворушення. 3 січня 1894 центральний комітет «фаші» висунув проґрамові вимоги: скасувати комунальні податки на зерно, переглянути умови земельних договорів на користь селян, встановити мінімум зарплатні та максимум тривалости робочого дня. У відповідь уряд Франческо Кріспі, що був сформований у грудні 1893 після тривалої урядової кризи, направив на Сицилію військові підкріплення і проголосив на острові стан облоги. До літа 1894 рух фаші було придушено. Далі в липні 1894 через парлямент провели закон про надзвичайні заходи з охорони громадської безпеки, а 22 жовтня спеціяльний міністерський декрет заборонив усі робітничі орґанізації, в тому числі каси взаємодопомоги та просвітницькі гуртки. Проте політика уряду втрачала популярність, натомість зростала підтримка опозиційних сил — соціялістів і радикалів, що засвідчили результати парляментських виборів 28 травня — 2 червня 1895. Кріспі намагався зміцнити свої позиції, активізувавши колоніяльну експансію в Африці, але вторгнення в Етіопію завершилось катастрофою. У березні 1896 Кріспі подав у відставку. Новий уряд на чолі з маркізом Антоніо Рудіні (1839-1908) спочатку спробував пом'якшити найнебезпечніші наслідки політики Кріспі, але пізніше повернувся до метод придушення селянського та робітничого рухів. 1897 рік відзначився зростанням цін на продукти хар-

чування. Взимку 1897-1898 у багатьох містах спалахнули голодні бунти. Весняна хвиля народних заворушень сягнула найвищої точки в Мілані, де 6 травні 1898 зударилися робітники та поліція; розпочались барикадні бої, що тривали п'ять днів. У місті проголосили стан облоги, й проти робітників задіяли не тільки поліцейських, але й кавалерійські та піхотні частини з артилерією. За офіційними даними, було вбито 80 і поранено 450 осіб. Сотні були заарештовані.

4. Див.: Spectator [Mario Missiroli], *Giovanni Giolitti*, in «Nuova Antologia», 1 agosto 1928 (anno LXIII, fasc. 1353), pp. 365-379.

5. Див.: Giuseppe Prezzolini, *La cultura italiana*, Soc. An. Editrice La Voce, Firenze 1923, p. 162, де підкреслюється, що назву для ґазети «Унітá» Ґаетано Сальвеміні запропонував Джустіно Фортунато, котрий переймався питанням єдности Італії.

6. 1894 року уряд Кріспі доручив депутатові парляменту від Сардинії Франческо Пе-Серра вивчити економічні проблєми острова, що в останнє десятиліття XIX ст. переживав кризу. Пе-Серра підготував звіт, в якому жорстко критикував централізовану політику в царині торгівлі, що поставила Сардинію в невигідне положення щодо решти Італії (особливо Півночи).

Згідно з поліцейським звітом, підготовленим у Бізакуїно, в жовтні 1893 р. сицилійські фаші уклали угоду з британцями, французами та росіянами в обмін на допомогу діяти проти італійських інтересів. Дані звіту ні на чому не ґрунтувались, і його відкинув навіть мер Палермо. Проте під час парляментських дебатів у лютому 1894 Кріспі наполягав, що така угода істнує. Не підтвердився факт істнування такої угоди і пізніше — на процесі над керівниками сицилійських «фаші».

7. Див.: Luigi Natoli, *Rivendicazioni attraverso le rivoluzioni sociali del 1848-1860*, Treviso 1927. Кроче опублікував рецензію на книгу в ж-лі «Критика»: Benedatto Croce, ricensione a *Rivendicazioni attraverso le rivoluzioni sociali del 1848-1860* di Luigi Natoli, in «La Critica», 20 luglio 1928 (anno XXVI, fasc. IV), pp. 287-288. У своїй книзі Натолі дає критичну оцінку певним думкам, висловленим Кроче в «Історії Неаполітанського королівства» (Storia del Regno di Napoli, 1925).

8. На загальних виборах 1913 року селяни з Мольфетти та Бітонто (реґіон Апулія) хотіли обрати Ґаетано Сальвеміні, але адміністративний тиск з боку уряду Джолітті та насильство криміналітету й поліції не дозволили апулійським селянам вільно вволити свою справжню волю.

9. Джентілонська угода — угода між Джолітті та ґрафом Вінченцо Отторе Джентілоне (1865-1916), президентом Італійської католицької виборчої спілки, створеної папою Пієм X напередодні виборів 1913 року. За цією угодою католики, керовані спілкою, мали підтри-

мати урядових кандидатів-лібералів, що практично унеможливлювало потрапляння до парляменту соціялістів.

10. Передвиборча кампанія у Мольфетті під час загальних виборів 1913 року набула загальнонаціонального резонансу через активність Ґаетано Сальвеміні, що він, балотуючись у депутати від цього округу, привернув громадську увагу до атмосфери насильства та залякування, що вона завжди супроводила вибори на Півдні. «Коррьєре делля сера» підтримала Сальвеміні своїми статтями, а 6 листопада опублікувала репортаж Уґо Ойєтті «Спогади про страсну неділю. Вибори 23 жовтня в Мольфетті»: Ugo Ojetti, *Ricordi di una domenica di passione. L'elezione del 28 ottobre a Molfetta*, in «Corriere della Sera» del 6 novembre 1913.

11. Антоніо Саляндра (1853-1931) — юрист і політик-консерватор, представник «історичної правиці», прем'єр-міністер (1914-1916). За його прем'єрства було укладено Лондонський договір, що за ним Італія вступила у першу світову війну на боці Антанти. Автор книжок «Розлучення в Італії» (Il divorzio in Italia, 1882), «Національна політика та ліберальна партія» (La politica nazionale e il Partito liberale, 1912), «Італійський нейтралітет. 1914» (La neutralità italiana, 1914, 1928) та ин.

Франческо Саверіо Нітті (1868-1953) — італійський політичний і державний діяч, професор фінансового права, міністер сільського господарства (1911-1914) і фінансів (1917-1919), прем'єр-міністер (1919-1920). Намагався ліберальними заходами подолати післявоєнну кризу (законодавчо підтвердив 8-годинний робочий день, закріпив за селянами самозахоплені необроблені землі). Після приходу фашистів до влади еміґрував.

12. Щось подібне Ґрамші вже писав у статті «Південь і фашизм» (Il Mezzogiorno e il fascismo), опублікованій в «Ордіне нуово» від 13 березня 1924: «„Коррьєре делля сера" підтримала Саляндру та Нітті, двох перших прем'єр-міністрів з Півдня (сицилійські прем'єр-міністри представляли не Південь, а Сицилію, позаяк сицилійське питання помітно відріжняється від південного питання)».

13. Сардинізм — сепаратистський рух на острові після першої світової війни, що гуртувався довкола Сардинської партії дії.

Іваноє Бономі (1871-1952) — італійський соціяліст, що починав зі співпраці з Філіппо Тураті в орґанах соцпартії «Критика сочіяле» й «Аванті!». 1909 року був обраний до парляменту. Після виключення із соціялістичної партії 1912 року Бономі заснував Соціялістичну партію реформ. Обіймав міністерські посади в урядах Джованні Джолітті та Франческо Нітті, аж поки сам не очолив уряд (1921-1922). Після приходу до влади фашистів відійшов від активної політики. Після падіння фашизму був головою коаліційного уряду (1944), а по війні — сенату (1947-1952).

Франческо Торрака (1853-1838) — італійський літературознавець, що 1920 року ввійшов до сенату. З 1918 по 1922 р. видавав журнал «Волонта́».

«Пополо романо» («Il Popolo romano» — «Римський народ») — щоденна ґазета, що виходила в Римі в 1873-1922 рр. за редакції Костанцо Шовета (1844-1918). Загалом підтримувала політику міністрів з лав «історичної лівої» — Депретіса, Кріспі, Джолітті.

14. 1831 — мається на увазі революція 1831 року в Центральній Італії. На початку лютого 1831 р. у Модені та Болоньї спалахнули повстання, підготовлені карбонаріями. Дуже швидко революційний рух охопив більшу частину Папської держави та герцоґство Парма: буржуа і дворяни створювали нові орґани влади та громадянську ґвардію, було скликано установчі збори й оголошено про злиття всіх повсталих областей у «Сполучені італійські провінції». Запровадивши важливі заходи у політичній і державній царині, ліберальні керівники нової держави одначе не змогли орґанізувати його оборону. В березні до «Провінцій» удерлась австрійська армія і примусила їх капітулювати.

15. Бельфьоре — у містечку Бельфьоре (неподалік Мантуї) в березні 1853 було страчено ґрупу італійських патріотів, що брали участь у підготовці повстання проти австрійських загарбників.

16. Ґрамші, напевне, має на увазі збірку: *Lettere di Mazzini alle società operaie italiane*, Roma 1873.

17. Ніно Біксіо (1821-1873) — італійський революціонер, прибічник Мадзіні, був одним з головних орґанізаторів експедиції «Тисячі» та Ґарібальдієвого походу на Рим 1870 року.

18. Джузеппе Чезаре Абба (1838-1910) — письменник і активний діяч національно-визвольного руху, учасник експедиції «Тисячі». Його книга вражень, роздумів і спогадів про експедицію вийшла друком під назвою «Від Кварто до Вольтурно. Замітки одного з „Тисячі"» (Da Quarto al Volturno. Noterelle di uno dei Mille, 1888).

19. Джованні Верґа (1840-1922) — один з найважливіших італійських романістів і великий представник натуралістичної течії — веризму. Його романи дають яскраву картину життя сицилійського селянства й уярмлення його панівними силами капіталістичної держави. Про терор ґарібальдійців читати, наприклад, в оповіданні «Свобода» (Libertà).

Зошит 19, §‹50›. *Ввідні критерії.*

1. Луї-Філіп (1773-1850) — французький король (1830-1848), з молодшої лінії династії Бурбонів. Його проголосили «королем французів» наслідком перемоги Липневої революції 1830 р. Правив в інтересах верхівки буржуазії (фінансової аристократії). Скинутий Лютневою революцією 1848 р., втік до Великої Британії, де й помер.

2. «Маріянна» — жіночий образ Франції.

Санфедисти (од *лат.* santa fede — свята віра) — учасники реакційного політичного руху в Італії початку XIX ст., створеного католицькою церквою для протидії національному визволенню. Терористичні орґанізації санфедистів убивали активних учасників національно-визвольного руху.

Зошит 20, §‹1›. *«Католицька дія».*

1. «Леґітимістська» монархія — після падіння Наполеона I у Франції відбулась монархічна реставрація, і королем став Людовік XVIII (1755-1824, правив у 1814-1815 рр. і 1815-1824 рр.) із «законного» («леґітимного») дому Бурбонів, скинутих 1792 року під час Великої Французької революції (1789-1794).

2. Італійська конфедерація працівників — об'єднання «білих», себто католицьких профспілок, створене 1918 року.

3. «Громадський кодекс: плян громадсько-католицької синтези» — документ щодо головних проблєм соціяльної політики католицької церкви, розроблений Міжнародним об'єднанням соціяльних досліджень у Мілані під керівництвом кардинала Дезіре-Жозефа Мерсьє (1851-1926) 1927 року.

4. Зміни в Італії та ґерманських країнах — 20-й зошит Ґрамші заповнював у 1934-1935 рр. і очевидно мав на увазі прихід фашистів до влади в Італії, Німеччині й Австрії.

5. «Стампа» («La Stampa» — «Преса») — італійська щоденна ґазета, що виходить у Турині з 1867 року (до 1895 року виходила під назвою «Ґадзетта п'ємонтезе»).

«Ресто дель карліно» («Il Resto del Carlino» — «Решта з карліно») — італійська щоденна ґазета, що виходить у Болоньї з 1885 р.

«Темпо» («Il Tempo» — «Час») — римська ранкова ґазета, заснована журналістом і підприємцем Філіппо Нальді (1886-1972). Виходила з 1917 по 1922 р.

Зошит 21, §‹1›. *Взаємозв'язок проблєм.*

1. Війна 1915-1918 — мається на увазі перша світова війна (1914-1918), в яку Італія вступила 1915 року.

2. Мається на увазі книжка Руджеро Бонґі «Чому італійська література не популярна в Італії» (Perché la letteratura italiana non sia popolare in Italia, 1856).

Руджеро Бонґі (1826-1895) — італійський письменник і політичний діяч, учасник революції 1848-1849 років у Неаполі. 1869 року був членом комітету, очолюваного Мандзоні, що був вповноважений

урядом підготувати пропозиції щодо розширення сфери застосування літературної італійської мови та поширення правильної вимови.

3. Фердинандо Мартіні (1841-1928) — італійський письменник і політик з правого табору.

4. «Лячерба» («Lacerba») — флорентійський літературний і політичний журнал, що виходив у 1913-1915 рр. за редакції Джованні Папіні й Арденґо Соффічі (1879-1964). Був пов'язаний з рухом футуристів, проповідував боротьбу проти старих канонів мистецтва та вплинув на розвиток аванґардизму, особливо в живописі. З початком першої світової війни редакція журналу виступила за вступ Італії у війну.

5. «Страпаезе» («Strapaese» — «Тільки село», «Традиція») — літературний і культурний рух в Італії 1920-40-х, просякнутий духом патріотизму й ірредентизму. Його учасники вбачали в селі опору італійського націоналізму, закликали відродити «колишню велич» італійських національних традицій у царині культури.

6. Філіппо Томмазо Марінетті (1876-1944) — італійський поет, письменник і драматурґ, засновник літературно-художнього руху футуристів, був співцем техніки (зокрема військової) і війни загалом.

7. Енріко Коррадіні (1865-1931) — італійський письменник і політик-націоналіст. Вважав, що Італія має право на свою імперію і не повинна підпорядковуватися «плутократичним націям» (Анґлії та Франції); як «пролєтарська нація», Італія має виряджати своїх робітників за моря не як імміґрантів, а як завойовників. Підтримав Лівійську війну (1911) та вступ Італії у першу світову війну. Був членом Великої фашистської ради (1925-1929).

Джованні Аґостіно Плячідо Пасколі (1855-1912) — італійський поет і латиніст, представник декадансу; в політиці — націоналіст й імперіяліст.

Зошит 21, §‹2›. У «Марцокко» від 13 вересня 1931 року...

1. Див.: Aldo Sorani, *Romanzieri popolari contemporanei*, in «Il Marzocco», 13 settembre 1931.

Жорж Шерансоль (1899-1995) — французький журналіст, літературний критик, мистецтвознавець і кінокритик. З 1925 по 1962 входив до складу редколеґії журналу «Нувель літтерер».

2. П'єр-Алексі Жозеф Фердина де Понсон дю Террай (1829-1871) — французький письменник, автор популярних романів про пригоди авантуриста Рокамболя.

Ксав'є-Анрі Аймон де Монтепан (1823-1902) — французький письменник, автор близько 90 бульварних романів. Був співавтором кількох творів Александра Дюма-батька.

3. Франческо Мастріяні (1819-1891) — італійський письменник, автор багатьох романів-фейлєтонів, присвячених життю нижніх верств неаполітанського суспільства. Наслідував відомого французького романіста Ежена Сю.

Кароліна Інверніціо (1858-1916) — італійська письменниця, популярна авторка сентиментальних романів. Великий уплив на неї справили французькі автори Понсон і Монтепан.

Зошит 21, §‹3›. *«Забиті».*

1. «Принижені й зневажені» (Униженные и оскорблённые) — роман Фьодора Достоєвського; вперше вийшов 1861 року як роман з продовженням у шести частинах у журналі «Врємя».

Зошит 21, §‹4›. *Публіка й італійська література.*

1. Див.: Leo Ferrero, *Gli scrittori e il pubblico*, in «La Fiera letteraria», 28 ottobre 1928 (anno IV, n. 44).

Лео Ферреро (1903-1933) — італійський письменник і драматурґ. Як антифашист, він мусив поїхати на еміґрацію — спочатку до Франції, потім до Великої Британії і США. Загинув ув автоаварії.

«Ляворо» («Lavoro» — «Праця») — соціял-реформістська ґазета, що виходила у Ґенуї в 1903-1992.

«Фьєра леттерарія» («La Fiera letteraria» — «Літературний ярмарок») — міланський літературний щотижневик, що виходив з 1925 по 1977 (з десятирічною перервою з 1936 по 1946). Його заснував італійський письменник-натураліст і журналіст Умберто Фраккья (1889-1930).

Зошит 21 §‹5›. *Поняття «національно-народного».*

1. Див. непідписану ст.: *Fallimento del romanzo* (nella rubrica 'Dogana'), in «Critica Fascista», 1º agosto 1930 (anno VIII, n. 15), p. 291.

«Критика фашиста» («Critica Fascista» — «Фашистська критика») — італійський громадсько-політичний часопис, що виходив у Римі у 1923-1943 за редакції Джузеппе Боттаї (1895-1959), відомого юриста, економіста та члена Великої фашистської ради.

2. «Се́коло» («Sécolo» — «Століття») — італійська ґазета, що виходила у 1868-1927 роках у Мілані.

3. Аннібале Каро (1507-1566) — італійський перекладач і поет, особистий секретар спочатку високого католицького священика Джованні Ґадді, а потім — П'єра Луїджі Фарнезе, герцоґа Пармського.

Іпполіто Піндемонте (1753-1828) — італійський поет-романтик і перекладач, автор клясичного перекладу «Одисеї» (вийшов друком 1822 року).

4. Умберто Фраккья (1889-1930) — італійський письменник і журналіст, редактор міланського щотижневика «Фьєра леттерарія». Його найвідоміший роман «Анжела» (Angela, 1923) написано у манері французьких натуралістів другої половини XIX ст.

Статті Фраккья — відкритий лист секретареві Італійської академії Джоаккіно Вольпе: Umberto Fracchia, *A S. E. Volpe*, in «L'Italia letteraria», 22 giugno 1930 (anno II, n. 25).

5. Див.: Ugo Ojetti, *Lettera a Umberto Fracchia sulla critica*, in «Pègaso», agosto 1930 (anno II, n. 8), pp. 207-211.

6. Камілль Фламмаріон (1842-1925) — французький астроном, засновник Французького астрономічного товариства, популяризатор науки.

7. Ґрамші згадує книгу «Чому італійська література не популярна в Італії» (Perchè la letteratura italiana non sia popolare in Italia, 1856).

8. П'єр Жан де Беранже (1780-1857) — французький ліричний поет і сатирик.

9. Стаття Папіні була надрукована в «Ресто дель карліно» 4 грудня 1916 і ввійшла до збірки його статей і нарисів «Характеристики. Некритичні нариси» (Testimonianze. Saggi non critici, 1918).

10. Енцио Пальмьєрі (1893-1963) — італійський літературний критик. Ґрамші згадує про книгу «Значення мого часу. Том 1. Джованні Папіні. Бібліоґрафія (1902-1927)» (Interpretazioni del mio tempo, vol. 1, Giovanni Papini. Bibliografia (1902-1927), 1927).

11. «Королі Франції» (I reali di Francia, бл. 1400), «Ґверіно-сіромаха» (Il Guerrin meschino, бл. 1410) — середньовічні лицарські романи Андреа да Барберіно (1370-1431), популярні у гурті селян Півдня аж до XX ст.

12. «Травневі» — селянські свята в Тоскані та деяких инших областях Італії. За леґендою, Пія деї Толомея була знатною жінкою із Сьєни, яку вбив власний чоловік. Вона з'являється у п'ятій пісні «Чистилища» Дантової «Божественної комедії»: «Коли ти вернешся з блукань трудних / І кожна пригадається подія, — / Сказала тихо третя після них, — / То не забудь, прошу, й мене: я — Пія. / Знайшла я в Сьєні світ, в Мареммі — тьму. / Це знає той, кого манила мрія, / Я ж подала для персня перст йому» (Данте. Божественна комедія. — Київ: «Дніпро», 1976).

13. Ґульєльмо Массая (1809-1989) — брат Ордену капуцинів, що провів тридцять п'ять років в Абіссинії (Етіопії) як місіонер. Папа Лев XIII дав йому сан кардинала.

14. Уґо Міоні (1870-1935) — католицький священик і письменник, автор художніх і релігійних творів.

15. Анджело Секкі (1818-1878) — італійський астроном і ґеодезист, член ордена єзуїтів, директор обсерваторії Папського університету в Римі.

Зошит 21, §‹6›. *Ріжні типи популярного роману.*

1. «Знедолені» (Les Misérables, 1845-1862) — історичний роман Віктора Гюґо. Укр. пер. див.: Віктор Гюго. Знедолені: скорочений переклад. — Київ: Веселка, 1985.

«Паризькі таємниці» (Les Mystères du Paris, 1842-1843) — історичний роман Ежена Сю.

Лютнева революція 1848 року в Франції скинула короля Луї-Філіпа (1773-1850; правив у 1830-1848 рр.) та встановила республіку.

2. Еміль Рішебур (1833-1898) — французький письменник, автор романів-фейлєтонів.

П'єр Декурселль (1856-1926) — французький романіст, драматурґ і кіносценарист.

3. Месьє Лекок — літературний персонаж авторства французького письменника Еміля Ґаборійо (1832-1873). Ґаборійо зробив молодого поліцейського Лекока головним героєм чотирьох романів, чим підготував ґрунт для наступної появи у літературі постаті сищика, такого, як Шерлок Голмс. В основі пригод Лекока лежить реальне життя спочатку злочинця, а пізніше керівника поліцейського управління з боротьби із злочинністю Євгена-Франсуа Відока (1775-1857).

Арсен Люпен — авантурист і шляхетний розбійник, майстер перевтілювань з пригодницьких романів і оповідань французького письменника Моріса Лебляна (1864-1941).

4. Енн Редкліфф (1764-1823) — анґлійська письменниця, одна з родоначальниць ґотичного роману.

5. Жюль Ґабрієль Верн (1828-1905) — всесвітньо відомий французький письменник, автор багатьох науково-фантастичних і пригодницьких романів. Його найвідомішими пригодницькими романами є «Діти капітана Ґранта» (Les Enfants du capitaine Grant, 1867-1868), «Навколо світу за вісімдесят днів» (Le Tour du monde en quatre-vingt jours, 1873) та «П'ятнадцятирічний капітан» (Un Capitaine de quinze ans, 1878).

Луї Анрі Буссенар (1847-1910) — французький журналіст і письменник, автор пригодницьких романів.

6. Столітня війна (1337-1453) — війна між Анґлією та Францією за землі у північно-західній та західній Европі. Війна розпочалась і довгий час тривала успішно для анґлійців, але завершилась витісненням їх з континенту (на території Франції вони втримали лише Кале). Важливим наслідком війни стало народження національної самосві-

домости французького народу та прискорення процесу централізації французької держави.

Жанна д'Арк (бл. 1412-1431) — народна героїня Франції. Проста селянка, вона очолила визвольну боротьбу проти анґлійців під час Столітньої війни (1337-1453). У травні 1430 р. потрапила в полон до союзників анґлійців — бурґундців, які продали її анґлійцям. Наступного року Жанну д'Арк звинуватили в чаклунстві, засудили на смерть і спалили на вогнищі.

7. Маріо Мадзуккеллі (1876-?) — італійський літератор й історик, автор біоґрафічних творів, в т. ч. про Сен-Жюста, Робесп'єра та Наполеона III.

Чезаре Джардіні (1893-1970) — італійський журналіст, письменник і перекладач, автор книжок з історії Франції.

Евкардійо Момільяно (1888-1970) — італійський журналіст і письменник.

8. Томмазо Аньєлло (Мазаньєлло) (1620-1647) — рибалка і ватажок народного повстання проти шляхти й еспанського панування у Неаполі в липні 1647 р. Як представник міського плєбсу та ремісників, Мазанієлло був прийнятий віце-королем у королівському палаці та визнаний «ґенеральним капітаном вірного неаполітанського народу», але за кілька днів був убитий найманими вбивцями, підісланими буржуазією.

Мікеле ді Ляндо (1343-1401) — ватажок народного повстання у Флоренції 1378 року (повстання «чомпі»). Спочатку боронив права найманих робітників суконних мануфактур і виступав за створення для них нових ґільдій. Одначе, прийшовши на хвилі повстання на шість тижнів до влади, боровся за відновлення в місті ладу та проти радикалів, що представляли найбідніших робітників. Пізніше виявилось, що він був підкуплений багатими городянами.

Кола ді Рієнцо (справжнє ім'я — Ніколя ді Лоренцо Ґабріні, 1313-1354) — римський політичний діяч. Нотаріюс за професією, він захоплювався ідеєю відновлення стародавньої Римської республіки та часто виступав перед народом з викриттям феодалів, що грабують Рим і чинять беззаконня. 20 травня 1347 р. Рієнцо з ґрупою озброєних прибічників зібрав на Капітолійському пагорбі натовп і проголосив себе «трибуном свободи, миру та справедливости», а 1 серпня він оголосив себе носієм законодавчої та виконавчої влади римського народу. Перед представниками багатьох міст Італії Кола ді Рієнцо посвятили в лицарі з титулом «кандидат святого духу, лицар Ніколя, суровий і милосердний визволитель міста Рима, захисник Італії, який любить увесь світ, авґустейший трибун». Рієнцо провадив антифевдальну політику: він наказав усім баронам залишити Рим, передавши Римській республіці всі фортеці та мости в межах міста; зменшив кількість податків і скасував збори за кори-

стування мостами та дорогами; закликав італійські міста об'єднатися довкола Рима як столиці Італії. У вересні барони розпочали збройну боротьбу проти республіки. У новій ситуації Рієнцо чимдалі рідше скликав народні збори та всі питання почав вирішувати самостійно. Програвши боротьбу з февдалами та втративши народну підтримку, в грудні 1347 р. колишній диктатор був змушений тікати. Після вигнання, ув'язнення і прощення римським папою, який тоді перебував в Авіньоні, Рієнцо повернувся до Риму 1354 року — цього разу на чолі загону найманців і як сенатор Риму, призначений римським папою. Горожани, незадоволені його правлінням (він ввів масову конфіскацію майна та підвищив податки), вбили його під час повстання у жовтні 1354 р.

9. «Монахиня з Монци» (La monaca di Monza, 1829) — популярний роман італійського письменника Джованні Розіні (1776-1855). Це продовження історії Ґертруди, монахині з Монци, однієї з героїнь роману Алессандро Мандзоні «Заручені».

10. Даріо Ніккодемі (1874-1934) — італійський драматурґ. Свої перші твори писав еспанською, коли жив в Арґентині. Під час першої світової війни повернувся до рідної країни, де став популярним й успішним автором театральних п'єс, серед яких «Коротун» (Scampolo, 1915), «Еґретка» (Aigrette, 1912), «Злет» (Volata, 1918).

11. Джоваккіно Форцано (1884-1970) — італійський драматурґ, автор п'єс на історичну тематику, а також лібрето до опер Джакомо Пучіні, Руджеро Леонкавалло та инших композиторів.

12. Паоло Джакометті (1816-1882) — італійський драматурґ. «Громадянська смерть» (La morte civile, 1861) — найвідоміша його п'єса.

13. Драма «Ляльковий дім» (Et dukkehjem, 1879) була найпопулярнішою п'єсою в Европі кінця XIX — початку XX ст.ст. Укр. пер. див.: Ляльковий дім // Генрік Ібсен. Вибране. — Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1956. — Стор. 105-179.

Генрік Ібсен (1828-1906) — норвезький поет і драматурґ, новатор театрального мистецтва.

Зошит 21, §‹7›. *Популярний роман і театр.*

1. Див.: Edoardo Boutet, *Gli aneddoti dell'Argentina, II: Eschilo tra le lavandale*, in «Il Viandante», 7 novembre 1909 (anno I, n. 23).

Едоардо Буте (1856-1915) — театральний критик і викладач, у 1905-1908 очолював постійну трупу Арґентинського театру в Римі.

2. Есхіл (525-456 до н. е.) — давньогрецький траґік.

Софокл (496-406 до н. е.) — давньогрецький траґік.

3. Томмазо Монічеллі (1883-1946) — італійський театральний критик і журналіст, засновник і редактор щотижневика «В'янданте» («Il Viandante» — «Подорожній», 1909-1910). Пізніше працював редактором цілої низки загальнонаціональних періодичних видань.

4. Див.: Gaio [Adolfo Orvieto], *«Danton», il melodrama e «il romanzo nella vita»* (nella rubrica 'Marginalia'), in «Il Marzocco», 17 novembre 1929 (anno XXXIV, n. 46).

Адольфо Орв'єто (1871-1952) — італійський журналіст, один із засновників журналу «Марцокко».

5. «Двоє сиріток» (Les deux orphelines, 1874) — популярна п'єса французьких авторів Ежена Кормона (1810-1903) і Адольфа Деннере (1811-1899).

6. Ґюла Пекар (1867-1937) — угорський драматурґ. П'єса «Дантон» вперше вийшла друком угорською 1921 року.

Жорж Жак Дантон (1759-1794) — діяч Великої Французької революції (1789-1794), член Якобінського клюбу. У ріжні часи обіймав посади прокурора Парижу та міністра юстиції революційного уряду, був членом Комітету громадського порятунку. Звинувачений у контрреволюційний змові, Дантон був страчений на ґільйотині.

7. Максиміліян Франсуа Марі Ісідора де Робесп'єр (1758-1794) — діяч Великої Французької революції (1789-1794), один з ватажків якобінців, впливовий депутат революційного Конвенту та фактичний керівник Комітету громадського рятунку. Він уособлював революційну диктатуру та режим «червоного терору», встановлені якобінцями у 1793-1794 рр. Робесп'єра було заарештовано та ґільйотиновано без суду після Термідоріянського перевороту.

Луї Антуан де Сен-Жюст (1767-1794) — якобінець і товариш Робесп'єра, член Комітету громадського рятунку.

8. «Спогади медика: Джузеппе Бальзамо» (Mémoires d'un médecin: Joseph Balsamo, 1846-1848) — роман Александра Дюма-батька про пригоди італійського авантуриста, відомого під іменем ґрафа Алессандро ді Каліостро.

Зошит 21, §‹10›. *Верн і науково-ґеоґрафічний роман.*

1. Герберт Джордж Веллс (1866-1946) — анґлійський автор, що писав у багатьох жанрах, але знаний перш за все як письменник-фантаст. Серед його найвідоміших творів у жанрі наукової фантастики романи «Машина часу» (The Time Machine, 1895), «Людина-невидимка» (The Invisible Man, 1897) та «Війна світів» (The War of the Worlds, 1898).

Едґар Алан По (1809-1849) — американський поет і письменник, представник американського романтизму. Крім инших творів написав науково-фантастичні «Повість про пригоди Артура Ґордона Пі-

ма» (The Narrative of Arthur Gordon Pym of Nantucket, 1837) й «Історію з повітряною кулею» (The Balloon Hoax, 1844).

2. Артур Конан Дойл (1859-1930) — шотляндський письменник, автор численних науково-фантастичних, пригодницьких й історичних творів; він зажив найбільшої слави своїми оповіданнями та повістями про видатного сищика Шерлока Голмса та його друга д-ра Джона Вотсона.

3. Ґілберт Кіт Честертон (1874-1936) — анґлійський журналіст, письменник, драматурґ, літературний критик і теолоґ. Найвідомішим з його творів у детективному жанрі є роман «Чоловік, що був четвергом» (The Man Who Was Thursday, 1908).

4. Див.: Adolfo Faggi, *Impressioni da Giulio Verne*, in «Il Marzocco», 19 febbraio 1928 (anno XXXIII, n. 8).

5. Фашода — селище у південному Судані на березі Білого Нілу; сьогодні називається Кодок. 1898 року боротьба за контроль над верхів'ями Нілу та південним Суданом між Анґлією та Францією ледь не призвела до колоніяльної війни: поблизу Фашоди впродовж вересня—листопада одне одному протистояли французькі й анґлійські війська. Французи були змушені відступити.

6. Франко-пруська війна (1870-1871) завершилась поразкою Франції і полоном імператора Наполеона III.

Зошит 21, §‹12›. *Щодо детективного роману.*

1. Роден і Рудольф — герої роману «Вічний жид» (Le Juif errant, 1844) Ежена Сю.

2. «Гучні справи всіх народів» (Causes célèbres de tous les peuples) — серія книжечок про відомі вбивства, викрадення і пограбування, що виходила у 1850-60-ті рр. у Парижі за редакції Армана Фук'є.

Антуан Бернарден Фольде, імперський прокурор за часів Наполеона I, був убитий вночі 19/20 березня 1817 р.

Справа ліонського кур'єра — розслідування нападу на поштову карету з грошима для французької Італійської армії та вбивство двох інкасаторів у ніч проти 9 флореаля IV року Республіки (27/28 квітня 1796 р.).

3. Йоганн Крістоф Фрідріх Шіллер (1759-1805) — німецький поет, драматурґ і літературний критик. «Розбійники» (Die Räuber, 1781) — його перша п'єса. Укр. пер. див.: Фрідріх Шіллер. Розбійники. Підступність і кохання. — Київ: Дніпро, 1985.

Ернст Теодор Амадей Гофман (1776-1822) — німецький юрист, письменник і композитор, представник німецького романтизму.

Зошит 21, §‹13›. *Детективні романи.*

1. Насправді книжка вийшла двома роками раніше: Henry Jagot, *Vidocq*, Paris: éd. Berger-Levrault, 1928.

Євген-Франсуа Відок (1775-1857) — спочатку злочинець, а пізніше керівник поліцейського управління з боротьби із злочинністю часів Імперії та Реставрації.

2. Вотрен — герой романів «Батько Ґоріо» (Le Père Goriot, 1834-1835) і «Втрачені ілюзії» (Illusions perdues, 1837-1843) Оноре де Бальзака.

Жан Вальжан — герой роману «Знедолені».

3. Aldo Sorani, *Conan Doyle e la fortuna del romanzo poliziesco*, in «Pègaso», agosto 1930 (anno II, n. 8), pp. 212-220.

4. Отець Бравн — герой численних оповідань Ґілберта Честертона. Укр. пер. див.: Ґілберт К. Честертон. Хрест із сапфірами. Детективні історії отця Бравна. — Львів: Свічадо, 2009; Ґілберт К. Честертон. Таємниці аристократів. — Львів: Свічадо, 2010; Ґілберт К. Честертон. Небесна стріла. — Львів: Свічадо, 2010; Ґілберт К. Честертон. Дзеркало судді. — Львів: Свічадо, 2012.

5. Насправді батьки Конан Дойла були католиками, а сам він здобув середню освіту в єзуїтських школах. В юності він відкинув реліґію і став аґностиком; пізніше захоплювався спіритизмом і неодноразово ставав жертвою пройдисвітів — «медіюмів», здатних «контактувати з духами померлих».

6. Ґейбрієл Ґейл — головний герой збірки з восьми оповідань «Поет і безумець: епізоди з життя Ґейбрієла Ґейла» (The Poet and the Lunatic: Episodes in the Life of Gabriel Gale, 1929).

7. «Борг отця Мартена» (Les chochets du père Martin, 1858) — популярна п’єса французьких авторів Ежена Кормона (1810-1903) і Адольфа Деннере (1811-1899).

8. Filippo Burzio, *I tre Moschettieri* (nella rubrica ‘Rassegna della stampa’), in «L’Italia letteraria», 9 novembre 1930 (anno II, n. 45).

Філіппо Бурціо (1891-1948) — італійський журналіст і політичний оглядач.

9. «Розлючений Орляндо» (Orlando furioso, 1515) — епічна поема Людовіко Аріосто.

10. «Тейлоризм» — термін, що походить від імени американського інженера та раціоналізатора Фредеріка Вінслова Тейлора (1856-1915). Він висунув багато пропонов, що мали підвищити ефективність виробництва, а також був автором ідеї «наукової орґанізації праці». Виступав за чіткий розподіл праці між управлінцями та виконавцями.

11. Ґрамші покликається на Зошит 16, §§ ‹1› і ‹10› (стор. 180-184 і 192-193 ц. вид.).

12. Ґрамші покликається на Зошит 16, §§ 13 і 15 (стор. 193-196 і 196 ц. вид.).

13. Ґрамші покликається на Зошит 5, § 54 і Зошит 6, § 134 (стор. 61-63 і 85-86 ц. вид.).

Зошит 22, §‹3›. *Деякі сторони статевого питання.*

1. Див.: Benedetto Croce, *Sulla storiografia socialistica. Il comunismo di Tommaso Campanella*, in *Materialismo storico ed economia marxistica*, 4ª ed. riveduta, Laterza, Bari 1921, p. 189, nota 2. Кроче критикував марксистське тлумачення утопії Кампанелли як провісниці комуністичних ідеалів.

Томмазо Кампанелла (1568-1639) — італійський монах-домініканець і письменник. Звинувачений у єресі, він потрапив до римської в'язниці (саме тоді, коли там сидів Джордано Бруно). Після повернення до рідної Калябрії 1599 року Кампанеллу заарештували за участь у змові проти еспанського панування у Південній Італії, і двадцять шість років він провів у в'язниці. Так під час відбування кари, як і після, коли він переїхав до Франції, де перебував під заступництвом кардинала Ришельє, Кампанелла написав кілька книг з богослов'я і філософії. Одна з цих книг — «Місто Сонця» (La città del Sole), утопія, видана 1623 року у Франкфурті. В ній описується ідеальне комуністичне суспільство на острові, де скасовано приватну власність, а освіту та суспільні відносини (в тому числі статеві) орґанізовано згідно зі спільними інтересами, а не інтересами окремих осіб. Укр. пер. див.: Томас Мор, Томмазо Кампанелла. Утопія. Місто Сонця. — Київ: Дніпро, 1988.

2. Очевидно мається на увазі робота з вивчення умов життя селян на Півдні та Сицилії, проведена у 1907-1911 рр. парляментською комісією на чолі зі сенатором Евдженіо Фаїна.

Див.: Arrigo Serpieri, *La guerra e le classi rurali italiani*, Laterza, Bari—Yale University Press, New York 1930, p. 277.

Арріґо Серпьєрі (1877-1960) — італійський економіст й аґроном, заступник міністра сільского та лісового господарства (1935).

3. Основну масу трудових міґрантів у Франції становили вихідці з «французької» Північної Африки. Самих лише алжирців, що їх особливо активно завозили для роботи на заводах під час першої світової війни (1914-1918), з 1914 по 1924 р. переїхало до країни бл. 250.000. Вони становили найбільшу ґрупу імміґрантів.

Зошит 22, §‹8›. *Кількість і якість.*

1. Ґрамші має на увазі кн.: Guglielmo Ferrero, *Fra i due mondi*, Treves, Milano 1913. Про протиставлення кількости і якости він писав у ґазеті «Аванті!» від 19 липня і 9 серпня 1918 р.

Ґульєльмо Ферреро (1871-1942) — італійський соціолоґ, історик і публіцист, автор низки робіт з історії Стародавнього Риму, найвідомішою з яких є п’ятитомова «Велич і занепад Риму» (Grandezza e decadenza di Roma, 1902-1907).

Зошит 23, §‹5›. *Деякі критерії «літературного» судження.*

1. Див.: Benedetto Croce, *Materialismo storico ed economia marxistica*, 4ª ed. riveduta, Laterza, Bari 1921, p. 26.

Про Ахілла Лорія див. прим. 3 до Зошита 12, § 1.

Зошит 23, §‹40›. *Беллончі та Кремьо.*

1. Див.: *Crémieux e Bellonci* (nella rubrica ‘Rassegna della stampa’), in «La Fiera letteraria», 15 gennaio 1928 (anno IV, n. 3).

Ґоффредо Беллончі (1882-1964) — італійський журналіст, постійний автор «Джорнале д’Італія».

2. Бенжамін Кремьо (1888-1944) — французький письменник, перекладач і критик, що жваво цікавився італійською літературою і багато писав про неї. Він протягом багатьох років керував Французьким інститутом у Флоренції. Книжка «Панорама сучасної італійської літератури» (Panorama de la lettérature italienne contemporaine) вийшла друком у Парижі 1928 року.

3. Альфонс Доде (1840-1897) — французький поет, письменник і драматурґ, знаний передусім замальовками провансальського життя, такими, як у «Листах од мого млина» (Lettres de mon moulin, 1866).

Еміль Золя (1840-1902) — французький письменник, найвідоміший представник натуралістичного напряму. Він є автором циклу з двадцяти романів, в якому зобразив широку панораму французького життя часів Другої Імперії, серед них — «Нана» (Nana, 1880), «Жерміналь» (Germinal, 1885), «Земля» (La Terre, 1887) та ин.

4. Боніфацій VIII (Бенедетто Каетано, 1234-1303) — римський папа (1294-1303), виступав за верховенство папи над світськими володарями, що призвело до конфлікту з імператором Священної Римської імперії та французьким королем.

5. Ґраціядо Ісая Асколі (1829-1907) — італійський мовознавець, дослідник діялєктів.

Зошит 24, §‹3›. *Типові журнали.*

1. «Політика» («Politica») — італійський журнал, що виходив у 1919-1943 за редакції відомого публіциста та діяча націоналістичного руху Франческо Копполи (1878-1957).

2. «Менчестер ґардієн віклі» («Manchester Guardian Weekly» — «Щотижневик „Менчестер ґардієн"») — анґлійська ґазета, щотижневий додаток до ліберальної «Менчестер ґардієн». Виходить з 1919. Сьогодні має назву «Ґардієн віклі».

«Таймс віклі» («Times Weekly» — «Щотижневик „Таймс"») — очевидно, «Санді таймс» («Sunday Times» — «Недільна „Таймс"»), недільний додаток до центральної анґлійської ґазети — консервативної «Таймс», що виходить з 1821.

3. «Народна бібліотека» Сонцоньо — серія видань клясичної літератури у кишеньковому форматі, започаткована міланським видавцем Едоардо Сонцоньо (1836-1920). Ціни на книжки цієї серії були такими низькими, що їх міг купити навіть бідняк.

«Енциклопедичний словник» Мельці — популярна енциклопедія видавництва Вілларді. Перший випуск вийшов друком 1881 року за редакції літератора Джованні Батіста Мельці (1844-1911).

«Термінолоґічний словник» Пальміро Премолі (1856-1917) вийшов у 1909-1912.

Боначчі — видавництво у Римі, що спеціялізується на мовних словниках, книгах з історії та культури Італії, туристичних довідниках тощо.

4. Едвард Генрі Карсон (1854-1935) — анґлійський аристократ (барон) і політичний діяч, лідер ірляндських уніоністів, що виступали проти надання автономії Ірляндії. 1912 року створив «Добровольчі сили Ольстеру» — воєнізовані загони прибічників збереження Ірляндії у складі Сполученого Королівства Великої Британії та Ірляндії. Зброю для цих сил одержували контрабандою зокрема з Німеччини, що була зацікавлена в збільшенні політичної напруги на території Сполученого Королівства та постачала зброю обом сторонам майбутнього конфлікту. Пізніше доклав чимало зусиль, щоби запобігти створенню єдиної незалежної Ірляндської держави та відокремити від неї шість ґрафств на півночі.

Зошит 26, §‹6›. *Держава-«нічний сторож».*

1. Бенджамін Дізраелі (1804-1881) — британський політик і письменник, голова державної скарбниці (1852, 1858-1859, 1866-1868) і прем'єр-міністер (1868, 1874-1880) Великої Британії. Він відіграв центральну ролю у творенні сучасної Консервативної партії та, виступаючи з позицій «демократичних торі», провів низку нових поступових законів у галузі житла, охорони здоров'я, освіти та трудових відносин.

Зошит 26, §‹8›. *Середня кляса.*

1. Секондо Фрола (1850-1929) — італійський політичний діяч, міністер пошти та телеґрафу (1898) і мер (1903-1919) Турина.

Зошит 27, §‹1›. *Джованні Крочоні.*

1. Див.: Giovanni Crocioni, *Problemi fondamentali del Folklore*, Zanichelli, Bologna 1928.

Джованні Крочоні (1870-1954) — італійський літературознавець.

2. Див.: Giuseppe Pitré, *Bibliografia delle tradizioni popolari d'Italia*, C. Clausen, Torino—Palermo 1894.

Джузеппе Пітре (1841-1916) — сицилійський лікар, який усе своє життя збирав і вивчав фольклор.

3. Див.: Raffaele Ciampini, *Folklore* (nella rubrica 'I libri della settimana'), in «La Fiera letteraria», 30 dicembre 1928 (anno IV, n. 53).

Раффаеле Чампіні (1895-1976) — італійський журналіст й історик.

4. Чезаре Паскарелла (1858-1940) — популярний італійський поет. Сонет «Відкриття Америки» (Scoperta dell'America, 1894), це — романтична розповідь про пригоди відомого мореплавця, прикрашена псевдоісторичними подробицями.

«Народні університети» — громадські просвітницькі орґанізації, що активно створювалися в Італії у 1900-1903 рр. за участи ріжнорідних сил — представників соціялістичного руху, буржуазно-демократичних інтелєктуалів, діячів християнського-демократичних орґанізацій, проґрами «народних університетів» були еклєктичними.

5. Трентський (Тридентський) собор — вселенський собор католицької церкви, що засідав в італійських містах Тренто (у 1545-1547, 1551-1552 і 1562-1563 рр.) і Болоньї (у 1547-1549 рр.). Під тиском єзуїтів собор спрямував свою діяльність на згуртування контрреформації: на соборі ухвалили рішення придати анатемі всі вчення протестантів, проголосили римського папу вищою владою собору, зміцнили владу єпископів, склали Індекс заборонених книг (Index librorum prohibitorum).

Зошит 27, §‹2›. *«Природне право» і фольклор.*

1. Ґрамші говорить за ст.: A. Messineo, *Il concetto di nazione nella filosofia dello Stato*, in «La Civiltà Cattolica», 18 febbraio 1933 (anno LXXXIV, vol. I), pp. 324-326.

Мауріціо Маравілья (1878-1955) — італійський політик і правознавець, свою політичну діяльність розпочав як соціяліст, але згодом перейшов на націоналістичні позиції; напередодні другої світової війни ввійшов до складу Великої фашистської ради.

2. Скоріше за все Ґрамші має на увазі главу «Руссо. Природне право» з нарису Кроче «Елєменти політики» (Elementi di politica, 1925).

3. «Ассізи» (*фр.* cour d'assises; *im.* corte d'assise) — історична назва судів присяжних у деяких країнах Европи.

ЗАПИСИ ЗА ТЕМАТИКОЮ

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІЯЛІЗМ І ФІЛОСОФІЯ БЕНЕДЕТТО КРОЧЕ

Вивчення філософії й історичного матеріялізму

Зошит 5, §‹39›. *Скептицизм*
Зошит 8, §‹182›. *Базис і надбудови*
Зошит 8, §‹207›. *Питання термінолоґії*
Зошит 8, §‹220›. *Вступ до вивчення філософії*
Зошит 10 II, §‹44›. *Вступ до вивчення філософії.* Мова, мовлення, буденна свідомість
Зошит 11, §‹50›. *Історія термінолоґії та метафор*
Зошит 11, §‹53›. *Спекулятивна філософія*

Деякі проблєми вивчення філософії практики

Зошит 11, §‹5›. *Антоніо Лябріола*
Зошит 11, §‹66›. *Сорель, Прудон, Де Ман*
Зошит 16, §‹9›. *Певні проблєми вивчення розвитку філософії практики*

Критичні замітки щодо спроби написання «Популярного нарису з соціолоґії»

Зошит 11, §‹16›. *Питання номенклятури та змісту*

Філософія Бенедетто Кроче

Зошит 10 I, §‹7›. Визначення поняття «етико-політична історія»
Зошит 10 I, §‹9›. Парадиґми етико-політичної історії
Зошит 10 I, §‹12›. З усього, що вже було сказано…

ІНТЕЛЄКТУАЛИ Й ОРҐАНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ

До історії інтелєктуалів Формування інтелєктуалів

Зошит 12, §‹1›. *Чи творять інтелєктуали самостійну та незалежну соціяльну ґрупу...*

До історії інтелєктуалів Космополітична роля італійських інтелєктуалів

Зошит 1, §‹127›. *Молодіжне питання*
Зошит 3, §‹137›. *Формування італійської інтелєктуальної кляси*
Зошит 5, §‹31›. *Щодо італійської національної традиції*
Зошит 6, §‹63›. *Римське право чи візантійське право?*

До історії інтелєктуалів Італійські інтелєктуали закордоном

Зошит 3, §‹116›. *Міжнародна роля італійських освічених кляс*
Зошит 3, §‹118›. *Національна історія та історія (европейської і світової) культури*

Орґанізація культури Проблєми школи й орґанізація культури

Зошит 1, §‹123›. *Розшукати достеменні історичні початки* деяких принципів сучасної педаґоґіки...

Журналістика

Зошит 4, §‹77›. *Типи періодичних видань.* Постійна рубрика, присвячена науковим течіям
Зошит 6, §‹65›. *Журналістика*
Зошит 6, §‹79›. *Типи періодичних видань. Дилєтантство та дисципліна*
Зошит 7, §‹81›. *Типи періодичних видань. Співпраця з іноземними авторами*
Зошит 7, §‹101›. *Журналістика. Закордонні кореспонденти*
Зошит 24, §‹3›. *Типові журнали*
Зошит 24, §‹7›. *Ориґінальні твори та переклади*

МАКІЯВЕЛЛІ, ПОЛІТИКА І СУЧАСНА ДЕРЖАВА

Сучасний Державець

Зошит 1, §‹47›. *Геґель і об'єднання*
Зошит 1, §‹133›. *Військове мистецтво і мистецтво політики*
Зошит 1, §‹134›. *Політична боротьба і війна*
Зошит 3, §‹33›. *Деякі причини помилок*
Зошит 3, §‹61›. *Боротьба поколінь*
Зошит 3, §‹157›. *Розрив між керівниками та керованими*
Зошит 4, §‹4›. *Макіявеллізм і марксизм*
Зошит 6, §‹12›. *Держава і впорядковане суспільство*
Зошит 6, §‹81›. *Геґемонія (громадянське суспільство) і поділ влади*
Зошит 6, §‹86›. *Економіко-корпоративна фаза держави*
Зошит 6, §‹87›. *Зброя і реліґія*
Зошит 6, §‹88›. *Держава-жандарм — нічний сторож*
Зошит 6, §‹98›. *Звичаї та закони*
Зошит 6, §‹137›. *Поняття держави*
Зошит 7, §‹16›. *Позиційна війна та маневрена війна*
Зошит 13, §‹1›. *Особливість «Державця»...*
Зошит 13, §‹17›. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил*
Зошит 13, §‹18›. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»*
Зошит 13, §‹23›. *Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій під час орґанічної кризи*
Зошит 13, §‹27›. *Цезаризм*
Зошит 14, §‹23›. *Макіявеллі. Цезаризм та «катастрофічна» рівновага політично-соціяльних сил*

Ріжне

Зошит 6, §‹125›. *Типи періодичних видань. Історія та «проґрес»*
Зошит 26, §‹6›. *Держава-«нічний сторож»*
Зошит 26, §‹8›. *Середня кляса*

«Католицька дія». Єзуїти та модерністи

Зошит 3, §‹56›. *Поняття орґанічного централізму та жрецька каста*
Зошит 16, §‹1›. *Реліґія, лотерея й опіюм злидоти*
Зошит 16, §‹10›. *Реліґія, лотерея й опіюм злидоти*
Зошит 20, §‹1›. *«Католицька дія»*

Американізм і фордизм

Зошит 22, §‹3›. *Деякі сторони статевого питання*
Зошит 22, §‹8›. *Кількість і якість*

РИСОРДЖИМЕНТО

Доба Рисорджименто

Зошит 4, §‹57›. *Вінченцо Куоко та «пасивна революція»*
Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва у формуванні та розвитку нації та сучасної держави в Італії*
Зошит 19, §‹26›. *Відношення місто—село у добу Рисорджименто та в італійській національній будівлі*
Зошит 19, §‹50›. *Ввідні критерії. Історія як «біоґрафія»*

Нотатки щодо історії підпорядкованих кляс

Зошит 1, §‹149›. *Північ і Південь*
Зошит 25, §‹5›. *Методичні критерії.* Історична єдність правлячих кляс...

ЛІТЕРАТУРА І НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Проблєми літературної критики
Мистецтво і культура

Зошит 3, §‹155›. *Нова архітектура*
Зошит 6, §‹62›. *Нащадки отця Брешіяні.* Де Санктіс десь пише...
Зошит 23, §‹5›. *Деякі критерії «літературного» судження*
Зошит 23, §‹6›. *Мистецтво і культура*

Ненаціонально-народний характер італійської літератури

Зошит 5, §‹38›. *Ненаціонально-народний характер італійської літератури*
Зошит 5, §‹54›. *Нащадки отця Брешіяні.* Національно-народна література
Зошит 6, §‹29›. *Нащадки отця Брешіяні.* Варто зауважити, що в Італії поняття культури...
Зошит 6, §‹153›. *Національно-народний характер італійської літератури. Ґольдоні*
Зошит 21 §‹1›. *Взаємозв'язок проблєм*
Зошит 21 §‹3›. *«Забиті»*
Зошит 21 §‹4›. *Публіка й італійська література*

Популярна література

Зошит 6, §‹134›. *Популярна література. Роман-фейлєтон*
Зошит 14, §‹37›. *Популярна література. Італія і Франція*
Зошит 16, §‹13›. *Народне походження «надлюдини»*
Зошит 16, §‹15›. *Народне походження «надлюдини»*
Зошит 21 §‹2›. У «Марцокко» від 13 вересня 1931 року...
Зошит 21 §‹5›. *Поняття «національно-народного»*
Зошит 21 §‹6›. *Ріжні типи популярного роману*
Зошит 21 §‹7›. *Популярний роман і театр*
Зошит 21 §‹10›. *Верн і науково-ґеоґрафічний роман*
Зошит 21 §‹12›. *Щодо детективного роману*
Зошит 21 §‹13›. *Детективний роман*

Нащадки отця Брешіяні

Зошит 23 §‹40›. *Беллончі та Кремьо*

Зауваги щодо фольклору

Зошит 5, §‹156›. *Фольклор*
Зошит 27, §‹1›. *Джованні Крочоні*
Зошит 27, §‹2›. *«Природне право» і фольклор*

МИНУЛЕ І ТЕПЕРІШНЄ

Минуле і теперішнє

Зошит 1, §‹156›. *Минуле і теперішнє.* Чи може теперішнє бути *критикою...*
Зошит 3, §‹42›. *Минуле і теперішнє.* Казка про бобра
Зошит 3, §‹48›. *Минуле і теперішнє. Стихійність і свідоме керівництво*
Зошит 3, §‹51›. *Минуле і теперішнє.* Початок «18-го брюмера»
Зошит 3, §‹62›. *Минуле і теперішнє.* Інтелєктуальний вплив Франції
Зошит 3, §‹119›. *Минуле і теперішнє. Аґітація та пропаґанда*
Зошит 6, §‹10›. *Минуле і теперішнє.* У «Критика» від 20 листопада 1930 року...
Зошит 6, §‹75›. *Минуле і теперішнє.* Підвищення рівня матеріяльного добробуту народу...
Зошит 6, §‹97›. *Минуле і теперішнє. Велика амбіція та дрібні амбіції*
Зошит 6, §‹109›. *Минуле і теперішнє. Індивід і держава*
Зошит 6, §‹138›. *Минуле і теперішнє. Перехід від маневреної війни (або лобового наступу) до позиційної війни...*
Зошит 6, §‹150›. *Минуле і теперішнє*. Щодо походу на Рим...

Зошит 6, §‹155›. *Минуле і теперішнє. Політика та військове мистецтво*
Зошит 8, §‹106›. *Минуле і теперішнє. Італійська мова на Мальті*

Енциклопедичні поняття

Зошит 6, §‹11›. *Енциклопедичні поняття. Свобода-дисципліна*
Зошит 6, §‹19›. *Енциклопедичні поняття. Про правду, а певніше про правду в політиці*
Зошит 6, §‹30›. *Енциклопедичні поняття.* Вельми поширеним є твердження...
Зошит 6, §‹180›. *Енциклопедичні поняття. «Науковий». Що означає «науковий»?*
Зошит 7, §‹83›. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка*
Зошит 7, §‹103›. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка*

Питання культури

Зошит 1, §‹33›. *Фройд*
Зошит 3, §‹49›. *Питання культури. Ідеолоґічний матеріял*
Зошит 5, §‹29›. *Схід—Захід*
Зошит 11, §‹56›. *Здоровий глузд і буденна свідомість*
Зошит 16, §‹21›. *Ораторство, усна творчість, культура*
Зошит 26, §‹4›. *Щодо міркувань про середньостатистичні цифри*

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАКТИКИ АНТОНІО ҐРАМШІ

буденна свідомість (*іт.* senso comune) За Ґрамші, всі люди мають низку уявлень про світ, що вони суперечать одне одному, а тому не є одноцілістю, себто не складають системи. Ці уявлення часто-густо є продуктами пасивного сприйняття навколишньої дійсности або успадковуються від попередніх поколінь, засвоюються та сприймаються некритично. Вони утворюють «буденну свідомість», що вона одночасно відмінна від теоретичної, спеціялізованої свідомости й орґанічно з нею пов'язана. Багато елєментів («вірувань») народної буденної свідомости обумовлені підлеглим станом народу; незрідка нерівність і пригноблення сприймане народними масами як природний і незмінний стан; проте буденну свідомість не слід ототожнювати з хибною свідомістю або ідеолоґією у суто неґативному сенсі. Буденна свідомість є суперечливою своєю природою, себто містить в собі й дещицю правди. Ґрамші вважав буденну свідомість початками філософії: всі люди потенційно є філософами). Саме на протиріччях в уявленнях простолюду можна базувати боротьбу за геґемонію. Марксистам треба не абстрактно філософувати, а діставатися народної буденної свідомости, навчаючи народ критично ставитися до свого становища у суспільстві. Див. Зошит 10 II, §‹44›. *Вступ до вивчення філософії. Мова, мовлення, буденна свідомість* (стор. 102-104 ц. вид.); Зошит 11, §‹56›. *Здоровий глузд і буденна свідомість* (стор. 112).

геґемонія (*іт.* egemonia) Цей термін Ґрамші запозичив у В. І. Лєніна, але ним послуговувались російські соціял-демократи й раніше: Ґеорґій Плєханов (1856-1918) і Павєл Аксєльрод (1850-1928) згадували геґемонію у дискусії про провідну ролю робітничої кляси під час майбутньої революції у Росії. Запозичивши власне термін, Ґрамші вживав його, описуючи політичний устрій, який ув Европі 1920-30-х рр. суттєво відріжнявся від дореволюційної, царської Росії. Панування буржуазії у Західній Европі, базоване не тільки на примусі, а й на своєрідній згоді, створювало умови, що унеможли-

влювали прихід пролєтаріяту до влади у спосіб, продемонстрований Жовтневою революцією, — почерез штурм влади. Боротьба на Заході мала бути тривалою, мала набути форми позиційної війни, що розгортається навколо боротьби за геґемонію (панівне місце у суспільстві). Боротьба за геґемонію заходить ув історії не вперше: инші суспільні кляси в инші історичні епохи за инших обставин змагалися за суспільний провід. Боротися за геґемонію для пролєтаріяту (Італії) означає завоювати довіру найбіднішого селянства та інтелєктуалів — ці верстви населення мають спочатку пізнати, а згодом і визнати в пролєтаріяті силу, що, вдаючись до мови образів, кличе суспільство в майбутнє.

Геґемонія означає не тільки опанувати провідне місце в політико-економічному житті суспільства, але також мати авторитет в народних мас, культурне та моральне лідерство («культурна геґемонія» або «ідеолоґічна геґемонія»). Без авторитету панування може означати лише диктатуру. Міць геґемонії знати зі згоди народних мас із політикою панівної кляси. У буржуазному суспільстві культурно-ідеолоґічну геґемонію здійснюють інтелєктуали (або «працівники розумової праці») почерез інститути «громадянського суспільства» — у буржуазному суспільстві це школи, церкви, засоби масової інформації, об'єднання громадян тощо. Інтелєктуали, що обслуговують панівну клясу, працюючи в сфері громадянського суспільства, можуть бути «традиційними інтелєктуалами», «успадкованими» з попередніх історичних епох (наприклад, священиків), так і виховуватися самою панівною клясою (наприклад, шкільні вчителі, офіцери, журналісти, письменники, філософи, політтехнолоґи тощо). Останніх Ґрамші назвав «орґанічними інтелєктуалами».

Хоча опозиція може з'явитися на рівні «громадянського суспільства» і боротьба за культурно-ідеолоґічну геґемонію важлива у клясовій війні, вона має розгортатися паралєльно з політичною боротьбою, і вирішальною є таки боротьба за політичну владу. Ось що писав Ґрамші (про міжнародний аспект боротьби за геґемонію, але це так само слушно для боротьби всередині окремої країни): «...в сучасному світі культурно-духовний імперіялізм є утопією: лише політична сила, що спирається на економічну експансію, може стати основою для культурної експансії». Боротьба за владу, що точиться в межах інститутів буржуазного громадянського суспільства, неодмінно зазнає поразки. Геґемонію можна здійснювати лише в умовах демократичних свобод, а втрата або послаблення геґемонії панівної кляси штовхає її на відмову від демократії..

У вузькому розуміння геґемонія — взаємовідношення соціяльних сил (суспільних кляс, соціяльних ґруп, політичних партій), коли одна з них (керівна) добровільно (на основі відповідних духов-

но-моральних цінностей) підтримується иншими (керованими). Див. Зошит 6, §‹81›. *Геґемонія (громадянське суспільство) і поділ влади* (стор. 76-77); Зошит 8, §‹106›. *Минуле й теперішнє. Італійська мова на Мальті* (стор. 94); Зошит 10 I, §‹7›. *Визначення поняття «етико-політична історія»* (стор. 97-99); Зошит 13, §‹18›. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»* (стор. 159-166); Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва...* (стор. 200-220).

громадянське суспільство (*іт.* società civile) Ґрамші вживає поняття «громадянське суспільство» подібно до Геґеля, себто як сукупність суспільної діяльности та інститутів, що є частиною держави, але що — на відміну від «політичного суспільства» — не є інструментом безпосереднього владарювання. До цих інститутів належать опозиційні партії, профспілки, добровільні об'єднання громадян, школа, церква. Громадянське суспільство, це — царина, в якій панівна суспільна кляса «орґанізовує» згоду почерез ідеолоґічно-культурну геґемонію (на відміну від політичного суспільства, де панування орґанізовано почерез примус).

Цей момент розділення держави на політичне та громадянське суспільства надзвичайно цікавий, надто якщо сприймати його під оглядом пролєтаріяту. Поняття «громадянське суспільство» запропоновано на початку XIX ст., нібито для того, щоби вияснити ситуацію, що зайшла тоді в країнах переможної буржуазії. Проте воно не так увиразнює картину, як затемнює її. «Громадянське суспільство» та балачки про його вплив на геґелівську «етичну державу» ховають те, що гасло «Свобода, рівність, братерство» значило свободу, рівність, братерство для всіх, а насправді вони були — і то є досі — тільки для буржуазії, тільки для власників засобів виробництва, тільки для визискувачів. Тільки вихідців з цієї кляси уважано за повноцінних громадян, і тільки суспільство цих громадян було і є цим горезвісним «громадянським суспільством». Якщо ми визнаємо, що капіталістичне, буржуазне суспільство творить певну тотальність, де всі суспільні сили підпорядковані одній меті — неперервному нагромадженню капіталу, і в базисі, на рівні продуктивних сил, пролєтар є залежним від буржуа (хоча є особисто свобідним) і не може бути вільним од нього, не може звільнитися, не знісши суспільства, яке цю залежність породжує, так само в надбудові, на рівні політичному (чи державному), — громадянське суспільство має тільки обмежену автономію від інститутів влади і не може розширити цієї автономії, не знісши відносин, які цю автономію обмежують. Вся автономія громадянського суспільства касується тоді, коли йдеться за фінансування його діяльности (добрий приклад — так звані неурядові орґанізації). Фінансова — і правова — залежність призводить до ідеолоґічної залежности, яка своєю чер-

гою продукує напрямки та форми боротьби, що вони в ліпшому разі ведуть лише до часткових покращень у суспільстві. А незрідка ці напрямки та форми боротьби, бувши цілком відокремленими від суспільної дійсности, скеровують боротьбу на вирішення другорядних або вигаданих суспільних проблєм. Отже, боротьба за ґеґемонію пролєтаріяту, себто боротьба за революційні суспільні перетворення, якщо вона обмежена виключно на боротьбі у царині громадянського суспільства, до того ж перебігає «цивілізовано», «у правовому полі», «ненасильницькими методами», приречена бути вічним «бігом на місці». Переможеш Систему, як відмовишся грати за її правилами.

Можна також припустити, що момент відокремлення держави від громадянського суспільства має ідеолоґічну вагу: він є своєрідною втіхою для відлучених від безпосередньої влади та творить ілюзію змоги впливати на владу почерез громадянське суспільство. Оскільки відлученою від влади в буржуазному суспільстві є кляса пролєтарів, для них віра у можливість змін через громадянське суспільство — не беручи безпосередню владу, не завойовуючи провідне місце (ґеґемонію) в політичному суспільстві — «хибна свідомість» (неправильне віддзеркалення дійсности у свідомості; дійсність, що стоїть на голові). Див. Зошит 6, §‹81›. *Ґеґемонія (громадянське суспільство) і поділ влади* (стор. 76-77); Зошит 10 I, §‹7›. Визначення поняття «етико-політична історія» (стор. 97-99); Зошит 10 I, §‹12›. З усього, що вже було сказано... (стор. 101-102); Зошит 12, §‹1›. *Чи творять інтелєктуали самостійну та незалежну соціяльну ґрупу...* (стор. 121-144).

держава (*іт.* stato) Ґрамші послуговується поняттям «інтеґрована держава», що вона складається з «політичного суспільства» (уряд, парлямент, судова система, армія, поліція) та «громадянського суспільства». Політичне суспільство — інструмент примусу, утиску, гноблення; громадянське суспільство — інструмент фабрикування «згоди» (ґеґемонії). Як писав у своєму памфлєті «Крах II Інтернаціоналу» (1915) російський більшовик Владімір Лєнін (1870-1924): «Всі і всякі кляси-гнобительки потребують для охорони свого панування дві соціяльні функції: функцію ката і функцію попа. Кат має душити протест і обурення гноблених, піп має малювати їм перспективи ... зм'ягчення злиднів і жертв за збереження клясовгo панування, а тим самим приміряти їх з тим пануванням, відводити їх від революційних вчинків, підривати їхній революційний настрій, нищити їхню революційну рішучість». От вони й виконують сі функції: політичне суспільство — функцію ката, громадянське — попа. Див. Зошит 1, §‹47›. *Ґеґель і об'єднання* (стор. 33-34); Зошит 6, §‹12›. Держава і впорядковане суспільство (стор. 67-68); Зошит 6, §‹81›. *Ґеґемонія (громадянське суспільство) і поділ влади* (стор.

76-77); Зошит 6, §‹87›. *Зброя і релігія* (стор. 79-80); Зошит 6, §‹88›. *Держава-жандарм — нічний сторож тощо* (стор. 80-81); Зошит 6, §‹109›. *Минуле і теперішнє. Індивід і держава* (стор. 84); Зошит 6, §‹137›. *Поняття держави* (стор. 86); Зошит 25, §‹5›. *Методичні критерії* (стор. 269-271); Зошит 26, §‹6›. *Держава-«нічний сторож»* (стор. 271-272).

економізм (*іт.* economicismo) Ґрамші називав економізмом теоретичне відокремлення економічного виміру (базису) від суспільно-політичного цілого (надбудови), обмеження всіх явищ культури та ідеолоґії на економічних причинах, теоретичне заперечення взаємодії базису та надбудови. Цей термін він запозичив у Лєніна, який ще наприкінці 1890-х виступав проти економічного редукціонізму в російській соціял-демократії. Економізм виявився не тільки в механістичному історичному матеріялізмові II Інтернаціоналу, але й в перебільшуванні значення економічної боротьби революційним синдикалізмом (що віддає перевагу революційному перетворенню виробництва, а не захопленню політичної влади та зміні державного ладу). Натомість Ґрамші розвиває поняття ґеґемонії та історичного блоку. Див. Зошит 13, §‹18›. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»* (стор. 159-166).

історичний блок (*іт.* blocco storico) Це поняття Ґрамші застосовує на позначення діялєктичної єдности між базисом і надбудовою, теорією та практикою, інтелєктуалами та масами, а не суто альянсу суспільно-політичних сил, як часом спрощують це поняття. Це поняття-метафора опонує вульґарно-матеріялістичному й економістському розумінню взаємовідношення між базисом і надбудовою, згідно з яким дія відбувається лише в одному напрямку — від базису до надбудови; геть скрізь «буття визначає свідомість». В історичному блоці матеріяльні сили є змістом, а ідеолоґії (ідеолоґічні настанови) — формою. Ґрамші писав: «Базис і надбудови утворюють „історичний блок", себто складна та суперечлива сукупність надбудов віддзеркалює сукупність суспільно-виробничих відносин. Можна висновити, що тільки всеохопна система ідеолоґій раціонально відображає протиріччя базису та вказує на історичного блоку існування об'єктивних умов для революційної практики». Історичний блок виражає погляд Ґрамші на суспільство як на орґанічне і багатогранне ціле, на механізм, що скріпляє ріжні боки суспільства та виключає механістичний і волюнтаристський підхід до проблєм розвитку та перетворення суспільства. Див. Зошит 8, §‹182›. *Базис і надбудови* (стор. 94-95).

маневрена війна та позиційна війна (*іт.* guerra di movimento e guerra di posizione) Ґрамші послуговується цими поняттями як метафорами ріжних форм революційної боротьби. До маневреної

війни (або лобового наступу) вдаються у країні, що в ній немає розвиненої, великої кляси інтелєктуалів (політиків, журналістів, громадських діячів тощо) й бракує струменту для будівництва «фортифікаційних споруд»: завоювання державного апарату в такій країні означає завоювання влади в суспільстві. Така революція була можлива лише на Сході, в Росії. На Заході ж, де наявна розгалужена система інститутів громадянського суспільства, не тотожного державі, для завоювання влади треба вести позиційну війну — провадити політику клясових союзів, ідеолоґічну та політичну роботу в громадянському суспільстві тощо. Таке вживання цих понять з військової справи навіяно досвідом першої світової війни в Европі (війни позиційної, траншейної) та громадянської війни в Росії (війни маневреної).

В иншому місці Ґрамші пише про маневрену війну та позиційну війну як про ріжні етапи супільно-політичного розвитку, де перша відповідає революційній фазі, а друга — реакції: «В Европі з 1789 по 1870 роки відбувалась (політична) маневрена війна у Французькій революції і довга позиційна війна з 1815 по 1870 роки; у нашу епоху маневрена війна точилась з березня 1917 по березень 1921 року, після чого наступила позиційна війна, що її представником так практично (для Італії), як ідеолоґічно (для Европи) є фашизм». Див. Зошит 1, §‹133›. *Військове мистецтво і мистецтво політики* (стор. 36-38); Зошит 1, §‹134›. *Політична боротьба і війна* (стор. 38-39); Зошит 6, §‹138›. *Минуле і теперішнє. Перехід від маневреної війни (або лобового наступу) до позиційної війни...* (стор. 86-87); Зошит 7, §‹16›. *Позиційна війна та маневрена війна або лобовий наступ* (стор. 89-90), Зошит 10 I, §‹9›. Парадиґми етико-політичної історії (стор. 99-101).

національно-народний (*іт.* nazionale-popolare) Цей термін пов'язаний із поняттями геґемонії та якобінства і відображає розуміння революції ув Італії як національного руху, що він почерез соціялізм має дати раду завданню, відкладеному буржуазією після Рисорджименто. Під оглядом культури цим терміном Ґрамші позначав мистецтво та літературу, що допомагають завоювати та втримати геґемонію: «національно-народний» означає не інтелєктуальний чи космополітичний, але такий, що звертається до народного життя та допомагає політичній мобілізації народних мас. Див. Зошит 13, §‹1›. *Особливість «Державця»...* (стор. 144-150); Зошит 21 §‹5›. *Поняття «національно-народного»* (стор. 241-246).

орґанічний і кон'юнктурний (*іт.* organico e congiunturale) Ґрамші наголошує на необхідності розріжняти моменти орґанічні (притаманні суспільному ладові, системі загалом і більш-менш сталі) та

кон'юнктурні (специфічні для певного моменту). Треба вчитися розпізнавати за хвилевими кон'юнктурними конфліктами на рівні політики чи ідеолоґії структурні протиріччя в економіці. Слід не просто бачити «дійсність» економічного базису за «ілюзіями» надбудови (як це роблять економісти, себто ті, хто теоретизує в термінах економізму), але поєднувати орґанічні та кон'юнктурні моменти в одноцілість. Перебільшення одного моменту супроти иншого веде, з одного боку, до «економізму» (перебільшення важливости орґанічного), а з иншого — до «ідеолоґізму» (перебільшення важливости кон'юнктурного).

Термін «орґанічний» використовувався в документах Комінтерна, де Ґрамші працював з червня 1922 по вересень 1923, зокрема у документі «Про парляментську діяльність Британської комуністичної партії» (січень 1923): «У Британії більше, ніж будь-де, центр ваги роботи припадає не на „орґанічну" участь у законотворчості, а на гостру викривальну кампанію і на протиставлення поглядам, пропозиціям і законам буржуазії точки зору революційного комунізму». Див. Зошит 13, §‹17›. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил* (стор. 150-159).

орґанічні інтелєктуали (*іт.* intellettuali organici) Розмірковуючи над ролею, що її мають у суспільстві інтелєктуали, Ґрамші запропонував поняття «орґанічні інтелєктуали». Він протиставив їх традиційним інтелєктуалам, що сприймають себе — помилкою — як окрему суспільну клясу, а насправді є найманими розумовим працівниками панівної кляси. Орґанічні інтелєктуали є найактивнішою частиною своєї кляси, що, всупереч традиційним інтелєктуалам, не просто вивчають і пояснюють суспільне життя «за наукою», себто так, щоби це пояснення сприяло збереженню status quo (за капіталізму — майнової та правової нерівности, поділу на буржуазію та пролєтаріят, гнобителів і гноблених), а увиразнюють настрої та досвід, що їх маси неспроможні висловити самі. Орґанічні інтелєктуали пролєтаріяту як революційної кляси завжди є революційною інтеліґенцією. Орґанізаційною формою цієї інтеліґенції є комуністична партія, де відбувається її відбір. За Ґрамші, всі люди є інтелєктуалами, коли займають активну життєву позицію, поєднуючи теоретично-ідеолоґічну роботу з практичною боротьбою за інтереси своєї кляси. З дальшим розгортанням революційних суспільних перетворень, з дальшим долученням мас до управління власним життям і суспільством загалом, «функції» інтелєктуалів виконуватиме повсякчас більше людей: вони самостійно розроблятимуть і втілюватимуть в життя політичні та господарські завдання, орґанізовуватимуть суспільні процеси і керуватимуть ними. Це означатиме справжню демократизацію — процес, покликаний унеможливити формування б'юрократії, яка зароджується

саме за монополізації права приймати суспільно важливі рішення малим гуртом інтелєктуалів. Див. Зошит 12, §‹1›. *Чи творять інтелєктуали самостійну та незалежну соціяльну ґрупу...* (стор. 121-144); Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва...* (стор. 200-220).

орґанічна криза (*іт.* crisi organica) Це криза всієї системи, де протиріччя у базисі позначаються на надбудові: криза геґемонії; криза довіри до політичних лідерів з боку кляси (чи сеґменту кляси), чиї інтереси ці лідери довгий час представляли. Така криза зайшла в Італії перед першою світовою війною, коли буржуазія та землевласники, зустрівши щораз більші сили робітничих орґанізацій, не були певні, що ліберали спроможні зберегти стабільність системи. Орґанічна криза породжує швидкі зміни політичної орієнтації, переґрупування та переформатування. В Італії внаслідок орґанічної кризи зайшов фашизм.

Можна також припустити, що у Ґрамші «орґанічна криза» до певної міри є синонімом поняття «революційна ситуація». Див. Зошит 12, §‹1›. *Чи творять інтелєктуали самостійну та незалежну соціяльну ґрупу...* (стор.121-144); Зошит 13, §‹23›. *Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій...* (стор. 166-175).

пасивна революція (*іт.* rivoluzione passiva) Ґрамші запозичує це поняття у Вінченцо Куоко (1770-1823), консервативного мислителя, який попри свої антиреволюційні настрої зіграв певну ролю в Партенопеанській революції (1799) у Неаполі. Куоко назвав Неаполітанське повстання пасивною революцією, оскільки його керівники надихалися абстрактними ідеями, запозиченими місцевою буржуазією у буржуазії Франції, а відтак не мали масової народної підтримки. Так він позначив революційний процес, що був спричинений не назрілими об'єктивними обставинами, але розвивався за зовнішнім зразком. Утворився розрив між освіченими клясами, захопленими передовими ідеями, та байдужим до цих ідей народом. В умовах такого розриву, на думку Куоко, освічені кляси могли провести лише помірковані реформи та потребували підтримки іноземних військ. Ґрамші прикладає це поняття до кожної історичної ситуації, коли нова політична сила приходить до влади, не змінюючи суттєво суспільні відносини. Вперше він приклав його до Рисорджименто, щоби описати процес, почерез який буржуазія, представлена «поміркованими» ґрафа Камілло ді Кавура, прийшла до влади, уникнувши революції за французьким зразком («змінила все так, щоби все залишилось без змін», як за сто років напише про це у своєму романі «Ґепард» (1957) італійський письменник Джузеппе Томазі ді Лямпедуза (1896-1957)). В иншому місці Ґрам-

ші називає Кавура «застережливим термідоріянцем» (або «термідоріянцем, що діє на випередження»).

Пізніше він поширює поняття «пасивна революція» на ліберальні рухи, що постали по 1918 році, а також на фашизм, що модернізує економіку «згори», зламавши політичну владу як ліберальної буржуазії, так й орґанізованої робітничої кляси. На думку Ґрамші, пасивна революція є формою позиційної війни, до якої панівна кляса переходить після штурму (або періоду маневреної війни), себто по революції. Цікаво зауважити, що під цим оглядом це поняття подібне до поняття «превентивна контрреволюція», що його вперше вжив італійський анархіст Луїджі Фаббрі (1877-1935) у нарисі «Превентивна контрреволюція. Роздуми над фашизмом» (1922). Инший випадок пасивної революції — реформізм, коли оновлення держави відбувається почерез низку реформ або національних війн, без проходження через радикальну політичну революцію.

Можливо, хорошими прикладами пасивної революції із недавньої історії України є «помаранчева революція» (2004) і «революція гідности» (2014). Див. Зошит 4, §‹57›. *Вінченцо Куоко та «пасивна революція»* (стор. 58); Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва...* (стор. 200-220).

Сучасний Державець (*іт.* Il moderno Principe) Думка політичного діяча та теоретика епохи Відродження Нікколо Макіявеллі (1469-1527) випередила мову та понятійний апарат, який істнував на той час. Саме тому його тексти, в тому числі його найвідоміший трактат «Державець» (1513), писано алєґорійною мовою; вони схожі на яскраві оповідання, де перед читачем пишаються героїчні постаті всесильних і мудрих правителів, воєначальників тощо. Їх не можна сприймати буквально; як алєґорії вони потребують «перекладу» мовою практичної політики. Хоча й з инших причин (в'язнична цензура), але Ґрамші теж був змушений вдаватися до алєґорій, і його метафори — з огляду на революційну політику — необхідно перекладати мовою історичного матеріялізму. Відтак Сучасний Державець, так само як макіявеллівський Державець, — це не конкретна фізична особа, не диктатор, не «просвітлений» абсолютний монарх, а орґанізація — політична партія, формоутворення «колєктивної волі» (чи, як ще її називав угорський марксист Дьйордь Лукач (1885-1971), — «формоутворення клясової свідомости»). Конкретною формою пролєтарської колєктивної волі є комуністична партія. Саме її мав на оці Ґрамші, коли писав про Сучасного Державця. У своїй політичній діяльності Сучасний Державець має зосередитися на двох головних завданнях: 1) формуванні національно-народної колєктивної волі; 2) інтелєктуально-моральній реформі (неможливої без підвищення життєвого рівня людности, а від-

так завжди пов'язаної із економічною реформою). Слід розуміти, що там, де Ґрамші вживає слово «реформа», треба читати «революція». Див. Зошит 4, §‹4›. *Макіявеллізм і марксизм* (стор. 58); Зошит 13, §‹1›. *Особливість «Державця»...* (стор. 144-150).

філософія практики (*іт.* filosofia della praxis) Синонім слів «марксизм» й «історичний матеріялізм». Термін, запозичений в Антоніо Лябріоли, має не лише інакомовне значення, але також характеризує такі особливості марксизму, як визнання фундаментальної ролі людської діяльности, історицизм, орієнтація на розвиток суспільства, свобода від соціяльної детермінації та доґматизму, критичний дух. Крім того увиразнює особливість марксизму як вчення, що в ньому теорія має перебувати у нерозривній єдності з практикою. Див. . Зошит 4, §‹4›. *Макіявеллізм і марксизм* (стор. 58); Зошит 11, §‹66›. *Сорель, Прудон, Де Ман* (стор. 112-121); Зошит 16, §‹9›. *Певні проблєми вивчення розвитку філософії практики* (стор. 184-192).

цезаризм (*іт.* cesarismo) На думку Ґрамші, протистояння двох або кількох суспільних сил (суспільних кляс), що борються між собою за панівне становище в суспільстві, можна вирішити почерез встановлення режиму «цезаризму» — одноосібної диктатури, але не конче так: «Зрештою, — пише Ґрамші, — явище „цезаризму" є радше полємічно-ідеолоґічною формулою, ніж історично-політичною. Можна віднайти „цезаристичний вихід" навіть і без „цезаря", без великої „героїчної" та керівної постати. Парляментський лад теж виробив механізм для таких компромісних рішень. „Лєйбористські" уряди Макдоналда певною мірою репрезентували саме це рішення; рівень цезаризму зріс, коли було сформовано уряд на чолі з Макдоналдом та консервативною більшістю». За встановлення саме одноосібної диктатури постать диктатора у народному сприйнятті набуває «героїчних» рис. Хоча «цезар» може заявляти про свою незалежність від будь-яких суспільних сил і його можуть бачити як такого, що він стоїть над всіма суспільними силами, практично завжди він представляє інтереси однієї суспільної сили. При цьому диктатура не конче означає перемогу реакційних сил: цезаризм може бути й «проґресивним». Ґрамші: «Цезаризм є проґресивним, коли його втручання допомагає тріюмфувати проґресивній силі, хай із певними компромісами, що вони роблять перемогу неповною; а реакційним — тоді, коли його втручання допомагає перемогти реакційним силам, і тут також хай із певними компромісами та обмеженнями, які проте мають геть иншу цінність, значення, смисл, ніж у першому випадку». Цезар, Кромвелл, Наполеон I є прикладами проґресивного цезаризму, Наполеон III, Бісмарк — реакційного. Із зрозумілих причин Ґрам-

ші не міг писати про своїх сучасників — Муссоліні, Сталіна, Гітлера. Він збирався укласти катало́ґ «випадків цезаризму», що, можливо, допомогло би аналізувати фашизм. Див. Зошит 13, §‹27›. *Цезаризм* (стор. 175-178); Зошит 14, §‹23›. *Макіявеллі. Цезаризм та «катастрофічна» рівновага політично-соціяльних сил* (стор. 178-179).

якобінство (*іт.* giacobinismo) Радикальна політична сила у революції, годна бути провідною в національно-народному русі й орґанізувати селянські маси під проводом передової кляси міського пролєтаріяту, — сила, спроможна об'єднати у революційному русі село та місто. Предтечею якобінства, на думку Ґрамші, був Макіявеллі, адже саме йому належить ідея створити єдину, об'єднану Італію, озброїти народ (створення народного ополчення), залучити до політики широкі селянські маси. Під час Рисорджименто якобінцями могли би стати Джузеппе Мадзіні (1805-1872) та його прибічники з таємних товариств, але їхньому виходові на широку політичну арену завадила несприятлива розстановка суспільно-політичних сил. Крім того, Партія дії (остання зі створених Мадзіні революційних орґанізацій) боялась повторення в Італії французького 1793 року та не змогла включити до своєї проґрами вимоги аґрарної реформи — її керівництво й сам Мадзіні не змогли зрозуміти, що вирішувати завдання національної революції слід паралєльно з аґрарним питанням. І ще до початку війни та революції 1859-1860 рр. ця партія була ослаблена попередніми поразками та внутрішніми чварами. Див. Зошит 13, §‹1›. *Особливість «Державця»...* (стор. 144-150); Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва...* (стор. 200-220).

ВИДАННЯ ТВОРІВ ҐРАМШІ

Antonio Gramsci, *Cuadernos de la cárcel, Tom. I-VI*, Ediziones Era, México 1981, 3000 pp.

Перший переклад науково-критичного видання «В'язничних зошитів» іноземною мовою — еспанською. Загалом воно слідує за італійським виданням, тільки на відміну від ориґіналу «критичний апарат» (опис рукопису, примітки) зібрано не в останньому томі, а розбито за томами.

Antonio Gramsci, *Prison Notebooks, Vols. I-III*, New York: Columbia University Press, 1992-2007, 2032 pp.

Вельми успішна спроба повного перекладу та видання «В'язничних зошитів» англійською. В першому томі вміщено докладну історію створення зошитів та хронолоґію життя автора. Наприкінці кожного тому є докладні коментарі, що допомагають зрозуміти контекст тих чи тих нотаток. Якби переклад було завершено (а поки що його допроваджено тільки до 8-го зошита), це багатотомове видання могло би претендувати на звання найкращого з-посеред видань «Зошитів».

Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere, Voll. I-IV*, Giulio Einaudi editore, Torino 1975, LXVIII-3369 pp.

Перше повне науково-критичне видання «В'язничних зошитів» італійською, підготовлене філософом, учасником руху Опору та членом Італійської комуністичної партії Валентино Джерратана. Томи 1-3 обсягом на 2300 сторінок, це — записи з 29 зошитів, що їх Ґрамші вів з 1929 по 1935 р.; том 4 — «критичний апарат»: опис рукопису, коментарі, предметний покажчик і покажчик власних імен, тематичні каталоґи. Це своєрідний еталон академічного видання «Зошитів», час од часу перевидаваний (востаннє — 2014 року).

A Gramsci Reader, London: Lawrence and Wishart, 1988, 447 pp.

Цю збірку ріжних статей і уривків із «В'язничних зошитів», що її редактором є анґлійський історик і філософ Дейвид Форґаш, можна рекомендувати для початку вивчення літературно-теоретичної спадщини видатного італійського революціонера та мислителя. До збірки додано короткий опис рукопису «Зошитів», хронолоґію життя автора та словник головних понять, що їх уживає Ґрамші. Невеличку передмову до неї написав відомий анґлійський історик, давній член Комуністичної партії Великої Британії Ерік Гобсбаум.

Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks,* New London: Lawrence and Wishart, 1971, XCVI-483 pp.

Перша велика анґломовна збірка вибраного з «В'язничних зошитів». Одбір виконано, спираючись на шеститомове видання Ейнауді 1948-1951 рр. Записи згруповано за темами: «Інтелєктуали», «Щодо освіти», «Нотатки про італійських інтелєктуалів», «Сучасний Державець», «Держава і громадянське суспільство» тощо.

Антонио Грамши. Тюремные тетради. Часть первая. — Москва: Издательство политической литературы, 1991. — 560 с.

Перша спроба видати «В'язничні зошити» російською без купюр (скорочено та цензуровано записи Ґрамші друкували в Радянському Союзі ще наприкінці 1950-х рр.) стала на першому томі (із запланованих трьох). До нього ввійшли записи, в яких досліджено процес вивчення філософії, міститься критика ідеалістичної філософії Б. Кроче та вульґарного марксизму Н. Бухаріна, нотатки до історії італійських інтелєктуалів, до економіки та критики «економізму», партійного будівництва та журналістики тощо. Хронолоґії у доборі та розміщенні записів не дотримано (тут є цілі уривки та записи і з 4-го зошита, і з 11-го), тому це видання правильніше було би назвати «В'язничні зошити. Вибране».

ЛІТЕРАТУРА ПРО ҐРАМШІ

Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism*, London: New Left Books, 1976, 125 pp.

Перрі Андерсен, відомий анґлійський історик і редактор журналу «New Left Review» (Лондон), писав свої «Роздуми над „західним марксизмом"» як передмову до збірки творів «західних марксистів» "Western

Marxism—A Critical Reader” (New Left Books, 1977). Але ще до того, як була готова сама збірка, цей нарис вийшов друком як окрема брошура. Пізніше перевидавався з доповненнями. Хоча ідеї Ґрамші тут головніші та про італійського марксиста сказано більше, ніж про будь-кого, вже з обсягу книги знати, що вона може зарадити хіба що в першому, побіжному ознайомленні з ідеями видатного революціонера та мислителя.

Perry Anderson, “The Antinomies of Antonio Gramsci”, in *New Left Review* (London), Issue 100 (November 1976—January 1977), pp. 5-78.

У статті «Антиномії Антоніо Ґрамші» анґлійський історик вивчає еволюцію таких важливих понять в системі думки Ґрамші, як «позиційна війна» та «маневрена війна», «політичне суспільство» та «громадянське суспільство», розглядає три основні значення, в яких автор «В’язничних зошитів» вживає термін «геґемонія».

Norberto Bobbio, *Saggi su Gramsci*, Feltrinelli, Milano 1990, 128 pp.

Норберто Боббіо — один з найважливіших новочасних філософів держави та права, учасник антифашистського Опору та член Партії дії. Збірка включає нариси, написані та видані між 1967 і 1988 р.: «Gramsci e la concezione della società civile», «I quaderni nella cultura politica italiana del dopoguerra», «Gramsci e la cultura politica italiana» й инші. На думку автора нарисів, що він особливу увагу приділив поняттям «громадянське суспільство» та «геґемонія», у Ґрамші, так само як у Маркса, «активний і позитивний рух історичного розвитку» походить не від держави, як у Геґеля, а від громадянського суспільства. Проте, якщо для Маркса громадянське суспільство — базис, для Ґрамші — надбудова, себто воно відповідає не стільки сукупності матеріяльних відносин, скільки відносинам культурно-ідеолоґічним. Тим-то, за Боббіо, Ґрамші був передусім теоретиком надбудови та боротьби за геґемонію як культурне, а не політичне керівництво.

Alberto Burgio, *Gramsci. Il sistema in movimento,* DeriveApprodi, Roma 2014, 496 pp.

«Ґрамші. Система в русі» — третя у серії з трьох книг, написаних викладачем історії філософії Болонського університету з метою реконструювати процес формування і розвитку тем, що захоплювали Ґрамші впродовж його життя. Дві попередні книги мали назви «Ґрамші як історик. Прочитання „В’язничних зошитів”» (Gramsci storico. Una lettura dei «Quaderni del carcere», 2003) і «За Ґрамші. Криза та міць Нового часу» (Per Gramsci. Crisi e potenza del moderno, 2007). На думку Бурджо, центральною темою «Зошитів» стала аналіза переходу від поступового етапу розвитку европейської буржуазії 1789-1870 рр. до кризи капіталізму як форми життя та продукції, що переросла в «орґанічну кризу» першої світової війни та російської революції, а також аналіза протиріч кризового етапу. Ці протиріччя виражаються, з одного боку, у вторгненні політики в усі сфери суспільного життя в ім’я захисту самого суспільства (як у випадку фашизму), а з иншого — в тотальному пануванні ідеолоґії та маніпуляторів громадською думкою. Звідси проблєма співвід-

ношення примусу та згоди, політичного та громадянського суспільства, диктатури та гегемонії.

Eric Hobsbaum, "Gramsci and Political Theory", in *Marxism Today* (London), July 1977, pp. 205-213.

Статтю «Ґрамші та політична теорія» основано на доповіді, прочитаній на конференції, присвяченій Антоніо Ґрамші 5-6 березня 1977 р. Це непоганий вступ до ідей видатного італійця, що його Гобсбаум вважає «найбільш самобутнім мислителем-марксистом з тих, що з'явились на Заході по 1917 році».

Peter Ives and **Rocco Lacorte** (eds.), *Gramsci, Language, and Translation*, Lanham MD: Lexington Books, 2010, 338 pp.

Анґлійська за мовою, але міжнародна за ґеоґрафією авторів збірка «Ґрамші, мова та переклад» представляє італійського марксиста як зачинателя аналізи тексту та теорії перекладу, надто того напрямку, що займається взаємозв'язком між мовою та культурою і проблємою перекладу так між ріжними культурами, як і ріжними царинами знання. (Пам'ятаймо, що чотири з тридцяти трьох зошитів Ґрамші містять виключно переклади, які той виконав у в'язниці.)

Guido Liguori, *Gramsci conteso: storia di un dibattio 1922-1996*, Riuniti, Roma 1996, 305 pp.

Історик Ґвідо Ліґуорі, голова італійського відділення Міжнародного товариства Ґрамші та редактор журналу «Critica marxista», у «Суперечках навколо Ґрамші: історії дискусії 1922-1996» намалював своєрідну мапу способів прочитання Ґрамшевих творів, варіянтів їх тлумачення і критики, запропонованих за сімдесят років так в Італії, як і за її межами, так прихильниками, як і критиками італійського мислителя. З книги бачимо, що інтерес до Ґрамші безперервно зростав, поки не сягнув апоґею у першій половині 1970-х рр. («золотої доби» за Ліґурі), коли його теоретичну спадщину обговорювали і ліберали, і комуністи, і «нові ліві». Також саме тоді Валентино Джерратана підготував до друку чотиритомне «критичне видання» «В'язничних зошитів» (див. вище). 2012 року вийшло друком 2-ге, доповнене видання «Суперечок...»: в ньому автор говорить про «повернення Ґрамші» у другій половині 2000-х рр., про новий сплеск інтересу до його ідей по всьому світу на тлі структурної кризи капіталізму.

Guido Liguori e **Pasquale Voza** (a cura di), *Dizionario gramsciano*, Carocci, Roma 2012, 918 pp.

Підготовлений італійським відділенням Міжнародного товариства Ґрамші та Міжуніверситетським центром ґрамшіянських досліджень «Ґрамшіянський словник» є результатом трирічної праці 60 науковців з ріжних країн. Його складено з метою висвітлити значення найважливіших з понять, власних назв та імен, що з ними читач стикається у «В'язничних зошитах» і «Листах з в'язниці», а також окреслити — де це доречно та можливо — еволюцію цих понять у Ґрамші або еволюцію його ставлення до того чи того явища, діяча, автора тощо. На додаток до визначень і роз'яснень кожне гасло включає точні цитати з поликан-

нями. Тут і «анархізм», і «гуманізм», і «індивідуалізм», «мистецтво», «ревізіонізм», «фордизм», «футуризм», Вебер, Віко, Ґанді, Лєнін, Паскаль, Прудон і ще багато чого та кого. Загалом словник містить більше 600 гасел. Ґрамші, напевне, єдиний з марксистів, кого визнано гідним окремої 900-сторінкової енциклопедії, що вона стала чудовим продовженням роботи з впорядкування понятійного словника Ґрамші, започаткованої ще «Lessico gramsciano» (Riuniti, Roma 1978) і «Le parole di Gramsci. Per un lessico di Quaderni del carcere» (Carocci, Roma 2004).

Maria Antonietta Macciocchi, *Per Gramsci*, Il Mulino, Bologna 1974, 427 pp.

Книга «За Ґрамші» відомої італійської політичної діячки, це — погляд на Ґрамші через призму маоїзму. Засновника італійської компартії представлено як мислителя, що розробив теоретичні інструменти для розуміння революції — наприклад, такої як китайська, — як безперервного змагання за геґемонію. В інтерпретації Маччоккі «інтелєктуально-моральна реформа», що тривала в Китаї з 1919 по 1949 р., коли стало можливим «народження нової держави», була тридцятиліттям боротьби за геґемонію. В історичних паралєлях авторка заходить так далеко, що порівнює теоретичну роботу Ґрамші у в'язниці з ідейними пошуками Мао в провінції Ян'янь.

Peter D. Thomas, *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*, Leiden—Boston: Brill, 2009, 477 pp.

Цей добротний переказ і коректне тлумачення основних понять, що їх розробляв Ґрамші у в'язниці, представив Пітер Томас — професор історії і член редакційної ради серії «Історичний матеріялізм» видавництва Brill. Професор любить висловлюватися метафорично та називає «Рукописи» то «лябиринтом», то «незавершеним діялоґом». В иншому місці філософію Ґрамші названо «постмарксизмом до появи самого поняття». Другий відділ (загалом їх девять) присвячено полєміці з Андерсеном і його нерозумінню — на думку автора «Моменту» — текстів Ґрамші.

Palmiro Togliatti, *Scritti su Gramsci*, Riuniti, Roma 2013, 328 pp.

Пальміро Тольятті, друг і товариш Ґрамші та його наступник на посаді першого секретаря компартії, зробив великий внесок у включення Ґрамші в політичну історію Італії, де він розглядається як продовжувач загальнонаціональної демократичної традиції. Ця традиція протиставляється ліберализмові та фашизмові, покликаним — у ріжний спосіб — унеможливити прихід до влади трудящих кляс. Тольятті пише, що для Ґраміш політика була продовженням історії: у ньому історик Рисорджименто поєднувався з діячем робітничого руху — представником марксизму та лєнінізму в Італії. «Твори про Ґрамші» є повною збіркою тематичних статей і доповідей (написаних і прочитаних переважно в 1940-х — 1950-х рр.).

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Абба Джузеппе Чезаре 229, 363
Авґустин Блаженний (єпископ Таґастський) 325, 326, 369
Адлєр Макс 120, 184, 325
Аліґ'єрі Данте 70, 302, 329, 344, 353, 367
Альбертіні Луїджі 211, 224, 353
Альфонсо XIII 85, 305
Амброзіні Луїджі 211, 354
Андлер Шарль 34, 113, 114, 281, 311, 320
Андрієн Александр Філіп 218, 356
Ансальдо Джованні 211, 242, 354
Ардіґо Роберто 61, 185, 297, 315
Аріосто Людовіко 69, 301, 373
Арканджелі Умберто 31
Асколі Ґраціядо Ісая 262, 375
Аньєллі Джованні 123, 325
Аньєлло Томмазо 248, 369

Бабьоф Франсуа-Ноель (Ґракх) 280, 320
Бакунін Міхаїл 351
Балла Джакомо 328
Бальбо Італо 87, 306
Бальзак Оноре де 180, 181, 183, 193, 194, 195, 239, 250, 252, 255, 339-341, 344, 373
Баратоно Аделькі 184, 342
Барбадоро Бернардіно 59, 295
Барбарік Евдженіо 51, 52, 289, 290
Барбаро Умберто 119, 324
Барбюсс Анрі 31, 321
Бассіні Едоардо 213, 355
Баста Джорджо 51, 289
Беллончі Ґоффредо 261, 262, 375
Бенвіль Жак 214, 355
Беніні Родольфо 66, 300
Бенні Антоніо Стефано 123, 325
Беранже П'єр Жан де 245, 367
Берґсон Анрі 58, 61, 184, 186, 283, 284, 286, 295, 297
Бернстайн Анрі 196, 346
Бернштайн Едуард 113, 114, 320
Берт Едуар 322
Біксіо Ніно 229, 363
Бісмарк Отто фон 63, 176, 272, 299, 326, 327, 394
Блок Моріс 34, 280
Блох Йозеф 334
Блянкі Оґюст 34, 280
Бодлер Шарль 183, 184, 342
Боккардо Карло 19
Бонапарт Жозеф 205, 349
Бонапарт Наполеон див. *Наполеон I*
Бонапарт Шарль Луї Наполеон див. *Наполеон III*
Бонґі Руджеро 236, 346, 364
Боніфацій VIII 262, 375
Бономі Іваноє 225, 362
Бонфадіні Ромуальдо 217, 356
Бордіґа Амадео 22, 23, 24, 26, 288, 310
Бореллі Джованні 211, 353
Боттаї Джузеппе 366
Боччоні Умберто 328
Бреші Ґаетано 351
Брешіяні Антоніо 297

Бруккулері Анджело 121, 325
Бруно Джордано 318, 329, 374
Буланже Жорж 147, 329
Буонануті Ернест 315
Буонарроті Філіппо 34, 280
Бурбон-Парма Дзета 209, 351
Бурціо Філіппо 254-256, 373
Буссенар Луї Анрі 247, 368
Буте Едоардо 249, 370
Бухарін Ніколай 16, 27, 312, 347, 396

Ваґнер Рихард 71, 302
Вайлаті Джованні 102, 317
Валера Паоло 194, 195, 344
Валлеккі Леонардо Аттіло 99, 299
Валуа Жорж 116, 166, 322
Вальдес Хуан де 188, 343
Вебер Макс 55, 133, 292, 305, 399
Велія Артуро 81, 305
Веллс Герберт Джордж 250, 371
Венізелос Елефтеріос 337
Верґа Джованні 363
Верн Жюль Ґабрієль 247, 250, 368, 371
Вестфаль Отто Гайнріх 63, 299
В'єссо Жан П'єтро 91, 312
Відок Євген-Франсуа 252, 368, 373
Віко Джамбаттіста 100, 316, 399
Віктор-Еммануїл II 200, 347, 357
Віктор-Еммануїл III 23, 338
Вілонґо Андре 19
Вільгельм II 55, 292
Вольпе Джоаккіно 342, 367
Вольпічеллі Арнальдо 67, 300

Галеві Даніель 86, 115, 116, 305
Гайне Гайнріх 183, 341
Гаркнесс Марґарет 340
Геґель Ґеорґ Вільгельм Фрідріх 12, 33, 34, 48, 104, 114, 181, 189, 190, 215, 272, 279, 288, 318, 319, 339, 387, 397
Гітлер Адольф 394
Гофман Ернст Теодор Амадей 252, 372
Гюґо Віктор 63, 195, 252, 299, 368

Ґаборійо Еміль 252, 368
Ґадді Джованні 366
Ґадзера П'єтро 173, 337
Ґайда Радола 166, 336
Ґалетто Лео 20
Ґанді Мохандас 38, 283
Ґарібальді Джузеппе 88, 200, 202-205, 214, 220, 307, 348, 355, 359, 363
Ґвіччардіні Франческо 65, 77-79, 90, 299
Ґерійо Поль 73
Ґобетті П'єро 211, 218, 354
Ґобіно Жозеф Артюр де 195, 345
Ґольдоні Карло 88, 306
Ґоцці Карло 88, 306
Ґрамші Ґрацієта 17
Ґрамші Деліо 5, 25, 27
Ґрамші Дженнаро 5, 17, 18, 24, 29
Ґрамші Джуліяно 5, 27
Ґрамші Емма 17
Ґрамші Карло 5, 17, 31
Ґрамші Маріо 5, 17
Ґрамші Терезіна 17
Ґрамші Франческо 17
Ґресса Альфред-Жорж див. *Валуа Жорж*
Ґрійо Андре Альфред див. *Росмер Альфред*
Ґуерацці Франческо Доменіко 214, 245, 355
Ґузман Домінік 96, 314
Ґьоте Йоганн Вольфґанґ фон 100, 316

Да Барберіно Андреа 367
Да Вінчі Леонардо 47, 288
Даладьє Едуар 204, 349
Д'Аннунціо Ґабрієле 114, 243, 282, 321, 330, 344
Дантон Жорж Жак 249, 320, 371
Да Прочіда Джованні 47, 288
Дарвін Чарлз 352
Да Урбіно Пачотто 51
Де Боно Еміліо 87, 306
Деї Толомея Пія 245, 367
Декурселль П'єр 247, 368

Дель Монте Джамбаттіста 51
Де Ман Гендрік (Анрі) 44, 112, 117-121, 160, 285, 323
Деннер Адольфо 371, 373
Депретіс Аґостіно 54, 291, 302, 347, 363
Де Руджеро Ґвідо 119, 191-193, 324, 343
Де Санктіс Франческо 12, 70, 78, 79, 139, 198, 301-303, 328, 329
Дєнікін Антон 309
Джакометті Паоло 248, 370
Джардіні Чезаре 248, 369
Джеймс Вільям 317
Джентіле Джованні 35, 66, 97, 123, 179, 184, 222, 282, 315
Джентілоне Вінченцо Отторе 361
Джерратана Валентино 15, 396, 398
Джоберті Вінченцо 161, 192, 334
Джойс Джеймс 33, 279
Джолітті Джованні 54, 208, 211, 223-225, 291, 361-363
Джустініяно Помпео 51
Дзіборді Джованні 119, 324
Дзіні Дзіно 22
Дзукколо Людовіко 300
Дізраєлі Бенджамін 68, 272, 273, 376
Ді Ляндо Мікеле 248, 369
Ді Рієнцо Кола 248, 369, 370
Доде Леон 50, 289, 300
Доде Альфонс 262, 300, 375
Дорсо Ґвідо 211, 354
Достоєвський Фьодор 195, 240, 345, 366
Драґуміс Іон 337
Дрейфус Альфред 135, 165, 179, 327
Дюма Александер 62, 63, 193-195, 241, 247, 248, 252, 254, 256, 298, 344, 365, 371

Ейнауді Луїджі 14, 66, 159, 300, 396
Енґельс Фрідріх («засновник філософії практики», «основоположник нової філософії») 7, 89, 161, 164, 181, 281, 287, 297, 304, 308, 319, 334, 335, 340, 342, 357, 358
Еразм Роттердамський 188, 191, 343
Ерріо Едуар Марі 204, 348
Есхіл 48, 249, 370

Євген Савойський 197, 346

Жаґо Анрі 252, 373
Жанна д'Арк 247, 251, 369
Живкович Петар 172, 337
Жілле Луї 196, 3461
Жорес Жан 304, 323

Звево Італо 33, 279
Зінов'єв Ґеорґій 27
Золя Еміль 262, 340, 375

Ібсен Генрік 248, 370
Інверніціо Кароліна 239, 245, 366
Інзоньйо Анджело 351

Кавур Камілло Бенсо ді 78, 200, 206, 218, 220, 226, 290, 303, 345, 357, 359, 392, 393
Каджезе Ромоло 342
Кадорна Луїджі 205, 349
Казале Джованні 22
Калльєс Плутарко Еліяс 135, 327
Кальвін Жан 342
Камєнєв Лєв 27
Каміс Маріо 74, 303
Кампанелла Томмазо 256, 318, 374
Кампі Шіпіоне 51
Канліфф-Лістер Філіп 313
Кант Іммануїл 46, 189, 287, 325, 343
Кардуччі Джозуе 62, 189, 289, 298
Карена Аттіло 19
Карл I Габсбурґ 351
Карл I Стюарт 357
Карл (Карло) I Анжуйський 287
Карл X 280, 331
Карл-Альберт 208, 350
Карло Евдженіо ді 214
Карра Карло 328
Карсон Едвард Генрі 265, 376

Катерина Сієнська 96, 314
Кау Умберто 210
Кєрєнскій Алєксандр 309
Клемансо Жорж 116, 322
Коладжанні Наполеоне 210, 352
Колчак Алєксандр 336
Колюмб Христофор 60, 260, 296
Конан Дойл Артур 250, 253, 345, 372, 373
Константин I 337
Конфалоньєрі Федеріко 217, 218, 356
Коппола Франческо 263, 376
Кормон Ежен 371, 373
Коррадіні Енріко 295, 365
Космо Умберто 152
Краснов Пьотр 89, 90, 309, 310
Кремьо Бенжамін 261-263, 375
Кріспі Франческо 54, 206-210, 222, 224, 225, 229, 291, 350, 360, 361, 363
Кромвелл Олівер 175, 214, 219, 338, 357, 394
Кроче Бенедетто 12, 14, 15, 46, 56, 58, 63-66, 76, 79, 96-101, 116, 117, 119, 123, 146, 149, 159, 162, 179-181, 184, 186, 187, 209, 211, 222, 224, 237, 256, 260, 263, 277, 282, 287, 294, 299, 300, 303, 314-317, 323, 329, 332, 339, 345, 351, 353, 361, 374, 375, 378, 396
Крочоні Джованні 273, 275, 377
Кузен Віктор 182, 341
Куланж Нума Дені Фюстель де 98, 315
Кулішофф Анна 324
Куоко Вінченцо 58, 201, 294, 392
Купер Джеймс Фенімор 194, 345

Леблян Моріс 368,
Леонетті Альфонсо 20
Лєнін Владімір (Ілліч, Ілічі, «найбільший сучасний теоретик філософії практики») 6, 7, 19, 21, 44, 89, 90, 286, 309, 316, 385, 388, 389, 399
Ліментані Людовіко 146, 329
Лойола Ігнаціо де 314
Ломбардо-Радіче Джузеппе 35, 282
Ломброзо Чезаре 353,
Луї Поль 34, 280
Луї-Філіп 231, 253, 280, 331, 339, 358, 363, 368
Луціо Алессандро 34, 218, 281, 357
Людвіґ Еміль 63, 64,
Людовик XIV 50, 289
Людовик XV 282
Людовик XVIII 231, 280, 364
Люксембурґ Роза 6, 90, 186, 311, 342
Лютер Мартін 188, 342
Лябріола Антоніо 104, 108, 184, 185, 219, 317, 358, 394
Лябріола Артуро 332
Ляведа Анрі 346
Лявіоза Антоніно 162, 335
Ляґранж Анрі 322
Лянґе Фрідріх Альберт 107, 108, 318
Ляндзілло Аґостіно 159, 333
Лянсон Ґустав 182, 341
Лямпедуза Джузеппе Томазі ді 392
Ляссаль Фердинанд 22, 81, 271, 304
Лятерца Джованні 99, 315
Ляфарґ Поль 181, 339, 340
Ляшельє Жюль 192, 343

Мадзіні Джузеппе 106, 153, 203, 204, 214, 229, 230, 291, 307, 318, 330-332, 348, 363, 395,
Мадзуккеллі Маріо 248, 369
Мазаньєлло Томмазо див. *Аньєлло Томмазо*
Макдоналд Ремсі 176, 338
Макіявеллі Нікколо 58, 65, 68, 75, 77-79, 104, 145, 147-149, 178, 186, 205, 215, 294, 300, 329, 338, 393, 395
Маколі Томас Бебінґтон 196, 197, 346
Мальтус Томас Роберт 330
Малятеста Erріко 209, 351, 354
Мандзоні Алессандро 56, 183, 236, 244, 262, 293, 319, 364, 370

Мандраґоне Крістофоро 51
Маравілья Мауріціо 276, 378
Марат Жан-Поль 320
Марескалькі Артуро 183, 341
Марінетті Філіппо Томмазо 238, 328, 365
Марія-Софія 209, 351
Маркезіні Джованні 61, 297
Маркс Карл («засновник філософії практики», «основоположник філософії практики», «основоположник нової філософії») 6, 7, 11, 18, 19, 30, 33, 34, 46, 48, 61, 108, 109, 113, 114, 181, 185, 186, 187, 280, 281, 287, 288, 297, 304, 308, 314, 317, 319, 321, 323, 330, 334, 335, 336, 339, 340, 341, 342, 351, 352, 359, 397
Мартелло Тулліо 213, 355
Мартіні Фердінандо 236, 244, 365
Марчьяс Джузеппіна 17
Массая Ґульєльмо 246, 367
Мастріяні Франческо 239, 245, 366
Маттеотті Джакомо 5, 25, 26
Матьєз Альбер 153, 157, 331
Медичі Лоренцо «Пишний» 338
Мельці Джованні Батіста 264, 376
Мер Жільбер 322
Мерсьє Дезіре-Жозеф 364
Метерлінк Моріс 44, 118, 286
Мізіяно Кароліна 39
Мікелс Роберто 82, 114, 305, 321
Мілано Паоло 119, 120, 324
Міоні Уґо 246, 367
Міссіролі Маріо 112-114, 116, 186, 189, 205, 218, 223, 320, 342, 349, 361
Момільяно Евкардійо 248, 369
Монанні Джузеппе 194, 212, 344
Монатт П'єр 311
Мондольфо Рудольфо 185, 342
Монічеллі Томмазо 249, 371
Монтекукколі Раймондо 52, 290
Монтепан Кзав'є-Анрі Аймон де 239, 245, 247, 365, 366
Мор Томас 374
Морелло Вінченцо 193, 195, 344
Моррас Шарль 68, 86, 289, 300, 301, 355
Моска Ґаетано 179, 336
Муссоліні Беніто 23, 25, 27, 30, 87, 224, 282, 284, 298, 306, 332, 333, 338, 352, 394
Муррі Ромоло 315
Мюнцер Томас 341
Мюра Йоахім 205, 349

Наполеон I 50, 52, 57, 153, 172, 175-178, 195, 204, 205, 214, 230, 247, 251, 280, 289, 293, 299, 302, 331, 336, 338, 339, 349, 355, 356, 364, 372
Наполеон III 73, 74, 175-178, 214, 302, 303, 336, 348, 355, 369, 372, 394
Натолі Луїджі 224, 361
Ніккодемі Даріо 248, 370
Нітті Франческо Саверіо 225, 362, 363
Ніцше Фрідріх Вільгельм 193-195, 281, 344
Нічефоро Альфредо 210, 352, 353

Обердан Ґальєльмо 117, 323
Овен Роберт 323
Ойєтті Уґо 68, 69, 225, 243, 301, 362
Ольджаті Франческо 186, 342
Оляр Альфонс 34, 281
Омодео Адольфо 194, 204, 345
Орано Паоло 210, 352
Орв'єто Адольфо 249, 250
Орв'єто Анжоло 295
Орсіні Феліче 203, 230, 348

Паллявічіно-Трівульційо Джорджо 218, 356, 357
Пальмьєрі Енцио 245, 367
Пальяро Антоніо 295
Паляцці Сандро Дьямбріні 185, 342
Панціні Альфредо 218, 357
Папіні Джованні 96, 238, 245, 301, 314, 324, 353, 365, 367
Парвус Алєксандр 220, 359
Парето Вільфредо 159, 305, 332, 333

Паркгьорст Гелен 328
Паскаль Блез 181-183, 193, 341, 399
Паскарелла Чезаре 274, 377
Пасколі Джованні Аґостіно Плячідо 238, 365
Пасторе Оттавіо 20
Пеано Джузеппе 89, 199, 308
ПедрацціОраціо 60, 296
Пекар Ґюла 249, 371
Пе-Серра Франческо 224, 361
Песталоцці Йоганн 34, 281
Петрарка 329
Петро I «Великий» 132, 326
Петро (Педро) III 288
Пізакане Карло 203, 205, 348
Пій IX 203, 347
Пій X 361
Пій XI 231, 315, 348
Піндемонте Іпполіто 243, 367
Піранделло Луїджі 28, 61, 222, 243, 298
Пітре Джузеппе 273, 377
Пьянелл Джузеппе Сальваторе 205, 349
Плєханов Ґеорґій 108, 184, 319, 385
По Едґар Алан 250, 371
Поджі Альфредо 184, 342
Помпей Ґней 337
Понсон де Террай П'єр-Алексі Жозеф Фердина де 239, 245, 247, 248, 252, 365, 366
Прамполіні Камілло 119, 324
Прац Маріо 194, 345
Премолі Пальміро 264, 376
Преццоліні Джузеппе 69, 71, 121, 211, 224, 263, 301, 324, 353
Прудон П'єр Жозеф 112, 114-118, 161, 192, 214, 320, 322, 323, 334, 355, 399
Пруст Марсель 33, 279
Птолемей 105, 108, 275, 318
Пуоті Базиліо 139, 198, 328
Пуччінеллі Вітторіо 31
Пьорс Чарлз Сендерс 317
Расселл Бертран 89, 307
Редкліфф Енн 247, 252, 368
Ренан Жозеф Ернест 189, 343
Репоссі Луїджі 26
Рівера Міґель Прімо де 172, 336
Рішебур Еміль 247, 368
Робесп'єр Максиміліян Франсуа Ісідора де 189, 216, 230, 249, 320, 331, 369, 371
Родоліко Нікколо 342
Розіні Джованні 370
Ролляр Ромен 18, 31, 304
Росмер Альфред 90, 311
Росселлі Карло 5
Ротшильд Лайонел Натан (або Ротшильд Натан Майєр) 52, 290
Рубьєрі Ермолайо 63, 298
Руджері Руджеро 196, 346
Руджу (ґенерал) 210, 353
Рудіні Антоніо 360
Руссо Жан-Жак 34, 35, 88, 281, 378
Руссо Луїджі 145, 263, 315, 329
Руссоло Луїджі 328
Рута Енріко 55, 292
Руфіні Франческо 183, 341
Руффо Фабріціо 221, 360
Рязанов Давід 181, 340

Сальваторелллі Луїджі 211, 353
Сальвеміні Ґаетано 153, 210, 224, 225, 331, 342, 351, 353, 356, 361, 362
Сальвотті Антоніо 218, 357
Саляндра Антоніо 225, 362
Салята Франческо 217
Северіні Джино 328
Секкі Анджело 246, 368
Сен-Жюст Луї Антуан де 249, 320, 369, 371
Сербеллоні Ґабріо 51
Серао Матильда 180, 181, 339
Серпьєрі Арріґо 257, 374
Серраті Джачінто 20, 27, 305
Скарфольйо Едоардо 208-210, 350
Скіккі Паоло 209, 351
Скьяві Алессандро 119, 324
Сонцоньо Едоардо 264, 376

Сорані Альдо 238, 239, 253, 254, 256
Сорель Жорж 86, 112-118, 146, 184, 186, 189, 286, 319-322, 333, 358
Софокл 249, 370
Спавента Бертрандо 104, 318
Спінола Аброджо 51
Спіріто Уґо 66, 67, 300
Сраффа П'єро 5, 28, 30, 31
Сталін Йосиф 27, 394
Станґелліні Артуро 117, 323
Стеккетті Лоренцо 111, 319
Стід Генрі Вікгем 96, 315
Сю Ежен 195, 204, 239, 246, 252, 345, 366, 368, 372

Таллейран Шарль 57, 293
Танарі Джузеппе 213, 355
Таска Анджело 18, 20, 21, 24
Тейлор Фредерік Вінслов 124, 267, 325, 373
Террачіні Умберто 18, 24, 25
Тільґер Адріяно 56, 291
Тіттоні Томмазо 175, 338
Тольятті Пальміро 18, 20, 24, 25, 27, 399
Торрака Франческо 225, 363
Трейчке Гайнріх 195, 345
Тревес Клаудіо 42, 284
Тревес Паоло 78, 79, 303
Тромбетті Ґуставо 31
Тромпео П'єтро Паоло 183, 341
Троцький Лев (Бронштейн) 23, 27, 306, 308-310, 359
Тураті Філіппо 89, 308, 324, 362

Умберто I 351

Фаббрі Луїджі 212, 354, 393
Фабій Максим 333
Факта Луїджі 306
Фарінеллі Артуро 196, 346
Фарнезе Алессандро 51-53, 289
Фарнезе П'єр Луїджі 366
Фарнезе Рануччо 51
Фердинанд II 351, 360
Фердинанд Максиміліян 218, 357
Феррарі Джузеппе 205, 206, 212, 213, 349, 350
Феррарі Енріко 353
Ферреро Ґульєльмо 259, 375
Ферреро Лео 240, 241, 366
Феррі Енріко 210, 352, 353
Фламмаріон Камілль 244, 367
Фоґадзаро Антоніо 204, 349
Фоєрбах Людвіґ 61, 108, 161, 297, 335
Фольде Антуан Бернарден 252, 372
Форд Генрі 118, 258, 323
Фортунато Джустіно 211, 222, 224, 353, 361
Форцано Джоваккіно 248, 370
Фосколо Уґо 58, 294
Фош Фердина 90, 311
Фраккья Умберто 243, 366, 367
Франц-Йосиф I 218, 229, 357
Франциск II 351
Франциск Ассізький 96, 314
Фрідріх I «Барбаросса» 59, 295, 296, 359
Фрідріх II 59, 295, 296
Фройд Зіґмунд 33, 85, 279, 301
Фрола Секондо 272, 377
Фур'є Шарль 323
Фуше Жозеф 57, 293
Фюстель де Куланж Нума Дені 98, 99, 315

Цвінґлі Ульріх 341
Цезар Ґай Юлій 172, 175-178, 337

Чампіні Раффаеле 273, 275, 276, 377
Чемберлен Джозеф 195, 345
Честертон Ґілберт Кіт 250, 252, 253, 263, 372, 373
Чьорчилл Вінстон 174, 337
Ч'юффо П'єтро 19

Шапельє Ісак Рене Ґі Ле 216, 218, 355, 356
Шейкспір Вільям 72, 249, 302

Шерансоль Жорж 238, 365
Шіллер Йоганн Крістоф Фрідріх 252, 372
Шіпа Мікелянджело 59, 296
Шовет Костанцо 363
Шухт Татьяна 5, 28-31
Шухт Юлія 5, 23, 25, 27

Юстиніян I «Великий» 72, 302

ПОКАЖЧИК ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

«Аванґардія» 19
«Аванті!» 17-22, 284, 353, 363, 375
«Аксьон францез» 289

«Ві уврі́є» 90, 311
«Во́че» 210, 211, 238, 263, 301, 353, 354
«В'янданте» 249, 371

«Ґадзетта делло спорт» 197, 347
«Ґадзетта п'ємонтезе» див. *«Ста́мпа»*
«Ґрідо дель пополо» 18

«Деба́» 115, 298, 322
«Джовету фашиста» 87, 306
«Доменіка дель коррьєре» 197, 347

«Італія ке скріве» 119, 324
«Ідея націонале» 70, 301
«Італія леттера́рія» 60, 117, 119, 254, 296, 323, 324, 357, 367, 373

«Кає дю сьоркл Прудон» 322
«Коррьєре деї пікколі» 197, 347
«Коррьєре делля сера» 94, 173, 183, 211, 217, 224, 225, 301, 313, 320, 337, 341, 356, 362
«Критика» 63, 89, 117, 119, 164, 204, 224, 241, 242, 263, 299, 323, 324, 345, 349, 361
«Критика марксиста» 398
«Критика сочіяле» 89, 217, 308, 356, 362
«Критика фашиста» 241, 243, 366
«Культура» 195, 346

«Ляворо» 240, 242, 366
«Леонардо» 119, 263, 324
«Лячерба» 238, 365

«Марцокко» 59, 214, 238, 249, 250, 269, 295, 298, 355, 365, 371, 372
«Маттіно» 208, 209, 350
«Менчестер ґардієн» 28, 183, 342
«Менчестер ґардієн віклі» 263, 376
«Мінерва» 269

«Нувель літтерер» 86, 238, 305, 365
«Нуова антолоджія» 51, 112, 113, 118, 162, 175, 205, 223, 289, 314, 320, 335, 338, 348, 349, 361
«Нуова рівіста сторіка» 78, 263, 303, 304, 318, 337
«Нуові студі ді дірітто, економія е політіка» 66, 67, 300
«Нью лефт рівю» 396

«Ордіне нуово» 15, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 284, 312, 354, 362

«Пе́ґазо» 121, 243, 253, 301, 325, 367, 373
«Пенсьєро» 354
«Пікконьєре» 209, 357
«Політика» 263, 376
«Пополо романо» 225, 363
«Пресс» 339

«Рассенья контемпоранея» 162, 335
«Рассенья сеттіманале делля стампа естера» 163, 269, 335, 346
«Революцьон» 288
«Ре́сто дель карліно» 213, 235, 245, 320, 355, 364, 367
«Рівіста пополяре ді політика, леттере е шієнце сочіяле» 352
«Ріволюціоне ліберале» 354
«Різве́льйо» 351
«Ріформа сочіяле» 74, 303

«Се́коло» 242, 366
«Со́ле» 197, 347
«Ста́мпа» 186, 211, 235, 242, 254, 320, 342, 351, 353, 354, 364
«Страпае́зе» 238, 365

«Таймс» 315, 376
«Таймс віклі» 263, 376
«Те́мпо» 235, 364

«Уніоне сарда» 18
«Уніта́» (Мілан) 24, 27
«Уніта́» (Неаполь) 209, 210, 211, 224, 363, 351, 361

«Фолла» 344
«Фьєра́ леттера́рія» 240, 261, 273, 366, 367, 375, 377

«Чивільта́ катто́ліка» 119, 121, 217, 297, 324, 325, 356, 377
«Чітта́ футура» 18

«Юманіте́» 31, 304

ПОКАЖЧИК ТВОРІВ

Аліґ'єрі Д. Божественна комедія (1309-1320) 302, 367

Андлер Ш. Комуністичний маніфест Карла Маркса і Фрідріха Енґельса (1901) 34, 113, 114, 281

Ардіґо Р. Ріжні твори (1922) 61, 296

Аріосто Л. Розлючений Орляндо (1515) 254, 301

Бальзак О. Баламутка (1842) 180, 339

— Батько Ґоріо (1834-1835) 193, 344

Барберіно А. Ґверіно-сіромаха (бл. 1410) 245, 367

— Королі Франції (бл. 1400) 245, 367

Берґсон А. Енерґія духу (1920) 58, 295

Бернстайн А. Кіготь (1906) 196, 346

Бодлер Ш. Штучний рай. Опіюм і гашиш (1860) 183, 342

Блок М. Загальний політичний словник (1873-1874) 34, 280

Бонґі Р. Чому італійська література не популярна в Італії (1856) 236, 364

Бухарін Н. Теорія історичного матеріялізму. Популярний підручник марксистської соціолоґії (1921) 198, 347

Валера П. Юрба (1901) 194, 195, 344

Вебер М. Парлямент і уряд у Німеччини нового ладу (1919) 55, 133, 292

Вестфаль О. Супротивники Бісмарка (1930) 63, 299

Галеві Д. Занепад свободи (1931) 86, 305

Гюґо В. Знедолені (1845, 1862) 246, 252, 299, 368, 373

Ґерійо П. Німецький полон Наполеона III (1927) 73

Ґоцці К. Театральні казки (1761-1765) 88, 306

Де Ман Г. По той бік марксизму (1928) 119, 285, 323

Джакометті П. Громадянська смерть (1861) 248, 370

Дзукколо Л. Беллуцці, або Щасливе місто (1929) 68, 300

Доде Л. Дурне дев'ятнадцяте сторіччя (1922) 50, 289

Достоєвський Ф. Злочин і кара (1866) 195, 345, 346

— Принижені й зневажені (1861) 366

Дюма А. Ґраф Монте-Крісто (1844) 62, 85, 86, 193-196, 241, 243, 248-251, 256, 298

— Три мушкетери (1844) 193-195, 254, 298, 344
— Спогади медика: Джузеппе Бальзамо (1846-1848) 193-195, 241, 250, 298, 371

Енґельс Ф. Розвиток соціялізму від утопії до науки (1880) 89, 308

Жаґо А. Відок (1928) 252, 373

Ібсен Г. Ляльковий дім (1879) 248, 370

Кампанелла Т. Місто Сонця (1623) 256, 374
Кардуччі Д. Варварські метри (1877) 62, 298
Кормон Е. і Деннер А. Борг отця Мартена (1858) 254, 373
— Двоє сиріток (1874) 249, 250, 254, 371
Кроче Б. До критики самого себе (1918) 99, 315, 316
— Етика і політика (1931) 98, 315
— Історичний матеріялізм і марксистське економічне вчення (1900) 159, 287, 332
— Історія Европи в XIX столітті (1932) 99, 316
— Історія епохи бароко в Італії (1920) 99, 187, 294, 316, 343
— Історія Італії з 1871 по 1915 (1928) 99, 316
— Історія Неаполітанського королівства (1923) 99, 316, 361
— Культура та моральне життя. Полємічні інтермецо (1914) 98, 315
— Неаполітанська революція 1799 року (1912) 99, 316
Крочоні Дж. Основоположні проблєми фольклору (1928) 273, 275, 377
Куоко В. Історичний трактат про Неаполітанську революцію (1801) 58, 295
Ліментані Л. Передбачення соціяльних фактів (1907) 146, 329
Луї П. Історія соціялізму у Франції від революції до наших часів (1925) 34, 280
Луціо А. Масони і Рисорджименто (1925) 34, 281
Люксембурґ Роза. Загальний страйк, партія і профспілки (1906) 90, 311
Ляведа А. Маркіз де Пріола (1902) 196, 346
Ляшельє Ж. Психолоґія і метафізика (1896) 192, 343

Макіявеллі Н. Державець (1513) 144, 145, 147, 294, 393
Мандзоні А. Заручені (1827) 112, 293, 320, 370
Маркс К. Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта (1852) 48, 167, 288, 336, 359
— До критики політичної економії (1859) 150, 314, 319, 323, 330, 335
— Злидні філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» Прудона (1847) 161, 334
— Капітал. Критика політичної економії (1867) 19, 109, 162, 319, 342
— Критика геґелівської філософії права (1843-1844) 181, 339
— Критика Ґотської проґрами (1875) 114, 321
— Тези про Фоєрбаха (1845) 61, 161, 297, 335
Маркс К. і Енґельс Ф. Свята родина, або Критика критичної критики (1845) 46, 161, 215, 287
— Маніфест комуністичної партії (1848) 113, 114, 357, 281
Матьєз А. Французька революція (1922-1924) 153, 157, 331

Ніккодемі Д. Еґретка (1912) 248, 370
— Злет (1918) 248, 370
— Коротун (1915) 248, 370

Оляр А. Політична історія Французької революції (1901) 34, 281

Пальмьєрі Е. Значення мого часу. Том 1. Джованні Папіні (1927) 245, 367
Паскаль Б. Думки про реліґію та інші речі (1670) 182, 341
Пекар Ґ. Дантон (1921) 249, 371
Пітре Дж. Бібліоґрафія народних традицій (1894) 273, 377
Прац М. Плоть, смерть і диявол у романтичній літературі (1930) 194, 345
Премолі П. Термінолоґічний словник (1909-1912) 264, 376
Прецолліні Дж. Італійська культура (1923) 211, 224, 354
— Мені здається... (1925) 69, 71, 301

Серао М. Країни достатку (1891) 180, 181, 339
— Черево Неаполя (1884) 181, 339
Сорель Ж. Буревій над Европою (1932) 112, 320
Сю Е. Вічний жид (1844) 251, 372
— Народні таємниці (1849-1857) 204, 345
— Паризькі таємниці (1842-1843) 246, 368

Тисяча й одна ніч (IX-XIV ст.ст.) 88, 307
Тромпео П. Янсеністський зошит (1930) 183, 341

Фарінеллі А. Романтизм у латинському світі (1927) 196, 346
Ферреро Ґ. Між двома світами (1913) 259, 375

Шіллер Й. Розбійники (1781) 252, 372

ЗМІСТ

Передмова 5

Хронолоґія життя Антоніо Ґрамші 17

В'язничні зошити. Вибрані записи

Зошит 1 (1929-1930)

Зошит 1, §‹33›. *Фройд* 33

Зошит 1, §‹47›. *Геґель і об'єднання* 33

Зошит 1, §‹123›. *Розшукати достеменні історичні початки...* . . 34

Зошит 1, §‹127›. *Молодіжне питання* 35

Зошит 1, §‹133›. *Військове мистецтво і мистецтво політики* . . 36

Зошит 1, §‹134›. *Політична боротьба і війна* 38

Зошит 1, §‹149›. *Північ і Південь* 39

Зошит 1, §‹156›. *Минуле і теперішнє.* Чи може теперішнє бути *критикою* минулого... 41

Зошит 3 (1930)

Зошит 3, §‹33›. *Деякі причини помилок* 41

Зошит 3, §‹42›. *Минуле і теперішнє*. Казка про бобра... 41

Зошит 3, §‹48›. *Минуле і теперішнє. Стихійність і свідоме керівництво* 38

Зошит 3, §‹49›. *Питання культури. Ідеолоґічний матеріял* 47

Зошит 3, §‹51›. *Минуле і теперішнє.* Початок «18-го брюмера»... 48

Зошит 3, §‹56›. *Поняття орґанічного централізму та жрецька каста* 48

Зошит 3, §‹61›. *Боротьба поколінь* 49

Зошит 3, §‹62›. *Минуле і теперішнє.* Інтелєктуальний вплив Франції 50

Зошит 3, §‹116›. *Міжнародна роля італійських освічених кляс* . 51

Зошит 3, §‹118›. *Національна історія та історія (европейської І світової) культури* 53

Зошит 3, §‹119›. *Минуле і теперішнє. Аґітація і пропаґанда.* . . . 54

Зошит 3, §‹137›. *Формування італійської інтелєктуальної кляси* 55

Зошит 3, §‹155›. *Нова архітектура* 56
Зошит 3, §‹157›. *Розрив меж керівниками та керованими* 57
Зошит 4 (1930-1932)
Зошит 4, §‹4›. *Макіявеллизм і марксизм* 58
Зошит 4, §‹57›. *Вінченцо Куоко та «пасивна революція»* 58
Зошит 4, §‹77›. *Типи періодичних видань.* Постійна рубрика, присвячена науковим течіям 58
Зошит 5 (1930-1932)
Зошит 5, §‹29›. *Схід—Захід* 58
Зошит 5, §‹31›. *Щодо італійської національної традиції* 59
Зошит 5, §‹38›. *Ненаціонально-народний характер італійської літератури* 60
Зошит 5, §‹39›. *Скептицизм* 61
Зошит 5, §‹54›. *Нащадки отця Брешіяні*. Національно-народна література 61
Зошит 5, §‹156›. *Фольклор.* Поділ або клясифікація народних пісень 63
Зошит 6 (1930-1932)
Зошит 6, §‹10›. *Минуле і теперішнє.* У «Критика» від 20 листопада 1930 року… 63
Зошит 6, §‹11›. *Енциклопедичні поняття.* Свобода-дисципліна . 67
Зошит 6, §‹12›. *Держава і впорядковане суспільство* 67
Зошит 6, §‹19›. *Енциклопедичні поняття. Про правду, а певніше про правду в політиці* 68
Зошит 6, §‹29›. *Нащадки отця Брешіяні.* Варто зауважити, що в Італії поняття культури є суто книжковим… 68
Зошит 6, §‹30›. *Енциклопедичні поняття.* Вельми поширеним є твердження, що «не можна зруйнувати, не створивши» 70
Зошит 6, §‹62›. *Нащадки отця Брешіяні.* Де Санктіс десь пише... 70
Зошит 6, §‹63›. *Римське право чи візантійське право?* 72
Зошит 6, §‹65›. *Журналістика.* От що Наполеон III під час свого перебування в полоні у Німеччині сказав... 73
Зошит 6, §‹75›. *Минуле і теперішнє.* Підвищення рівня матеріяльного добробуту народу... 74
Зошит 6, §‹79›. *Типи періодичних видань*. Дилєтантство та дисципліна 75
Зошит 6, §‹81›. *Геґемонія (громадянське суспільство) і поділ влади* 76
Зошит 6, §‹86›. *Економіко-корпоративна фаза держави* 77
Зошит 6, §‹87›. *Зброя і релігія* 79
Зошит 6, §‹88›. *Держава-жандарм — нічний сторож тощо* 80
Зошит 6, §‹97›. *Минуле і теперішнє. Велика амбіція та дрібні амбіції* 81

Зошит 6, §‹98›. *Звичаї та закони* 83
Зошит 6, §‹109›. *Минуле і теперішнє. Індивід і держава* 84
Зошит 6, §‹125›. *Типи періодичних видань. Історія та «проґрес»* 84
Зошит 6, §‹134›. *Популярна література. Роман-фейлєтон* 85
Зошит 6, §‹137›. *Поняття держави* 86
Зошит 6, §‹138›. *Минуле і теперішнє. Перехід від маневреної війни (або лобової атаки) до позиційної війни...* 86
Зошит 6, §‹150›. *Минуле і теперішнє.* Щодо походу на Рим... . . . 87
Зошит 6, §‹153›. *Національно-народний характер італійської літератури. Ґольдоні* 88
Зошит 6, §‹155›. *Минуле і теперішнє. Політика та військове мистецтво* 88
Зошит 6, §‹180›. *Енциклопедичні поняття. «Науковий»* 88

Зошит 7 (1930-1931)
Зошит 7, §‹16›. *Позиційна війна та маневрена війна або лобова атака* 89
Зошит 7, §‹81›. *Типи періодичних видань. Співпраця з іноземними авторами* 90
Зошит 7, §‹83›. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка* . . 91
Зошит 7, §‹101›. *Журналістика. Закордонні кореспонденти* 92
Зошит 7, §‹103›. *Енциклопедичні поняття. Громадська думка* . 93

Зошит 8 (1931-1932)
Зошит 8, §‹106›. *Минуле та теперішнє. Італійська мова на Мальті* 94
Зошит 8, §‹182›. *Базис і надбудови* 94
Зошит 8, §‹207›. *Питання термінолоґії* 95
Зошит 8, §‹220›. *Вступ до вивчення філософії* 95

Зошит 10 (1932-1935)
Зошит 10 I, §‹7›. Визначення поняття «етико-політична історія» 97
Зошит 10 I, §‹9›. Парадиґми етико-політичної історії 99
Зошит 10 I, §‹12›. З усього, що вже було сказано, можна висновити, що Крочеву історіоґрафічну концепцію... 101
Зошит 10 II, §‹44›. *Вступ до вивчення філософії.* Мова, мовлення, буденна свідомість 102

Зошит 11 (1932-1933)
Зошит 11, §‹5›. *Антоніо Лябріола* 104
Зошит 11, §‹16›. *Питання номенклятури та змісту* 104
Зошит 11, §‹50›. *Історія термінолоґії та метафор* 108
Зошит 11, §‹53›. *Спекулятивна філософія* 111
Зошит 11, §‹56›. *Здоровий глузд і буденна свідомість* 112
Зошит 11, §‹66›. *Сорель, Прудон, Де Ман* 112

Зошит 12 (1932)
Зошит 12, §‹1›. *Чи творять інтелектуали самостійну та незалежну соціяльну ґрупу* 121
Зошит 13 (1932-1934)
Зошит 13, §‹1›. *Особливість «Державця»...* 144
Зошит 13, §‹17›. *Аналіза ситуацій: співвідношення сил* 150
Зошит 13, §‹18›. *Певні теоретичні та практичні аспекти «економізму»* 159
Зошит 13, §‹23›. *Спостереження щодо певних аспектів структури політичних партій під час орґанічної кризи* 166
Зошит 13, §‹27›. *Цезаризм* 175
Зошит 14 (1932-1935)
Зошит 14, §‹23›. *Макіявеллі. Цезаризм та «катастрофічна» рівновага політично-соціяльних сил* 178
Зошит 14, §‹37›. *Популярна література. Італія і Франція* 179
Зошит 16 (1933-1934)
Зошит 16, §‹1›. *Релігія, лотерея й опіюм злидоти* 180
Зошит 16, §‹9›. *Певні проблєми вивчення розвитку філософії практики* 184
Зошит 16, §‹10›. *Релігія, лотерея й опіюм злидоти* 192
Зошит 16, §‹13›. *Народне походження «надлюдини»* 193
Зошит 16, §‹15›. *Народне походження «надлюдини»* 196
Зошит 16, §‹21›. *Ораторство, усна творчість, культура* 196
Зошит 19 (1934-1935)
Зошит 19, §‹24›. *Проблєма політичного керівництва у формуванні та розвитку нації та сучасної держави в Італії* . 200
Зошит 19, §‹26›. *Відношення місто—село у добу Рисорджименто та в італійській національній будівлі* 220
Зошит 19, §‹50›. *Ввідні критерії.* Історія як «біоґрафія» нації . . 230
Зошит 20 (1934-1935)
Зошит 20, §‹1›. *«Католицька дія»* 231
Зошит 21 (1934-1935)
Зошит 21, §‹1›. *Взаємозв'язок проблєм* 235
Зошит 21, §‹2›. У «Марцокко» від 13 вересня 1931 року... 238
Зошит 21, §‹3›. *«Забиті»* 240
Зошит 21, §‹4›. *Публіка й італійська література* 240
Зошит 21, §‹5›. *Поняття «національно-народного»* 241
Зошит 21, §‹6›. *Ріжні типи популярного роману* 246
Зошит 21, §‹7›. *Популярний роман і театр* 249
Зошит 21, §‹10›. *Верн і науково-ґеоґрафічний роман* 250
Зошит 21, §‹12›. *Щодо детективного роману* 251
Зошит 21, §‹13›. *Детективні романи* 252

Зошит 22 (1934)
Зошит 22, §‹3›. *Деякі сторони статевого питання* 256
Зошит 22, §‹8›. *Кількість і якість* 258
Зошит 23 (1934)
Зошит 23, §‹5›. *Деякі критерії «літературного» судження* ... 259
Зошит 23, §‹6›. *Мистецтво і культура* 261
Зошит 23, §‹40›. *Беллончі та Кремьо* 261
Зошит 24 (1934)
Зошит 24, §‹3›. *Типові журнали* 263
Зошит 24, §‹7›. *Оригінальні твори та переклади* 269
Зошит 25 (1934)
Зошит 25, §‹5›. *Методичні критерії.* Історична єдність правлячих кляс... 269
Зошит 26 (1935)
Зошит 26, §‹4›. *Щодо міркувань про середньостатистичні цифри* 271
Зошит 26, §‹6›. *Держава-«нічний сторож»* 271
Зошит 26, §‹8›. *Середня кляса* 272
Зошит 27 (1935)
Зошит 27, §‹1›. *Джованні Крочоні...* 273
Зошит 27, §‹2›. *«Природне право» і фольклор* 276
Примітки 279
Записи за тематикою 379
Головні поняття філософії практики Антоніо Ґрамші 385
Видання творів Ґрамші 395
Література про Ґрамші 396
Покажчик імен 400
Покажчик періодичних видань 408
Покажчик творів 410

Наукове видання

Антоніо Ґрамші

В'язничні зошити

Вибрані записи

Друге видання
(перероблене та доповнене)

Переклад з італійської, наукова редакція і упорядкування Р. Тиса

Літературна редакція О. Чоботар

Художнє оформлення М. Кириченко

Серія «Філософські зошити»

Підп. до друку 27.04.2017. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура «Georgia». Ум. друк. арк. 24,3.
Тираж 200 пр. Зам. № 17.12.103.

СПД Бихун В.Ю.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5366 від 26.06.2017 р.
Тел.: 235-00-09, 235-75-28